

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HARMINCZEGYEDIK KÖTET.

(67. 68. 69. SZÁM.)

*Levárti péld.:
4938/1947*

NAGY-KANIZSAI
TÁRSAS KÖR
BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1882.

TARTALOM.

LXVII. SZÁM.

ENEAS SILVIO DE PICCOLOMINI, MINT HUMANISTA. (I.) —	Iap
Pór Antaltól	1
A KÖZÉPISKOLA NÉMELY VITÁS KÉRDÉSEIRŐL. — Szász Károlytól	16
LARA. — Lord Byron után, angolból. — Radó Antaltól.	35
BÁNYÁSZATUNK JELEN ÁLLAPOTA. (I.) — Konek Sándortól	73
A KÖZÉPISKOLAI TÖRVÉNYJAVASLAT (III.) — Fraknói Vilmostól	94
A BÉCSI SZALONRÓL. (I.) — Ampelostól.	133
ÉRTESITŐ: Taine: <i>Az angol irodalom története.</i> Csiky Gergely fordításában Péterfy Jenőtől. — Tolnai Lajos: <i>A nemes vér.</i> Bánfy Zsigmond-tól. — Bászél Aurél: <i>A classika philologia jelesebb munkásai életrajzokban.</i> — n—n. Nyílt levelek a szerkesztőhöz	142

LXVIII. SZÁM.

NEMOROSA. Beszély. A <i>Cornhill Magazine</i> után.	161
ENEAS SILVIO DE PICCOLOMINI, MINT HUMANISTA. (II.) —	
Pór Antaltól	200
MÁRIA TERÉZIA TANÜGYI REFORMJAI. — Marczali Henriktől	229
BÁNYÁSZATUNK JELEN ÁLLAPOTA. (II.) Konek Sándortól	241
FRAKNÓI ÉS A KÖZÉPISKOLAI TÖRVÉNYJAVASLAT. (I.) — m —	267
STATISZTIKAI SZEMLE. — Földes Bélától.	284
KÖLTEMÉNYEK: <i>Harmincz év múlva.</i> Szász Károlytól. — <i>A házasságtörő.</i> Alfred de Vigny után, francziából. Perényi Istvántól	297
A BÉCSI SZALONRÓL (II.) Ampelostól	303
ÉRTESITŐ: Zola Emile: <i>Le roman experimental.</i> p.— Bayer Ferencz: <i>Löcsei album</i>	312

LXIX. SZÁM.

BAJZA JÓZSEF. — Péterfy Jenőtől	321
ENEAS SILVIO DE PICCOLOMINI, MINT HUMANISTA — (III.)	
Pór Antaltól	356
AZ ADÓÁTHÁRITÁS ELMÉLETE. — Tisza Istvántól	378
PROTESTANTISMUS ÉS PANSZLÁVISMUS. — Ballagi Gézától	402
FRAKNÓI ÉS A KÖZÉPISKOLAI TÖRVÉNYJAVASLAT. (II.) — m.	422
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. — Földes Bélától	442
HERO ÉS LEANDER. Schiller után, németből. — Vargha Gyulától	453
LE PLAY EMLÉKE. — Nagy Ernőtől	460
ÉRTESITŐ: Sonnenfeld Zs.: <i>Lenau Miklós élete és művei</i> . F. — Renan E.:	
<i>L'Ecclesiaste</i> . d. — Bokor József: <i>Egy középiskola</i> . m.	465

NAGY-KANIZSAI
TÁRSAS KÖR

ENEASILVIO DE' PICCOLOMINI MINT HUMANISTA.

Első közlemény.

Két tanulmányt volt már szerencsém e füzetekben közölhetni *Enea Silvio de' Piccolomini*ről. Az egyikben *) előadám a viszonyt, melyben hazánkhoz állott, pápának történet megválasztatása előtt, s ebbe beleszövém hánytvetett életének viszontagságait. A másik **) vonatkozásait tárgyalá Humyadi Mátyás királyhoz, melybe viszont pápaságának főbb eseményeit nem mellőzhetém. Most, midőn irodalmi tevékenységéről akarok értekezni, s a helyet kell kimutatnom, melyet a Rinascimento korában elfoglal, nem tehetem, hogy a humanismus első korszakának történetét is ne vázoljam. E tárgy érdekes volna kimentí nagy lélekzetű bevezetésemet, melyet csakis a teljes érthetőség rovására hagyhatnék el.

I.

Európa egy tartománya sem volt annyi és oly mélyen ható változásnak tanúja, mint a sokféle nemzet járta Italia. Sőt a legnagyobb átalakulás, melyet az emberiség átélt: az antik világuralom fölbomlása s az újnak, a Krisztus vérere alapítottnak fölvirágzása Italiában érte meg erjedésének napjait . . . Áthidalni az ó kort és a keresztyén kort, Italia volt

---

*) *Budapesti Szemle*, XIV. kötet.

**) Ugyanott, XX. kötet.

hívatva, mely míg egyrészt a jövő palladiumát, az egyház alapkövét bírta, másrészt magában rejté a régiség számos ereklyéjét, az új rendnek ez értékes örökségét . . . Nem szabad ez örökséget kicsinylenünk, mely mint a sarjú borította el a műveltség mezejét, és a művelt világot a római sasok helyett a műzsák zászlója alatt egyesíté . . . A régiséget, keresztyén lelket öntve belé, föltámasztani; az érzékileg szép alakot, a classicus népek hagyatekát, a keresztyénség szellemével egybeforrasztani: ez volt föladata a Rinascimento férfainak, a mint az Ariosto- és Tássónak, Bramante- és Palladiónak, Leonardo da Vinci- és Rafaele Sanziónak a legfényesebben sikerült.

Mi azonban e nagy szellemi mozgalomnak csak egyik irányát kívánjuk nagy vonásokban előadni: az irodalmi, mely kezdetben ugyan mint czél műveltetett, utóbb azonban csak eszköznek bizonyult, mely által az emberiség műveltségben gyarapodott.

Ha a classicus régiségek irodalmi emlékeiről a humanisták azt állíták, hogy azok hétszáz évig aludták téli álmodat, ez állításuk csak nagyjából, általánoságban fogadható el. Mert valamint a rómaiak jogirodalmi műveit az igazságszolgáltatás körében — úgy történeti, philosophiai és költészeti műveiket, Liviust, Sallustiust, Cicero és Seneca egyes íratait, Horatiust, Ovidiust, Terentiust és Pliniust, ha egybütt nem, a zárdák csöndes czelláiban mindig olvasták, az egyházi, scholasticus és történeti művekben föl is használták. Sőt az egyházatyák egyenesen utaltak a profán írókra, kiknek műveltségüket nem kis részben köszönték, míg a klastromok egyes lakói a classicus szerzők másolásában tölték nem ritkán összes életüket, s ez által századokon át örei, föntartói lettek az antik irodalomnak a szebb jövő számára.

Azonban Petrarca lángszelleme kellett hozzá, hogy az új élet megszülessék; ő volt, ki a humanismust teli álmából felköltötte, a csaknem megdermedtetet fölmelengette; ő volt, ki egész életét eltöltő harc után a győzelmet számára biztosította.

Petrarca atyjának megvolt Cicero néhány műve, melyeket mint jogász nagy becsben tartott. Fiának, a még gyermek Francescónak kezébe kerültek e művek, még mielőtt tartalmokat, belső értékeket megbecsülni képes volt; ellenben tet-

szett neki, kellemmel tölté el fülét a latin nyelv hangzatosága, viszont másoknak is tetszett, ha őt olvasni hallották, mert szava annyira dallamos és csengő volt, hogy alig bírtak eltelni kellemével. Természetesen a latin nyelv szeretete azon arányban nőtt Petrarcanál, a melyben inkább-inkább behatott Cicero művei értelmébe; sőt — mint később Piccolomininál — a tilalom, melylyel atyja őt a Cicero mohó olvasásától elvonni igyekezett, épen ellenkező hatással volt reá. Atyja őt, ugyanis, a jogi pályára szánta volt, és hét éven át szigorúan arra szorítá, hogy Montpellierben és Bolognaban a jogi tanulmányokat hallgassa. Cicero és a római költők művei ekkor tiltott gyümölcs valának számára, melyek titkos élvezeteért atyjától sok feddést kellett eltűrnie. Egy ízben heves jelenet fejlett ki köztök. Atyja előkeresett az ágyból és ágy alól minden könyvet, melyek széplelkű fiát a jogtudománytól elvonák, és a tűzbe dobta azokat. Csak midőn gyermekét kétségbeesetten jajveszékelné látta, menté ki a máglyából Virgiliust és Cicerot, azt néhanapján szellemének szórakoztatására, emezt segédkönyvül a jogtudományhoz. Mit használt! Petrarca geniusa útát tört magának a Parnassus magaslatára; Virgilius pedig és Cicero az első fénypontok valának, melyek a régiség ködéből újra fölragyogtak; belőlök kiindulva nyílt meg Petrarca előtt egy új világ, tele szépséggel és csodálandó bölcseséggel.

Már ifju korában nagy buzgalommal fürkészte Petrarca Cicero műveit, mert minél többet olvasott vagy hallott a nagy római író felől, annál inkább vágyott iratait bírni. Mi nagy volt, például, öröme, midőn megérté, hogy már Quinctilianus Seneca fölé helyezi Cicerot! Minden adat, melyet más szerzőkből vett Ciceronak általa még nem bírt műveiről, hatalmas ösztönül szolgált arra, hogy ezeket fölkutassa. Útazás-közben, ha messziről valamely régi zárdát pillantott meg, első ötlete az volt: nem talál-e benne könyvet, mely után rég óta vágyódik? Mintegy huszonöt éves korában Lüttichen át utazván, hallá, hogy e helyt sok régi könyv található. Azonnal maradásra határozta el magát, és Cicero két ismeretlen beszéde volt jutalma. A veszendőség mily nagy veszélyében forogtak ezek, azzal igyekszik föltüntetni, hogy ez iparos és virágzó városban nagy fáradságába került valamelyes tintát szereznie, ez is inkább sáfrányszínű, mint fekete volt.

Nincs kétseg benne, hogy Cícero művei, a bölcselmiek ép úgy mint a szónokiak, Petrarca kezdeményezése következtében hasonlíthatatlanul többit másoltattak és olvastattak. Még több érdeme van Petrarcanak Cícero beszédei és levelei körül. Egy kéziratot, mely számos beszédet tartalmazott, sajátkezüleg másolt, nehogy szövegét a fizetett másolók elrontsák. Több egyes beszédet útazásai közben lelt meg, mindamellet nem bírta azon beszédeket mind, melyeket ma olvasunk. Nem kisebb volt diadala, midőn 1345-ben Veronában keze ügyébe kerülének Ciceronak a X. század óta elveszettnek hitt, úgynevezett baráti, familiaris levelei. A cicerói levelek két másik gyűjteményét valószínűleg már régebben bírta, s ezek nyomán hozta divatba a tulliusi levelezést, mely megmérhetetlen hatást gyakorolt a humanismus terjedésére.

Petrarca egyik bámulója a byzanci udvarnál, Sigeros Miklós, Homeros költeményeinek egy példányát küldé neki ajándéknak. Az első menekült, mely a fenyegető török barbarság elől Nyugaton keresett ótalmat, e könyv vala; első esete ama nagy horderejű irodalmi vándorlásnak, melynek következtében a byzanci államhoz hasonlóan végveszélylyel fenyegetett hellen irodalom Italiában keresett és talált biztos menhelyet. — Petrarca, jóllehet a hellen nyelv elemeit alig bírta, kéjjel ölelte keblére e könyvet fönnen hirdetve, hogy a hellen irodalom anyja, mintája a latinnak, és megindította a mozgalmat, mely a hellen irodalmat, mint a latinnak alapját, fölkarolta és mívelte.

A lángelmének, a geniusnak sajátsága, hogy a hatásról, melyet gyakorol, ép oly kevésbé van világos tudata, mint nem ritkán a benne működő erőről. A haladás, melyet valamely téren sokszor kevesebbé feltűnően tesz, át-átiramlik más térre, s ebben rejlik főérdeme. A hol az eredmény látható, kézzel fogható, például a műszaki találmányok terén, ott a kapcsolat könnyebben kimutatható a szerző és szerzemény közt, de a tisztán szellemi erők hatása kiszámíthatatlan, kimagyarázhatatlan. Kierezzük ugyan e hatást a szóból, az írásból, de nem bírjuk azt se szóban, se írásban ismét kifejezni, tolmácsolni. Könnyen ki van mondva, hogy a hellen és római szellemnek legsajátosabb vonása a tisztán emberinek előállítás, előadása, és ép oly könnyen hozzá tehetjük, hogy a humanismus ez elvét Petrarca vitte át a XIV. század szellemi forrongásába.

Azonban ha azt akarnók fölfejteti, mit értünk a humanismus lényege alatt, melyek e fogalom végső differentái: attól félünk, sokat foglalkoznánk a tárgy héjjával és még sem lennők meg a magvát. Érthetőbb lesz tárgyunk, ha Petrarca szellemének irányát tovább is feltüntetjük, ha feltüntetjük azt is, a mi ellen küzdött a humanismus nevében.

Nem szerényen vagy csínján, sem egyoldalúan nem fogott e küzdelemhez. Az összes tudományt, mely a scholasticus módszerrel összefüggött, haszontalan lim-lomnak, polyvának czímezte, melyben az igazságnak és bölcseségnek egy szeme sem találtatik, melyet ennelfogva mint károst el kell pusztítani. Semmi sem kell neki, hanem a mi közvetlenül az emberre vonatkozik; egy tudomány sem tiszteletre méltó előtte, melynek végcélja az emberi léttel össze nem függ. Azért mindig tele van megvetéssel és szent buzgalommal, mihelyt a scholasticusok iparszerű üzelméről szól. Hogy a léleknek gyönyört okozhasson, hogy valaki életének kedvvel keresett föladata lehessen a scholastica, az teljesen hihetetlen előtte. Ez emberek, úgymond, a tudományt tisztán csak pénzkereseti eszköz gyanánt üzik, kereskedelmi cikkeknek tekintik; sőt azok is közülök, a kik magokat a szabad művészetekre adják, mindjárt és kizárólag a pénzre gondolnak, mihelyt az iskolából kiléptek. E szatócsok árúba bocsátják szellemöket és nyelvöket és megvetendőbbek a tengerészeknél vagy földműveseknél, kik kezök munkáját, testi erejököt használják csak kenyérkeresetre. Petrarca kigúnyolja a magisteri és doctori rangot, mely a jelvények ünnepélyes átadásával a töksiből azonnal fölfuvalkodott böleset alkot. A valódi bölcс szerinte az iparkodó ember, a tudomány, az erény szolgálója. Ennek okáért azt véli, hogy neki egy személyben történetírónak philosophusnak, költőnek és hittudósnak kell lennie. Míg a scholasticus a tantárgyakat lehetőleg pontosan körülhatárolja, ő, a humanista azokat az általános emberi műveltségbe olvasztani törekszik. Kérdi tőle valaki, mely szakát műveli a tudománynak? annak azt feleli, hogy ő az egy tudománynak nem művelője, de szerény tanítványa, mert nem bírja azt, csak vágyik utána, se tudomány, mely őt jobba teendi, az erény és igazság.

E mértékkel méri aztán mások tudományos törekvéseit, és kimutatja azok korlátoltságát, nagy semmiségét. A nyelv-tudós — úgymond — aggályosan ügyel a nyelv szabályaira,

de kevésbe veszi Isten örökös törvényeit; a költő kevésbbé bánja, ha életmódja, mint ha verse sántít; a történetíró a királyok és népek tetteivel foglalkozik, de saját életéről nem tud számot adni; az arithmetikusok és földmérők mindent kiszámítanak, hanem lelkökkel nem tudják, hogy mit tegyenek; a zenészek csakis a szép hangnak élnek, de tetteikben az összhangot képtelenek megalkotni; a csillagászok a csillagokban kutatják a városok és birodalmak jövődjét, arra azonban nem ügyelnek, mi velök a köznapi életben történik; előre látják a nap és hold fogyatkozásait, ám lelkök sötétséget nem ismerik; a philosophusok a lények ősokát fürkészik, vajha tudnák, mi a világalkotó Isten; meghatározzák, igenis, az erény fogalmát, hajh! de nem követik; a hittudósokból is vitázók — ha nem sophisták lettek, nem Isten szerető gyermekei vágnak lenni, hanem ismerőinek óhajtanak látszani; sőt a kik az ékesszólást tevék tanulmányok tárgyává és gonddal kerülnek minden illetlen szót beszédjökben, bezegg nem kerülnek az aljasságot életökben.

Ily szó korszakot alkot a tudomány történetében épúgy, mint a népek csatája az államok történetében.

Kiérezhető a mondottakból már Petrarca hívő keresztyén szelleme, még inkább kitetszik az a következő idézetből:

«Minél többet hallok a Krisztus vallása ellen beszélni, annál inkább szeretem Krisztust, annál erősebb vagyok hitemben. Úgy vagyok vele, mint a fiú, kiben atyja iránti szeretete kevésbé meghűlt; ha azonban hallja, hogy atyja ellen beszélnek, kigyúlad ismét elhamvadnak vélt szeretete. S ennek így kell lennie, ha ő valódi fiú. Krisztus a tanúm, hogy az eretnekek gyalázkodásai engem keresztyén hívőből sokszor a legkeresztyénebbé tettek. Mert ama pogány hajdanakoriak, habár isteni dolgokról sokat regélnek, mivel az igaz Isten ismeretével nem bírtak, és a Krisztus nevét soha sem hallották; de nem gyalázkodnak.» *)

Egyébiránt a kor is erősen intett a megtérésre. A pápaság avignoni fogsága, a nagy járvány és ama számos baj, melyek a polgári életet és kedélyt szétzilálták — a siralmas énekek, böjti szónoklatok és intelmek egész irodalmát hozták létre. Petrarcanak is része volt ez irodalmi tevékenységben;

*) *De ignorantia.* p. 1151.

ő is, mint kortársai kimerithetetlen, ha korának bűnös voltáról, lelki nyomoráról beszél; bámulja Isten hosszú türelmét stb.

Nem egyszer és nyomatékkal emeli ki a keresztyénséget a pogány philosophiával szemben. Istent hívja bizonyságul, hogy inkább kíván erényes ember, mint tudós lenni, és kéri őt, hogy alázatot és tudatlanságának megismerését adja meg neki, és az Aristoteles tanítványainak kevélységétől óvja meg őt. A legkisebb, ki Istenben hisz, nagyobb előtte, mint Platon, Aristoteles és Cicero minden bölcseségökkel, mert Krisztussal szemben ezek is gyarló emberek, kik sokszor tévednek, tanításuk pedig nélküli a tekintélyt. — Ha szemére lobbanták ellenei, hogy túlbuzgó ciceronianus, felelte nekik: igenis, én ciceronianus vagyok; hanem a hol a vallás legfőbb igazságai, az örök üdv jó tekintetbe, ott én sem a Cicero, sem a Plato tanítványa nem vagyok, hanem hívő keresztyén. Sőt nem kételkedik azon, hogy Cicero keresztyénné lett volna, ha az evangelium hozzá megérkezik, valamint szent Ágoston ugyanezt állítja Platonról. A keresztyénség neki az igaz tudomány egyetlen és legbiztosabb alapja, melyre egyedül építhet az emberi szellem. Az evangelium mindig a fülébe cseng, még ha az ó-kor költészeti, philosophiai és történeti műveit olvassa is.

Természetesnek tartjuk ezek után, hogy még a szigorúan vallásos férfiak is nem hogy megtámadták, de bámulták Petrarcat; valamint hogy az egyház a humanismus atyját később is védői közé számította, daczára annak, hogy Petrarca az első, ki különbséget tesz a keresztyénség közt, mint azt az új szövetségi könyvek, szent Jeromos, Lactantius és kivált az általa tisztelve szeretett szent Ágoston előadják, és az újabb theologusok közt. A scholasticus hittudós előtte oly kevéssé tiszteletre méltó, mint a scholasticus philosophus vagy jogász. A theologia szent nevét — úgymond — melyet hajdan méltó hitvallók díszítének, most profán és fecsegő dialecticusok és a haszontalan magisterek tömege megbecs-teleníti.

Petrarca ép úgy, mint az Oceánon túli új világ fölfedezője, ki — mint tudva van — annak gyanítása nélkül halt meg, hogy új világrészt fedezett föl, Petrarca ép úgy nem gyanította az új kort, mely vele hasadt meg; mindketten azt hitték, hogy új úton, de csak a régihez tértek vissza.

Művei közt képviselve találjuk csaknem mindazon nemeket, melyeket tanítványai, a humanisták századokon át művelének. Az epistolographiát ismét művészetté emelte, s ez által megalkotta a leendő tudósok társaságának összekötő eszközét a Cicero írómodorában. Írt ecclógákat és költői leveleket Virgilius síma nyelvén és Horatius finomságával, valamint párverses epitaphiumokat. Az antik méretű formák ezentúl szinte kizárólagos sajátja a latin versköltésnek, míg a rím a népies költészetre maradt. *Afrika* című hősköteménye a modern műeposz egyik kezdeménye. Erkölcsei értekezései számos utánzóra találtak, úgy invectivái is, melyekhez a dics- és ünnepi beszédek egész sora csatlakozék. Történetet is szándékozott írni, s azt Romulustól Titusig vinni, azonban csak harminczegy életrajz, jeles római férfiaké, lett készen. Régibb és újabb adomák gyűjteményei, a Valerius Maximus mintáira, utána szintén divatba jöttek; azonképen *Itinerarium syriacuma* első földleírasi kísérletül tekinthető.

Utánzókat már életében számosakat látott. Soha — úgymond fel örömmel, fél gonnal — igazabb nem volt Horatius mondata: «Scribimus indocti doctique poemata passim», mint most. Soha annyi költemény nem termett, mint akkor Italia minden zugában, de Francia-, Német-, Angol- még Görögországban is.

II.

A Petrarca által elvetett és dúsan kikelt magot ezernyi ezer ember vette művelés alá, de századok kellettek, míg a vetés megért. A következő századokat tárgyaló világtörténet minden lapjáról kiérzi a finom idegű olvasó az újjászületett régiség szellemét és ép azon alakban, melyet az Petrarcától nyert.

A mű, melyet gigasi vállai önmagok hordottak, azonnal részeire oszlik, a mint szellemi életének egyes sugarait követői ölfogák és terjeszték. A központ, mely előbb Petrarca személyiségében egyesül, ezentúl Florencz; Florencz Petrarca szelleme által a múzsák és a tudományok köztársaságának székhelyévé lesz.

Hárman válnak itt ki a mester tanítványai közül: Giovanni Boccaccio, a hangya szorgalmú gyűjtő; Luigi Marsigli, az első társulat alkotója, mely a tudományt az egyház és főiskola körén kívül műveli, és Coluccio Salutato, ki a humanismust beplántálta az állami életbe.

A lángésznek könnyen sikerül, a mit mások fáradsággal érnek el; a mi egyebeknek gát, az neki ösztön. Petrarcát atyja, ki őt ügyvédnek szánta volt, akadályozá szépirodalmi pályája kezdetén; mégis mind hatalmasabban kitört belőle a költőiség; ereje és lelkesedése nőtt a nyomás alatt, s a jogtudománnyal elvetette magától az összes scholasticát. Más iránya volt legkedvesebb tanítványa, Boccaccio nevelésének. Alig érte el kora hetedik évét, midőn már verselni kezdte, természetesen tusk nyelven; atyja azonban kereskedőnek akarta nevelni és megtérülhetetlen hat éven át számvetéssel és üzleti dolgokkal foglalkoztatá, mígnem fia képességeire figyelmeztette, a tudományok felé irányozta elméjét és kenyérkereseti forrásul a kánoni jogot jelölte ki számára. Ekkor kezdi Boccaccio a régi szerzőket útmutatás nélkül ugyan, de annál nagyobb szorgalommal forgatni. De ismét hat évet kellett oly téren töltenie, melyen ellenszenvvel időzött, míg végre atyja halálával a huszonöt éves férfi szabad emberré lett, és régi eltökéléséhez képest Petrarcahoz szegődött, kinek legőszintébb bámulója, leghívebb tanítványa volt.

Hogy Boccaccio a tusk prózának megalkotója, a legnyájasabb regélő is egyúttal, az kívül esik értekezésünk körén. Feltűnő mégis, hogy latin műveiben sehol sem emlékezik erről; sőt (úgy mondják) ifjúkori trágár iratai, beszélei öregségében nagyon furdalták lelkiismeretét, es szívesen megsemmisítette volna azokat, ha már egész Italián el nem terjedtek volna. Így járt Piccolomini is, ki aztán híres bullájával hitte a megbotránkozásnak élet venni.

Petrarca genialitása leginkább szembe szökik, ha az alantságot mérjük hozzá, melyen Boccaccio járdal. Petrarcanak a classicus régiség iskola, ő uralkodik anyaga fölött, a mit olvas és neki tetszik, azt felöleli, elsajátítja. Boccaccio ernyedetlen szorgalma csak az apró-cseprő dolgot nyalábolja föl, az ő látköre szélesbedik, míg Petrarcaé mélyre hat. Fő műve *De Genealogia Deorum*, mythologiai jegyzetek sivár és ízléstelen tárháza, melyhez még azon szerencsétlenség is

járul, hogy allegorice és symbolice értelmez. Áll ez többi irodalmi vállalatáról is. *)

Nagy fáradsággal tanulta meg a görög nyelv elemeit, és büszke volt reá, hogy ő első e téren, noha messze nem vitte tudományával. Az eszme is, hogy a régi kéziratokat össze kell hasonlítani, s így javítani, tőle eredt; de az anyagi munkánál itt sem haladt többre, s így ük-öse lett a betűszűrő philologusoknak, kiknek munkáját csak a szellem eleveníti meg. A mit Boccaccio egyebet mint eszmét előhoz, azt Petrarcától sajátítá el, s ily helyütt is csupán egyes szálakat tud tovább fogni, a teljes kapcsolatot annyira nem éri föl eszével, hogy bámulnunk kell, mily sekélyre hatott Petrarca lelkébe, kinek hosszas és szoros barátságát élvezte. A bölcsék ajka, a könyvek, az élettapasztalatok magvat szórnak, de a bizonytalanba; hol a talaj nincs elkészítve, elvész a mag csiratermő ereje . . .

Egyébiránt Boccaccio nem sokkal élte túl Petrarcát; ez 1374 július 18-dikán, amaz 1375 deczember 20-dikán adá vissza lelkét teremtőjének.

Luigi Marsigli, ágostonrendi szerzetes még ifjúkorában mutattatott be valamely rokona által Petrarcának, ki neki nagy jövőt jósolt, s intette, hogy egy napot se henyéljen el, hanem a theologia mellett más tudományokkal is foglalkozzék. Marsigli ekkor a párisi egyetemen a theologia magister-ségét nyerte el, szerzetében utóbb nagy tekintélyre tön szert, főnöke lett a pisai rendtartománynak, s 1389-ben püspökül kérték őt a florencziek IX. Bonifác pápától.

E férfiú alkotta, Platot akarván utánozni, az első tudományos társaságot, akademiát, mely gyűléseit az ágostoniak San-Spirito zárójaja egyik termében tartá. Ilyenkor a terem falán vagy egyik oszlopán tábla lóggott, melyen a megvitatandó, a dialecticából, physica- vagy metaphysicából kiszemelt tétel följegyeztetett.

Az akadémia rendes tagjai: Coluccio Salutato, Roberto de Rossi és Niccolò Niccoli nagynevű — továbbá Vangelista da Pisa, Girolamo da Napoli és az ifjú Manetti kevésbé híres férfiak valának.

---

*) Schück: *Zur Charakteristik der italienischen Humanisten des XIV. und XV. Jahrhunderts.* Boroszló, 1817.

Ez ifjú tudósok Marsigliit mint rendkívül éleselmű, mely theologiai tudományú, mintegy «isteni jóst» tisztelék. Hatása nagy volt reájok: rendelkezett a szó hatalmával, mely és széles tudományával (mert mindent tudni látszott) lebilincselte, idézeteivel Cicero-, Virgil- és Senecából, melyekkel állításait támogatá, elbűvölte őket.

Habár ez akadémiáról bővebb tudósításunk nincs is, annyi kétségtelen, hogy az a nagy tudós köré gyűlt, művelt férfiakból álló társaság volt, mely a humanismusból merítve táplálékát — ismételjük — az egyetemen és egyházon kívül helyezé súlypontját.

Ez akademia, a Petrarca és Boccaccio által megindult lendületnek mintegy eredménye: Coluccio di Pietro de Salutati. Igen tudványó és hajlékony természet, ki már ifju korában folytonos kérdéseivel ostromlá tanárait, iskolatársaival pedig szakadatlanul vitázott, s mintha érezte volna, mily sokféle ügybe kell ártania magát, minden iránt érdekekkel viselteték.

Midőn 1375 aprilis 25-dikén a florenzi priorok jegyzőjökké választák, akkor már teljesen kész, negyvenöt éves férfiú volt. E hivatallal, melyet harmincz évig viselt, személyisége összeforrt. Példánya volt a köztársasági erényeknek. Nyájassága és emberséges indulata mindenkihez, e mellett szigora és mocsoktalan keze, főleg pedig ragaszkodó odaadása az állam iránt, a jónak és szépnek összhangját alkották meg lelkében. Már azon körülmény, hogy a gyanakvó, hányt vetett köztársaságban a belé helyezett bizalom harmincz éven át egy perczig sem ingott meg, erősen bizonyít becsületessége mellett. Halálakor összeírták hagyatékát, és kitünt, hogy fekvőségét mind örökölte volt, készpenze pedig negyven aranyból állott. — Salutati valódi politikai jellem. Gyümölesözővé tette az ókor bölcseségét az államéletben; műveltsége és hazafisága által emelte hivatala tekintélyét; a priorok szolgájából befolyásos államférfiú lett s egészen új jelentőséget kölcsönzött az államtitkári czimnek.

Irodalmi működését azon hivatalos és félhivatalos levelek képezik, melyeket irodája Italiában az Alpeseken túlr szétküldözgetett. Bámulattal olvasták és másolták e ciceroi ékesszólással díszített okmányokat. E másolatok a mintakönyvek (formularék) helyét pótolták az olasz államokban;

mintái lettek annak, mint kell szóvirággal, philosophiai mondatokkal a hivatalos tollat kezelni. Mihez képest tudós és irányképzett kancellárokat kerestek és jól fizettek Italia minden udvarában. És miután az irodalmi becsvágyhoz a politikai is csatlakozék, ez a politikára és irodalomra egyaránt kiszámíthatatlan befolyással volt.

Igaz, hogy Salutati a rábeszélés erejét és a benne rejlő ámítást ismerte; de ő ép oly kevéssé szülője a hazug politikának, mint nem az Macchiavelli, ki egy század múltán hivatali utódja vala. Az az előnye még is megvolt, hogy a rendszer, mely az ékesszóllás méltóságával, a mondatok súlyával, az irány fönségével megvesztegetett, még nem járta le magát s azért hatásos volt.

A köztársaság múltánylá Salutati érdemeit. A hetvenhat éves agg, ki szinte 1406 május 4-dikén bekövetkezett haláláig teljes erélylyel dolgozott hivatalában, tetemeit nyilvános helyen tévék közszemlére; az állam főhivatalnokai, a priorok, a főiskola tanárai az összes nép körül vette ravatalát, melynél kollegája, a Riformagioni jegyzője mondott dicsbeszédet, és végül az állam rendeletéből babérkoszorúval megkoszorúzták. Eltemették a főtemplomban, márvány emléket állítottak és meghagyták a népnek, hogy ezentúl Colucio Poetának nevezzék, mire a florencziek szívesen reá álltak.

Florenz, mely Danteját kiutasítá, így tett eleget e vétkeért. Buzgón karolta föl az új műveltség apostolait, kiknek nagy többsége tusk vérből eredt és ez időtől fogva századokon át székhelyül Florenczet választották. Föltűnő azonban, hogy a buzgalommal szemben, melylyel a humanismust nem kevesen üzék, a haladás lassú, a kiterjeszkedés mérsékelt volt. Egy évszázad kellett ezen — fogalmaink szerint alig évtizednyi — munkához. Az eszközök elégtelenségében, a könyvek drágaságában, a tanszékek ritkaságában rejlik ennek oka.

Ez utóbbi bajon a vándortanítók segítettek. Ezek elseje: Giovanni Malpaghino da Ravenna, közvetlenül Petrarca köréből került ki. Élénk emlékező tehetsége és gyönyörű kézírása ajánlá őt a mesternek, ki levelei rendezésére és kézíratai tisztázására használta őt. De ő csekélylette a neki jutott földadatot és útnak indult. Nyughatatlan természete egyik helyről a másikra üzé a magot elvetni, hanem a gyümölcserést sehol sem várta be. Paduában, Florenczben, Velenczében és ki tudja

még hány városban ütötte föl tanári sátorát, fejtegette Cicerót s a római költőket. Mint a trójai lóból, úgy bukkantak elő iskolájából a jeles férfiak, kik tanulmányaik és tanítások által a világot betölték műveltséggel. Velenczében Francesco Barbaro volt legjelesebb tanítványa, Florenczben (hogy csak azokat említsük, kik a humanismus főbbjei közé számítandók), Palladegli Strozzi, Giacomo d'Angelo da Scarparia és Roberto de' Rossi, mindhárman a legelőbbkelő nemesi családok; Továbbá Carlo Marsuppini, Lionardo Bruni és Poggio Bracciolini, három ünnepest név, melyek később az államtitkári méltóságban fénylettek; Guarino da Verona és Vittorino da Feltre, a következő időszak legnevesb ludimagisterei, végre Ambrogio Traversari, Ognibene da Vicenza és Pier-Paolo Vergerio.

Néhány évtized múlva ugyan e pályára lépett Gasparino da Barzizza, ki eleinte Paduában és Velenczében tanított (Beccadelli Antal is tanítványa volt), aztán a szép sikertől ösztönöztetvén, folytatni akarta útját. Azonban Filippo Mária, Velence hercege ezt neki, mint jobbágyának meg nem engedte, s ezentúl a visconti udvar tudósai közt találjuk. A finomabb epistolographia, melyben főleg Bruni és Poggio tündököltek, az ő érdeme.

IX. Bonifác pápa korában meg két byzanczi: Manuel Chrysoloras és Demetrios Kydonios jöttek Italiába, hogy császárjok nevében segílyt kérjenek a nyugati népektől a törökök ellen. Politikai föladatok nem — annál inkább sikerült az irodalmi, nolia ezzel megbízva nem voltak. Chrysoloras volt az első Olaszországba érkezett, valóban tanult görög, ki hellen nyelvtant oktatni, a hellen remekírókat értelmezni s magát latin nyelven megértetni tudta. A humanisták körülvették s azon voltak, hogy meghívassék tanárnak Florenczbe. Első sorban Salutato pártolta az eszmét, ki hatvanöt éves kora daczára ifjú lelkesedéssel gondolt a hellen nyelv elsajátítására, Catora emlékeztvén, ki szintén öregségében tanult meg görögül. Egyik ifjú barátjának pedig, Giacomo da Scarpianának, ki ugyane czélból Byzanczba vitorlázott, meghagyta, hogy onnét egyébbel, mint görög könyvekkel ne térjen vissza; nevezetesen, hozza el az összes történetírókat, főleg Plutarchost, valamint az összes költőket, első sorban egy hártýára olvashatón írt Homerost, szótárakról sem feledkezvén meg.

Salutato már nem érte meg, midőn 1396-ban Chrysolo-

ras az államtól meghivatott, hogy 150, később 260 arany forint évi díjért a görögöt tanítsa. És mely tanítványokat látta naponkint lábainál? Csaknem mindazokat, kik Malpaghinot hallgatták volt: Palla Strozzi, Poggiot, Brunit, Manettit, Marsupinit és valószínűleg Traversarit is. — Bruni négy év óta a polgári jogot hallgatta, de e mellett régóta barátja volt az új irodalomnak. Megérkezvén a görög, vál-útra jutott és így okoskodék: «Most megismerkedhetném Homeros-, Platon-, Demosthenessel, mindazon költőkkel, szónokokkal és philosophusokkal, kik fölül annyi csodálatost hallottam. Elmulaszszam ez alkalmat? Hétszáz év óta nem volt Italiában senki, ki görögül értett, pedig minden tudomány e néptől indult ki. A polgári törvény tanárai bőven vannak, azt még mindig megtanulhatom; a görög nyelvét ez egyetlen!» S ő határozott. Két évig hallgatta Bruni a tudós görögöt, s a mit nappal tanult, azzal — úgymond — éjjel álmodék. Példa gyanánt hozzuk föl a görög nyelv iránt e buzgalmat. — Néhány év múltán úgy fordult, hogy a legderekább latinista, ha görögül nem tudott, csak féltudósnek tekintetek.

A XV. századdal oly élénk irodalmi mozgalom veszi kezdetét, mint például jelenleg nálunk az ipar terén. A jelszó, melyet Petrarca adott, százszoros, de ezerszeres visszhangra talált. Minden zugban, a külföldön is, régi codexeket kutatnak, összehasonlítanak, javítanak, másolnak és terjesztenek. A szerény tudós már nem magányos cellájában működik, hanem kilép fölfedezéseivel és terményeivel az irodalmi piacra. — Rendes tanszékeket állítanak föl, melyeknek önálló célja a régiségek megvilágítása, a classicus ikernyelv tanítása. A szabad államokban és a fejedelmi udvaroknál nő a humanisták tekintélye; buzdító jutalomban részesülnek. Ők a kor ünnepelt hősei. Új osztály képződik minden kasztszerű megszorítás nélkül, szabadon és függetlenül, de becsülve és elfogadva az előkelő világ által. Az ó-kor kincsei divatba jönnek: érmeit, szobrait, gemmáit gyűjtik és tiszteletben tartják; palotái, templomai, circusai és síremlékei megszólamlanak és a múltak nagyságáról tanúskodnak.

Petrarca azon óhajtása: az ókor maradványait meg kell menteni, számos végrehajtót talált, kivált az ifjakban, kik Malpaghinot és Chrysolorast hallgatták Florenzben. A kincseket, melyek Itáliában találhatóak valának, hamar kifürkész-

ték; a külföld föl kutatását pedig a konstanczi közzsinat, később a baseli igen elősegíté, valaminthogy e két gyülekezet befolyása a nemzetek érintkezésére nem eléggé méltányolható. — Poggio Bracciolini a legszebb babérokat aratta e téren. Mint pápai titkár jött Konstanczba, de hagyta az atyákat ó-dívatú beszédekben gyönyörködni, és kirándúlt irodalmi fölfedezéseket tenni. Egyházi nagy méltóságok ajánlatára megnyíltak előtte a közelebb fekvő zárdák könyvtárai, melyek gazdagon jutalmazák útját. Meglelte Quinctilianus *Institutióit*, Valerius Flaccus *Argonauticáját*, Silius Italicust, Ammianus Marcellinust, Vitruviust és egyebeket ő és mások. — Az megbocsájtható neki, hogy a hála helyett, mely a másoló szerzeteseket megillette, nagyhangú pathossal elregéli, mily állapotban találta meg a classicus kincseket. A könyvek — így beszéli — sötét toronyszobákban, melybe az elitelt gonosztevőt sem zárni be, törmelék és por közt, elhagyatva heverték. Senki sem törődött e megbecsülhetetlen emlékekkel, melyek itt a sötétben búsan szétmállottak. Különösen kegyelmesen emlékezik meg a németekről, kiket rendszeren barbároknak, klastromi könyvtáraikat pedig börtönöknek czímezi. Ez oknál fogva nem tartotta lelkiismeretlen dolognak a nemes foglyokat, a hol tehette, elszóktetni oda, hol narancsfák virúlnak.

Időközben visszatértek azon olaszok is, kik Byzanczba utaztak volt, hogy a kútföből merítsék a görög bölcseséget. — Drága kincsekkel terhelten jöttek vissza. Guarino szállítmánya egy részét ugyan elnyelte a tenger, e miatti bánatában meg is öszült szegény. Aurispa azonban 238 codexet hozott, merő pogány szerzőtől, melyek elidegenítésével nem sokat törődtek a görögök, míg a «szent könyvek» miatt panaszt emeltek császárjok előtt.

A könyvekhez hasonló értékkel bírtak az ó-korból eredt romok, szobrok, érmek és pénzek. Az ingatlan régiségeket ezentúl sértetlenül tartotta fönn a hazafiúi érzet, az ingóságokat tárukba gyűjtötték. — Itt is megelőzte a buzgalom az értelmet. Bizonyos Ciriaco de' Pizzicollitűnt ki e téren valaminthogy tudványa, fáradhatatlan fürkészete, úgy hiúsága, könnyű hívősége és szédelgése által.

Elvégre mindez együttvéve jellemezte a humanismus első századát.

A KÖZÉPISKOLA NÉMELY VITÁS KÉRDÉSEIRŐL.

Meg ne ijedjen a nyájas olvasó! nem a «katholikus álláspontról», vagy a «tanulmányi alap jogi természetéről» akarunk szólni. Középiszkolai oktatás-ügyünknek ezeken kívül is van elég «vitás kérdése», a mi nézetünk szerint amazoknál még fontosabb, mert a dolog lényegét s nem csak időleges politikai oldalát érinti. S ezek körül akarunk némely eszméket fejtegetni.

Tulajdonképp, melyik nem vitás a középiszkolai oktatás összes kérdései között? Maga a középiszkola fogalma is vitás.

Tudós vagy szakiskola-e a (humán- vagy reál-irányú) középiszkola, gymnasium és reáliskola? Általános műveltséget vagy bizonyos szakképzettséget kell-e nyújtania? Magában bevégzett s magának czél-e, vagy csak előkészítő a felsőbb (egyetemi és műegyetemi) oktatásra, vagy mind a kettőt kell magában egyesítenie?

Mind ez vitás kérdés. S jegyezzük meg jó eleve, nem csak nálunk vitás, hanem az egész művelt Európában; Német- és Franciaországban, Belgiumban, Svájcban és Angliában, sőt Amerikában sincs eldöntve, nincs végkép megállapítva.

S milyen és hányféle legyen a középiszkola? Csak a mi nap tartott e kérdésben nagy enquete-et az osztrák cultus-miniszter. S hogy szétágaztak a nézetek! (Az enquete-k különben, úgy látszik, épen csak arra valók, hogy a nézetek szétágazzanak és soha ne egyesüljenek, se meg ne alkudjanak s ellentéteik és végleteik ne közvetíttessenek.)

Az osztrák nézetek azonban még is csak összefoglalhatók négy főcsoportba.

Vannak kik a mai állapotot akarják föntartani, tudniillik a gymnasium és a reáliskola különbségét, az egymástól kezdettől fogva szétváló irányú két középiskolát, melyeknek egymáshoz semmi köze. Mások ezzel ellentétben az egységes középiskola eszményéért rajonganak, mely mind a gymnasium, mind a reáliskola előnyeit s lényegét egyesítse magában: a klasszikai és a modern nyelveket s a matematikát és természettudományokat s egyaránt készítsen az egyetemre és a technikai főiskolára. A harmadik csoport, átlátva annyi tantárgy s annyi követelmény összefoglalásának lehetetlenségét, a gymnasiumot meg akarja tartani a mint van, csak a reáliskolát akarja a latin nyelvvel kibővíteni, a németországi első rendű reáliskolák mintájára. Végre a negyedik résznek nem kell semmi a maiból: a régi gymnasiumot kívánja vissza, kizárólagos klasszikai képzésével, mely mellett a logikai elemet a matematikának a réginél talán valamivel nagyobb mértékben fölvétele képviselné.

Ne higye senki, hogy az osztrák enquéten nyilatkozott négy nézet mindenike nálunk is ne bírna hívekkel, ha nem mindenik nyilatkozott is. Az egységes középiskolát ugyancsak hangoztatták a törvényjavaslat bizottságába meghívott szakértők s igen tekintélyes hangok emelkedtek mellette, mint a jövőnek biztosan várható vívmánya mellett, mely ma még nem valósítható, de mely felé már ma is törekedni kell s azért örömmel fogadni és elősegíteni mindent, a mi e czél felé vezet. Mily ábránd! Semmivel sem gyakorlatibb, mint a régi gymnasium visszasóvárgása a maga egész egyoldalúságával, a minek pedig, senki se hinné, mennyi titkos híve van, kivált a felekezeti tanférfiak s a régi szabású politikusok között. Nem kevesebb annak a kores-alkatnak, mely a reáliskolát latin nyelvvel akarja megterhelni, a nélkül, hogy a gymnasium klasszikai képzését benne megvalósíthatni csak reménylené is, mert ha igen: az már az egységes középiskola volna, terhének teljes megbírhatatlanságával. S végre nálunk is vannak — vagyunk — kik a gymnasiumot s reáliskolát külön akarják, hogy az élet s a különböző pályák és tehetségek igényeinek, mindenik a maga módja szerint, igyekezzék megfelelni, mondjuk ki mindjárt eleve: jobban, mint eddig megfelelt.

S azt se higye senki, hogy ezzel a négy csoporttal ki vannak merítve a középiskola összes különfeleségei. Íme a legújabb középiskolai reform szerint a német birodalomban a következő kategóriák állanak fenn. Vannak 1. gymnasiumok, 2. progymnasiumok (a «secundáig»*) bezárólag), 3. reál-gymnasiumok (az eddigi első rendű reáliskolák), 4. proreál-gymnasiumok (a «secundáig» bezárólag, az eddigi felsőbb polgári iskolák), 5. főreáliskolák (az eddigi felsőbb ipariskolák a két «prima» kizárásával), 6. felsőbb polgári iskolák (az eddigi alsóbb ipariskolák). A gymnasium, reál-gymnasium, a fő-reáliskola kilencz évfolyamú; a progymnasium, a proreál-gymnasium s reáliskola hét évfolyamú; a felső polgáriskola hat évfolyamú.

Tehát a középiskola két fő alakja a gymnasium és reáliskola s azok vegyülete a reál-gymnasium (az előbbi első rendű, latinos reáliskola) mellett ott vannak a szakiskolák különböző nemei, melyeknek csak egy része szerepel itt az «ipariskolák» s «felső polgári iskolák» címei alatt.

Az élet különböző szükségeinek felelnek meg. A mai társadalom sokkal bonyolultabb alkatú, mint a hajdani s a műveltség egyetlen alakja nem felelhet meg többé változatos igényeinek. S minél fejlettebb valamely ország, annál kevésbé. Így Franciaországban, a mit «enseignement secondaire special»-nak neveznek, a közép szak-oktatás, elválva a gymnasiumoknak megfelelő lyceumoktól s collègektől, vagy azok mellé csatolva — bár még nagyon is új, alig tizenöt éves

---

*) Mint tudva van, a német középiskolák (valamint a francziák is) felülről lefelé számítják osztályaikat. Jelesen a németeknél a legalsó osztály (a mi I. osztályunk) = sexta (abból az időből nyerve nevét, mikor a középiskola még hat osztályú volt vagy csak hat tanárral bíró, kiknek némelyike előtt, a megfelelő osztályban két évig voltak a növendékek.) A mi II. osztályunk = quinta; így tovább: III. = quarta; IV. = alsó-tertia; V = felső-tertia; VI = alsó-secunda; VII = felső-secunda; VIII = alsó-prima; s van még egy IX-dik osztály is, a felső-prima. A franczia gymnasium is kilencz osztályú. A legelső (nálunk I.) osztály: ott nyolczadik (huitième); a II.: hetedik; a III.: hatodik; a IV.: ötödik; az V.: negyedik; a VI.: harmadik; a VII.: második. Úgy nevezett első (première) nincs, hanem a helyett két évfolyam és pedig: VIII.: rhetorika, IX.: philosophia. Nekünk kényelmesebb (s természetesebbnek is látszik) a magunk elnevezéseit használni.

intézmény jelen alakjában, már is oly különböző irányokat vett s szerkezeteket nyert, hogy jóformán a hány város, annyi alakban jelenik meg.

Csoda-e ezek után, ha a középiskola fogalma s célja nálunk sincs megállapítva s föladatairól és berendezéséről váltig vitatkozunk? Legközelebről, a középiskolai törvényjavaslattal még a keretet is széttörték (bár reméljük inkább, csak egy kis időre félre dobták), melyben a középiskola megtalálhatta volna állandó formáit s azokban tovább fejlődhetett volna a nélkül, hogy léte s alakzatai folyvást vitattassanak.

E kénytelen szünetet (Deus(?) nobis hæc otia fecit!) igen alkalmasnak találom arra, hogy a középiskola némely függő kérdéseiről elmélkedjem. Nagy segítségemre van ebben Bréal Mihálynak a kitünő francia philolog- és tanférfiúnak, az Institut tagjának, közelebb megjelent könyve, melyben *Tanügyi kirándulások* *) cím alatt, néhány év előtt Németországon tett iskolai útazásának tapasztalatait foglalja össze, hozzájok adva a belga philosophiai karokról 1879-ben irt kisebb — s a francia közoktatási állapotokról 1875-től 1881-ig irt nagyobb tanulmányait. E negyedfél száz lapra terjedő könyvben tömérdek oly kérdést találtam részint megérintve, részint bővebben is kifejtve, melyek nálunk is épen vitatás alatt vannak. A következtetések, melyeket az író részint az elfogulatlanul fejtegetett francia-, részint a nagy méltánylattal, sőt bizonyos előszeretettel **) ismertetett német közoktatási állapotokból s intézményekből levon, ráuk nézve is rendkívül tanulságosak. S ez birt rá, hogy a nélkül, hogy könyvét ismergetni vagy épen kivonatolni akarnám — észrevételeimet az ő fejtegetéseihöz kössem.

A mi gymnasiumaink szervezete és tanrende nagyjában a németekének felel meg. Természetes; ugyanazon az alapon fejlődött a XVI. század óta, mikor a protestantismus behozatalával, a tanügy is nagyobb lendületet vett s természetesen

---

*) *Excursions pédagogiques*, par Michel Bréal, Membre de l'Institut. Paris. Hachette et Co. 1882.

**) Bréal, francia szülőktől, de német földön született Landauban, Bajorország rajnai Pfalz kerületében. A város, miután az utóbbi két század alatt több ízben volt fölváltva német és francia birtokban, 1815-ben állandóan Bajorországnak engedtetett át.

német minták után, hol ifjaink a tanári képzést nyerték, vagy a honnan egyes collegiumok s lyceumok vezetésére kitűnő tanárok hívtak meg. Mint a német, úgy a magyar gymnasium is megőrizte határozott klasszikai képzési jellegét, mely egészen a jelen század negyedik évtizedéig majdnem kizárólagos volt, alig engedve tért a latin és görög nyelv mellett a történelem s matematika valamivel terjedelmesebb, s a természettudományok nagyon is szűkre mért tanításának.

Mind a mellett lényeges különbségek is fejlődtek ki a német és a magyar gymnasium között s nem szégyen bevallanunk, hogy a németek előnyére. Az első különbség mindjárt a tanfolyam tartama, mely Németországon kilencz, nálunk csak nyolcz év.

Hogy a kilenczedik év nem csak a tananyag bőségére, hanem főleg a növendékek nagyobb érettségi fokára való tekintetből nem fölösleges adalék: azt alig vonhatja kétségbe valaki. A régi — szorosan vett — gymnasium hat évfolyammal befejezhette propedeutikus föladatát; vajon ezt két vagy három lyceumi év tetőzte-e be? e kérdés eldöntése nem fontosság nélküli a felsőbb oktatásra való készültség s a (nem csak évbeli, hanem értelmi) érettség szempontjából. Nálunk is emelkedett — s igen tekintélyes — hang a jogi oktatás ügyében tartott enquete alkalmával a kilencz éves gymnasium, vagy a hat éves gymnasiumot betetőző három éves lyceum mellett. De azt hiszem, viszonyaink közt ez nehezen volna kivihető; részint mert nálunk a szülők ezt túlságos megterhelhetésnek tekintenék, részint már csak az egyéves önkénytesi intézmény szempontjából is, melynek kedvezményétől a kilencz éves tanfolyammal sokan elesnének, ha csak mi is nem követnők Németország példáját, hol az Untersecunda (VI. osztály) befejezése jogosít az egyéves önkéntességre, a mi azonban nálunk nehezen volna (közjogi viszonyainknál fogva) egyoklatúan keresztül vihető.

S miután kétségbe vonhatatlan tény az, hogy kilencz év munkáját nyolcz év alatt sikeresen végezni nem lehet, nem marad hátra más, mint szemügyre venni a kérdést: nem lehetne-e a munkát vagyis a gymnasium föladatát egy kilenczedrésnyivel megkönnyíteni?

Breal valóban meglepő képet rajzol elénk a német gymnasiumi oktatásról s annak minden dícséretet érdemlő ered-

ményeiről. Különösen nagyszerű a siker a klasszikai oktatás terén. Köszönhető ez az igazgatás éberségén, a tanárok képzettségén és jóra valóságán s a módszeren kívül — mely tényezők mindenike nagy mértékben befoly rá — különösen annak, hogy a német gymnasium, előbb válván el tőle a reáliskola, mint nálunk, jobban megőrizte humanista jellegét. A német gymnasium tanterve s iránya is módosult, a kor s a megszorított igények nyomása alatt; többet vett föl a reáltantárgyakból magába, kiterjesztette a matematikai s természettudományi oktatás előbb oly szűk keretét, de még sem oly mértékben — aránylag legalább — mint ez nálunk történt, hol a gymnasium csaknem reálgymnasiummá vált. A mi nálunk e részben történt, kétség kívül helyén volt, mert elutasíthatatlan szükségnek felelt meg, míg a gymnasiummal egyenrangú reáliskoláink nem voltak; de alig igazolható ma, a reáliskolák mellett. Mindennek van határa s a szellemi erő kifejtés képességének is, még a legkiválóbb tehetségeknél is. S azt a mindent, a mi a mai gymnasium nyolcz évi tanfolyamától követeltetik s abban a terjedelemben, mint követeltetik, igazában véve senki sem bírja meg, a legjobb tehetségek is csak erőltetéssel s túlfeszítéssel, a mi előbb-utóbb minden esetre megboszúlja magát.

Hogy a német gymnasium oly kitünően megfelel föladatainak, azt az egy évvel hosszabb tanfolyamon kívül annak köszöni, hogy ma is túlnyomólag egy — tudniillik human — irányú intézet. A német gymnasiumban a latin nyelv az alsó hat osztályban 10—10, a három felsőben 8—8 heti órával; a görög nyelv, már a harmadik osztályban megkezdve (nálunk csak az ötödikben), hetenként 6—6 órával, az anyanyelv minden osztályban, átlag 3—3 órával, újabban a francia nyelv (a második modern nyelv, mint nálunk a német, az anyanyelv mellett) hetenkinti 2—2 órával van a tantervben. A matematikára az alsó osztályokban 3—3, a felsőkben 4—4 heti óra; a természettanra 1—1 és 2—2, a természetrajzra (csak a négy alsó osztályban) 2—2 heti óra esik. Mi sokkal több időt fordítunk a reáltantárgyakra s ezzel veszélyeztetjük a nyelvi órák sikerét; egyfelől az által, mert időt, másfelől, mert figyelmet és kedvet vonunk el tőlök.

A klasszikai nyelvek tanításának sikerét, a nagy óraszámmon kívül, kétség kívül nagy mértékben előmozdítja a mód-

szer. Bréal beható és érdekes képet rajzol elénk erről. Mójában volt egymás után több német gymnasiumon a nyelvtani, mondattani s fordítási kikérdezéseken, magyarázatokon és gyakorlatokon jelen lenni s részletesen leírja a legjelesebb tanárok által követett eljárásokat; különösen érdekes az extemporalia, fordítási rögtönzések, leírása. A tanár, valamely latin vagy görög íróból közelebbről olvasott több fejezetet összefog s az azokban előforduló nevezetesebb kifejezéseknek, fordulatoknak, nyelvsajátságoknak megfelelő gyakorlatot németül dictál, lassan, időt engedve a meggondolásra. A növendékek nem írják le németül, hanem reminiscentiáik szerint magokban átfordítják latinra (vagy görögre) s egyszerre úgy írják le. A dictálás befejeztével a dolgozatok beszédnek s átvizsgálatnak. Szótárt vagy segédkönyvet használni nem szabad. E rögtönzések azonban, melyek csak a gyors fölfogás és a megértés- s kifejezésbeli készség gyakorlására valók, nem zárják ki a házi föladványokat, melyeknél nagyobb szabatosság és a styl válsztekossága is megkívántatik.

Nem kevésbé fontos és gyümölcsöző a folytonos olvasás (lectio cursoria). Az osztályokban, jelesen a felsőbbekben egész műveket olvasnak, aránylag rövid idő alatt, de a rendelkezésre álló egész idő ráfordításával. Az egyetlen mód, hogy a tanuló a régiség nagy íróival alaposan megismerkedhessen, s ne csak a nyelvi, hanem az irodalmi oktatás is gyümölcsöző legyen.

A szorosan vett nyelvi oktatásra nézve a Bréal tapasztalatai s fejtegetései kisiklanak a rövid kivonatban való ismeretetés lehetősége alól. De nem is czéлом módszertani értekezést adni. Ámbár nem volna fölösleges. Erős — bár fájdalom csak egyéni meggyőződés, melyet elég tanúltsággal nem támogathatok, hogy klasszikai nyelvtanításunk egészen tévesztett úton van. A grammatika helyett philológiát űzünk s hol? az I—III. osztályban, a 10—12 éves gyermekekkel. A helyett, hogy például a név vagy igeragozást, mint nyelvtani tényt tanítanók, vagy ám tanúlatnók, mint régen: phonetikai s hang- és szó-származtatási elméletekkel terheljük a gyermekeket.

Ha a német gymnasiumok s a mieink tanulmányi sike-reit összehasonlítjuk s különösen a klasszikai oktatás terén, hamar rájövünk az ég- és föld-különbség alap-okára. A mi

gymnasiaink nem magokból való természetes fejlődés útján nyerték meg mai alakjokat, hanem külföldi — jelesen épen a német — minta után szerveztettek, Thun alatt, erőszakos ugrással.

Bréal érdekesen és mindenek fölött tanúságosan adja elő, mikép regenerálta s emelte magasra a német gymnasiumokat a felsőbb oktatás. Egyetemi tanárok, Gesner (1691—1761) Göttingában, Ernesti (1707—1781) Lipsesében, Heyne (1729—1812), a Gesner utódja Göttingában, s Wolf Frigyes Ágost, a homérista (1759—1824) Halleban, egyetemi tanszékeken hirdették a klasszikai irodalom tudományát, öntötték belé annak szellemét tanítványaikba, kik aztán a középiskolában gyümölcsöztették, a mit nagy mestereiktől nyertek. Másfél század alatt fejlődött a német középoktatás azzá, a mi ma. Ellenben nálunk az egyetem csak egy pár évtized óta hat még a középiskolára; csoda-e, ha hatása alig kezd még látszani rajta? S hatása, a mennyiben mutatkozik is, nem lehet egyöntetű, a gymnasium programjauak túlterhelt sokfélesége miatt, melyben a humán s klasszikai irány határozott túlsúlya hiányzik, mert a reáliránynak adott túlságos engedelmények azt legalább is kétségessé teszik.

A mi bajunk, hogy egyszerre elevenére tapintsak, az — hogy míg reáliskoláink nem voltak s mióta vannak is, de az újság ingerének s bizonyos előnyöknek elmúltával népszerűek lenni megszűntek, nálunk az volt s ma ismét az a közhit, hogy mindenkinek gymnasiumot kell végezni, ha bármely életpályán boldogulni akar. E közhitet magunk is tápláltuk, oly generál-kulescsá tevéen a gymnasiumi érettségi bizonyítványt, mely minden ajtót megnyit; és másfelől fölvevén a gymnasium programjába mindazt, a mi bármely tudományos pályán továbbhaladhatásra s a felsőbb oktatás minden ágának megkezdhetésére szükséges. Ennél fogva a ki például technikai, vagy akár felsőbb gazdasági pályára készül is, gymnasiumba megy inkább, mint polgári, vagy reál-, vagy szakiskolába, mert ott azt is megtalálja, a mire neki szüksége van; de ideje és ereje javát a klasszikai nyelvek tanulására fordítja, melyekre — választott pályáján semmi szüksége nincs.

Azt hiszem, az eddig mondottak után nem szükséges azon föltevés ellen védekezni, mintha a klasszikai oktatásra nem fektetnék kellő súlyt, annak becsét kicsinyleném, vagy

azt általában megszorítani akarnám. Ellenkezőleg. De az előítélet ellen küzdök, hogy arra mindenkinek egyaránt szüksége volna. Némelyiknek többre van abból szüksége, mint a megnyit ma gymnasiumaink nyújtanak; s hogy ezt a többet megkaphassa, szükségesnek tartanám, megszabadítani a gymnasiumot a reáliák terhének egy részétől. Nem leledzem abban a ma már minden esetre eretnek, vagy heterodox nézetben, mintha a régi gymnasium — kizárólagos humanismusával — még visszaállítható volna; annál a mi reál tárgy abban volt, valamint a modern nyelvekből is, többre van ma szüksége mindenkinek, a ki akár általános műveltségre, akár a tudományos pályán továbbhaladás feltételeire akar szert tenni. De azt a kimerítő reálképzést, melyet a gymnasium ma nyújt, soknak tartom — s azért fölöslegesnek — bizonyos tudományos pályákra való előkészítésül és károsnak azért, mert elvonja az időt, erőt és kedvet attól, a mi több kellene a klassikái tanulásból. Ezt a kimerítő reál képzést tehát a reáliskolába illetőleg a szakiskolákba vélem utasítandónak, melyeket ennek alapján ép oly kizárólagos joggal kívánnék fölruházni a felsőbb oktatás bizonyos ágaihoz bocsáttatásra, mint viszont a gymnasiumot másokra.

«Non omnia possumus omnes» — nem csak az egyénekre, hanem az intézetekre nézve is áll. S részemről közép-oktatásunk legfőbb vitás kérdésének megoldását, a középiskolai intézetek jellegének szigorú elkülönítésében s végig megóvásában találok.

Mikép nem találta meg e részben a helyes utat a francia közoktatás: világosan kitűnik Bréal könyvének az «enseignement special»-ról szóló s a «Lyceumainkra vetett pillantás» című fejezeteiből. Érezte a szükségét — ki zárkozhatnék el annak érzetétől a kor követelményei nyomása alatt? — de gyökeres reform helyett korcs-intézmények behozatalával igyekezett segíteni rajta. Majdnem azt hisszük, humoreszket olvasunk, midőn Bréal leírja látogatását azon lycéekben és collègekben, melyeket ifjúkorában maga is látogatott. Egyszerre észrevette, hogy a fiúk — két óra közben — különböző csoportokra oszlanak, bár ugyanazon osztályhoz tartoznak. «Kik ezek a többtől különböző ruhát viselő növendékek?» kérdém egyik fölügyelőtől. — Ezek az órasmesterség tanulói; helyet engedtünk nekik a lyceumban. — «Hát azok a vörös

nadrágosak?» — Azok a felső elemi osztálybeliek. — «Hát ezek, kik a tanórára menet percében külön válnak?» — Azok az 'enseignement special' hallgatói. Vagy is, a kik a rendes tantárgyak némelyike helyett külön szaktanfolyamokat hallgatnak; s ezek, Bréal szerint, az egésznek már két ötödét teszik!

Megengedem ily külön tanfolyamok lehetőségét a reáliskola felsőbb osztályaiban, hol a közös alapra, a különböző életcélok szerint, különböző (de nagyjában véve homogén) gyakorlati oktatást lehet építeni. De tagadom a humán- és reál-oktatás ilyen összekeverésének czélszerűségét, sőt megengedhető voltát is: mert nincs közös alap, melyre egyiket is másikat is fölépíteni lehetne. E szempontból vetettük el a bifurcatio eszméjét, mely négy, vagy hat osztályig egységes középiskolát akart s az ötödiktől a nyolczadikig, vagy a hetedikől a kilencedikig választotta volna külön a gymnasiumtól a reáliskolát. Mert mit csináljon a realista az alsóbb osztályokban tanult, de befejezetlen latin és görög nyelvismereteivel? s mit a gymnasista a szintoly befejezetlenül maradó reáliákkal, a melyekből ő igen sokat, a leendő realista meg igen keveset kapott? Ily egysége az alsó osztályoknak csak is minimumra, legfőkébb kettőre vagy háromra szorítva, volna megengedhető és csak azon föltétellel, hogy a különválás megtörténjék, mielőtt a klasszikai nyelvek oktatása megkezdetnék. Ezt teheti a francia, a ki anyanyelvében annyi alapot ad a latinhoz, hogy ennek tanítását csak a harmadik vagy negyedik osztályban kezdve is, befejezheti.

Hasonló szempont vetteti el velünk a latin nyelvnek — a gymnasiumnál kisebb mértékben s kisebb követeléssel — a reáliskolába bevitele iránt több felől nyilvánuló kívánságot is. A németországi első rendű reáliskolák (most már reálgymnasiumok) latin oktatásának sekély eredményei igazolják e koresintémény elleni ellenszenvünket. Még a hol a latin nyelv e reáliskolákba be van is hozva (Württembergben, Hessenben, Bádenben, Bajorországban nincs), óraszámra nem elegendő, s minél felsőbb az osztály, annál kevesebb; így a nyelvi alapot, ha hiányosabban is, megadják; az irodalmi képzést épen nem; a felsőbb osztályokban a ráfordítható kevesebb idővel arányban fogy évről évre az érdek, a kedv, a latin iránt; s a nyolczadikban kevesebbet tudnak, mint az ötödikben tudtak,

a heti 3—3 óra arra sem levén elegendő, hogy el ne felejtsek a mit tanultak; innen a feleletekben való bizonytalanság, habozás, a fordításban a folytonos hibák, melyeket Bréal e reáliskolák növendékeinél észlelt.

Kétséget nem szenved, hogy a reáliskola, a maga tisztaságában, latin nyelv nélkül, de a modern (német, francia, esetleg angol) nyelvi s irodalmi alapos képzéssel s ezek mellett a matematikai és természettudományok terjedtebb disciplináival, nem csak jogosult és életre való intézménye az új kornak, de ép oly tudós középiskola, mint a maga nemében a gymnasium. Csak hogy más jellegű képzést nyújt azoknak, kik a középiskolából egyenesen az életbe lépnek ki s más ágaira készíti elő a felsőbb oktatásnak azokat, kik tanulmányaikat felsőbb fokon is kívánják folytatni.

Részemről nem vitatkozom egyik vagy másik képzés előnyei vagy absolut értéke fölött; annak, a ki történelmi, philosophiai, nyelvtudományi, jogi vagy theologiai szakra készül, előnyösebb a gymnasium; a ki technikai vagy természettudományi pályára, annak jobb a reáliskola. A ki orvosira: még vitás kérdés, melyiket válassza inkább; csak az orvosi terminologia megértése szól a gymnasium mellett, az orvosi tudományok természettudományi jellege a reáliskola mellett. De azt határozottan merem tagadni, hogy a formális képzésre való erő a klasszikai studiumok kizárólagos kiváltsága volna, s a modern nyelvek és a matematika ne bírnának szint oly képző erővel. Én az ellenkezőt hiszem s szeretném, ha e hit általánossá válnék s ezzel a reáliskoláktól való idegenkedés a szülőkben és a növendékekben, de a gymnasium kizárólagos gédelgetése az intéző körök részéről is, megszünnék.

«Gymnasium és reáliskola — mondja egy 1859-diki porosz miniszteri rendelet, melyet Bréal könyvében is idézve találok — egyenlő rangú intézetek. A tudományok haladása s a társadalomban létre jött változások tették szükségessé a középoktatás két felé osztását. Míg a gymnasium a maga célját a nyelvi s különösen a klasszikai nyelvi oktatás s másod sorban a matematika által éri el, a reáliskola inkább a jelen felé fordul, vagyis az anyanyelv és a modern nyelvek s mellettök a matematika s a természeti tudományok felé; de a jelen nem levén megérthető a múlt nélkül, a reáliskola sem hanyagolhatja el a történelmet. E programm megvalósításával eloszla-

tandja azok tévedését, a kik azt hiszik, hogy oly ismereteket kell nyújtania, melyek közvetlenül alkalmazhatók az életben. Kétség kívül az iskolának tekintettel kell lennie az élet követelményeire s a reáliskolák intézménye maga is bizonyosság, hogy tekintet van azokra; de nem kell elfeledni, hogy az iskola gyermekekkel és serdülő ifjakkal bajlódik, a kiknél meg kell elégedni, ha az ismeretek általános, de maradandó szilárd alapjai leraktnak.»

A reáliskola tehát ép úgy nem pusztán szakiskola, korlátolt, de befejezett képzéssel, mint a gymnasium nem az. Mind a kettő tudományos alapvető föladattal bír, s a felső oktatásra készít elő. De azért nem hűnyhatunk szemet a tény elől, hogy növendékeik egy része már a negyedik vagy hatodik osztály befejeztével, egy része a nyolczadik osztály befejezte után az életbe lép ki. Amazok vagy szakiskolákba lépnek — ipari, vagy gazdasági, vagy kereskedelmiekbe — vagy tanulmányait abba hagyva, egyenesen bizonyos tudományos képzettséget nem követelő pályákra. Emezek azon állomásokat keresik, melyekre az érettségi bizonyítvány képesít. S tény, hogy ez nem csak kivétel, sőt a középiskolába lépők jóval nagyobb része az, mely a felsőbb oktatásba lépés előbb elmarad az iskolától. Helyesen is van így; az államnak és társadalomnak sokkal kevesebb tudásra s úgy nevezett diplomatikus emberre van szüksége, nem is tudná valamennyit elhelyezni s csak a tudós proletariátus szaporodnék általok, mint a mennyi középműveltségű közmunkásra az állami szolgálat s a társadalmi functiók s az ipar, kereskedés, gazdaság stb. terén.

E nagyobb számra való tekintetből a középiskola mindkét fajának magában is bevégzett műveltséget kell nyújtania a mellett, hogy előkészítő a szorosán tudományos felső oktatásra. Sőt, kivált a reáliskolának négy és hat évi folyamában, a különböző szakiskolákra kell alapképzettséget adnia, valamint a gymnasiumnak is — hogy mást ne említsek — a néptanítói képző tanfolyamra. Mindez kétség kívül bonyolítja a föladatot, de nem teszi — mint a gyakorlat is mutatja, megoldhatatlanná. Azonban szorosán s kellő óvatossággal kell meghatározni a képesítettség mértékét, mely egyik vagy másik pályára, szakiskolára vagy az élet functióira megkívánandó.

Mind a két középiskolát az érettségi vizsgálat fejezi be.

S igen fontos — és még sok tekintetben vitás — kérdés: mi legyen az érettségi vizsgálat tárgya és formája. Hogy az nem lehet az utolsó (VIII) év tantárgyainak osztály-vizsgálata, abban elvileg mindenki megegyezik, s tényleg még is úgy van. Hogy neve is mutatja, hogy az érettség mértékének akar megítélője lenni: senki sem vonhatja kétségbe, s tényleg még sem az. A dolog igen egyszerű. Fő súlyát — nem mondom kizárólagosan, ámbar vannak, a kik azt kívánják — az írásbeli dolgozatokra kellene fektetni, melyek legalkalmasabbak az elme érettségének s önállóságának megítélésére. Az írásbeli dolgozatoknak pedig a gymnasiumban egy latin és görög, a reáliskolában egy német vagy francia nyelvi, s mindkettőben egy magyar (és pedig történelmi, hol a tartalom és a forma, a tudás és az irány egyaránt tekintetbe jő) s egy matematikai föladatra kell kiterjedni. A szóbeli vizsgálatnak pedig az illető középiskola legfőbb tárgyait, és pedig tudomány-körönként vizsgálva, kellene csak felölelnie, nem az utolsó évi penzumot, nem is az aprólékos részleteket, hanem az általános képzettséget véve tekintetbe. Szeretném, ha az érettségi vizsgálat kérdései külön a gymnasiumra, külön a reáliskolára nézve, kidolgoztatnának, zsinórmértékül a tanárnak, a tanítványnak és a vizsgálónak egyaránt. E kérdések összege az illető tudomány egész lényegét magában foglalná s ezekből az egyes esetre szabadon lehetne válogatni. A mely ifju e kérdések mindenikére bírná a feleletet: bátran érettnek volna mondható, akár az életre, akár a felsőbb oktatásra, a hova lépni akar.

Németországon ez körülbelől így van berendezve. Az írásbeli dolgozatoknál meg van adva az ifjunak a jog, hogy ha kitiüntetésre tart igényt, az átlagosnál nehezebb föladatot kérjen magának; s a vizsgálóknak, hogy az írásbeli alapján az ifjút a szóbeli vizsgálat alól fölmentsék.

Az állam érdekeit az érettségi vizsgálatnál kormánybiztos képviseli. Az érettségi bizonyítvány állami érvényű oklevél lévén, mely részint a felsőbb oktatásra — mely nálunk, némely felekezeti jogakadémiákat kivéve, tisztán állami — részint az állami szolgálat némely ágaira képesít: ez elengedhetetlen volna. S mind a mellett nálunk eddigelő csak az állam vezetése alatti középiskolákon van meg, a gymnasiumokon a tankerületi főigazgató, a reáliskolákon az és egy műegyetemi

szaktanár képében. A napirendről ideiglenesen levett középiskolai törvényjavaslat a kormánybiztost a felekezeti középiskolák érettségi vizsgálataihoz is behozza s ez ellen a felekezeteknek sem lehet kifogása, miután érettségi bizonyítványaiknak állami érvényt követelnek; s miután ők nem csak magoknak, hanem az államnak is nevelik növendékeiket, kik állami felsőbb oktatásra, esetleg állami hivatalokba lépendők s minden esetre az állam és társadalom tagjai maradnak.

Némelyek azt hiszik, az érettségi vizsgálat helyett — mely minden intézetnél tartatik — az egyetemeken (s műegyetemen) tartandó fölvételi vizsgálatot kellene behozni. Nem lehetek velök egy értelemben. Egyetemeinkre évenként ezernél több ifju jő a középiskolákból. Vizsgálatokkal úgy is túlhalmozott tanáraink ezek fölvételi vizsgálatát nem végezhetnék, talán sehogy; jól semmi esetre. Osztálybizonyítványaik betűjével kellene megelégedniök s a vizsgálat üres formasággá válnék. E döntő érvehz a Bréal könyvében egy nem kevésbé fontosat találok. A középiskola s tanári kara tekintélyét tenné tönkre, ha végzett hallgatóit más forum vizsgálná. S óhatatlan volna, hogy a vizsgáltakon száz esetből kilenczvenszer igazságtalanság ne essék, az idegenek által való vizsgáltatáson. A fiatal ember nyolcz évi ismerete biztos támpontokat nyújt a vizsgálónak az ítéletre; az idegent az első látásra megtévesztené vagy a felénk s zavarodott, vagy a biztos és szerencsés felelet.

De Bréal még valamit mond, a mi figyelemre méltó. Egyes iskoláktól s tanártestületektől, melyek arra méltatlannoknak bizonyultak, meg lehetne vonni az érettségi vizsgálat-tartás jogát. Mily fegyver a közoktatási kormány kezében az iskolaföntartók versenyének s áldozati buzgalmának és a tanári testületek erő kifejtésének fokozására! A mi törvényjavaslatunk ugyanezen eszmét a nyilvánossági jog megvonásának általános czíme alatt tartalmazza.

A francia tanulóügyi rendszer nem ismeri a tulajdonképeni érettségi vizsgálatot. De annak felel meg a baccalaureatus; csak hogy ez az állam által adatik s az iskolai tanulás befejezését jelenti, míg a németeknél s nálunk, az illető középiskola adja — az állam közbejöttével részben — s a felsőbb oktatásra való érettséget jelöli. A francia baccalaureatus a tanulóra nézve idegen vizsgálók előtt foly le, s azért azokkal

a hátrányokkal bír, melyeket főntebb érintettünk; és sem a jól végzettnek nem nyújt biztosítékot a sikerről, sem a tudatlantól nem zárja el a siker szerencsés esélyeit; kettős baj. Ha az állam a középiskolai oktatás jogát és kötelességét nem tartja (vagy nem tarthatja) kizárólag magának: az azt betetőző érettségi vizsgálaton sem követelhet a szorosan szükségesnél — tudniillik az ellenőrzésnél — több szerepet magának. Bréal a francia baccalaureatusra nézve is javasolja, hogy annak az illető intézetekben tartása, bár egyelőre csak kísérletkép s fokozatosan hozassék be. Azt hiszi, ez üdvös versenyt szülne az intézetek — s az iskolatartó testületek között is, ez eminens jog megnyerhetéseért. Ezzel a Faculté des Lettresről is (a mi szorosan vett philosophiai fakultásainknak megfelelő, de Franciaországban rendesen önálló egyetemi karok vagy akadémiák) levétnék az őket nyomó teher egy része, a más intézetekből kikerült ifjak vizsgálásának súlyos kötelessége.

Középiskolai oktatásunknak számos vitás elvi kérdése van még; de nem akarok ezekre — ez alkalommal — mind kiterjeszkedni. Csak érinteni akarok még némelyeket. Különösen a tanár-kérdést, a tankönyv-kérdést s a tandíj-kérdést.

A tanár-kérdésnek magának sok ága van: a tanár-képzés és képesítés, a tanári szolgálat s szabad foglalkozás, a tanári jogok és kötelességek kérdései.

A tanárképzés és képesítés kérdése egyike azoknak, melyek iránt leginkább eltérnek a nézetek. A kérdésnek itt csak egyik oldalára akarok reflektálni: kinek a joga legyen az, kizárólag az állam által magának főntartandó, vagy másokkal, jelesen a felekezetekkel is megosztható jog-e? Kétségkívül sok érv szól az első mellett. Az állam előtt nem lehet közönyös, sőt első rendű fontossággal bír: kik vezetik a középiskolai oktatást és pedig nem csak az állami, hanem a felekezeti, községi s mindennemű nyilvános intézetekben, miután ezek is államérvényes bizonyítványokat adnak, még érettségieket is. S a képzettség mértékét nem lehet, nem szabad kisebbre szabni egyik mint a másik jellegű iskolában. Nem kifogásolhatnók tehát elvileg, ha az állam a tanárképzés és képesítés eminens jogát kizárólag magának főntartaná.

Másfelől az iskolatartás jogát s terhét megosztani, hogy másról ne szóljunk, a felekezetekkel s megtagadni tőlök, hogy

saját iskoláik számára magok képezzék a tanárokat, különösen azon szakokra, melyek a hitelvekkel s az erkölcsi és társadalmi eszmékkel kapcsolatban állnak: képtelenségnek tartom. A képzés jogát pedig a képesítés jogától elválasztani, nem csak gyakorlati nehézségekbe ütköznék, de illusoriussá tenné amazt.

Vannak, a kik e kettőt még is el akarnák választani. A képzést szívesen átengednék a felekezeteknek, sőt megengednék az egyesnek is az önképzést s az állam és közműveltség érdekei megóvásának biztosítékát egyedül a képesítési jog főtartásában az állam részére, keresik s velük föltálalhatni.

Nem vonva kétségbe, hogy — legalább némely szakokra nézve az önképzés is lehetséges, legalább bizonyos fokig, ámbár, ha az egyetemi képzés olyan a minőnek lenni kellene, tudniillik seminariumi rendszer szerinti, az önképzés útján meg sem közelíthető, — annyit legalább mindenki concedál, hogy tökéletesen kielégítő képzés már csak azért sem lehet kizárólagos állami előjog, mert az egyetem maga sem az. Angliában s Amerikában az összes közoktatás, a legfölsőbb fokig, túlnyomólag nem állami kézben van; a francia, sőt a német egyetemek sem mind államiak, s nálunk, ha teljes egyetemeik nincsenek is a felekezeteknek, vannak philozophiai karaik, melyek természettudományi karokkal is kiegészíthetők. S föltéve hogy valamely felekezet a tanárképzésről, a megfelelő egyetemi vagy akadémiai cursussal kellőleg képes gondoskodni s abban a képzés kielégítő voltáról elfogadható biztosítékokat tud nyújtani az államnak, ha e sokkal nehezebb dolog megvan, miért ne szerezhetne magának kellő biztosítékot az állam a képesítés módjára s mértékére nézve is? Ha ez áll: az államnak csak az ellenőrzés minél terjedtebb mértékéről kell gondoskodnia s a képesítésnél magának döntő szót tartania fönn.

A tanári szolgálat s a hivatali órákon kívül a szabad foglalkozás, különösen más intézeteken vagy magánosoknál óraadás, úgy szintén a tanári jogok s kötelességek (szolgálati pragmatika) kérdései természetöknél fogva föltötte kényesek. A tanárok személyes érdekeit s legtöbb esetben zseb-érdekeit érintik s épen azért mindket oldalról bizonyos animositással szoktak tárgyalatni. Gyökeresen csak a tanári pragmatika keretében volnának megoldhatók; de a baj az, hogy

Magyarországon még tisztviselői pragmatika sincs (a mi elég baj és hiba). A törvényjavaslat megpróbálta az iskolán kívüli szabad foglalkozás kérdését szabályozni: a tanárok által adható órák maximumának s vállalható egyéb teendőknél szabályozásával. De az ily dolgok a legtöbb esetben kisiklanak az ellenőrzés lehetősége alól. S ha ez lehető is volna, van-e abban haszon, ha a tanár szabad idejét nem óraadással, nem tudományos foglalkozással, hanem henyeléssel vagy például koresmában tölti? A kötelességérzet az egyedüli orvosság; ezt pedig, mint a jellem mélyén fekvőt, §-okkal rendszabályozni nem lehet. A fölügyelet s ellenőrzés tehet sokat s kell is hogy tegyen, szigorával. De az egyéni akaratnak és sajátjának mindig sok tér marad.

A tankönyv-kérdés is már-már fejünkre nő. Tanrendszerünk örökös változásával új meg új tankönyvek ezerei árasztják el a könyvpiacot. A közoktatási tanács nem győzi már bírálni. Fiatal, még kezdő tanárok, alig kerülve ki az iskolából, azonnal nagy mohósággal adják magokat a tankönyv-írásra. Őt-hat könyvből összetákolnak egy hetediket, mely valamennyi eredetijénél rosszabb. De azért találkozik egy tanártestület — ha más nem, az, melynek a szerző (?) is tagja, mely azt fölvételre ajánlja. Egy német miniszteri rendelet, legközelebről, megtiltotta a tanároknak a tankönyvgyártást s fegyelmi vizsgálattal fenyegeti az oly tanárt, a ki rossz tankönyvet ír. Első tekintetre zsarnoki, censura-szagú intézkedés. Pedig ha jól megtekintjük: mit lehet tenni az oly tanárral, ki egy rossz tankönyvvel maga dokumentálja, hogy szakában járatlan, tán épen tudatlan s idejét még is, önképzés és tanulás helyett — merő pénzkeresetből — arra fordítja, hogy tudatlanságát nyomtatott lapokra szedve, terjeszse a maga és tanártársai növendékei körében.

Barátai a szabad versenynek s ellenségei nem csak a monopoliumnak, de az egyformásításnak is: az iskolai tankönyvekben bizonyos állandóságot követelünk mégis. A gyakori változtatás, még aránylag jobbra is, múlhatatlanul káros. S ha egyszer jó könyv van valamely szakra, azt legalább bizonyos ideig nem változtatnók. A kormány helyesen tenne, ha most már számba venné, mely tanszakokra van két-három nem csak szükségből megtűrhető, de ajánlást érdemlő tankönyv; a mire nincs még, gondoskodnék, pályázat vagy meg-

bízás útján ilyenek készítéséről; s ha minden tanszak el van látva ilyenekkel, mondaná: itt van 2—3—4 jó könyv, ebből válaszszatok; de a bevett könyvet legalább öt évig egyazon iskolában változtatni nem lehet. Csak így vélem a tankönyvírók és kiadók pusztá haszonlesését s nyereség-versenyét fekezhetőnek.

Utoljára hagytam a tanpénz-kérdésről is valamit szólani. Nem oly könnyű s nem is oly fontosság nélküli kérdés, mint első tekintetre látszik. Szegények lévén, államilag, társadalmilag, egyénileg, az ingyen iskolázás a mily jól esnek az egyeseknek, oly csapás volna az iskolaföntartóknak. Még a népiskolánál sem voltunk képesek az ingyen iskolázást behozni, holott itt az iskolába járás mindenkire kötelező, még kényszerrel, még büntetésekkel is. Annál kevésbbé lehet ingyen iskolázásról szó a közép- és felső oktatásnál, a hol nincs tan-kötelezettség. Nincs is sehol a világon ingyen oktatás a közép s felső iskolákban; kivéve a szegényekre, kiknek a tandíj elengedhető s a jótéteményesekre, kik alapítványokon tanulnak. Sőt azt is mondhatjuk, a tandíj sehol sem oly csekély, mint nálunk. Bréal erre is mindenütt kiterjesztette figyelmét, s könyvében erre nézve is érdekes adatokat találunk. Berlinben például a tandíj, a gymnasiumokban és reáliskolákban egyaránt 100 frank körül van; Kölnben az alsóbb osztályokban 95 frank, mely a felsőbb osztályokban 130 frankig emelkedik; ellenben déli Németországban, például Stuttgartban 80, sőt 50 frankra is leszáll (még mindig jóval magasabb a mienknél).

Nálunk az állami s az állam közvetlen vezetése alatti középiskolákban a tandíj tizenkét forint egy évre. Valóban olesón adjuk, nem mondom a tudományt, de a tanulásra való alkalmat. Részemről sem akarván azt mód fölött megdrágitani, különösen azon középosztályra való tekintetből, mely nem elég szegény arra, hogy a tandíj-mentesség kedvezményét igénybe vehetné, de szegényebb mintsem nagyobb tandíjat, talán két-három gyermekeért fizethetne. De megvallom azt is, mindenkinek — a tehetségtelennek is — a tudományos pályára tódulását s a hasznosabb és reá nézve is a társadalomra nézve is gyümölcsözőbb munkától, ipari, kereskedői, gazdasági stb. pályáktól elvonását előmozdítani s mód fölött megkönnyíteni nem akarnám. Hazánknak több munkáskezre, mint

feltudósra van szüksége. Azonkívül a tandíj-jövedelemnek igen fontos föladata van: képessé tenni az iskolát, hogy minél jobban fölszereltessek. Mibe kerül ma, mikor a demonstratív tudományok a középiskolában is oly nagy tért nyertek, a fölszerelés s anyag-elhasználás, a régihez képest!

Részemről azért a tandíjaknak a mostanihoz képest a fővárosban háromszorosra, a vidéken kétszeresre emelésétől nem riadnék vissza. A kísérlet a budapesti felső leányiskolánál a legjobb sikerrel tétetett meg. Ez iskolának 50.000 forintra menő összes költségéből 22.000 forintot földöz a tandíj, mely itt igaz, hogy tetemesen nagyobb (100 frt) mint a fiú-középiskoláknál ajánlható volna, de azokra nézve, kik ez iskolát használják, nem túlságos.

Azonban a tandíj-emeléssel több rendbeli kedvezményt kötnék össze. Először is az egészen szegény — de kitünő tehetségű s szorgalmú tanulók az egész tandíj alól föltétlenül fölmentendők. Kevésbé — de még is — szegényekre a fél-tandíj-mentesség alkalmazandó. Közép vagyonúaknál két testvér a tandíj harmadától, három vagy több testvér a tandíj feletől volna fölmentendő: természetesen mindig a jeles eredmény föltétele alatt.

Középoktatásunknak az általam érintetteken kívül is van még elég «vitás kérdése». Az ipari s egyéb középoktatás (a francia enseignement secondaire special) kérdését — melyben nem bírok elég tájékozottsággal — szándékosan mellőztem. Pedig hazánkban ez is rendkívül fontos. Minél több utat nyitni a társadalmi szükségeknek megfelelő különböző képzésnek: még nagy részt megoldásra váró föladat. Ott vagyunk, a világ haladásával, hogy a kézművesnek, az iparosnak, a kis gazdának is, a pusztán gyakorlati inaskodáson kívül egyébre is van szüksége. Bizonyos traditiókat sem lehet tekinteten kívül hagyni, melyek az embereket, családokat erkölcsileg kényszerítik, hogy fiaikat taníttassák. Nem lévén más, mint tudós iskoláink: ezekben vesztegettetik velök az időt, siker és eredmény nélkül. Az árnak, legyen természeti vagy társadalmi, lefolyás kell; medrét szaggatja, ha mellék csatornákon le nem vezetetik.

L A R A. *)

E L S Ő E N E K.

I.

Larának földjein vígság lakik,
A rab majd elfelejti lánczait ;
Kit senki sem feledt, de nem is vártak,
Meggött sok év után ura a várnak.
Nyüzsgnek vig arczoktól a csarnokok,
Kancsó ürül, falon zászló lobog,
A rözse lángja újra festeget
Az ablak-szárnyra tarka képeket,
A tűznél nagy csoport lakmározó,
A szem már csillog, sűrű már a szó.

II.

Larának ura meggött hirtelen —
Miért is járt a zugó tengeren ?
Mit vesz, még nem tudá, hogy árva lett,
És úr maga s a sok bú-baj felett,
Miknek tanyát azért ad a kebel,
Hogy békéjét velök lopassa el.
Nem fékezék ; nem mondták, hány az ut,
A melyre hogyha rálép, bűnbe jut ;

---

*) A Kisfaludy-Társaság által negyven arany pályadíjjal kitüntetett műfordítás.

Vezérre néki volt szüksége még,
 S vezérnek őt, a gyermeket tevék.
 Minek sorjában azt elmondanom,
 Hogyan bolygott soká tévutakon?
 Mit megfutott, rövid a pálya bár,
 De félig mégis összezúzta már.

III.

Még ifju volt, hogy elhagyá honát,
 S mióta búcsut intve ment tovább,
 Mindíg sűrűbb lett útjai homálya:
 Alig, alig gondoltak vissza rája.
 Az apja meghalt. A vazallusok
 Csak azt tudák, hogy nincs honn jó urok.
 Hire se' volt. Találgaták, mi érte?
 S néhányá félt — a legtöbb sohse' kérde!
 A csarnokok ritkán hallák nevét,
 Arczkép s keret fakó lön és setét;
 Vigasztalá aráját más lovag,
 Ifjak feledték és kimúlt az agg.

«Tán mégis él!», utódja így kiált,
 S busúl, hogy nem viselhet gyászruhát.
 Híres Larák temetkező helyén
 Száz nagy paizs — komor halotti fény —;
 Csak épen az az egy nem porlad ott:
 S mi szívesen látnák az oszlopok!

IV.

Most végre egymaga megérkezek.
 Mért? nem tudák; honnan? nem kérdezék.
 Csodálta mind (hogy üdvözölte őt),
 Nem azt, hogy jött, de hogy nem jött előbb.
 Vele csupán csak egy apród vagyon,
 Úgy látszik, idegen, s ifjú nagyon.

Az évek tünte bár egyforma volt
 Nyugvónak s annak is, ki vándorolt :
 De hogy nem tudtak róla hírt soká,
 A vén Időnek röptét lassítá.
 Látják, megismerik s azt kérdezik :
 A mult csak álom-é? Való ez itt?
 Delén van életének — férfi ő,
 Kit megviselt a munka és idő.
 Ha volt hibája, elfeledte régen . . .
 A sors talán meg nem hagyá szívében.
 Nem szállt se jó, se rossz hirt . . . talán csak
 Fentartja majd hírét a hős családnak!
 Hajdan magasra tört; hibázhatott,
 De akkor is korában volt az ok.
 S az ily hibát, ha nem ver gyökeret,
 Kiirtani kínok ne'kül lehet.

V.

Megváltozott nagyon; ha nézik őt :
 Látják, ma már nem az, ki volt előbb.
 Nyílt homloka redőkkel van tele :
 Mind rég lezajlott szenvedés jele.
 A tűz kihalt, maradt a büszkeség,
 Az arcz hideg, a dicsvágy eltűnék.
 Tartása férfias; egy pillanat,
 S szeme a szív legbelsejébe hat ;
 Beszédiben csipős gunyt rejteget :
 Sebzett szívek sebet is ejtenek.
 Közönbösen tekintget erre-arra,
 És sok találva van, bár bé se' vallja.
 Ilyennek ismerik, de rejt ő olytat,
 Míről a szemsugár s az ajk se' szólhat . . .

A szerelem s a dicsőség, e bér,
 Mít annyiunk közt oly sok el nem ér,
 Az ő szívét nem látszik bántani — —
 Már kialudtak vágya lángjai.
 De mély érzés nyoma ül olykoron,
 Mint egy talány, a sápadt arczokon.

VI.

A multról szólni nem nagyon szeret,
 Nem említ vad, csodás vidékeket,
 Hol vándorolt, sokáig, egyedül —
 Ő azt hívé, hogy ismeretlenül.
 Talán csak annyit nem látott hiába,
 S tapasztalt odakünn a nagy világba' ?
 Mi érte, azt el még se' mondaná,
 Mintha csak érdemes se' volna rá.
 S a faggatás ha félbe' nem szakad,
 Elkomorúl, s még inkább hallgatag.

VII.

Sok volt, ki megjöttén örült nagyon,
 Mindenki szívesen fogadta honn ;
 Hisz főnemes, rokoni gazdagok,
 Országnagyok, a kikkel társalog !
 Elmén oda, hol fényes torna foly,
 Hol járja sóhaj és vidám mosoly,
 De nézi csak, ki van, mi van körülte :
 Nem bánja azt, hogy más busúl, örül-e ?
 Nem is tesz úgy, mint tesznek annyian,
 Kiket hiú remény csal untalan.
 Mit néki hír, minek neki a kincs ?
 Nem kéri nő kegyét, vágytársa sincs.
 Bűvös varázsgyűrűk, mik övezik,
 S elűzik tőle azt, ki közelít.
 Oly szemrehányón néz a sok ledérre,
 Hogy még közelgni sem mernek feléje.
 Félénk fiú ha megpillantja néha,
 Suttog, szepeg, vagy ránéz s ajka néma.
 Kevés böles férfi védte őt csupán :
 «Jobb, mintse' hinnők külseje után !

VIII.

Csodás! vidám és fürge volt előbb,
 Gyönyörre vágyott, harez tüzelte őt,
 Nőszívet, óceánt, kemény csatát,
 Mindent, mi vészbe dönt, vagy élvet ad,
 Ismert az ifju jól, kutatta mind,
 Keresve örömet, keresve kint.
 Nem járt középuton, érzelmivel
 Akarta gondolatjít üzni el;
 Zajgott szive s csak gúnynyal nézdelé,
 A sok silány elem mint tör felé.
 És föltekintett kéje közt az égre:
 Az égnek van-e több gyönyörúsége?
 A szélsőség szolgálatába állott —
 Mi üzte el szeméről azt az álmot?
 Nem mondta meg, de átkozá szívét,
 Hogy az a sok csapás nem törte szét.

IX.

Az emberek valának könyvei:
 De most már más könyv is kellett neki.
 Szeszélye volt, hogy gyakran pár napig
 Elzárkozott s kerülte társait.
 Szolgáit is ritkán hívá elő:
 Mondták, hogy éjtszaka is jár-kei ő,
 A csarnokon hogy végig lépeget
 És nézi ott az ősi képeket.
 «Ne add tovább», néhány így suttogott,
 «Nem földi lény szavát hallottam ott.
 «Mosolygj, ha kétkedel; sok látta, hidd,
 «Furesán tesz ő nagyon s nincs tudva: mit?
 «A koponyát mért nézi oly merőn,
 «Mit egy lator rabolt a temetőn
 «S a melyet ő könyvéhez tett oda,
 «Hogy azt, ki jő, így üzze tán tova?

«Ha más pihen, ő mért nem alszik el?
 «Zenét gyűlöl, vendéget nem szivel — —
 «Nem jól van így; de vaj' mi hát az ok?»
 «Hosszú dolog — tudom —» ezt mondta sok.
 Csakhogy az ilyenek bölcs férfiak,
 Kik arra, mit tudnak, csak érzézanak.
 «No hisz csak kezdenék el én beszélni!»...
 Fecsegték untalan Lara cselédi.

X.

Eljött az éj; ezer szép csillagot
 Tükröznek vissza már a hűs habok.
 A fölszin, úgy látszik, mikéntha állna,
 Holott az üdv módjára tűnik árja.
 Varázsszerűen fénylik benn' az ég,
 S a sok örök-lámpás, mely ottfen ég.
 A partokon sok óriási fa,
 S méh-ittasító rózsák csapata,
 Minőkbül koszorúkat font Diána,
 Minőket kedvesének ad a lányka.
 A part ilyen, a víz meg csillogó,
 Kanyargva lejt tovább, mint nagy kigyó;
 A föld s a lég nem hallat semmi neszt —
 Itt még éjféli szellem sem ijeszt:
 Gonoszok lelke soha sincs jelen
 Ilyen tájékokon s ily éjjelen.
 Jóknak való csak ilyen pillanat —
 Érezte Lara is — s ott nem maradt.
 Szép csendesén várába bémene —
 Ily képeket nem láthatott szeme.
 Eszébe juttaták, mik rég lefolytak,
 Derültebb kék eget, szebb fényü holdat,
 Nyugodtabb éjtszakát s oly szíveket — —
 Nem, nem! vihar, dühöngj feje felett:
 Nem érzi meg; de ilyen éjtszaka
 Szívének — a természet gúnyszava!

XI.

Magános csarnokát kereste fel.
 A fal mentén suhant árnyéka el,
 A hol sok régi ős arczképe látszik . . .
 Ez tartja fönn erényök' és hibáik',
 Aztán néhány rege s a sírüreg,
 Mely elfödi poruk' s sok vétküket,
 És végre fél-hasábnyi krónika
 Melynek nevük' kell majd megónia,
 S a mely dicsérni és gyaláznia tudva,
 Az igazat — igazán elhazudja.
 Járkált; a hold a vas-rostélyon át
 Ezüstözé a hely padlózatát,
 Az íves boltokat s a szenteket,
 Mik állnak a gót ablakok felett.
 Nagyobbra nő most mindegyik alak —
 Föléledt szellemeknek látszanak.
 Tekintete sötét, poros haja,
 Lengő fehér tollú a kócsaga;
 Mikénttha most jött vón' kísérteni,
 Ijesztő, mint a sírnak rémei.

XII.

Éjfél van im; mindenhol csöndes álom,
 Egy lámpa tör csak át a vak homályon.
 De hallga! Lara termében ki szól?
 Egy hang — egy szó — egy rémítő sikoly —
 Egy hosszú jaj — és aztán semmi nesz . . .
 Vaj' fölriasztj' az álmodókat ez?
 Hallotta mind, fölkelt és elrohant,
 Keresni, honnan jött a szörnyű hang.
 Kezökbe ép' meggyújtott fáklya ég,
 Még kardjokat övökre sem kötek.

XIII.

Hideg, minő a kö, melyen feküdt
 Halvány, minő a hold, mely rá lesüt,

Lara. Kivont aczélja ott hever,
 Úgy látszik, ijjedtében dobta el.
 Eladdig tán szilárd maradt s erős,
 Arczán dacz ül és homloka redős.
 Szörnyű a kép. Nem érez ; ajkai
 Küzdelmet látszanak óhajtani ;
 Tán fenyegetni vágytak volna még,
 Vagy átkot szórt a megtört büszkeség ?
 Megőrizék e félig hunyt szemek
 A gladiátori tekintetet,
 Mely belsejét oly gyakran tükrözé,
 S odaszegződik most egy pont felé.
 Im fölveszik : lehel — már szól — a vér
 Arczába lassan-lassan visszatér,
 Ajka piros, szeme vadúl forog,
 Élednek már a reszkető tagok.
 De az mit ajkai el-eldadognak,
 Mikéntha nem vón' nyelve már e honnak.
 Furcsán, de tisztán látszék hangzani,
 Ők azt hívék, hogy más táj hangjai.
 Úgy van ; de az, a kinek szól szava,
 Nem hallja most, nem hallja oh ! soha.

XIV.

Csatlósa oda lép, ez tudja csak
 Hogy mit jelentnek a csodás szavak.
 Mutatja arcza, borus homloka :
 Lara azt el nem mondta vón' soha.
 Nem tolmácsolta ; meg se' volt lepetve,
 Mint kik ott álltak, s bámultak felette.
 Ura fölé hajolt és válaszolt :
 Látták, hogy az hazája nyelve volt.
 Figyelt Lara a lágy csengésű nyelvre,
 Mely álmait tovább üzé enyelgve,
 Ha ugyan álom az, mi benne dúlt —
 Holott képzelt bajokra nem szorúlt.

XV.

Mit látott s hogy mi volt agyának álma,
 Ha rá emlékszik is, szívébe zárja.
 A reg szokott ösvényin visszajő,
 S kél gyöngé tagjaiba' friss erő.
 Pap, orvos vigasza nem kelle néki ;
 Minden szava s mozdulata a régi,
 Óráit ép úgy tölti, mint előbb,
 Homloka nem mutat kevesb redőt,
 Se' arcza több mosolyt. És hogyha bár
 Az éjtszakátul fél, mely rája vár,
 Soh'sem mutatja hű szolgáinak,
 Kik még ma is remegni látszanak.
 Félnék magok — s párosan mennek el —
 A csarnokhoz közelni egy se' mer.
 Ajtó ha nyílik s leng a lobogó,
 Szőnyeg ha zizzen s kong a folyosó,
 Fák hosszú árnya, szálló denevér,
 Ha esti nótát füttyörész a szél :
 Ha éj takarja már a vár falát,
 Mind megremeg, bármit ha hall, ha lát.

XVI.

Hiába! nem jött vissza a pillanat,
 A mely örökre rejtélyes maradt.
 Bár színleli Lara, hogy már feledt,
 A szolgálhad most még inkább remeg :
 «Nem emlékszik talán már semmire?»
 Igaz, beszéde és tekintete
 Soh'sem idézi föl a szörnyű éjet,
 Hol elhagyá az ész, hol lázban égett.
 Álom volt mind? Nem ő ejtette-é
 A sok csodás szót? Vagy nem kergeté
 Mély álmuk' el? Hát nem az ő szive
 Dermedt-e meg? Nem szeme rémite?

Hát ő feledte el, mikor, ki látta
 Reszket ma is, ha gondol néha rája?
 Vagy azt mutatja-é e némaság,
 Hogy ajk ki nem mondhatja mély jaját?
 Talán szivén valami titka rág,
 Mutatva, mit szül, de nem önmagát?
 Nem így van. Ezt se', azt se' mondja el,
 S csak ritka éles szem foghatja fel,
 Mi eszme az, miről nem szól ajak,
 Mely elüzi a csacska szavakat?

XVII.

Benn' sok vegyült, a mi kelt rettegést,
 A mi szeretni s mi gyülni kész.
 Sorsát találgaták sokfélekép,
 Guny érte és magasztalás nevét,
 Fecsegték arról, hogy mért hallgatag,
 Kutatták, kémlelék a múltakat.
 Mi volt? Közöttük él s nem ismerik
 Még semmijét, csupán az őseit.
 «Tán embergyüölő?» Mondják sokan,
 Hogy víg, ha víg társak körébe' van;
 Ki nézi mosolyát, láthatja jól,
 Vigság nekül való az: gúnymosoly,
 A mely az ajkra ér s nem mén odább, —
 Szemében észre sem vevék nyomát.
 Feltűnt a jóság is tekintetében —
 Látszott: nem ily kemény volt szíve régen...
 Boszankodék e gyöngesség felett,
 Nagy büszkesége nem tűrhette meg.
 Önkeblét bünteté, melynek nyugalját
 Hajdanta lágy érzelmek föl zavarták;
 A bánat vette rá e bús szívet,
 Hogy gyüldjön, mert nagyon szeretett.

XVIII.

Akár miről beszél, csupán gunyolja,
 S miként ha legrosszabb sors érte volna,

Olyan e földön, mint az idegen :
 Egy másvilági szellem ideleenn :
 Képzelve nem vágyott csak vész felé —
 Szerencse, hogy soh'sem veszett belé!
 Hiába nem veszett! Bús élv neki,
 Emlékeit ha földidézheti.
 Ő úgy tudott, ő úgy akart szeretni,
 Mint tán a földön jobban nála senki.
 A jórul álmodott és tévedett :
 Csalódott ifjúból bús férfi lett.
 Rágondol : léggép csábitotta őt.
 Fecsérelé a jobbra szánt erőt,
 Rá, mint vivott zugó, vad szenvedélylyel,
 Kétségbe'sés az utját mint lépé el — —
 És jobb érzési meghasonlanak,
 És visszahívják a rég multakat.
 Büszkébb, hogysesm vádolná önmagát —
 Természet! téged ér csupán a vád.
 Hibáiért a húst okolja csak,
 Mely nyüg a lelken — s féregnek marad.
 Mi jó s mi rossz, már azt sem érti meg,
 Átkozza tetteért a végzetet.
 Az aljas önzés nem lett úr felette,
 Máséért gyakran önjavát feledte.
 Nem száanalom, nem szükség inditá,
 Csupán szeszély bírhatta néha rá,
 Hogy olyan tettet véghez is vigyen,
 Mit csak kevés mer, vagy tán senki sem.
 Ez volt, a mi, ha kisértetbe jött,
 Rávette, ne hátráljon bűn előtt.
 Így sülyedett és így emelkedett
 Azok között, hol élt bus életet.
 Ha rosszul tölté napjait, ha jól,
 Különbözött ő embertársitól.
 E földet gyűlölé és lelke fenn
 Saját légkörben élt szünettelen,
 Alatta hogy mi van, nem bánta ottan.
 Úgy látszott, vére lassan foly s nyugodtan —
 Oh bűnben soh'se forrott volna bár
 Lett volna oly fagyos, minő ma már!

Igaz, egy úton mén a többivel,
 Nem tér a másétól beszéde el,
 Az ész parancsait se' sérti ő — —
 Örült a szív, de józan még a fő.
 S ez örültség nem száll soh'sem az ajkra,
 Nem ütközödhetik meg senki rajta.

XIX.

Volt benn' olyan titokszerű hidegség . . .
 S habár örült, ha észre sem vehették,
 Mégis — csak adomány volt, meglehet --
 Mások szívébe bele érkezett.
 Nem gyűlölet, nem szeretet, mit ébreszt,
 Az ajk talán ki sem mondhatja még ezt :
 De a ki látta, nem hiába látta,
 Mert kérdezősködött mindig utána ;
 El nem feledte, bárkihez ha szólt,
 Megőrizett az minden árva szót ;
 Nem tudta senki bár, hogyan, miért ? —
 Körülfoná a hallgató szívét,
 S aztán magát örökre belevette —
 Akárhogyan, gyűlölve vagy szeretve.
 S ért legyen ottan bármi kis időt,
 A gyűlölet s szeretet egyre nőtt. —
 Észszel szívét nem érte senki fel,
 S előtte tárva volt minden kebel ;
 Mindenkinek bús arcza megjelen,
 Mindenkit érdekelt önkénytelen,
 Hiába küzdött bárki ellene,
 Őt nem felejtheté el senki se.

XX.

Ünnepre gyült sok ur, sok deli nő,
 Mindegyik gazdag és előkelő.
 A sok között Lara is látható,
 Kit kész örömmel üdvözölt Otho.

Torna zajátul hangzik csarnoka,
 Bál van, midőn elmúlt a lakoma.
 És pajkos tánczba sok szép hölgy repül,
 A kellem és az összhang elvegyül.
 Boldog a szív s a kis kéz, melyet itt
 Gyöngéd kötés másikkal egyesít.
 Ilyen kép feltüzel; az agg ha nézi,
 Mosolyg, a multat újra fölidézi —
 Az ifju szív e földet feledi:
 Akkora boldogsággal lesz teli.

XXI.

És Lara is vidáman néz oda:
 Ha szíve bús, hazug most homloka.
 Csodálja, mint járnak a röpke szépek,
 Kik gyenge zajt se' keltenek, ha lépnek.
 Egy karcsu oszlopnak támaszkodik,
 Figyel, keresztbe fonva karjait.
 Nem látja, mint nézik komor szemek —
 Ilyet Lara sohase' tűrne meg.
 De végre látja; föl nem ismeri,
 Ki az, kinek rajt' csüggnek szemei.
 Úgy tetszik, idegen a kémkedő,
 Kit észre nem vett mind e perczig ő.
 Most hirtelen szemök találkozott:
 Szuró tekintet itt, bámúlat ott.
 Larába' folyton nő a rémület,
 Miként ha nem hinné, mit észrevett;
 Tetőtől talpig méri ellenét —
 Ki sejténé, szeme mi tűzben ég?

XXII.

«Ez ő!» kiált az idegen s szavát
 Távol s közel halkán visszhangozák.
 «Ez ő! Ki hát?» mindenki így beszél,
 Míg nem a szó Lara fülébe ér.

A közesudálkozás, a bámulás
 Oly nagy, hogy ilyet el nem tűrne más, —
 S Lara nyugodt maradt. Megütkezése,
 A mely előbb felvillanék szemébe',
 Eltűnve már. Föl sem tekint, le sem.
 De néz s közelg felé az idegen,
 Göggel beszédre nyitja ajkait :
 «Ez ő ! Hogy jött ide ? Mi dolga itt ?»

XXIII.

Sok volna, föl se' venni ily beszédet,
 Mit fennyen és büszkén ismételének.
 Lara borult homlokkal s hidegen,
 Nem vakmerőn, szilárdul s ridegen
 Megfordul és a kémkedőre néz :
 «Nevem Lara s tiéd, nemes vitéz ?
 Mondd meg hamar s habozni nem fogok,
 Választ fog nyerni művelt modorod !
 Igen, Lara ! Tán más is kell neked ?
 Im, arczom nyilt : ha kérdész, felelek !»
 «Igen, — felelsz ? ! S szavam olyat ha kérd,
 Mit nem vágyysz hallani, s csak szíved ért ?
 Hát rám sem ismerél ? Jól megtekints ;
 Emlékező erőd hiába nincs !
 Hah ! tartozásod el nem feledéd —
 Nem hagy felejtni tégedet az ég !»
 Lara a szóló arczát kémleli,
 S úgy tetszik, abban azt föl nem leli,
 Mit már tudott, vagy tudni most kíván.
 Rázza fejét, nem szól, ránéz csupán,
 És megvetően fordul tőle el.
 De az elállja utját és felel :
 «Egy szóra ! Válaszolj ! Csak lépj elem !
 Nemes ha volnál, az volnál, mi én !
 Csakhogy te olyan vagy s olyan valál —
 Ah, ne dühöngj ! czáföld, ha tán nem áll —
 Hogy én lenézlek s hazugnak hiszem
 Mosolyodat s nem bánt dühöd se, — nem !

Te vagy! Te tetted —»

«Bárki is vagyok,
 Ily szót, ily vádlót, nem hallgathatok;
 Hallgassa csak, ki azt fontosnak véli,
 S ne kételkedjék, ha majd mind elmeséli
 A sok regét, melylyel elétek áll
 E hős lovag, ki oly jól kezdte már!
 Csak ünnepeld, Othó, vendégedet:
 Hálálkodom majd érte én neked!»
 A vár ura bámulva közbe lép:
 «Akármiről foly itt e szóbeszéd:
 Idő s hely erre épen nem valók —
 Nem kell zavarni most a mulatót.
 Ha Ezzelin vágy olyat mondni el,
 A mit vitéz Larának tudni kell:
 Ám holnap, itt vagy máshol — már a hogy
 Eldöntitek ti ketten — szólni fog.
 Te érted, Ezzelin, kezeskedem,
 Bár eddig jártál messze földeken
 S vagy, ép mint Lara, majdnem idegen.
 S itélve származás és vér után
 Larába' férfi becsben nincs hiány.
 Családi fáját bé nem szennyezi:
 Lovag ha sérti: megfelel neki.»
 «Holnap tehát» szól Ezzelin, «igen:
 «Szivünk, szavunk próbája itt legyen.
 Tudom: mellettem szól majd fegyverem —
 Szerencse, üdv úgy légyen én velem!»
 S Lara? A lélek elmerüle benn',
 Ott szálldogállt soká önmélyiben.
 Csak róla szól a sok vendég, s szemük
 Kíváncsian csak rajta, rajta csügg.
 Ő hallgat, szelleme magán kívül,
 Mindent felejt és messze elrepül.
 Ah ez, hogy így felejt, mutatja csak,
 Emlékei mi mélyek s titkosak.

XXIV.

De végre szól: «Holnap tehát? igen!»
 S többet Larától nem hall senki sem.
 Nincs szenvedély nyoma nyílt homlokán,
 Két nagy szeme dühtől szikrát se' hány:
 Csupán e hangok, a mik sejtetik:
 Határozott, — de meg ki fejtí, mit?
 Most fogja öltönyét, bólínt fejével,
 S ott hagyva Ezzelínt, sietve mén el.
 Mosolyg, midón mellette elhalad,
 S az megvetón néz rája azalatt.
 Ez nem vidám mosoly, sem oly mosoly,
 A mely alatt palástolt düh honol:
 Oly emberé, kí tudja biztosan,
 Mít merhet, s tudja azt, mí czélja van.
 De mít jelent? Hogy jó, s nem vétkezett?
 Hogy vén bünös? Merész, kétségb'esett?
 A kettő egyformán jelentkezik,
 A szó s a szem nem mondhat mítsem itt.
 A tett mutatja meg, hol az igaz,
 Küzdelmek árán értjük csak, mí az?

XXV.

Szólítja apródját és távozik.
 Ez értí jól szavát, mozdulatít;
 Hisz' ő követte onnan egyedül,
 A hol a szív szebb ég alatt hevül:
 Hisz' hontalan lett Lara kedveért!
 Nyugodt, bár ifju még; tisztjéhez ért.
 Minő Lara, ez is oly hallgatag;
 Kort s rangot egyaránt fölülhaladt.
 Űra honának nyelvét ismeri,
 De azon az csak gyéren szól neki.
 Csengőbb a válasza, siet, szalad,
 Ha hozzá anyja nyelvén szólnak.

Szereti, mint völgyes-hegyes honát,
 Ha hallja, lelke is visszhangot ad,
 Eszébe jut barátja, szüleje —
 Ott hagyta mind egyért, ki mindene.
 S mert néki mást nem juttatott e föld,
 Alig van óra, mit nem véle tölt.

XXVI.

Vonási szépek, termete sudár ;
 Megbarnítá a honi napsugár,
 De megkimélte orcáját, melyen
 A pir gyakorta hogyha megjelen,
 Nem oly pir az, mely gyorsan szökve fel,
 Mutatja, hogy mit érz az ép kebel:
 De titkos fájdalom lázas nyoma,
 Mely ég s egy perez alatt tűnik tova.
 Szemébe szikra mennyből jött talán —
 Kigyúlt az eszme villamsugarán.
 A szemgödör sötét és mély tüzét
 A nagy pillák ábrándossá tevék.
 Tán büszkeség, — nem bú — mi benn' ragyog,
 Avagy ha bú, örökre marad ott.
 Nem vágy mulatni ő, mint annyi más,
 Inyére nincs a kedv s tréfálkozás.
 Larára olykor hosszan rámered,
 Figyel rá, s közbe mindent elfeled.
 S azzal ha nincs, magába' vándorol,
 Semmit se' kérd, röviden válaszol;
 Erdőbe mén — egy könyv van nála csak,
 Leül, a hol csörög a kis patak.
 Ugy tetszik, ő se' bánja, mint Lara,
 Mi más szemeknek s szívnek óhaja.
 Barátja nincs — a földtől nem kapott
 Éltén kívül egyéb ajándokot.

XXVII.

Egyet szeret, Larát; csak tisztelet
 Mutatja hűségét s a pusztá tett,

Mutatja szóotalan figyelme, gondja,
 Mely tesz, habár a vágy még nincs kimondva.
 Valami fönség rejlik tettiben,
 Gáncsolni méltót nem találni benn',
 Buzgalma a rabét haladja túl :
 De tettben szolgál csak, míg arcban úr,
 Mikéntha azt, mit Lara rendele,
 Ő mondta vón' ! Bért nem keres vele ;
 Csak könnyüek az ő szolgálati
 A kardot vinni, kengyelt tartani,
 Lantolni és olvasni csendesesen,
 Mit rég megirtak régi nyelveken.
 Cseléddel őt nem látta senki még, —
 Nincs benn' alázat, nincs benn' büszkeség,
 Csupán tartózkodás, mely arra vall :
 Együtt nem érz a ház szolgáláival.
 Akár kik ősei, akár mi lett,
 Larának meghajol, de nem sülyed.
 Úgy látszik, nagy családbul származott,
 Kezén a munka nem hagyott nyomot,
 Oly nőies az, arca oly szelíd,
 Hogy sok nemébe' szinte kétkedik.
 De van lényébe', van e tekintetben
 Valami büszke, vad, mi nőietlen :
 Láng, szép honához illő, ánde nem
 E gyöngé testhez, melyen megjelen.
 Beszédiben nem tört ki az belőle,
 Csupán szemében volt letükroöződve.
 Neve Kaled ; mondják, hogy mást viselt
 Még mielőtt Larával utra kelt.
 Előtte néha ismételtgeték —
 S nem is figyelt, ha hallá új nevét ;
 De fölrezzentik végül hangjai
 S eszébe mintha jutna valami . . .
 Ám hogyba szólni bús ura talál,
 Füle, szeme, szive — mind nyitva áll.

XXVIII.

Szemmel kísérté volt a csarnokot,
 Minden vitázó szót meghallgatott;
 S midőn körülte azt csodálgaták,
 Lara mikép túrtözteté magát,
 Mint nézte el, hogy sértse idegen,
 Holott kettős az ilyen sérelem —,
 Ifjú Kaled elsápadt, elpirúlt
 Fehérült ajka, arcza lángra gyúlt,
 Kiverte homlokát ezernyi csepp
 A szívnek harmata, mely jéghideg,
 Mely súlyos eszmék közepette kél,
 Midőn az ember gondolkodni fél.
 Oh van, miről csak álmodik szivünk,
 Mit félig ébren kell, hogy megtegyünk.
 Akár mi álma : néma és csupán
 Verejték gyöngyözik le homlokán.
 Vizsgálja Ezzelint, de látja im,
 Mint kél mosoly Larának ajkain.
 E gúnymosoly láttára megremeg,
 Mikéntha ismeröst ismerne meg,
 Oh több, a mit belőle kitalál,
 Mint sejti a tömeg, mely ottan áll!
 Előre lép, s távoznak percz alatt —
 A csarnok, úgy tetszék, üres maradt.
 Csüngött Larán mindegyikök szeme,
 Mikéntha mind csak véle érzene.
 S hogy árnya eltűnik a kapun át,
 S nem hinti már rá fáklya sugarát:
 Mindnek az ere lüktet, szíve ver;
 Mikéntha rossz álombul kelne fel,
 Mind fél, bár tudja, álma soh'se' hú — —
 De hát mi legrosszabb : valószínű.
 Bucsúztak volt, elhagyva Ezzelint,
 Ki komoran, büszkén körültekint;
 Egy óra hosszat sem maradvá ott,
 Kezet fogott Othóval s távozott.

XXIX.

Elmentek ím, magok hogy kipihenjék
 A szíves gazda, sok jó kedvű vendég.
 S fogadja őket újra puha ágy,
 Hol öröm alszik, bú alunni vágy,
 S a férfi, kit száz bajjal sujt a lét,
 Szép csöndesen felejtí életét,
 Hol nyugszik az, ki gyűlöl vagy szeret, .
 Ki cselet sző s nagyravágyó terveket,
 A hol a szemre feledés repül,
 A hol a dermedt lélek sírba dűl.
 Oh csöndes ágy, e név illik te rád,
 Te éjí sír, ki mindnek adsz tanyát,
 Hol gyöngesség s erő, hol bűn s erény,
 Mez és segély nekül van fekhelyén,
 És ugy örül, hogy öntudatlan élhet . . .
 Haláltul újra fél, mikor felébred,
 S kerüli, bár csak bú és jaj találja,
 A legjobb szendert, melynek nincsen álma.

MÁSODIK ÉNEK.

I.

Tűnik az éj ; a hegy körül a pára
 A regbe vész ; ébreszt a nap sugára.
 A melytül nő a mult, van uj napunk :
 S kevésre — tán a sírba juthatunk.
 De a természet ujjá született :
 A földön élet, fény a föld felett,
 A völgy virágos, csillog a sugár,
 Űdí a szellő és hűsít az ár.
 Te halhatatlan ember : nézd, mi fény !
 S mondd lelkesülten : «ah! ez mind enyéml!»

Csak nézd, míg nézheti vidám szemed :
 Eljő a reg, midőn nem nézheted.
 S bármennyien kesergik hunytodat :
 A föld s a lég egy könnyel sem sirat.
 Nem száll több felhő, nem hull több level,
 Szellő se' sóhajt, hogy te eltünél !
 De majd holttesteden kéjtelg a féreg,
 A földet ez termékenyíti véled.

II.

Reg van . . . Dél van. Kit Otho meghivott,
 Mind fölkereste már a csarnokot,
 Most, így hatázzák, el kell dőlnie,
 Hogy él-e, hal-e Lara jó hire.
 Terjeszsze vádját Ezzelin elő,
 Akármit is tud, mondja mind el ő :
 Szavát adá s Lara is azt igérte,
 Isten s ember előtt helyt áll ő érte.
 Mért nem jön el? Ha vádja akkora,
 Ne nyujtsa álmát olyan hosszura !

III.

Elmult az óra : Lara itt vagyok,
 Arczán hideg, nyugodt önbizalom.
 S hol Ezzelin ? Elmult az óra rég —
 Kél suttogás s Otho haragtul ég :
 «Ismérem őt s én félni nem tudok —
 Várjátok : eljön, hogy ha nem halott.
 A ház, a hol lakik, kis völgyben áll
 Földem s Laráénak határinál ;
 Tanyát szívesen adtam vón neki,
 S kastélyom Ezzelin meg nem veti —
 De a bizonyosság üzte innen el,
 Mit néki ma előteremtni kell.
 Kezeskedem, mint tegnap is tevém,
 S letörlöm, hogy ha folt esett nevén.»

Elnémul, s szól Lara : «Im, itt vagyok,
 Meghallani — ez volt kívánatod —
 Egy idegen felőlem mit fecseg,
 Kinek szava azért nem sérte meg,
 Mert róla azt hívém, hogy esztelen,
 Vagy egy alávaló, gaz ellenem.
 Nem ismerem ; látott talán — lehet —
 Más hol, — de hah, mit is szólok veled?!
 A csacsogót ide! vagy jöjj magad
 S itt tenlakodban rántsd ki kardodat !»

Othónak vére most arczába száll,
 Keztyűt vet s kardja ím kirántva már :
 «Inkább inyemre van a második :
 Vendégemért, urak, helyt állok itt !»

Larának halvány arcza még nyugodt,
 Bár sejtí, egyikök ma lesz halott ;
 Kezébe fogja kardját gondtalan,
 Látszik, hogy az harczolni szokva van.
 Kimélytelen s hidegen nézve szét,
 Kirántja engedelmes fegyverét.
 A többi oda gyűl, hol áll Othó :
 Hiába — dühe nem csitítható.
 Szitok kel ajkain — derék a kardja,
 E sok gyalázást bátran fönn ha tartja.

IV.

Rövid a harc ; Otho küzd vak dühvel,
 Keblét a fegyver könnyen éri el.
 Sebet kap, ámde nem halálosat,
 Egy jó csapás a földre vágja csak.
 «Kegyelmet esdj !» Nem szól — kevés hija,
 S a véres földön kell kimúlnia ;
 Hisz' nézd Larának vad tekintetét,
 Mely mint a démoné, olyan setét.
 Gyorsabban is suhog dühös vasa,
 Mint a mikor Othó is rátámad.

Számítva vívott akkor és kimérten :
 Most benn' a szörnyű gyűlölet van ébren,
 A mely nem ismer már kiméletet !
 S midőn sok őt gátolni sietett,
 Az ellen fordult szomju fegyvere,
 Ki kérte, hogy ne sujtson már vele.
 Bár eltűnt percz alatt vad szándoka,
 De mégis olyan szemmel néz oda,
 Mikéntha bántaná e harc, melyen
 Nem ölt, habár övé a győzelem,
 Mikéntha nézné, mennyivel vivék
 A sír felé csapási ellenét.

V.

Fölemelik a vérező Othót.
 Előtte tiltja orvosa a szót,
 A többi hát szomszéd terembe mén. —
 Dühvel, szemügyre senkit sem revén,
 Egy szót se' szólva, büszkén elsiet,
 Ki harczot okozott s győzője lett.
 Ménjére kapva hazatér megint,
 Othó lakára vissza sem tekint.

VI.

De hol van ő? E meteor, ki jött,
 Fenyegedett s futott a reg előtt?
 Hol Ezzelin, ki úgy tűnnek tova,
 Hogy azt se' tudhaták, mi szándoka?
 Még szürkület se' volt, hogy távozott,
 Sötétbe' ment, de könnyű ut van ott —
 Tévedni sem lehet! Közel lakik,
 S otthon hiába várták hajnalig.
 Tudakozódtak, ámde mind hiába,
 Csak annyi áll, hogy nem tért még lakába.
 Űres szobája; most jött ménje meg,
 A gazda fél, a csatlós mind remeg;

Az út körül fürkésznek messzire,
 Egy jel vajon nem lesz-e bűn hire?
 Nem volt. Bokor vércseppet nem mutat,
 Nem látni tépett köntös-rongyokat,
 Küzdés-, esésnek nincs nyoma a fűn,
 A mely megőrzi, hol történt a bűn.
 Sehol egy újj nyoma se' tünt elé,
 A földet egy köröm se' tépdelé,
 Midőn a gyenge kéz kifáradott,
 S kínjába szaggatá a pázsitot.
 Van mindig ilyes, gyilkosság helyén
 De nem találtak itt, s maradt remény.
 Ám kél gyanú, Larát említgető,
 S Lara sötét hira mindegyre nő.
 Ha közeleg, némúl a szóbeszéd,
 Várnak, míg aztán el nem távozik,
 S kimondják újra a szokott gyanút —
 S találgatásuk mindig iszonyúbb!

VII.

Tűnnek napok ; Othó sebe heged,
 De nem heged a büszke gyűlölet.
 Hatalmas úr Othó; mindnek barátja,
 Ki véle együtt küzdve tör Larára ;
 A tartomány törvényei szerint
 Most számon kéri tőle Ezzelint.
 Hisz távolléte mást nem érdekel,
 Csak ép Larát? Ki tüntethette el,
 Ha az se', kit nagy titkai a vádnak
 Oly mélyen, annyira lesujthatának.
 Hisz' már a mende-monda megeredt —
 A nép titokszerűt mindig szeret —
 Hisz' ott volt zárkozott természete,
 A mely bizalmat nem ébreszthete,
 A tűz, a mely vadult lelkében élt,
 A mód, a hogy forgatta az aczélt . . .
 Vaj' hol tanulta e művészetet,
 E lángzó tűz benn' hol keletkezett?

Nem vak szeszélynek volt dühe, a mely
 Egy szóra ébred s ép így múlik el:
 Olyan szív érzete, a hol nem él
 Könyörület, ha dúl a szenvedély,
 Olyan szívé, melynek siker s erő
 Ha kedvezett, kegyetlen s vakmerő. —
 Mindez s a vágy, mely él mindenkiben
 Hogy nem dicsér, de vádol szívesen,
 Lara fölé vihart kelt, mely neki
 Ellent szerez s majd megremegteti. —
 Megkérlik őt, a férfi feje hol van,
 Ki üzi élve — avvagy üzi holtan?

VIII.

Elégületlen volt a nép soká,
 Átkozta zsarnokát, ki kínozá.
 Vad kényurakkal volt a föld tele,
 Kiknek szeszélye törvénynyé leve.
 Belső viszály és külső harc alatt
 Egyengeték a bűnnek az utat,
 A mely azt várta csak, hogy jelt ki ad,
 Hogy gyilkolásra, polgárharczra keljen,
 A melybe' más sincs, csak barát vagy ellen.
 Mindenki úr volt ősi birtokán,
 Gyülölt úr — szóval tisztelék csupán.
 Lara is örökölt ilyen vidéket:
 Sok szenvedő szív s renyhe kéz övé lett.
 De mert sokáig járt más tájakat,
 Az elnyomás bűne rá nem ragadt.
 Jóságos tettei el-elüzek
 A rettevésnek régi szellemét.
 Cselédjiben még él a félelem:
 Reszketnek érte, ámde tőle nem.
 Boldogtalannak tartják, mig előbb
 Mindnyája legrosszabbnak hitte őt.
 Hogy hallgatag, sok éjet átviraszt:
 Magány-növelte betegség ma az.
 S habár szokásai nagy termeit

Komorrá tették : házát kedvelik.
 Szegény nem hagyta el segély nekül :
 Ezek, kiken még lelke könyörül.
 A nagygyal büszkén szólt és megvetőn :
 De minden nyomorultat észrevőn.
 Nem mond sokat ; a megszorult, tanyát,
 De szemrehányást nála nem talált.
 Ki ráfigyel, az észre veheti :
 Naponta több barátja lesz neki.
 Mióta eltűnt Ezzelin lovag,
 Játszsa a nyájas gazdát s jó urat.
 Tán fél, hogy a miért Othót leverte,
 Bűnös fejére háló van kivette ?
 Bármért tevé, inkább a nép kegyét
 Kereste, mint a többi thánokét.
 Ha számítás : elérve lesz a cél --
 A nagy tömeg, mit lát, arról ítél.
 Az a ki tőle kért kicsiny lakot,
 Mert régi ura elüzé : kapott.
 Nem rontja le a pórnak házait,
 Ellene rab se' zúgolódhatik,
 Fösvény se' félti tőle aranyát,
 Alatta a koldust se' gúnyolák.
 Az ifjút lakomák, ígéreték
 Lefogják, a mig már el nem mehet ;
 A gyűlöletnek vad boszút kínál,
 Mely eljő, hogyha a «változás» beáll.
 S ki más rangút szeret, biztatja hogy
 Csufolt szerelme majdan nyerni fog.
 Kész minden és Lara csak arra vár,
 Hogy elkiáltsa : «nincsen szolga már !»
 Eljött a percz, hol Othó azt hívé,
 Hogy már közelget a boszú felé.
 S ki megidézni ment a vétkezőt
 Ezrektül környezetten lelte őt,
 Kik nem viseltek immár lánczokat,
 S daczolva földdel, égben bíztanak.
 Ép az nap lőn megint szabad a kar —
 S a zsarnoknak ásni most csak sírt akar !
 Ezt mondja mind. Hisz' ily harczi szó,

Jogcsavaró, a rosszat pártoló,
 «Vallás!» — «szabadság!» — «bosszu!» — s bármi más,
 Egy szó elég és kész a gyilkolás.
 Üres beszédet mondnak ajkaik,
 Vétkeznek — s farkas, féreg jóllakik.

IX.

Nagy volt a nemesség hatalma ott,
 A kis király alig uralkodott.
 Ezt megveték, mindkettőt gyűlölék,
 S a tett idője most elérkezék.
 Vezérre vártak: im, találtak azt,
 Olyant, kit tőlök el mi sem szakaszt,
 Kit önvédelme újra kényszerít,
 Keresse föl a harcz veszelyeit.
 A sors azok közül ragadta ki,
 Kik rangra, születésre társai.
 Mióta az az átkos éj letűnt,
 Kész elkövetni Lara bármi bünt . . .
 Valami üzte — bármi volt e tett —
 Hogy a multról ne szóljon senkinek.

Ügyét közügynek rendelé alá,
 Hisz' így bukását elhalaszthatá!
 Úgyis sokáig volt szive nyugodt,
 De most a láng, mely benn' kialudott,
 Olyasmitől életre kelve, mi
 Sötét sorsának végét vetheti,
 Ismét kitört; az lett, ki volt elebb,
 Csak megcserélte tette színhelyét.
 Hírnek, halálnak már oda se' néz:
 A nagy, kétségbe'sett játéokra kész.
 Azt tudja jól, hogy mások gyűlölék —
 Örömmel elvész együtt ő velük.
 Mit bánja azt, rab-e a nagy tömeg?
 Emelte, hogy a gögöt sértse meg.

Várában, azt hívé, majd nyugta lesz —
 S a sors, s az ember itt is rája les!
 Mintegy vadásznak rá az üldözők —
 Háló nem fogja, meg kell ölni őt!

Szerette volna nézni vágy ne'kül,
 Szép csendesén az élet mint repül;
 De im kivonszolák a harez terére,
 Ó lön a küzdelem méltó vezére.
 Hisz' arcza, hangja, mozdulatja zord,
 Mutatja vad szeme a viadort.

X.

Mért zengjek most meg én is harcokat?
 Hogy jól lakott a sas, fogyott a had,
 Hogy változott a sors szünettelen,
 Hogy az erős győzött s a gyöngé nem!
 Füstölt a rom és dült a vár fala — —
 Mint más, ez is csak olyan harez vala.
 De itten még erősebb volt a tűz:
 Düh lett, a mely szálnalmat messze üz.
 Kegyelmet ki se' kért, ki sem kapott,
 A csatasíkon haltak a rabok.
 Egyforma dühtől lángolt mindegyik,
 Mikor legyőzte harcban ellenit.
 Ez ölt, hogy úr — az hogy szabad legyen,
 S keveselék, veszték bármennyien.
 A fáklya lángja terjedt s megleve
 A gyilkolásnak napi kenyere.

XI.

Mely ujszülött eszmétül nyert erőt,
 Larának serge győzött legelőbb.
 De tönkre tették mind e győzedelmek,
 Mert most vezér szavára nem figyelnek,

Rohannak, mindenütt csak vad zavar,
 Tán azt hiszik, támadni — diadal!
 A prédavágy, a szomju gyűlölet
 A rabló-esőcseléknek sírja lett.

Mindent tesz Lara, mit tehet vezér,
 De véget esztelen dühök nem ér.
 Nem mulnak el a bösz hév lángjai:
 Tüzet, mit szított, nem bír oltani.
 Az ellentől tanulta serge meg,
 Hogy elhamarkodással mire megy.
 Szinlelt futás, éjjel leselkedés,
 Halasztott ütközet, sok szenvedés,
 Hosszu szükölködés kenyér nekül,
 Nyugvás az ég alatt, sátron kívül,
 Erőd, mit hadsereg hiába vív,
 A mely előtt türelmet vesz a szív — —
 Ez mind eszökbe sem jutott nekik.
 Mint ókor hőse küzdött mindegyik,
 Inkább keresve örült harczi zajt,
 Inkább halált, mint folyton annyi bajt!
 Inség s a láz fogyasztja a hadat,
 Ritkul naponta mindegyik csapat!
 Ujjongtak és ma már kedvetlenek —
 A kín csupán Larát nem törte meg.
 De már segélyt ő sem nagyon talál:
 Ezrek helyén parányi banda áll,
 Kétségbe'sett a hadnak legjava
 S fájlalta, hogy fegyelme nem vala.
 Még van remény — hisz' a határ közel:
 A honi harcztot ott hagyhatni el,
 Szomszéd hazába ott vihetni át
 A menekült s a számüzött baját!
 Nagy, nagy csapás, hazád' ha elhagyod . . .
 Hódolni, avvagy halni még nagyobb!

XII.

Mennek s velök az éj is egyetért:
 A holdba' lelt szökésök hú vezért;

Fényét a nagy folyóra hinti már,
 A mely a két ország között határ.
 Mind kérdi: «Tán a part, mi közeleg?» . . .
 El, el! Hisz' azt az ellen szállta meg!
 Vagy vissza, vagy tovább! . . . S amott ki jő?
 Othónak zászlaja . . . az üldöző!
 Pásztortűz ég a hegynék tetején —
 Ah, nem hagy innen futni már e fény!
 Már nincs remény se'! Háló lett e hely — —
 Kevesb vér többet ért tán volna el!

XIII.

Egy percz csupán s már rendben állanak.
 S most menjenek? vagy szembe szálljanak?
 Tán mindegy is! De hogy ha meg merik
 Rohanni a folyóvíz öreit:
 Áttörheti magát nehánya tán
 Az ellenek tömött, szilárd során.
 «Támadni hát! Itt várni? — hah, ilyen
 Csupán az ocsmány gyávaság tehet!»
 A kard már villog, tüszköl már a ló —
 Előbb a tett, csak aztán jött a szó . . .
 Ha újra megnyilik Larának ajka,
 Sok jó vitézét gyors halálba hajtja.

XIV.

Kivonva kardja; areza még nyugodt:
 Kétségbesés nyomát se' látni ott.
 A legvitézebb sem lesz ily hideg,
 Ha embertársi vesztét érzi meg.
 Kaledre néz, ki ott vagyon, közel,
 S hübb, hogy se' rettegést árulna el.
 Talán a fény, a hold mit rája hint,
 Oka, hogy oly szokatlanul tekint;
 Hogy bánatos, halvány az arczatja —
 Csak hű szivét, nem félelmét mutatja.

Az látja és kezét szorítja meg,
 Mely még e szörnyű perczben sem remeg ;
 Nem szól az ajk, a szív alig dobog,
 De szól a szem : «Kaled maradni fog!
 Hadd vesszenek vagy fussanak ezek :
 A síron túl is én veled leszek !»
 Most szól Lara --- előre rontanak,
 Az ellen serge kétfelé hasad ---
 A mén szügyét is vágja már a sark ---
 A lándzsa csattog, villog már a kard.
 Nagyobb az ellen, ámde nem vitézebb,
 S ezek tovább is küzdeni merészek . . .
 Az árnak habjai közt vér folyik ---
 Pirosan ömlik piros hajnalig.

XV.

Parancsot osztva, lelkesítve ott,
 Hol ellen ölt s barát sebet kapott,
 Hallszik Larának hangja ; kardja sujt,
 S reményt, mit ő sem ér, uj lángra gyújt.
 Nem fut ki sem --- hiába volna mind !
 Az is, ki lankadt, ölni vágy megint,
 Ha látja, hogy a merre jó vezére,
 A hős is mint szökik ijedve félre.
 Most környezik, most ott áll egymaga,
 Most bontj' a sort, most gyül kicsiny hada.
 Magát nem ója --- futnak elleni ---
 Most itt a percz --- kezét fölemeli ---
 S leejti . . . Mért esett le a sisak . . . ?
 Repült a nyíl s szívébe' fönnakadt.
 A mozdulat fedetlenül hagyá . . .
 S most büszke karja mint hullott alá !
 «Előre !» immár ezt se' mondja nyelve :
 Lecsügg a kéz, a mely föl volt emelve,
 És gépiesen tartja csak vasát ;
 A gyeplőt meg nem tarthatá tovább.
 Ezt Kaled fölveszi ; magánkívül
 Im Lara nyerge kápájára dül,

S nem látja azt, rémült híve miként
 Vezette el a fáradt harezi mént,
 A míg a többi folyton támadott,
 S osztván halált, nem nézte, ki halott!

XVI.

Rátűz a nap haló- s halottra is;
 Itt fej, min nincs sisak, ott tört paizs,
 Amott gazdátlan paripa hever —
 Végsőt nyög s elszakad a heveder.
 Utólszor rándul össze tán odább
 A kéz, mely harcza üzte és a láb.
 Nehánya látja ott a hűs folyót,
 A hűlő ajkakát kigúnyolót.
 Az égő szomjuság, a mely tüzel
 Azokba', kik a harcban esnek el,
 Egy árva cseppet is hiába kér —
 Utolsót, mely a sírba elkisér.
 Egy összeszedve végső erejét
 A véres pázsiton tovább kuszék;
 Bár majd beleveszett is élete,
 A víz partjáig még elérhete.
 Lehajlik — érzi, hűs — már csaknem issza —
 Mért hagyja el? Már nem tér szomja vissza!
 Nem csillapítá — s még sem érzi? Mért?
 A végvonaglás immár véget ért.

XVII.

Egy hárs alatt, a tértül távolabb,
 Hol annyi vér miatta omla csak,
 Alig lehelve fekszik egy vitéz:
 Lara, ki már halál elébe néz.
 A hű kísérő ápolója lett —
 Patakzó seb fölött térdelt Kaled.
 Öve a vérfolyást nem szünteté,
 Mely mindig feketébben tört elé,

S Lara lehellete hogy el-elállt,
 Lassan csepegve hozta a halált.
 Nem szólhat, jelzi csak a szenvedő :
 Hiába minden s így csak kínja nő !
 Megfogja a kart, a mely ápolta volt,
 Hivére hálás arczzal rámosolyg,
 Ki nem fél, mit se' bán, s mást meg se' lát,
 Csak ura térdin nyugvó homlokát.
 Ez arczot és szemet, melynek világa,
 Habár sötét — neki egész világa.

XVIII.

Larát keresni, ellensége jő :
 Nincs győzelem, ha nem lesz foglyuk ő.
 Elvinnék, ámde már hiába mind !
 Nyugodtan s megvetőn rájok tekint —
 A sorssal is kibékül és örül,
 Halálba futva gyűlölet elül.
 Most földre száll Othó s feleje megy :
 Ott vérzik, a ki őt vérezte meg.
 Megkérdi, mint van, az nem szól neki,
 Ránéz merőn — tán már feledte, ki.
 Kaledhez fordul és végső szavát
 Nem érti senki, bár jól hallhaták.
 Azon a nyelven mondta mind, melyet
 — Mily titkos emlék! — el soh'sem feledt.
 Ajkai más tájakról szólnak,
 De mit : Kaled, kit illet, tudja csak.
 S ez, bárha halkán, válaszolt reá,
 A míg a többi mindezt bámulá,
 S hivé, a mostot elfelejtik ök,
 Idézve vissza reg letűnt időt.

XIX.

Szólnak soká s a hangokból ítélve
 Fontos lehet kettőjük halk beszéde.

Kaled, mikéntha ő voln' már közel
 Az elveszéshez, úgy beszél s lehel.
 A szót tördelten, tompán mondja ki,
 Alig mozognak halvány ajkai.
 De Lara hangja tiszta volt, míg ott
 Az elrekedt halál nem suttogott.
 Sötét szemébül senki mitsem ért,
 Nem látni benn' bűnbánást, szenvedélyt.
 Mikor már majdnem vége van neki,
 Kaledre nyájasan reá veti,
 S midőn az aztán választ már nem ad,
 Kezével ép' kelet felé mutat —
 Talán mivel a nap a felleget
 Most törte át: a hajnalt nézte meg.
 Véletlen ez? vagy elszállt gondolatja,
 S hogy hol csapong, most karja azt mutatja?
 Kaled se' érti; elfordul legott,
 Gyűlölve azt a felkelő napot.
 A reg-korány helyett Larára néz,
 Kinek tekintete már éjbe vész.
 Még érez; inkább hadd mult volna ki!
 Keresztet nyújtott oda valaki,
 Más neki csókra olvasót kínál,
 — Kell neki most, hisz' lelke égbe száll! —
 De ő csak hidegen mosolyg reája —
 Ha megvetésbül, Isten megbocsássa!
 Ifju Kaled, ki még hangot sem ad,
 S kétségbesetten nézi csak Larát,
 Gyors mozdulattal ellöki a kart,
 Mely adni szent ajándokot akart.
 Hivé, urát zavarják csak vele,
 S nem tudta: most kezdődik élete,
 Mely halhatatlan, örök, véghetetlen,
 Ha megbizott az égi szent keresztben.

XX.

Hörögve tud már csak lélekzeni
 Lara. Szemét sűrű fátyol fedi,

Teste merev, feje a térdre hull
 Mely támogatja fáradatlanul.
 Szivére vonja most hive kezét —
 Már nem ver az . . .

Kaled nem távozék
 E búcsuzás után. Kutat, kutat,
 Nem hallja-e a megszűnt hangokat?
 «Dobog!» Te álmodol — e férfi holt.
 S a kit te nézsz itt, az Lara — volt.

XXI.

Néz, mintha azt a hitvány agyagot
 A szellem még nem hagyta volna ott.
 Álmából egy kar h'jába rázza fel,
 Szemét e helytül nem fordítja el;
 S hogy onnan elviszik, hol kis keze
 Tartotta azt, ki már nem éreze,
 S hogy látja, a fej, mit ő még fogni vágyna
 Sárként hogyan esik a föld sarába:
 Nem üti önmagát, nem tépdelik
 Kezei síma holló-fürtjeit —
 Áll . . . néz . . . tántorg . . . lerogy, alig lehelve
 Többet, mint az, kié volt hő szerelme . . .
 Mivel szerette őt! A férfi szív
 Ha szeret, ennyire sohase' hív!
 E percz egy titkot hirtelen kítár,
 Mit oly soká s csak felig rejte már:
 Midőn hamar magához téríték,
 Kibontva keblét, megtudák nemét.
 Felocsudik, s szégyent nem érez ő —
 Mit bánja jó hírét, s hogy újra nő?

XXII.

S Lara nem ott pihen, hol ősei . . .
 A hol kimúlt, ott ástak sírt neki.
 Pap nem bucsuztatá, kő nem takarja
 Azért csak ép oly mély a nyúgodalma!

S ki megsiratja, búja igazabb,
 Mint nemzeté, mely jó királyt sirat.
 A mult felől hiába kérdezik!
 Fenyegetik s mégsem felel nekik.
 Nem mondja, honnan s mért jött olyanért,
 Ki nyájasan még véle sem beszélt.
 «Miért szerette?» Hallgass, esztelen!
 Hát csak akarva kél a szerelem?
 Jobb volt iránta tán! Komoly kedélyek
 Mélyebben érzenek, mint sejtenétek,
 A mely szeret s elöttetek titok,
 Ha ném' az ajk, a szív miként dobog.
 Oh az bizonynyal ritka láncz lehet,
 A mely Larához füzte Kaledet . . .
 De ez a zord mesérül nem beszél,
 S ki róla tudna még, ma már nem él!

XXIII.

A sírba fektetik s szive felett
 Gyilkos sebén kül, mely halála lett,
 Sok forradást találtak, mind olyat,
 Mely nem keletkezett e harc alatt.
 Töltötte bárhol elete nyarát,
 Látszik, hogy háboruk közt elte át.
 Mondják e sebhelyek, hogy vére folyt,
 De nem, mi büne, vagy mi híre volt . . .
 És Ezzelin lovag, hogy róla szólna,
 Nem jött meg ama titkos éjjel óta.

XXIV.

Ez éjjel (így beszélte azt a nép)
 Egy szolga ment a völgyön által ép;
 Már Cynthia tűnék a reg előtt,
 Szarvát befátyolozta szürke kőd —
 Erdőbe ment a szolga, vágni fát,
 Hogy majd ne éhezék a nagy család.

Midőn a kis folyóhoz ér, a mely
 Lara s Othó honát választja el :
 Patkó dobog ; és im a sűrüből
 Lovas közelg. Nagy köntöse, elől,
 Úgy látszik, súlyos terhet rejteget ;
 Lenéz ; lepel vagyon feje felett.
 A szolga lelkét megrémíti ez,
 És sejtve, hogy bűnnek tanúja lesz,
 A férfit megfigyelni lesbe áll.
 A vízhez ér az, ménjéről leszáll.
 Levette most a terhet, mit hozott,
 S a partrul im lehajítá legott . . .
 Megáll . . néz . . megfordul . . figyel megint . .
 Még egyszer gyorsan oda letekint . . .
 Követi a tovább folyó habot —
 Ő néki tán sokat mutathatott.
 De most megállva, lehajolt ; körülte
 Sok ár-kihányta kö volt elterülve.
 Kiválogatta a legnehezbeket
 S tömérdekét a vízbe bévetett.
 Látatlanúl a pór odább kuszék,
 De hogy mi történt, most se' tudta még.
 Ott lenn egy férfi melle csillogott —
 Ő látta köntösén a csillagot ;
 De mielőtt még megnézhetette jobban,
 Egy kötül elmerült a mély habokban.
 Odább megint fölszinre jött a test —
 Minden habot biborszínüre fest —
 S ismét leszáll ; a lovag ott maradt,
 Míg elsimult, mit fölzavart, a hab.
 Nyihog a mén, ő rája kap legott -
 Megsarkantyúzta és elvágatott.
 Álarcz fődé ; a holt képét a pór
 — Ha ugyan az volt — nem láthatta jól ;
 De hogyha csillagot viselt nyakán :
 Lovag volt — ilyet az hordhat csupán . . .
 Viselte Ezzelin is e jelet,
 Az éjjel, melyre fölvirradt e reg.
 Ha ő a holt : fogadja ég kegye !
 Az óceánba hömpölyg teste le,

S a szeretet csak higye, higye róla:
Nem Lara volt halála okozója.

XXV.

Már Kaled, Lara, Ezzelin pihen;
Mindegyiköknek sírja jeltelen.
A lányt a helytül el se' viheték,
Hol szünni látta ura életét,
Leverte büszke lelkét bánata,
Nem szólhatott, könyút sem onthata;
De hogyha elvezetni akarák
Onnan, hol látni vélte holt urát:
Dühébe lángot szórtak szemei —
Tigris ilyen, ha kölykét nem leli.
S ha nyugton tölthetett egy bús napot
Szünetlen árnyakat szólítgatott,
Minőket munkás agygyal fest a Gond,
Mely esd, figyeljenek rá, mit kimond.
A hárs alatt feküdt legtöbbsnyire,
Hol ő fejét lehajtá térdire;
Rágondol, hogy' tekintett, mit beszélt,
Rá, mint esett el, mint fogá kezét!
Holló haját levágta s eltevé;
Keblébül olykor azt veszi elé.
Szétrázza és a földet nyomja véle,
Az árnyak hogy ne folyjon már a vére...
Ha kérdez, akkor önmaga felel;
Felugrik, int, hogy csak siessen el
Nyomába' lévő szellemek elöl.
A csonka hársfa-törzsre le-leül
Arczát sovány kezével eltakarja,
Vág furesa betüket a lágy talajba.
Soká nem tarthatott... Talált helyet
A férfi mellett, a kit szeretett.
Ki volt, nem tudta tőle senki se' —
Csak azt mutatta meg, mi hű szive.

Lord BYRON után angolból.

RADÓ ANTAL.

BÁNYÁSZATUNK JELEN ÁLLAPOTA.

Első közlemény.

I. BEVEZETÉS.

Minden államban a productiv erők kifejtésére, a termények könnyebb elárúsíthatására, valamint mindkettőnek útjában álló akadályok elhárítására kell kiválóképen irányozni az állam cselekvőségét. Ez áll különösen oly államokra nézve, melyeknek évi költségvetésében meg van zavarva a bevételek és kiadások közti egyensúly. Az állam háztartásában bármi oknál fogva beállott zavargások merőben finanziaális úton alig orvosolhatók gyökeresen, főleg nem akkor, ha azok már chronikus bajnak jellegét öltötték magokra; ily esetben az államgazdálkodás tervszerű reformjával karöltve kell járnia a közgazdasági viszonyok reformjának; csak ez úton várható, hogy a kóros állapot ép oly gyorsan, mint tartósan egészséges fejleménynyé fog átalakulni, mi első jelzője a teljes javulásnak.

Van erre napjaink történetében is elég tanulságos példa, de talán egy sem oly kedves, egy sem utánzásra méltóbb, mint Olaszországé. Ezen csak a két utolsó évtizedben egységes állam-má alakult ország egyes alkatelemeitől átöröklött finánczviszályok, az önállóság kivívására szükségessé vált fegyveres erőlködés, az egység elleni belmerényletek s partikuláris érdekek leküzdésére, valamint az egyöntetűség útjában állott belszervezeti különbözetek megszüntetésére fordított erőfeszítés súlya alatt folytonos finánczvajudásokkal kénytelen vala küzködni egész 1875-ig, mely időtől fogva éli pénzügyi regeneratiójának méltán megirigyelhető korszakát; ez évtől kezdve t. i. az előbb mindig, még pedig jelentékeny hiánnyal lezáródott államháztartási mérleg activvá vált, a bevételi többlet 1875—

1881-ig évről-évre tekintélyesb összegre emelkedett; holott ez idő alatt nem csak hasznos befektetésekre, jelesen a közlekedési eszközök szaporítására, kivált pedig a véderő erélyesebb kifejtésére nagyobb összegek fordítottak, mint valaha, hanem számos, különösen súlyosnak érzett, adóteher hol megkönnyebbitve, hol végképen megszüntetve, és az elviselhetetlen nyűg gyanánt az egész nemzetre súlyosodott kényszerforgalmi papírpénznek a forgalomból való kivonása szerencsés sikerrel kezdeményeztetett; s ezzel az olasz királyságra az anyagi felvirulás és általános jóllét újabb korszakának hajnala hasadt.

Eme, oly bámulatos rövid idő alatt elért fényes siker nem egyedül genialis pénzügyminisztere Magliani tervszerű, öntudatos eljárásának, nem csak az olasz parlament hazafias áldozatkészségének tulajdonítható, mely szem előtt tartva a magasztos célt, nem riadt vissza új meg új adók megszavazásától, mely félretéve minden pártviszályt, a kormánnyal versenyezve vetélkedett új meg új pénzforrások előteremtésében, meg a fennlevők jobb felhasználásában, hanem a gyors és váratlan siker legnagyobbrészt annak köszönhető, hogy a kormány vállvetve a legislatióval, minden gondjokat a közgazdasági érdekek kellőbb méltatására, az adózó nép fogyasztási képességének, és így az általános teherviselési képesség növesztésére igyekeztek fordítani. Magliani miniszter, szemben a reá súlyosodott pénzügyi nehézségekkel, nem rettent vissza attól, hogy a legodiosusabbnak tartott, de évi 80 millió lirát tisztán szolgáltatott örleményi adónak fokónkénti végleges eltörlését indítványozza és minden ellenében felmerült aggály daczára az olasz kamarákkal elfogadtassa; nem riadt vissza attól sem, hogy a 940 millió lirára rügott papírpénznek a forgalomból szintén fokozatosan leendő kivonását nemcsak javaslatba hozza, hanem tervének a törvényhozás által elfogadását is kieszközölje. *) Ily merész tervek keresztülvitelére pedig a kormányt úgy, mint a parlamentet csak az bátorította föl, mert meggyőződött arról, hogy néhány évi szerencsés termésen kívül, főleg a közgazdasági érdekek

---

*) V. ö. Cucheval-Clarigny-től a *Revue des deux mondes*, 1881. december 15-én és 1882. január 1-jén: *Les finances de l'Italie*, czíme alatt megjelent beces értekezését.

helyes gondozása folytán, a közvagyonosodás évről-évre örvedeteseb mérvben gyarapodott; a nemzeti jólét emelkedése a külkereskedelmi mérleg javulásában, főleg a kivitel folytonos emelkedésében, a fogyasztási képesség növekvésében, az adók pontos befolyásában, a hátralékok és az államháztartási deficitek teljes megszűnésében czáfolhatatlanul és folyvást nyilatkozik. *)

Ha valamely európai állam utalva van e szép és kecsegtető példa követésére, akkor bizonyosan Magyarország az, mely erre kiválólag hivatott; itt ép oly erős akarat nyilatkozik a kormány és a törvényhozás részéről a pénzügyi bonyodalmakból való szabadulásra; nem múlik sem az egyik, sem a másik tényezőn, hogy adófelemelések, új adók meghonosítása, hitelműveletek segélyével finanziaális úton a felzavart egyensúly helyreüttessék, csakhogy a közgazdasági érdekek gondozása nem tartott lépést a fiscalis gyógykezeléssel. Nem mintha semmi sem történt volna a productiv erőknek költséges beruházások által való kifejtésére, de nem történt annyi, a mennyit lehetett, a mennyit kellett volna tennünk. Miért mindnyájunk hazafias kötelessége kikutatni a tért, melyen a siker biztos reményével nagyobb tevékenység fejthető ki, kötelességünk feltüntetni az eszközöket és módokat, melyek segélyével a termelésnek gyarapodása hol az egyesek fokozottabb törekvése, hol törvényhozási vagy kormányzati intézkedések útján elérhető lenne.

Ily tér kétségkívül a *bányászat* és *kohászat*. Bányaiparunk fényes múltja, **) érczekben s ásványokban természeti

---

*) Olaszország pénzügyi helyzetének örvedetes javulását mi sem illusztrálhatja jobban, mint a múlt évi deczember végére szóló állampénztári állapot, melyet Magliani miniszter 1882. évi márczius hó 15-én a kamarák elé terjesztett; abból az derül ki, hogy a kilátásba vett ha millió lira bevételi többlet helyett 49 millió lira tényleges bevételi többlet mutatkozott, mely egész 59 millióig emelkedett volna, ha némely nagyobb mérvű kiadásoknak szüksége nem állott volna elő, melyeknek a kamarák által megszavazását a miniszter a törvényhozó testületnél annak idején sürgette.

**) Hogy mily fényes múlttal bír hazánk bányászata, hogy mi csoda fontos szerepet játszott ez hajdan hazai iparunk terén, hogy milyen kiváló gondozásban részesült az úgy legislatívánk és kormányunk, mint egyes nagy befolyású családaink és bányászaink részéről, azt korszakról korszakra beható tanulmányok alapján ép oly történeti hűséggel, mint

gazdagságunk, népünk ez iparág iránti hajlama, bányaterményeink még a jelen század első felében, különösen egyéb nyers-terményeinkkel szemben való jelentősége, a velök foglalkozott iparosok és munkások jelentékenyebb létszáma és vagyoni helyzete, kivált egybevetve a másfél évtized óta minden tekintetben tapasztalható sajnos pangással, sőt határozott hanyatlással, mintegy fölébresztik szükségét annak, hogy komoly tanulmány tárgyává tegyük: miképen lehetne e szomorú állapoton segíteni, mi az oka ez elsatnyulásnak, főleg midőn azt látjuk, hogy más államokban épen a mi korunkban mily óriási fejlődés mutatkozik az összes bányászat terén, jelesen annak egyik-másik ágában, és ha azt vesszük tekintetbe, hogy mennyi kiaknázatlan bányászati kincs hever nálunk mai napság még egészen tétlenül, mely ásványkincs folyóvá téve, hatályosan lendíthetne köz- és államgazdasági érdekeink szerencsésebb kifejlésén.

E tekintetben teljes apparatusa oly szakközegeknek áll rendelkezésünkre, melyek képesek és készek is úgy a bányai-
ipar legújabb állapotát feltűntetni, mint az annak felvirágzását gátló körülményeket szakavatottan megismertetni. A bányakapitányságok t. i. első sorban hivatvák a bányászati érdekek szemmeltartására, ők legjobban ismerik a bányamivé-
lés igényeit, az egyes bányabirtokosok kívánalmait, ismerik minden egyes bányatelepen fenforgó kedvező és viaszos mo-
zanatokat, ismerik a bajokat, melyek a bányaiüzem fejlődését akadályozzák vagy csak nehezítik; tudatával bírnak annak is, hogy mi módon és miféle intézkedésekkel lehetne azon segí-
teni. A bányakapitánysági jelentésekben tehát, melyek éven-
kint a kormányhoz fölterjesztendők, valamint a tájékoztató statisztikai adatoknak legbiztosabb forrása nyílik, úgy legjobb alkalom kínálkozik amaz iparág felvirágoztatására szükséges kormánybeli teendőkkel való megismerkedésre. Előbbi tekintetben emez évi jelentések mai nap is tökéletesen megfelel-
nek; a kívánt adatok ép oly pontosan mint gyorsan be szoktak szolgáltattni és a miniszterium részéről közvetlenül az

---

teljes szakértelemmel okmányilag fejtegeti dr. Wenzel Gusztáv ama jeles munkájában, mely a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában e cím alatt jelent meg: *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest, 1880.

országos statisztikai hivatalhoz áttétetnek, hol ép oly gyorsan egybe szoktak állíttatni és közzététetni, úgy hogy ma már az 1880-ki évre vonatkozó kimutatásnak birtokában vagyunk, mely tekintetben statisztikai hivatalunk nemcsak az osztrák, hanem legtöbb európai állam hason közleményeit megelőzi.

Másként áll azonban a dolog a kapitánysági jelentések ama részével, mely hivatva lenne az egyes kedvező vagy kedvezőtlen tüneményeket és azoknak okait feltüntetni; ebben az újabb időkben határozott hanyatlás mutatkozik; azelőtt, míg t. i. ezen a táblás kimutatásokat bekísérő évi tudósítások sajtó alá adattak és egybegyűjtve kerültek a nagy közönség elé, jóval részletesebb és kimerítőbb tartalmúak voltak, míg jelenleg kettő, tudniillik a zalatnai meg zágrábi, épen csak a statisztikai táblázatokot küldik be, minden további magyarázat nélkül, a többi öt pedig elég soványan, csak egynéhány, a termelési gyarapodást vagy apadást magyarázó megjegyzésekre szorítkozik. Már pedig a helybeli viszonyokkal, melyek e fontos észleltre döntő befolyásúak, csakis ez úton lehet megismernedni. Látszik, hogy a publicitás hiánya mily lankasztólag hat ki még az oly ügybuzgalommal bíró hatóságokra is; mi a dolog természetében fekszik, mert ha a jelentéstevő közeg azt tapasztalja, hogy a nagy fáradsággal szerkesztett lelkiismeretes és szakavatott tudósításainak csak az a rendeltetése, hogy a központi kormány, vagy épen a statisztikai hivatal — mely úgy sines hivatva a javaslatokkal foglalkozni — levéltárában örök álmukat alugyák, ha azt tapasztalja, hogy figyelemztetései, reformjavaslatai és alapos észrevételei sehogyan sem vétetnek figyelembe, bizony nem fog magának nagy fáradságot venni, hogy a mutatkozó bajok, a felmerülő panaszok, a kifejezésre jutó ohajtások után járjon és beéri constatálásával annak, hogy van baj, van fogyatkozás, de nem fog sokat törődni annak szorgos kikutatásával, avval, hogy honnan ered az, hogy miképen lehetne azon segíteni. Vannak azonban jelenleg is bányakapitányságok, melyek, daczára a publicitás hiányának, jeles szerkezetű tudósításaikban sok figyelemre méltó ténykörményt említenek föl és nem egy ízben a felforgó viszályokra komolyan ráutalnak. *) Szerencsés voltam

---

*) A kezemnél levő öt évi jelentések között több olyan fordúl elő, mely tanulságos, érdekes tartalmánál fogva nagyon is megérde-

az országos statisztikai hivatal részéről eme jelentéseket az utolsó 5 évből, t. i. 1876—1880 eredetökben megkapni és kötelességemnek tartottam azokból mindazt kijegyezni, a mit jelen értekezésem fonalán a közügy érdekében hasznosíthatni véltem.

Hogy egyelőre csak egyet említsek, az utolsó 1880-i évre szóló tudósítások közül az egyik, a budapestiben, a bányaadóra vonatkozólag az jegyzi meg, hogy 1880-ban 5034 forinttal több vettettet ki, mint a megelőző évben, jóllehet a termelés értéke 500.000 frttal és így hihetőleg a tiszta jövedelem is tetemesen csökkent, és ezt azzal magyarázza meg, hogy néhány barnaköszénbányára, melyekre előbb, minthogy vesztességgel műveltettek, nem volt adó kivette, 1880-ban azonban, a kapitányság véleménye ellenére, reájok tetemes adóösszeg minden törvényes alap nélkül rovatott ki. Hasonló utalásra akadunk a szepesiglói jelentésben is, hol az adókivetés némi hátrányai nem ugyan határozottan, de szintén nagyon érthetően vannak jelezve, és a sorok közül kiolvasható, mily befolyást gyakorol ezen fiscalis momentum; a jelentés így szól: a bányajövedelemadó kiváló részét a kobalt nikol-érczet és a fakó-érczet termelő bányák fizették, — pedig a tudósításból kitűnik,

---

melte volna, hogy sajtó útján közzé tétessék; jelesen a szepes-iglói meg a nagybányai bányakapitányságokéi, részben a budapesti kapitányságéi is, mindegyikben különben, százalékokra visszavezetve, az egyes termelési ágak emelkedése vagy hanyatlása kimutatva található s erős meggyőződése, hogy a mint azoknak évi kinyomatása elvileg kimondatnék, valamennyi kapitányságnak ebbeli tudósítása magasabb színvonalra emelkednék, mert az egyik közegnek magvas, szakszerű jelentése azonnal utánzásra buzdítaná a többieket is: verba movent, exempla trahunt. Különösen említésre méltónak találok, hogy a nagybányai bányakapitányság 1880-ról való jelentéséhez csatolva van egy nyomtatott emlékirat, melyben Bittsánszky bányatanácsos és Hauch vegyelemző által miniszteri meghagyás folytán szakszerű javaslatok tételnek a nagybányai kohóüzem kívánt reformja iránt; abban az ottani fémkohóműveknél jelenleg alkalmazásban levő kohászati folyamatok megvannak ismertetve és azoknak miképeni czélszerű átalakítása iránt indokolt reformjavaslatok foglaltatnak; ki van mutatva, hogy az 1870—80-ban már létesített reformok miféle eredményre vezettek, ki van számítva, hogy mennyire fognak rúgni a javasolt reformok keresztülvitelére kívánt építkezési és berendezési költségek (összesen 177,800 frt) és milyen leendő azoknak jövedelmezősége, szóval kimerítő egy memorandum, mely méltó lenne arra, hogy a szakférfiak körében discussió tárgyává váljék.

hogy épen ez érczek termelése mily nyomasztó körülményekkel küzdök, — továbbá így folytatja: a többit két nagyon kis terjedésű vaskéneget termelő, egy ezüst-érczre mívelt, több sárgarézbánya, meg három vasgyár fizeti, az utóbbiak közül egy olyan, mely kohóját már több év óta üzemen kívül hagyván, csak vaskövet termel eladásra. Kell-e ennél világsabb utalás? Ha valahol, úgy különösen a bányaipar terén kell, hogy a pénzügyi érdekek a közgazdaságiaknak alárendeltesenek, mi nálunk annál könnyebben történhetik, mivel az egész bányajövedelemadó például 1880-ban nem hozott többet, mint 94,146 frtot, mi úgyszólván vajmi keveset nyom budgetünk bevételi rovatában. E tekintetben a bányakapitányságok oda lennének inkább utasítandók, hogy lelkiismeretesen ugyan, de teljes nyíltsággal nyilatkozzanak a kivetett adónak az egyes bánya- és műtelepekre való befolyása felől, mert tapintatos, helyes adókezelés mellett, a mi a pénzügyi érdekek szempontjából pillanatnyi adókevesedés vámján elvesz, kétszerezsen visszatér a közgazdaság érdekében a népvagyonosodás révén. *)

Egyáltalán, ha még az osztrák absolut kormány alatt is teljes publicitást engedtek a bányakapitánysági jelentéseknek, annál inkább meg kell azt adni felelős magyar kormányunk részéről, főleg miután a közgazdaságügyi tárca oly férfi kezében van, kiben nemcsak a jóakarát, hanem a kívánt erély is nagy mérvben megvan mind ama reformok fogantatósára, melyektől közgazdasági viszonyaink jobbrafordulása biztosan elvárható. Pedig a bányakapitánysági sok tekintetből fölülte tanulságos jelentések közzétételére most kedvezőbb alka-

---

*) Hogy különben a bányajövedelem-adó kivetésénél jelenleg is kellő tekintettel vannak a különbségekre, melyek a termelési viszonyok közt az egyik-másik bányatelepen fönforognak, a jelentések több idézeteiből következtethető; így például a szepes-iglói bányakapitányságnak az 1878. évre vonatkozó jelentéséből kitetszik, hogy a jövedelem-adó csökkenése onnan magyarázható, hogy a jövedelmi átlag megállapítása a megelőző három év szerint eszközöltetvén, azok közt pedig olyan kedvező év, mint például az 1873-iki év volt, nem fordúlván elő, csak azon telepekre volt kiróható az adó, melyek különben kedvezőbb termelési viszonyok mellett még a sanyarúbb években is tisztán jövedelmet eredményeznek, miből azt lehet következtetni, hogy rendszeren a kedvezőtlen termelési viszonyok alatt levő vállalatok maradtak adómentesek.

lom kínálkozik, mint valaha. Nemrég indult meg a *Közgazdasági Értesítő*, melyben hazánk termelési viszonyaira vonatkozó fölötté fontos becses tudósítások foglaltatnak, és mely miniszteri közlöny, fennállása rövid ideje alatt is, már annyi érdekes tudnivalót közkinccsé tett. Nem növelné e szaklap becsét, ha abban a bányakapitánysági jelentéseknek is hely adatnék? És a mint az a miniszter úr által kimondatnék, teljes meggyőződésem szerint, azonnal magamagától alakúlna át a kérdéses jelentéseknek belső tartalma, mert minden kapitányság oda fogna törekedni, hogy talpraesett, a helybeli viszonyokat híven vizsztatükröztető, és helyes reformjavaslatokkal kedveskedő tudósításokkal jelenkezzék a nagy közönség színe előtt.

II. BÁNYÁSZATUNK JELEN ÁLLAPOTA.

Hogy bányaiparunk évek sora óta sajnos pangást, legtöbb ágaiban pedig határozott hanyatlást tanúsít, fájdalom, a statisztikai adatokból megczáfolhatlanul kitűnik, nem annyira az adományozott bányatelkek terjedelmét tekintve, mely pedig rendesen, habár nem is egészen helyesen, a bányászat fejlődésének egyik főjelzőjeül szokott vétetni, — mint inkább tekintve a bányabirtokosok és bányamunkások számát, tekintve az évenként előállítatni szokott bányatermények mennyiségét és értékét, meg a szabadkutatások számát, mert ezekben tükröződik vissza leginkább a bányaipar közgazdasági jelentősége.

A mi az *adományozott bányatelkek összes területét* illeti, oda értve t. i. a vájna- és kültelkeket együttesen véve, az következő fejlődést mutat; volt adományozva:

Az 1867—76-ig terjedő évtized átlaga szerint:	364.931,420	□	méter
1877-ben	---	---	543.317,589 » »
1878-ban	---	---	556.990,852 » »
1879-ben	---	---	559.458,377 » »
1880-ban	---	---	569.561,751 » »

a növekvés ennél fogva 1880-ban, szemben a tízévi átlaggal, 56.8^o/_o; amaz észlelés pedig, hogy a szaporodás leginkább a magánbányászkodás javára esik, úgy hogy a magánbirtokosoknak adományozott telkek terjedelme 1880-ban, szemben a megelőző évtized átlagával, 64.8^o/_o-nyi növekedést mutat, míg

a kincstári bányák részéről csak 18.6%-nyi szaporodás észlelhető, első pillanatra különösen kedvezőnek látszik, annál is inkább, miután a kincstár részére és a magánbányászatra adományozott telkek közti arányviszonyból az államnak a bányaszatban való közvetlen részesülésének folyton csökkenő aránya lenne következtethető, mert az 1867—76-ki évtized átlaga szerint az összes adományozott telekből még 19% esett a kincstári bányáskodásra, ellenben 1877-ben csak 15.1%; 1878-ban 14.8; 1879-ben 14.7 és 1880-ban 14.4; de közelebb tekintve a dolgot, az ebből következtethető közgazdasági előny csak látszólagos, egyrészt, mivel még a 14.4% -nyi részesülés sokkal nagyobb, mint a bányaipar érdekében kívánatos lenne, másrészt, mivel e részesülési arálynak leolvadása csak viszonylagos, mert a kincstári bányatelkek terjedelme magában véve nemcsak hogy újabban nem kevesbedett, hanem folyton gyarapodott, t. i. a tízévi átlagos 69.475,287 □ méterről felemelkedett 1880-ig egész 82.366,112 □ méterre. Már pedig szorongatott állambáztartási viszonyainknál fogva a befektetések a kincstár részéről korántsem történhetnek oly mérvben, mint azt elhanyagolt bányászatunk érdeke igényelné, vagy mint az a magánbirtokosok részéről csak némi kedvezmények engedélyezése mellett lehetséges lenne.

De magában véve a magánbányászatnál nálunk mutatózó telekgyarapodásnak kecsgetető aránya is sokat vesz jelentőségéből, ha egyrészt e gyarapodási arányt akár az osztrák, akár más országbeli bányászatnál mutatózó hasonló arányszámmal párhuzamba tesszük, vagy ha másrészt figyelembe vesszük, hogy több kapitánysági jelentés szerint e növekedés nálunk nagyrészt az előbb általános volt hossz-mértékeknek újabban mindinkább térmértékekre való átfektetésének az eredménye, mely átfektetéseknel a szélességek aránytalanul növekedvén, a bányatelkek adományozásában sok oly telekgyarapodás áll be, mely nem enged feltétlen következtetést magára a bányaipar emelésére is; *) jóval inkább

---

*) Így például a szepes-iglói bányakapitányság az 1876-ra vonatkozó tudósításában e körülményre tüzetesen figyelmeztet bennünket, kijelentvén, hogy a bányatelkek kiterjedésében a megelőző évhez képest az ottani kerületben mutatózó 24%-nyi szaporodásból legkevésebbé sem következtethető a bányászatnak ugyanazon mérvben történt bel-

a fejlődés gyorsabb vagy lassúbb menetére a szabadkutatások létszámából lehet következtetni, mert az eleve érc- és ásványkutatás egyik elutasíthatlan előzménye minden bányamívelésnek.

A *szabadkutatások* létszáma első sorban a vállalkozási szellem erősebb vagy gyöngébb nyilvánulásától függ, és azért a szerint váltakozik, a mint az általános közgazdaság terén a termelési ösztön nagyobb-kisebb mérvben kifejezésre jut; így soha sem volt hazánkban annyi szabadkutatás, mint 1873-ban, az összes termelésnek e legtermékenyebb évében, és a mint az általános üzleti válság, mely még az évben beállott és a reá következő években egész bezárólag 1879-ig folyton tartott, elsatnyította a vállalkozási kedvet, úgy a szabadkutatások létszámában is folytonos csökkenés észlelhető, mely csak 1880-ban kezd újra emelkedni; hihetőleg ez öregbülés a múlt 1881-ki év folyamában is fogott mutatkozni, mivel ez évben minden egyéb iparvállalatnál is a termelési ösztönnek fölébredése felváltotta az előbbi pangásból származott termelési közönyt; így volt szabadkutatás:

1867.	1777	1872.	13237	tíz évi átlag:	14856	ezek közt	kincstári	201
1868.	2628	1873.	33194	1877.	21331	»	»	210
1869.	4656	1874.	29844	1878.	15569	»	»	234
1870.	6603	1875.	24656	1879.	11571	»	»	211
1871.	9678	1876.	22293	1880.	12239	»	»	218

A szabadkutatások ennél fogva csaknem egészen a magánbányászkodásnak rovására esnek; ez szintén egyik érv a kincstári bányaipar ellen, az állam részéről alig mutatkozván új feltárások iránti hajlam, a nélkül pedig a bányaiparnak örvendetes fejleménye nem képzelhető; nyíltan beismeri ezt például a nagybányai bányakapitányság az 1877-ik évi jelentésében,

---

terjes gyarapodására, mert a régóta fönnálló felsőmagyarországi hossz-mértékek aránylag csekélyebb kiterjedéssel vétetnek föl, szélességök az érczeren túl körülbelöl csak 14 métert tevéen, a meddő kőzetre tehát csak $\frac{2}{3}$ -da esik az egész kiterjedésnek, míg a bányatörvény szerinti bányamértékekben legalább is húszszor annyi a meddő kőzet, mint az ércztelep. Ebből tehát világosan kitűnik, hogy ez úton beálló bányatelki gyarapodásból elvontan korántsem lehet magára a bányaipar belterjes növekedésére nézve biztos következtetéseket levezetni.

melyben bányaiparunk hanyatlásának egyéb okául kedvezőtlen pénzügyi helyzetünk hozatik fel, mely miatt a kincstári fém-bányászati vállalatok folytonos munkamegszorításokra vannak kényszerítve.

De a szabadkutatások növekedő vagy kevesbedő létszámából még korántsem lehet magára a bányaüzletnek hasonló arányban való emelkedésére vagy sülyedésére következtetni; gyakran bizonyos ásványok előfordulása iránt helybelileg fölmerülő remények a szabadkutatások számát tetemesen növesztik, míg a reá következő években beálló kiábrándulás azt ép oly tetemesen lesülyesztí; így péld. a sz.-iglói bányakapitányság területén a szabadkutatások száma 1877-ben csak azért olvadt le, mert az előbbi években a gálmára bejelentett kutatások nem vezetvén eredményre, az évben felhagyattak. Gyakran még nem is azért jelentetnek be szabadkutatások, hogy azok segélyével új erek és telepszetek tárassanak fel, hanem egészen más czélból; így jelesen az leginkább a köszénbányászatnál fordul elő; a nagybirtokosok szabadkutatásokkal fedik a bányatelkeikkel határos területeket, mások meg bízván abban, hogy az ásványszénre eddig fennálló ideiglenes törvénykezés még hosszabb időn át érvényben fog maradni, beérik a merő kutatási engedélylyel, a nélkül, hogy akár emezek, akár amazok különös kutatási tevékenységet fejtenének ki, és így a szabadkutatások létszámában ez úton beálló gyarapodás legkevesebbé sem szolgálhat a bányaipar előnyére, sőt ellenkezőleg ily úton és módon a bányahatósági ellenörködés csaknem lehetetlenné tétetik. A szabadkutatásokban beálló változások ennél fogva nem elszigetelve, hanem mindig kapcsolatosan az összes bányaipar helyzetével kell hogy megvizsgáltassanak; csak ott, hol a bányaipar általában ép, egészséges fejleményt tanusít, a kutatási vágy magában a bányaiparban találja tápját és lét-erejét; ellenkező esetben, mint ephemer, kevesebbé a bányászat fejlesztésére irányzott tünemény sem mint ok, sem mint okozat nem jöhet tekintetbe akkor, ha a bányaüzemi fejleményt a szabadkutatások alapján akarjuk helyesen megítélni.

Jóval hívebben tükröződik vissza bányászatunk zsenge volta a bányabirtokosoknak és munkásoknak hosszú évek sora óta folyton stationarius, vagy épen hanyatló letszámában; így tíz-évi átlag szerint nincsen több bányabirtokosunk, mint 1245, sőt 1879-ben csak 1224 és 1880-ban 1222 van kimutatva; a

bánya- és kohómunkások száma pedig következő hullámzást tüntet fel; volt összesen:

1867.	42827	1872.	46505	tíz évi átlag:	44609	köztük kincstári	10954
1868.	44942	1873.	49007	1877.	38880	»	»
1869.	45336	1874.	45181	1878.	39307	»	»
1870.	43626	1875.	42391	1879.	41803	»	»
1871.	44439	1876.	41845	1880.	41799	»	»

Itt is az általános tömeg-termelés évében 1873-ban a bányászatnál legtöbb munkással találkozunk, melyeknek száma a későbbi években beállott reactio kihatása alatt ép úgy fogyatkozik, mint bármely egyéb vállalatoknál, és csak 1879. és 1880-ban, az általános productionális kedv beálltával indul újra némi gyarapodásnak; de hogy mily megszegyenítő csekély amaz egyéneknek száma, kik nálunk a bányászkodásnál találunk állandó keresetet, legjobban szembe ötlük, ha meggondoljuk, hogy más, még pedig az ásványok természeti adományaival hazánknál jóval mostohábbban ellátott országokban mennyivel több munkás él e foglalkozás után; így már több év előtt színre került adatok szerint Nagybritanniában 363.000, Németbirodalomban 352.000, Oroszországban, oda értve a sóbányászatot is, 206.500, Belgiumban 112.000, Ausztriában a salinákon kívül 91.606 munkás lel keresetet a bányászatban. Még többre rúg természetesen azoknak száma, kik nemcsak mint munkások, hanem egyébként a bányaipar körül lelik keresetöket; így például Németbirodalomban ezeknek száma 1875 végén 433.206-ra ment.

Még kirívóbb bányamunkásainknak csekély létszáma, ha meggondoljuk, hogy köztök mintegy 1200—1500 nő és 4700—5000 gyermek számíttatik, úgy hogy a férfimunkások száma 35—37 ezernél többre nem emelkedik; jelesen 1880-ban 35.815 férfi, 1230 nő és 4754 gyermek talált alkalmazást a bánya- és kohó-üzletben, pedig a férfimunkások közt hihetileg nagyobb számmal technikailag ki nem képezett napszámos fordul elő, mi ugyan a statisztikai összeállítások fonalán számszerűleg ki nem mutatható és a kapitánysági jelentésekből sem deríthető ki, hanem az évenként előforduló balesetek és sérülések jelentékeny száma után méltán sejthető; így a 10 évi átlagban 1867—76-ig évenként 445 könnyű, súlyos és halálos megsérülés fordulván elő, minden 100-ik munkás szenved

nagyobb-kisebb sérülést, sőt ha a nőket és gyermekeket nem tekintjük, kik nehezebb és azért a veszélynek inkább kitett munkára nem szoktak alkalmaztatni és az előforduló évi baleseteket csupán a férfimunkások számához viszonyítjuk, már minden 85.3 munkás után fordul elő egy hol könnyű, hol nehéz sérülés; az utolsó négy évben, szemközt a korábbi évtized átlagával, a balesetek statisztikája következő képet tüntet fel, volt t. i. sérülés:

	Könnyű	Súlyos	Halálos	Összesen
1867—76. átlag	295	95	55	445
1877-ben	197	77	47	321
1878-ban	259	58	60	377
1879-ben	252	81	76	409
1880-ban	235	82	61	378

E tekintetben pedig lényeges különbség forog fenn a kincstári és magánvállalatoknál alkalmazott munkások közt, mert a mondott tízévi átlag szerint a kincstári munkások közt, ha az alkalmazott nőket és gyermekeket is odaszámítjuk, csak 116.4-re, ellenben a magánvállalatokon már minden 93.4 munkásra, és nem tekintve a nő- és gyermekmunkásokat, a kincstárilag kezelt telepeken minden 101.7, ellenben a magánbirtokosokén minden 81.1 férfimunkás valamely balesetnek az áldozata; miből világos, hogy a kincstári bányászatnál hihetőleg jóval több műszakilag kiképezett munkás szokott alkalmaztatni, mint a magánosok által kezelt bányaműveknél, mivel a merő napszámosokkal űzött bányászkodásnál a dolog természete szerint sokkal több baleset fordul elő, mint szakszerűen előkészült és óvatosabban eljáró munkások mellett.

Hogy pedig a magánbánya- és kohótulajdonosok napjainkban jóval inkább beérik merő napszámosokkal, mint hajdan, onnan magyarázható, hogy korunkban a vaspálya- és egyéb építéseknel, meg a különböző ipar- és gyárvállalatoknál bővebb alkalom kínálkozván a bányászatnál kevesebb veszélyes, kevesebb ártalmas keresetre, kevesebben keresik fel a bányászati életpályát; azonfelül nem nyújtván többé a Miksa-féle bányarendelet által biztosítva volt katona- és adómentességet, nem bír többé a hajdani vonzerővel, jóllehet az e téren különösen kifejlett *társpénztári* intézményben még mai napság is több előny kínálkozik, mint legtöbb egyéb keresetágaknál, pedig e segélyző-pénztárak vagyona évről-évre örvendetes

gyarapodást tanusít, úgy hogy 1880 végén már 7,273.626 frtra rugott, miből 2.519,283 frt a kincstári és 4,754.343 frt a magántárspénztárakra jutott; az 1880-ki év folyamában 1,652.968 frtnyi bevételből nem kevesebb, mint 641.036 frt fordított a munkások nyugbérére meg az özvegyek és árvák segélyezésére; kezelési és egyéb költségek ugyanez évben 830.793 frtot vettek igénybe, mi mindenesetre, szemben a segélyezéssel, feltűnő nagy összeg, kivált magas az a kincstárilag kezelt vállalatoknál; e tekintetben a magántelepeken helyesebb gazdálkodás látszik uralkodni, mert például 1880-ban a magánbányák- és kohóknál 1,173.326 frtnyi bevétel mellett a kezelési és egyéb költségek 498.445 frtra, vagyis 42.4%-ra, ellenben a kincstáriaknál 479.642 frt bevétel mellett 332.348 forintra, vagyis 69.3%-ra rugtak; ez mindenesetre a központi kormány figyelmét magára vonhatná, minthogy közel 70%-nyi kiadásnak más célra fordítása, mint a melyre a társpenzek rendelvék, a dolognak behatóbb megvizsgálását méltán igényelhetné. A bányakapitányságok ez irányban is oda lennének utasítandók, hogy a kezelési és egyéb költségek rovatában előforduló aránykülönbsözetekre különös figyelemmel legyenek, és a feltűnő észleleteket kellőleg világosítsák fel évi jelentéseikben. *)

---

*) A társpénztáraknak egyik főrendeltetése lévén, hogy a baleset folytán munkaképtelenné vált munkásoknak, valamint az ily baleset miatt elhalálozottak hátramaradt özvegyei és árváiknak fölségelésére szolgáljanak, reájok nézve az évenként előforduló balesetek statisztikája kiváló fontossággal bír; csak ily pontos statisztika alapján lehetséges azoknak olyforma szerkezete, mely minden eshetőséget kellő számba vesz és ahhoz időmitja a munkásoknak évi járulékát. Nálunk még nincsenek erre tekintettel, a járulékok nem az esélyek statisztikailag megállapított számviszonyához vannak arányítva, hanem egyforma bérlévonatokban nyernek helyet; így például 1880-ban a munkások ezen járuléka a kincstári bánya- és kohótelepeken 110,668 frtot tettek, vagyis minden munkás után évi 11 frt 85 krt.; a magánvállalatokon 588,427 frtot, vagyis fejenként évi 18 frt 43 krt. Egyáltalán a bányauzleti balesetek statisztikája nálunk még nagyon kezdetleges, nincsen külön specifikálva, hogy mely bányauzemben fordúlnak elő, az egyes esetekben hány személy és mi módon sérült meg, önhibájából vagy különben stb. és a kapitánysági jelentéseknek is csak egyike-másika pótolja a kimutatások ezen hézagát. Minthogy azonban a statisztika ez ága inkább a biztosítás szempontjából bír különös nyomatékkal, a jelen értekezés ellenben csak a bányászat közgazdasági oldalával foglalkozik, elégségesnek tartom itt csak az osztrák kormány

Bányászatunk gyöngé volt a az egyévi összes bánya- és kohótermelés csekély pénzértékéből is elég világosan kiderül; nem tekintjük itt a sóbányászatot, — melyről egyáltalán ez értekezésben nincsen szó, minthogy az inkább államgazdasági, mint bányászati vagy közgazdasági jellegénél fogva helyesebben állami egyedárúüzletkép jelentkezik és így tulajdonképen csak finanziaális szempontok alá esik —; az összes többi bánya- és kohászati termények pénzértéke kerekszámban volt:

1871.	19.6	millió	frt	1876.	18.7	millió	frt
1872.	22.1	»	»	1877.	18.7	»	»
1873.	23.4	»	»	1878.	18.7	»	»
1874.	19.8	»	»	1879.	17.5	»	»
1875.	19.7	»	»	1880.	18.6	»	»

holott Ausztriában, — hogy Britanniát, Németbirodalmot, Francia és más culturállamokat ne tekintsünk, — a bánya- és kohótermelés értéke 1878-ban 53.3 mill. frtra, és 1879-ben 53.2 millió frtra rügött, tehát épen háromszor akkora volt, mint a miénk; épen e csekély érték legparancsolóbban utal arra, hogy mindent elkövessünk, miszerint a dús érczelepekben rendkívüli fejlődés forrásával bíró bányáiparunk útján nemzeti vagyonunk megfelelőbb évi gyarapodást nyerjen. Alig van tér az országban, melyen a népvagyonosodásnak emelkedése rövid idő alatt oly arányméretben és oly biztos sikerrel volna eszközölhető, mint a bányászat és kohászat mezején, hol a szunnyadozó termelési erőt és munkakedvet nem újból teremteni, hanem csak új életre kell ébreszteni, miről majd ez értekezés folyamában az egyes művelési ágakról leendő még szó.

Hogy különben már most is egyik-másik tekintetben némi haladás mutatkozik, alig vonható kétségbe, főleg a mi az egyes műtelepeknél alkalmazott *üzleti készülékeket* illeti,

---

részéről közölni szokott hasonló mű adatokra utalni, melyekből Rossival tíz évre vonatkozó igen részletes és fölötté érdekes kimutatókat állított össze: *Die Arbeiterverunglückungen von 1869—1878 bei den österreichischen Bergbauern*, *Statistische Monatschrift*. 1881. év, VII. évfolyam, 6. és 7. füzetében. Más államokra nézve v. ö. például *Zeitschrift des königlich preussischen statistischen Bureau*, 1876. évfolyam (a porosz), 1877. évfolyam (a szász és angol köszénbányák), 1880. évfolyam (Nagy-Britannia és Irlandra vonatkozólag) stb.

melyek hol nagyobb biztosság eszközzésére, hol olcsóbb termelés és elszállítás érdekében mindinkább a mai kor vívmányai szerint évről-évre átídomúlnak és az ipar fokozatos fejlődését kétségtelenül jelzik; így például a szállító pályák hosszából, mely 1870-ben 828.820 métert, 1880-ban pedig 1,106.927 métert tett, az évtized első évében 308.184 méter vasból és 420.639 méter fából volt, míg az utolsó évben a vaspályák hossza 699.785 méterre emelkedett, tehát a megkettőztetésnél is többre, míg a fapályák hossza 407.142 méter volt, tehát kevesebb, mint tíz év előtt; a szállító és járművek közt is a gőz- és vízerőre berendezettek 1870—80-ig tetemesen szaporodtak 62, illetőleg 56-ról 130, illetőleg 176-ra, míg az állati erőre berendezettek kevesbültek 87-ről 81-re, a víz húzó gépeknél is a gőz- és vízerőre való átalakulásnak hason processusa mutatkozik, 32 illetőleg 50-ről, 69 illetőleg 77-re, itt is az állati vagy emberi erőre készült gépek száma folyton kevesbedvén. Az egyéb készülékek sorában, melyeknek száma statisztikai közleményeinkben részletesen kimutatva található, szintén némi gyarapodás mutatkozik, de korántsem olyan, mely örvendetes lendületre vallana, sőt ebben is inkább bányáiparunk tespedő helyzete tükröződik vissza; hozzájárul, hogy a pusztá számadatból legkevesbbé sem lehet következtetést levonni az üzemnek technical haladására, ezt jelezni a kapitányi jelentéseknek jutna feladatúl; az előttem fekvő ötévi jelentések csak egyikében t. i. a múlt 1880-ik évre vonatkozó budapesti bányakapitánysági jelentésben találtam erre vonatkozó megjegyzést, hogy t. i. a dunagőzhajótársaság baranyamegyei szénterületén az évek előtt Vasason felállított Guibault-féle ventilatoron kívül, 1880-ban Szabolcsban állított fel egy Pelczer-féle ventilator, mely 30 lóerejű gőzgéppel 3000 köbláb levegőt húz ki percenkint; továbbá ugyanazon társulat pécsi telepítvényén egy sodronyos siklót, Szabolcsban pedig láncszállítást rendezett be, mely gőzgép nélkül csupán a tehernek súlya által működik, és mely első ilyenmű készülék hazánkban; a brennbergi bányáknál egy telephon és villanyos világítás rendezett be. Mily kívánatos lenne, ha minden bányakapitányság az efféle korszerű berendezéseket pontosan regisztrálná és köztudomásra juttatná, már az által is több vállalat hason szerkezetű készülékek létesítésére lenne indítható; e tekintetben a publicitás csodaerővel bír, ebben lelvén az egyik telep költség-

ges befektetéseinek megérdemlett elismerését, mások a jó példa utánzására való buzdítást.

Bányászatunk, finanziaális szempontból tekintve, azaz: a magyar államháztartás bevételeéhez való hozzájárulása szempontjából, sem mutat fel kecsegtető képet. A mértékilletékek, melyek tekintet nélkül a bevételre, inkább mint a korona főtulajdonjogának elismerése fejében egyformán fizetendő illetményekben vettettek ki, évek sora óta nem igen változtak, és csak annyiban tanúsítanak az utóbbi öt év folyamában igen csekély gyarapodást, a mennyiben az évenként adományoztatni és töröltetni szokott bányamértékek egymáshoz való viszonyából folytonos növekvés mutatkozik a bányatelkek terjedelmében, mint ezt fennebb tüzetesen kimutattam, az adó alapjával tehát maga az illetmény is, de korántsem egyenlő arányban emelkedik; ellenben a bányajövedelem-adó az utolsó öt évben folytonos csökkenést mutat, világos jeléről annak, hogy az adóztatás tárgyát képező bánya-üzemnek tiszta jövedelme is folyton alábbszállt, csak a legutolsó évben mutatkozik újra egy kis emelkedés; és minthogy a mértékilleték- és bányajövedelemadó együttesen véve az összes azévi termelés pénzértékéhez mérve, annak még egy százalékát sem teszi, ebből a bányamívelés csekély jövedelmezőségére bizvást lehet következtetést vonni; hogy végre a szabadkutatások után fizetendő illetékek 1876-tól fogva folyton lejjebb szálló összeget szolgáltatnak, ez teljes összhangzásban van magok a szabadkutatásoknak fennebb kimutatott fokozatos számfogyatkozásával; névszerint ki volt vetve:

	Mértékilletékek fejében	Bányajöv. adó fejében	Együttesen	A termelés pénzérték.	Szabadkuta- tási illetékek
1876. --- ---	48,104 frt	111,730 frt	159,834 frt	0.85 %	91,158 frt
1877. --- ---	48,902 »	90,658 »	139,561 »	0.74 »	85,453 »
1878. --- ---	50,587 »	84,133 »	134,720 »	0.72 »	71,626 »
1879. --- ---	53,234 »	75,982 »	129,216 »	0.73 »	48,856 »
1880. --- ---	53,084 »	94,146 »	147,231 »	0.79 »	40,087 »
Öt évi átlag:	50,782 frt	91,329 frt	142,112 frt		67,437 frt

Az ötévi átlagban tehát mértékilleték, bányajövedelemadó és szabadkutatási illetmény fejében nem vettettek ki több egy-egy évben, mint 209.548 frt, ez pedig ily terjedt bányászkodás után, a milyen a miénk, vajmi szerény államfinanziaális eredmény!

III. A NEMESFÉMBÁNYÁSZAT.

A nemesfém-bányászat hazánkban jóval nagyobb bányászati és közgazdasági fontossággal bír, mint Európa bármely más országában, egyrészt mivel egész Európában a legelső, csaknem mondhatni egyedüli aranytermelő ország, — mivel az Oroszbirodalomnak jelentékeny aranytermelése inkább ázsiai, mint európai birtokára esik, — másrészt mivel Oroszországon kívül nincsen Európában állam, melyben az arany- és ezüsttermelés az összes bányai termények pénzértékének oly jelentékeny hányadát képezné, mint nálunk: az 1867—76-ki évtized 19.6 millió frtnyi átlagos bánya- s kohászati termék-értékében, az arany és ezüst 4,059.682 frttal, vagyis 20.9%-al képviselve lévén, tehát a nemesfém-bányászat többel mint egy ötödrésszel járúl az összes bánya- és huta-üzleti értékhez. *)

Mindkettőre nézve pedig újabban elég nagy pangás, sőt az ezüstre nézve határozott hanyatlás mutatkozik. Előállítatott:

	Arany		Ezüst	
	kilogr.	értékben	kilogr.	értékben
1867—76. átlag évenként:	1534.5	2.098,796 frt	21786.5	1.960,886 frt
1877. --- --- --- ---	1704.7	2.378,065 »	20506.3	1.845,574 »
1878. --- --- --- ---	1807.2	2.521,043 »	19571.1	1.761,403 »
1879. --- --- --- ---	1593.6	2.223,143 »	18660.9	1.679,488 »
1880. --- --- --- ---	1604.0	2.237,675 »	17443.8	1.569,942 »

Hogy az ezüsttermelés folyton lejjebb száll, kétségkívül eme fémnek újabbkori depreziatiójával áll összefüggésben és szemben ama mesés arányú gyarapodással, melyet az ezüsttermelés napjainkban, kivált az északamerikai szövetséges államokban nyert, és szemben a folytonos foglalással, melyet a mono-

*) Ausztriában az aranybányászat tulajdonkép nem is létezik, mert a 16—17 kilogramm, mi évi aranytermésként az ottani bányászat lajstromán szerepel, nem bír nemzetgazdasági jelentőséggel; az ezüsttermelés azonban évről évre emelkedik. 1875-ben például 24,848 kilogramm, 1876-ban 25,165; 1878-ban már 29,090; sőt 1879-ben, mely évnél újabb adat még nem került színre 29,534 kilogramm ezüst állítatott elő 2.631,339 frt értékben. V. ö. *Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbau-ministeriums für 1879*, és *Statistische Monatschrift*, VI. évfolyam, 358 és következő lapjain.

metallismus, jelesen a kizárólagos aranyvaluta a mai korban tesz, nem is bír oly nagy fontossággal; ha csak az aranytermelés ép oly arányban gyarapodnék, a mely arányban az ezüst kevesbedik, mert minél inkább konstatálva van, hogy a két utolsó évtizedben az egész világon az ezüsttermelésnek folytonos, még pedig feltűnő mérvben való növekedése mellett az aranyé mind jobban lejjebb száll, annál inkább fokozottabb figyelmet igényelnek mind amaz országok és vidékek, melyek képesek lennének bővebb aranytermelésök által a két fém közt előbb fönforgott, napjainkban pedig tetemesen megzavart különbözőzeti viszonyt némiképen helyreállítani. A legfontosabb világforgalmi érdekek, a mono- és bimetallismus közt folyó elméleti és gyakorlati harcznak eldőlése, az összes árfolyamnak megszilárdulása, szóval a világgazdálkodásnak rendes ügyfolyama az aranytermelés gyarapodását vagy legalább is annak az ezüsttermeléshez való korábbi arányosítását határozottan kívánatosá teszik.

Midőn tehát hazánk e két bányászati kincséről szólunk, nem vizsgálhatjuk azokat elszigetelve a világforgalomtól, hanem erre való tekintettel; az ez irányban számos szaktudósok részéről folyó buvárlások nyomán az utóbbi években következő az összes ismeretes világnak évi arany- és ezüsttermelése:

	A r a n y		E z ü s t	
	kilogr.	értékben	kilogr.	értékben
1856—60. átlag	206,058	237.4 millió frt	904,990	81.2 millió frt
1861—65. »	198,207	258.2 » »	1.101,150	99.1 » »
1866—70. »	191,900	267.7 » »	1.339.085	120.5 » »
1871—75. »	170,675	238.7 » »	1.969,425	177.2 » »
1876—80. »	170,000	237.0 » »	2.500,000	225.0 » »

világos tehát, hogy ennek folytán az ezüstnek értékviszonya az aranyéhoz korunkban érezhetően megváltozott: míg 1850—1860-ig még úgy állott, mint 1 : 15.40-hez, most úgy áll, mint 1 : 18.27-hez. *) Soetbeer és vele *Neumann-Spallart* Európának

*) Neumann-Spallart: *Uebersichten der Weltwirthschaft*, (Stuttgart, 1881) című ismeretes munkájában a két fém közti árviszonyarányt ekkép mutatja ki; 1687—1870-ig tehát közel két századon át ezen

arany- és ezüst-termelését a három évre, 1877—1879, a mennyiben az oroszországi termelés az európai közzé számíttatik, következőleg mutatják ki:

	Arany			Ezüst		Együtt	
	kilogr.	értékben		kilogr.	értékben	értékben	
1877.	47,504	66.2 mill. frt	és	417,950	37.8 mill. frt	104.0 mill. frt	
1878.	48,810	68.0 » » »		442,102	38.6 » » »	106.6 » »	
1879.	46,565	65.0 » » »		450,687	40.5 » » »	105.0 » »	

elhez tehát a magyar korona területe összesen csak mintegy 4 millió frttal járul.

A nemes fémányászat emelése nálunk első sorban az államtól függ, mert az arany- és még inkább az ezüstabányák legnagyobb részét a kincstár birtokában vannak; így a tizévi átlag szerint az aranytermelésnél a kincstári 42.6⁰/₀-al, az ezüstmél éppen 72⁰/₀-al volt képviselve, mely arányviszony a legújabb időben sem változott lényegesen, mert az 1880-ik évi aranytermelésben 42.2⁰/₀, az ezüstmél 67.3⁰/₀ volt a kincstári részesülés; éppen e körülménynél fogva nem nyílik egy könnyen kilátás kecsegtetőbb jövőre, minthogy zilált pénzügyi viszonyaink nem engednek nagyobb szabású beruházásokat, a nélkül pedig különös fejlődés egyáltalán nem várható. Hogy pedig éppen a kincstári termelésnél mutatkozik újabban a legszembetűnőbb hanyatlás, mely jóval nagyobb arányméreteket mutat, mint a magántelepeken, és hogy e hanyatlás leginkább 1868 után állott be, a midőn legelőször köszönt be államháztartásunk megzavarása, legjobban tűnik ki, ha az 1867-ki évet egybehasonlítjuk az utolsó 1880-ki évvel: e 14 évi időközben az aranytermelés egyáltalán 12.2⁰/₀-al olvadt le, a leolvadás azonban a kincstárilag űzött telepeken 17.5⁰/₀-al, a magánosok által űzött telepeken ellenben csak 7.9⁰/₀-al jelentkezik; még

arány csak 1:15-hez és 1:15.50-hez ingadozott, emélfogva lehet mondani, teljesen stabilizálva volt, ellenben

1871. = 1:15.57	1876. = 1:17.77
1872. = 1:15.65	1877. = 1:17.22
1873. = 1:15.92	1878. = 1:17.93
1874. = 1:16.17	1879. = 1:18.21
1875. = 1:16.62	1880. = 1:17.97;

együttal ő az okokat is részletesebben fejtegeti, melyekből az ezüstnek korunkbeli értékcsökkenése kimagyarázható; v. ö. i. m. 286. és következő lapjain.

feltünőbb az ezüsttermelés hanyatlása, mely 1867-től 1880-ra egyáltalán 35.6^o/o-ot tesz, még pedig a kincstári üzemnél 41.5^o/o, a magánbirtokosok telepén ellenben csak 18.7^o/o-ot. Világos tehát, hogy a kincstárnak a nemes fémbányászatban való magas részesülése leginkább okozza annak tespedő állapotát, min csak úgy lenne segíthető, ha minél több kincstári telep magánbirtokosok tulajdonába menne át, kik jóval kevesebb államsegélyezés mellett, mint a mennyit az államnak kellő befektetésekre kellene fordítania, képesek lennének a jelen termelést jelentékeny magasabb fokra emelni és azzal a nemes fémek külföldről való behozatalát tetemesen lejjebb szállíthatni, — meg sem említve, hogy a bányajövedelemadó ez úton fokenként emelkedvén, az adótöbbletben a segélyösszeg rövid idő alatt teljes fedezetét találná.

KONEK SÁNDOR.

A KÖZÉPTANODAI TÖRVÉNYJAVASLAT.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

I.

Mária Terézia tanügyi reformjai. — A katolikus tanügy újabbkori viszonyai. — A tanulmányi bizottság visszaállításának kérdése.

XIV. Kelemen pápa 1773 július 12-dikén kelt bullájával föloszlatta a Jézus-Társaságot. Ugyanazon esztendő augusztus 13-dikán Magyarország püspökeihez rendeletet bocsátott, melyben meghagyja, hogy a jezsuiták összes ingó és ingatlan vagyonát a *római szent-szék* nevében foglalják le és vegyék kezelés alá.

E rendelkezés megfelelt az egyetemes egyházi jog szabványainak, melyek a megszüntetett egyházi testületek és javadalmak vagyona fölött az intézkedést a szent székeknek tartják fönn; a mennyiben tudniillik a részleges egyházakban uralkodó jogelvek másként nem határoznak.

És erre nézve Magyarországbán csakugyan különleges jogállapot fejlődött ki. A magyar király apostoli jogaihoz tartozott: az elpusztult egyházak javait az eredeti rendeltetésök-höz legközelebb álló czélokra fordítani. E jogot századokon át tényleg gyakorolták; a nélkül hogy ez ellen az egyház kifogást tett volna.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 65. és 66. számaiban.

Mária Terézia tehát jogszerűen járt el, mikor a pápai rendeletet, a magyar szent korona jogaira sérelmesnek találva, hatályon kívül helyezte, és magának tartotta fenn a rendelkezést a jezsuiták vagyona fölött, mint a mely «terheivel és hasznaival együtt az államra szállott vissza (ad statum publicum recidit)». *)

Az kétségtelen, hogy a királynő a jezsuiták javainak lefoglalása, átvétele és kezelése iránt függetlenül állapította meg intézkedéseit. Mindazáltal, hogy nem az állam *szabad rendelkezésére* szállott vagyonról volt szó, kitüntette azzal, hogy az átvételnél eljáró bizottságban a politikai és kincstári hatóságok közegei mellett, helyet kívánt adni az illető egyházmegye püspöke által kiküldendő biztosnak; a ki úgy mint az egyházi hatóság képviselője volt hívatva eljárni. **)

Ez intézkedésnek csak az lehetett az értelme, hogy Mária Terézia az egyházat, illetékes képviselői személyében, meg akarta nyugtatni az iránt, hogy a jezsuiták vagyonát, habár nem hajlandó a szentszék rendelkezésére hagyni, a *magyarországi egyház* céljaira fogja *csontkítatlanul* fordítani. Mert ha a jezsuiták vagyonát állami birtoknak tekinti, teljesen fölösleges lett volna a püspököknek tudomást adni értékéről, és azokat biztosítani, hogy átvétele szabályszerűen megy végbe.

A királynő ezen szándéka még világosabban kitűnik mindazon intézményekből, melyek a jezsuiták vagyonának jövő rendeltetésére vonatkoznak.

1773 november 26-diki leiratában kimondja, hogy «a

*) A királyi leirat által használt e kifejezésre nem szabad túlságosan súlyt fektetni. A status publicus alatt Mária Terézia idejében egyáltalán nem értették azt, a mit ma. Az államhatalomnak a királyi hatalomtól és még inkább az uralkodó egyháztól való szoros elválasztása egy későbbi kornak vala föntartva. Itt a status publicus alatt bizonyára egyebet nem érthettek, mint a mit Werbőczy értett, mikor a királyt az összes egyházi javadalmakban a főpapok örökösének vallja.

***) A királyi rendelet (1773, szeptember 20) szorosán különbséget tesz a két politikai és az egyházmegyei biztos működése között. Például: «Duo posteriores Commissarii, in *praesentia* Dioecesanii Commissarii omnia Armaria . . . nomine Nostro insimul obsignent . . . Demum super universis facultatibus nova communia Inventaria in duplo conficiantur, haec pro *Inspectione Ecclesiastico Commissario* communicentur» . . .

vallás és az állam érdekeinek előmozdítására czélzó királyi éber gondoskodásánál fogva, anyai szívének sugallata szerint, kívánja, hogy azon *szükségek*, melyek a rend föloszlatása által, az isteni tisztelet, a lelkipásztorkodás és a tanulmányok terén fölmerültek, az eltörölt rend javaiból jövőben is kielégítést találjanak; a mi pedig a jövedelemből fönmarad, az az *egyház és állam érdekében* (pro eo ac Ecclesiae et Publici ratio exigeret) lehető legczélszerűbb módon használtassék föl.»

Egyúttal a legfontosabb kérdés iránt: miként szerveztesse a jezsuiták által elhagyott tanodák: a *megyés püspökök* véleményét kérte ki.

Természetesen hozzájok a fölhívás más okból nem lehetett, csak azért, hogy mint a katolikus egyház érdekeinek hívatott örei az iránt adjanak javaslatot, hogy a tanügy reorganisatiójánál a katolikus egyház érdekei mit igényelnek.

Így fogták fel ők is a fölhívást.

Például az esztergomi érseki helyettes — a prímási szék üresedésben levén — ajánlja, hogy Árva és Hont megyékben új gymnásiumok állíttassanak föl. E javaslatot azzal indokolja, hogy a két megyének nagyszámú protestáns lakossága van, melynek körében iskolák föllállítása által «a térítésre jó alkalom nyílnék».

A győri püspök indítványozta, hogy a sopronyi gymnásiumot «a város ágostai hitvallású lakosságára való tekintetből is» piaristák vezetésére kell bízni.

Az egri püspök kítáunosnak tartja, hogy Kassán a philosophiai tanfolyam föntartassék és a dominikánusokra bízassék; azért is «mert azon városban nagyszámú protestáns találtatik»; Sárospatakon a humaniorák negy osztályához a rhetorika csatoltassék, a piaristák vezetése alatt, «mivel ama városban a helvét hitvallású lakosok a katolikusokat számra meghaladják és kiváló gymnásiumot tartanak fönn».

A helytartótanács tanulmányi bizottsága, majd az egész tanács, e javaslatokat elfogadta; a főpapok kiindulási pontját úgy az egyes helyi érdekű intézkedések tekintetében, mint általános elvek föllállítása által, teljesen magáévá tette.

Ugyanis a helytartótanács fölterjesztésében azt ajánlotta, hogy az ország összes tanintézeteiben a tanításra «kizárólag egyházi férfiak és szerzetesek, név szerint áldozárok alkalmaztassanak; a mi, ezen ország sokféle eretnokség által el lévén

árasztva, az igaz hitelvek terjesztése érdekében, fölötte hasznos leend;» e mellett a nőtelen tanárok ellátása is könnyebb. Részletesen azt javasolja, hogy világi papok oly helyeken alkalmaztassanak, a hol püspök vagy káptalan szekel és így «egyházi felsőbbség alatt» állhatnak; a többi helyeken pedig szerzetesek, első sorban piaristák működjenek.**)*)

Az udvari cancellaria fölterjesztésében figyelmeztette a királynót arra, hogy a tanulmányi bizottság által föllállított elvek ellentétben állanak azon nem rég kibocsátott királyi rendelettel, mely szerint a tanszékek ezentúl csőd útján töltenők be. Mindazáltal szintén abban a véleményben volt, hogy azon iskolák, melyekben piaristák és más szerzetes rendek tanítanak, egyelőre a mostani állapotban föntartandók; «részint azért, mert a különböző hitfelekezetek által elárasztott országban, tekintettel kiterjedésére és a helyek távolságára, a szerzetesek száma nem nagy; részint azért, mivel az általok vezetett iskolákat, a nemes ifjak részere létező alapítványoknál fogva, az állam kisebb megterhelésével lehet föntartani.»

Egyébként az egyes iskolákra nézve a cancellária elfogadja a helytartótanácsnak, a főpapok javaslatain sarkalló előterjesztéseit, a melyeket a királynő meleg elismerésére meltatott.**)*)

És hogy Mária Terézia csakugyan legkevesébbé sem foglalt el más álláspontot, mint a püspöki kar, bizonyítják ez időben kibocsátott rendeletei. Csak egyet idézek, mely 1774 augusztus 19-dikén, 4045. szám alatt adatott ki.

*) «. . . Cum Regnum hoc multifariis inundatum sit haeresibus, ac pronide pro instillandis veris etiam Religionis principiis plurimum futurum sit, si ecclesiasticis et religiosis individuis munus tradendi scholas traditum fuerit» . . . A tanulmányi bizottság 1774 május 11. és június 15-diki jegyzőkönyvei, a cancellaria július 1-ji fölterjesztése.

**)*) A királynő a kancellaria fölterjesztésére saját kezével jegyzé föl következő resolútióját:

«Dem Consilio und der Cantzley kan mein Vergnügen nicht saattsam gnug erkennen geben über diese wohl und einsichtige Ausarbeitung und das selbe wider alles Verhoffen noch heuer zu stand kome. Judex Curiae und Ürményi benene zur königliche Commissarii zu diser introduction. Habe anstatt 24 junge leut 18 resolvirt. Das übrige wird die Cantzley durch die Studien Commission vernehmen. Dann schier alles aprobirt und mit Freuden gesehen das nichts beseres hätte können gefunden werden.»

«Rimaszombat városára vonatkozólag — úgy mond — az esztergomi érseki helyettes kérelmének annál inkább helyet adunk, mivel ama városban a katolikus vallás ügye nagy lendületet nyer; e mellett vidéke iskolákban szűkölködik, s így a vallási érdekek szempontjából kívánatos, hogy mielőbb négy alsó osztály szerveztetvén, a városban es vidékén lakó katolikus ifjúság neveléséről gondoskodva legyen.

«Habár továbbá Késmárkon az érseki helyettes által tervezett és a város közönsége által ismételve kérelmezett latin iskolának elemi iskolákká átalakítását javasolja a tanulmányi bizottság: minthogy ugyanott újabb időkben a nem-katolikusoknak magasabb iskolák föllállítása engedtetett meg: emiatt elhatároztuk hogy ott a *katolikusok részére* is három alsó osztály szerveztessék.

«Hasonlag Zsolna mezővárosban, azon lendület miatt, melyet ott a katolikus ügy, főleg az eltörölt jezsuita-rend tagjainak buzgólkodása által nyert; továbbá mivel azon helyet több mérföldnyi távolság választja el Trenesin városától, és vidékét nagyszámú nemesség lakja: négy alsó iskolának föllállítását rendeljük el.»

«Egyébként mivel kívánatos, hogy a jövő évre ideiglenesen a megyés püspökök által szervezendő iskolák a lehető legczélszerűbben rendeztessenek be, és az ifjúság körében az erkölestelenség el ne terjedjen: rendeljük, hogy évnegyedenként a tanulmányi ügyek állásáról a megyés püspökök útján jelentés tétessék a helytartó tanácsnak, továbbá a *megyés püspökök* gymnásiumi igazgatókká és tanulmányi felügyelőkké buzgó férfiakat nevezzenek ki.» *)

Ezekből teljesen kétségtelen tény gyanánt tűnik elénk az, hogy a jezsuita-rend eltörlése után, Mária Teréziának nagy szabású reformtörekvéseiben, és az államhatalom tanügyi rendelkezési joga megállapításában, egyáltalán nem volt szándéka a középiskolákat katolikus jellemökből kivetköztetni, a katolikus főpapság befolyása alól kivonni.

*) Az országos levéltárban.

II.

E tényállásban nem történt változás akkor, a mikor több évtizeden át folyt tanácskozás után, végre 1777-ben közrebo-
csátatott az új tanulmányi és nevelési rendszer, a *Ratio Educa-*
tionis. *)

E munkálat által az uralkodó, és most már mondhatjuk az államhatalom, mélyen belenyúlt a közoktatásügy s különösen a katolikus iskolák szervezetébe, melynek életműködéseit önhatalmulag szabályozza.

De a királynő azon iskoláknak katolikus természetét és eszéljút épségben kívánta föntartani; sőt az egyház befolyásának, a megállapított korlátok között, érvényesülését nem szándékozott akadályozni.

Nem lehet e helyen az egész munkálaton végig mennünk. Eleg lesz kiemelniünk azt, a mit e tekintetben az egyetemi oktatás iránt rendel:

«Minthogy — úgy mond — az egyetem föladata: az ifjuságot nemcsak a tudományok, de főleg az erényekbe és a vallás titkaiba is beavatni: az egyetemen két egyházi szónok fog alkalmaztatni. Ezeknek tiszte kizárólag az lesz, hogy az akadémiai ifjuság soraiban a jó erkölcsöket és a vallás tanáinak ismeretét terjeszszék, azon külön utasítás értelmében, mely részökre ki fog dolgoztatni. Egyelőre csak az állapíttatik meg, hogy a két egyházi szónok mindennap isteni tiszteletet tartand, az egyik az egyetem, a másik a gymnásium növendékei számára; továbbá minden vasárnap délután, régi szokás szerint, a Mária-egyesületek ájtatosságát végzendik, és a Szentírást fogják magyarázni: az erkölcsökre gondosan örködni fognak, a kicsapongókat megjavítani igyekezve és a megrögzötteket a dékánoknak bejelentve». **)

Az egyetemi tanárok megválasztásánál különös figyelmébe ajánlja a kormánynak, hogy a jelöltek «vallásos elveinek és erkölceinek tisztaságára» tekintettel legyen.

*) Teljes czíme: *Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungaricum et Provincias eidem adnexas.* — Vindobonae. 1777. 8-ad rétü.

**) A XXII. §.

És egy külön fejezet részletesen utasítja az összes tanintézeteket, hogy mikép járjanak el az iskolai imádságok, a mise és a szentbeszédek meghallgatása, a szentségekhez való járulás körül. *)

Az 1851-dik évi magyarországi főpapok, egy fölíratukban, melyre még vissza fogunk térni, helyesen jegyzik meg, hogy a *Ratio educationist tolerans, de katholicus szellem* lengi át.

Nem fölösleges fölvetnünk azt a kérdést: miben állott az a *tolerans katholicismus, melynek szellemét* Mária Terézia a tanügy terén uralomra emelé. A választ tétovázás nélkül adhatjuk meg.

A jezsuita-rend feloszlatása előzi meg a tanügyi reformot; míg ennek keresztülvitelére a jezsuita-rend fennállása idejében minden kísérlet hajótörést szenvedett. Az új tanulmányi rend szelleme és iránya tehát eltérő volt attól, mely a jezsuiták iskoláiban honosult vala meg.

Midőn ezt constatáljuk, félreértések megelőzése végett sietünk kijelenteni, hogy valóságos képtelenség az, a mit avatatlanok gyakran hangoztatnak, mintha kétféle katholicismus léteznék: az melyet a jezsuiták tanítanak és az, melyet a «fölvilágosodott» papok vallanak. A hol az individualis fölfogás alárendelése a tekintély elvének nevében követeltetik: a hit ágazatainak és a vallás kötelességeinek lényegére nézve az eltérés lehetősége ki van zárva.

Azonban igen is lehet eltérés a *modorban és eljárásban*, mely a népek és korszakok, testületek és egyének természete szerint a legnagyobb változatosságot enged meg.

Különösen mindenkor és mindenütt két fő irányzat törekszik érvényre jutni. Vannak *harczias* elemek, melyek a küzdelemben látják az élet föltételét és hivatását; minden engedményben jogfeladást, talán árulást látnak. És vannak *mérsékelt* elemek, melyek a biztos kiegyezést többre becsülik a kétes diadalnál; inkább arra gondolnak, mit lehet veszteni, mint arra, hogy mennyit lehet nyerni; minélfogva az engedményekben készek elmenni a legszélsőbb határokig, «a pokol kapujáig — mint egy szellemes főpapunk mondá — s csak azon túl nem».

*) A CCXLVIII. §.

A kath. egyház újabbkori történetében a harcziás iránynak legkiválóbb képviselői a jezsuiták. Alapítójuk az egyház támadó harczosainak, mintegy előőrseinek szolgálatára létesítette és szervezte e rendet. Az iskolában is az volt legfőbb, úgy szólván egyedüli célja, hogy az egyháznak buzgó híveket és bátor harczosokat neveljen, a kik készek az egyház kiterjesztése, hatalmának gyarapítása és a többi felekezetek leküzdése érdekében minden erejüket fölhasználni, életüket is föláldozni. Az, hogy az állam és a társadalom mindennapi és folytonosan változó szükségeinek kielégítésére tegye alkalmassá növendékeit, csak másodsorban képezte figyelme tárgyát.

Ez kétségtelen, és egyáltalán nem áll ellenmondásban azzal a tisztelettel, melyre a nemes lelkesedés és a páratlan önfeláldozás szelleme, valamint a nagy kulturai szolgálatok dicsősége által e rend érdemesítette magát.

A középkor kath. állama hatalmas támaszra talált benne. De a megszülemelő és uralomra törekvő modern állameszme képviselői fenyegetve látták általa céljait.

Ez utóbbiakhoz tartoztak Mária Terézia legbefolyásosabb tanácsosai, a Van Swietenek és Sonnenfelsek. De a királynő, habár ő is azt akarta, hogy az általa szervezendő iskolákban más tanrendszer honosúljon meg, mint az volt, mely a jezsuiták tanodáiban uralkodott; nem kívánta, hogy megszűnjenek katolikus intézetek lenni.

Óhajtotta, hogy az iskolák az állam igényeivel összhangzó módon neveljék növendékeiket, és azokat más felekezetűek is látogathassák, a nélkül, hogy a proselytismus esélyeinek ki legyenek téve. Ily értelemben, igen is *országos* célra, az ország összes lakosainak javára szervezte az iskolákat.

De másfelől nem is gondolhatott arra, hogy oly iskolák létesüljenek, melyek a kath. egyház híveinek nem nyújtanak kielégítést; melyek nem nevelnek hű katolikusokat; melyekben oly tanárok nyerhetnek alkalmazást, kik a kath. egyház tanaival ellentétes álláspontot foglalnak el; melyekben a kath. érzelmeket sértő tankönyvek használtathatnak.

Tehát nem lehetett szándéka interconfessionalis vagy felekezeti jellemet nélkülöző iskolákat állítani.

III.

Ezen szándéka nem változott mikor 1780 márczius 25-iki alapító-oklevelével a jezsuiták vagyonából a tanulmányi alapot létesíté, oly czélból, hogy a *Ratio educationis* szellemben szervezett tanintézetek ellátásáról örök időkre gondoskodják. Miként a *Ratio educationis* a kath. iskolákat nem vetkőztette ki kath. jellemökből: a tanulmányi alap létesülése az eltörölt rend vagyonát nem fosztotta meg az *egyházi birtok* természetétől.

A királynő ugyanis alapító-levelében abból indul ki, hogy a magyar királyok, különösen I. Ferdinánd, az ország karai és rendei beleegyezésével, az 1548. XII. cikkben az elpusztult apátságok, prépostságok, kolostorok és monostorok javait, többek között *nyilvános iskolák* és tudományos intézetek föllállítására fordították, s e javadalmak nagy részét a nyilvános iskolák ellátásának kötelezettségével, a jezsuita rendnek adták. «E végből — úgymond — mi az eltörölt jezsuita-rendnek minden ingó és ingatlan vagyonát, . . . a mennyiben a rend megszűntével a nyilvános iskolák föntartása királyi gondunk alá visszaesett, tanulmányi alapul, s kedvelt Magyarországunk és kapcsolt részei *nyilvános iskoláinak* alapjául örök adománykép kegyelmesen adjuk és adományoztuk».

Míthogy a királynő az 1548. XII. törvényzikk erejénél fogva adományozta a jezsuiták birtokait a tanulmányi alap részére, kétségtelen, hogy ez alapnak és az abból föntartott iskoláknak rendeltetése nem lehetett más, mint az, melyet az említett törvényzikk kijelöl.

Az alapító-levelé szövegéből világosan következik, hogy valamint az elpusztult egyházi javadalmakat a jezsuiták az 1548. XII. cikkben megállapított kötelezettséggel nyerték, úgy ez a kötelezettség — a *Ratio educationis* által megállapított formák között — átszállott azon iskolákra is, melyek most alakítottak. A «nyilvános iskolák» kifejezés mit sem bizonyít ez érvelés ellen. Mert a királynő ugyanott az 1548-iki törvényben tervezett iskolákat és a jezsuiták tanodáit is *nyilvánosoknak* nevezi.

Hogy a jezsuiták birtokai a tanulmányi alap létesítése

által megtartották eredeti jellemöket, vagyis *egyházi birtokok* maradtak, kitünik az alapítólevél azon pontjából is, a mely szerint «ugyanazon közalap a birtokon fekvő minden terhet viselni tartozik, s ezenfelül az *egyházi javak és prépostságok után*, illetőleg azok jövedelme után, a tized a helytartótanács által kiszámíttatván, a mennyiben királyi kegyelmünkből el nem engednök, *várerődítés czíme* alatt a magyar királyi kincstárba beszolgáltatassék». Már pedig az úgynevezett fortificationalis tizedet csak az *egyházi javak* fizették. *)

Egyébiránt, valamint kétségtelen, hogy Mária Terézia a tanulmányi alapot a *Ratio educationis* értelmében szervezett katolikus tanintézetek föntartására rendelte: úgy nem lehet tagadni, hogy e javak kezelésére az egyháznak befolyást engedni nem kívánt.

«Az alap kezelését — úgymond a *politikai hatóságra*, különösen a helytartótanács kebelében levő tanulmányi bizottságra, felügyeletét magára a helytartótanácsra bíztuk, a legfőbb felügyeletet, az ország törvényei értelmében magunknak tartván fenn».

A királynő, midőn eképen rendelkezett, úgy apostoli jogaira támaszkodva, mint a helytartótanácsnak kizárólag kath. tagokból való szervezeténél fogva, teljesen meg volt nyugodva az iránt, hogy rendelkezése a kath. egyház szemeiben inkább pártfogás mint sérelem színében fog feltűnni. És csakugyan nincs nyoma, hogy a kath. egyház főpapjai az ellen kifogást emeltek volna.

A tanulmányi alap létesítését néhány hét múltával követte Mária Terézia halála.

A József császár által tett rendelkezésekről fölösleges szólni; minthogy azokat visszavonta. De kiváló figyelmet érdemel az a mozgalom, mely a császár halálát megelőző és követő hónapokban az ország rendei között megindult, és a

---

*) Érdekes tudnunk, hogy mikor a tanulmányi alap a savniki apátságért és a sági prépostságért cserében a szekszárdi apátságot kapta, a cancellár kérdésére, vajon ezután is fizetendő-e a fortificationalis tized, a királynő (1780 május 20-án) sajátkezüleg ezt a resolutiót írja a fölterjesztésre: «Vor das fortificatorium solle es abgeben; dispensire niemalils; indem die Beschützung des Landes davon abhängt». (Az országos levéltárban.)

megyék nagyjelentőségű fölrataiban alkotmányos kifejezésre talált.

Tudva van, hogy a császár a magyarországi szerzetes rendeket eltörölte, és lefoglalt vagyonukból a *vallásalapot* létesítette, oly czélból, hogy az a kath. lelkészkedő papság javára fordíttassék.

Az ország rendei a legnagyobb határozottsággal szólaltak föl a császár ezen ténye ellen; *jogsértést láttak abban, hogy a szerzetek javára tett adományokat más, habár rokon czélra kívánta fordítani.*

Például *Biharmegye* rendei 1789. október 26-ikán kelt feliratukban így szólnak: «Ki mondhatja még szabadnak a nemzetet, melynek kegyes czélokra szentelt alapítványai, a tulajdonjog súlyos sérelmével, incameráltatnak, a clerus által jogosan bírt jószágok a kamara által foglaltatnak le?!»

Pestmegye 1790 márczius 1-én kifejti, hogy «a plébániák dotatiója meg nem engedhető oly intézkedések útján, a melyek az örök igazság elveivel ellenkeznek, és azoknak jogait sértik, a kik a többi rendekkel ugyanazon törvények védpajzsa alatt állanak».

Fasmegye ugyanazon napon szintén hangsúlyozza, hogy a plébániáknak a kolostorok javaiból dotatióját ellenezi «törvényeink szentsége, a melyek az országba befogadott szerzetesek és egyháziak részére ugyanazt a tulajdonjogot biztosítják, a melyre minden más birtokos támaszkodik».

Már most ha a rendek jogsértést, az egyház és a birtokjog ellen intézett merényletet láttak abban, hogy a szerzetesek javára szentelt birtokok a kath. lelkészkedő papságra ruháztattak át: vajon némák maradtak volna-e azon sokkal nagyobb jogsértéssel szemben, ha oly javak, melyek nagy részben egykor ugyanazon szerzetes-rendek tulajdonát képezték, egészen *világi* czélokra fordíttatnak; oly javak, melyeknek rendeltetését az 1548-ik évi XII. törvényzikk világosan megszabta, s így tehát a jogsértést törvényszegés tetézte volna.

Ez észrevételhez még néhány érdekes megjegyzést fűzhetünk.

A rendek sürgetik a benediktinusok és cisterciták visszaállítását; nem követelik a jezsuiták restaurációját. Mert amazok eltörlése a világi hatóságok által egyoldalulag és önkényesen;

a jezsuiták fölösztatása az egyházi hatóság beleegyezésével, szabályszerűen ment végbe.

Hasonlag a benediktinusok és más rendek javainak válás-alappá alakításában a rendek jogsértést látnak; mert az ellen az illetékes egyházi hatóság tiltakozott; ellenben a tanulmányi alap létesítését az egyház hallgatag jóváhagyásában részesítette.

Továbbá az egyházi hatóság által megszüntetett, vagy az idők viszontagságai következtében megszünt egyházak javairól való rendelkezés, az apostoli jogoknál és az 1550: XVI-ik törvényzikk erejénél fogva a királyt illette. De hogy a király azért töröljön el egyházi intézményeket, hogy javaikat más célra fordíthassa: az ily eljárás ellen föllázadott a magyar rendek jogérzete!

És miként az 1790-ben felszabadult megyék közgyűlései meleg érdeklődéssel és erélyes határozottsággal keltek a kath. érdekek oltalmára; a csakhamar egybegyűlt *országgyűlés* törvény útján igyekezett a kath. egyház birtokait és alapítványait minden támadás és kétség ellenében megóvni. A XXIII. cikkben a királytól biztosítást vesz, hogy «mint az egyházak legfőbb kegyura, Isten egyházait jogaikban föntartandja, és *mindennemű alapítványokat az alapítók szándékai szerint fog kezelteni*». Hogy a «mindennemű alapítványok» (fundationes cuiuscumque nominis) elnevezés alatt a tanulmányi alapba egyesített alapítványok is tartoznak, és hogy az alapítók alatt azokat kelljen érteni, a kik a javakat adományozták: teljesen világos. Minélfogva a királyi ígéret magában foglalja azt, hogy a tanulmányi alaphoz tartozó alapítványok a kath. egyház céljaira és ezen egyház szellemében fognak fölhasználtatni.

Ezt megerősíti a XXVI. törvényzikk, mely megállapítja, hogy jövőben az alapítványokra nézve a katolikusok és protestánsok között igénykeresetek ne támasztassanak: «a katolikusok alapítványai a katolikusok javára, az evangélikusok alapítványai az evangélikusok javára fordíttassanak».

A törvény e szerint csak katolikus és evangélikus alapítványokat különböztet meg, és kizárja azt, hogy léteztek volna az egyházakat érdeklő oly alapítványok, melyek a katolikusokat és evangélikusokat egyaránt illették. Mert ha a tanulmányi alap csakugyan ilyen interconfessionalis volna,

a törvény azt szükségkép kiemeli, a minthogy némely függőben levő kevéssé jelentékeny alapítványi kérdést külön záradékban tárgyal.

Felekezeti jellemet nélkülöző alapnak sem tekinthették az ország rendei. „Közalap, országos pénztár“ (fundus publicus, cassa regnicolaris) fölállítását már az 1723-ik évi 99-ik czikk elrendelé. Ezt megújítja az 1790-ik évi 21. czikk, a mely bizonyára a tanulmányi alapról sem feledkezik meg, ha az a rendek szemeiken ily közalap természetét bírja.

E magyarázatunkkal a törvény szövegén nem követtünk el erőszakot. Azt állítva, hogy az 1790-iki országgyűlés a tanulmányi alapot katholikus jellemű és katholikus célra rendelt alapítványnak tekintette; az ország rendeinek felfogásáról helyesen ítélnünk. Erre nézve még egy érvet hozhatunk föl.

Az 1790-iki országgyűlés által kiküldött bizottság, mely egy új tanulmányi rendszer kidolgozására vala hívatva, munkálatában, egyebek között, így nyilatkozik:

«Nehogy azon balhiedelem keletkezzék, mintha ismét felekezetenküli iskolák (mixtæ scholæ) létesítése és a nyilvános tanintézeteken különböző vallású tanárok alkalmazása volna célba véve, a mi országszerte több helyen elégtelenséget szült»: a bizottság kijelenti, hogy csak arra törekszik, hogy amaz iskolákban «az idegen vallású tanulók is nyerhessenek oktatást a profán tudományokban».

A bizottság továbbá még a felsőbb, az akadémiai oktatás célja gyanánt is azt tüzi ki, hogy a tanulók «minden egyebet megelőzőleg, a keresztény hitben, a kath. egyház tanaiban, rendtartásaiban, vallásos gyakorlataiban, alapos ismeretek szerzése, gyakorlat és szokás által, további egész életük folyamára, megerősödjének.» És azt javasolja, «hatalmaztassanak föl a püspökök, hogy ellenőrizzék a philosophiai tanulmányokat, a mennyiben a theológiával kapcsolatban vannak; nehogy a philosophiai tanításba alattomban tévtanok csúszszanak; ha erről tudomást szerznek, a helytartó-tanácsnál keressenek orvoslást».

A kik így gondolkodtak, bizonyára nem engedtek volna meg, hogy a tanulmányi alap a katholikus cseloktól elvonassék.

És mindezeket összefoglalva, azt hiszem, bebizonyított

ténynek tekinthetjük azt, hogy az 1790-iki rendek meggyőződése szerint a fölösztatott jezsuita-rend birtokai nem szüntek meg egyházi birtokok lenni, azok tehát nem saecularisáltattak.

Valóban nem volna meglepő, ha találkoznának, kik azt mondanák, hogy azok, kik a tanulmányi alap kath. jellemét megtagadják, nem bírván azzal az erkölcsi bátorsággal, hogy ez alap saecularisatióját most indítványozzák és megpróbálják keresztül vinni: az elődökre fogják rá, hogy a saecularisatiót már ök vitték keresztül. Elismerjük, hogy a modern alkotmányos élet a parlamenteket nagy hatalom birtokába juttatá; de azt a hatalmat nem adhatta meg nekik, hogy a múltban megtörténtte tegyek azt, a mit talán a jelenben óhajtanának megtenni.

IV.

Folytatva a kath. tanügy viszonyainak kifejlődésére vonatkozó szemlénket, elértünk I. Ferencz uralkodásához. Az ezen korszakban fönnállott viszonyok jellemzésére két ténnyt emelek ki.

A helytartó-tanács írataiban a tanulmányi alapot *nyilvános alapnak* (fundus publicus) szokta nevezni. Bár ez elnevezés a valódi tényállásnak (mert a tanulmányi alap valóban nyilvános, közalap, de nem országos, regnicolaris) megfelelt: az udvari cancellaria attól tartott, hogy az félreértésekre, az alapok kath. rendeltetésének megtámadására fog alkalmat szolgáltatni. Ez okból 1793 július 4-én kelt rendeletében kifogást tett azon elnevezés ellen, melyet «sem a királyi resolútiók, sem a törvények nem használnak». Egyúttal kijelenti, hogy «ez alap kegyes czélokra van rendeltetve, és természeténél fogva ő felségének legfelsőbb felügyelete, valamint kegyurasága alatt áll, és így az úgynevezett közalapokkal, melyekről az 1791: XXI. cz. szól, nincs kapcsolatban, sőt ellenkezőleg az 1791: XXVI. cz. értelmében *egyedül* a katholicusokat illeti, szabatosan az ő czéljaikra fordítandó (unice pro Catholicis deserveri ac etiam praecise ad illorum rationem converti debeant); és alapítványi alapnak nevezendő». *)

*) E leirat erejének gyöngítésére azt hozzák föl, hogy a főpápa a reactionarius kormánytól az országgyűlés tudta nélkül esz-

Egyébként I. Ferencz egész kiterjedésben föntartotta a királyi hatalmat, melyet Mária Terézia a tanügy terén megalapított. A tanulmányi bizottság, a helytartó-tanács, a cancellaria kezelték a tanulmányi alapot, állapították meg a tanulmányi rendet, adták ki a tankönyveket, igazgatták a tanulmányi alapból föntartott iskolákat.

Mindazáltal az egyház tényleg irányadó befolyást gyakorolt a kormány minden elhatározására. És a kormány ez idő szerint ép oly biztos öre vala a katolikus érdekeknek, mint maga az egyház. Nem is volt ok panaszra, annál kevésbé tiltakozásra. Mindamellet I. Ferencz kormánya nem igényelt magának az egész katolikus középiskolai tanügyre kiterjedő rendelkezési jogot.

I. Ferencz készséggel teljesítve a katolikus egyház és az ország óhajtását, melyet az 1790-iki föliratok is tolmácsoltak, visszaállította 1806-ban a *benedektinusok* és *cisterciták* rendjét; és pedig most különösen a középiskolai tanítást tűzte ki rendeltetésök gyanánt, mintegy a jezsuiták missióját bízta rájuk.

A szerzetes-rendek tanügyi kötelezettségeit és jogait, valamint viszonyukat az államkormányhoz szabatosan meghatározzák a *királyi alapítólevelek*. Ezek fölsorolják az intézeteket, a melyeket «a tanulmányi rend által megállapított módon, alkalmas tanárokkal kötelesek ellátni». De egyúttal kimondják, hogy a főapát, illetőleg az apát a szerzetesek köréből vett igazgatókat és tanárokat «belátása szerint nevezi ki es helyezi át». És hozzá teszi: «A főigazgatóknak ez intézetekre más befolyás nem engedtetik, mint mérsékelt felügyelet (moderata inspectio) arra, vajon a tanítás megfelel-e a föllállított rendszernek». A tanárok nevelése egészen a rendre bízatik, és az alapítólevel egész általánosságban csak azt kívánja, hogy oly módon irányoztassék nevelésök, «hogy magasztos czéljoknak megfelelhessenek». *)

---

közölték ki. Azonban a ki a magyar jogtörténetet ismeri, tudni fogja, hogy I. Ferencz rendeletei csak oly érvénnyel bírnak, mint Mária Teréziáéi, s hogy a rendeletek érvénye nem attól függ, ki eszközölte ki azokat, hanem ki adta ki és mit tartalmaznak. És Mária Teréziának alapító oklevele szintén az országgyűlés tudta nélkül állíttatott ki.

*) A szent-mártoni főapátság 1802 márczius 12-ki, a zirezi apátság 1802 június 5-iki alapítólevele *Fejérel. Codicillus 464., 468. ll.*

A király e szerint kétségkívül csak a felügyeletet és ellenőrzést tartja fönn magának; a rendelkezést és igazgatást egészen a rendfőnökökre bízta.

Ilyen volt a helyzet 1848-ig. A tanulmányi alapból fönntartott iskolákat a kormány igazgatta. A szerzetes-rendek a legszelesebb autonomiát élvezték. A püspöki alapítványokból keletkezett néhány iskolát az alapítók és utódaik igazgatták, alkalmazkodva a *Ratio educationis* szabványaihoz. Törvény, mely a középiskolák viszonyait és tanulmányi rendjét szabályozta volna, nem létezett.

Az 1848-iki törvényhozásnak nem volt ideje reformmunkásságát a tanügy terére is átvinni. Csak egy törvényzikk vonatkozik a közoktatás ügyére; az, mely az egyetemet állami intézetnek nyilvánítja. Természetesnek tartjuk, hogy az állam, mely magát felekezetnélkülinek jelenti ki, nélkülözhetetlennek tartja egy felekezetnélküli egyetem bírását. Új egyetem föllálítása és szervezése hosszú időt igényelt volna. Az állam átvette a fennállót. De ezzel a főiskola felekezeti jellemű alapítványait nem declarálta államiaknak. A mi meggyőződésünk az, hogy az első magyar felelős kormány az egyetem katolikus rendeltetésű alapítványait nem habozott volna az állami egyetemtől elválasztani, ha erre ideje marad és az egyház által fölszólíttatik.

De az egyház ily igénynyel nem állott elő. Sőt a főpapok készek voltak a tanulmányi alapot is az állam rendelkezésére bocsátani.

Nem akarjuk vizsgálni, hogy az 1848-iki magyar főpapok mily befolyás alatt állottak, és mily czélok lebegtek szemeik előtt? És nem kutatjuk azt sem, vajon joguk volt-e így eljárni, és helyesen cselekedtek-e?

Annyi bizonyos, hogy ajánlatuk sem az alapítványok jogi természetének nem praedicial, sem a jelenlegi főpapság elhatározásának szabadságát nem korlátozza.

Érdekes tény, hogy míg a főpapság ily engedékeny vala a magyar nemzeti kormány irányában, már három evvel utóbb szemben az absolut kormányval, határozottan fölszólalt a tanulmányi alap kath. jelleme és a katolikus egyháznak középiskoláiban érvényesítendő autonómiaja érdekében.

Az absolut kormányval ugyanis egyik első teendője vala a felekezetek jogegyenlőségét kimondva, a protestáns autono-

miát érintetlenül hagyva, a tanulmányi alapból föntartott gymnásiumokat állami intézeteknek nyilvánítani — nihil novi sub sole — és azokba a német tannyelvet hozni be, idegen tanárokat alkalmazni.

A magyar főpapság az erkölcsi bátorság nem csekély jelét adta, mikor ez eljárás ellen a *történeti jogok* és a *nemzeti érdekek* nevében szavát fölemelte. Ugyanis kitünő szakismerettel szerkesztett fölterjesztésben kifejté, hogy a katolikus egyháznak a középiskolákra hagyományos joga van; egyúttal nem hallgatta el, hogy a katolikus egyházra a nemzet szemében nagy hátrányt képez az, hogy míg a protestánsok autonómiájuknál fogva iskoláik tannyelvét magok határozzák meg, s így a magyar tannyelvet föntartják: a katolikus gymnásiumokban az állam a német nyelvet honosítja meg; a minnek következménye az lesz, hogy a magyar ifjúság a protestáns iskolákba fog seregleni, és a protestáns vallást újra «a magyar hit» varázsa fogja környezni.

A magyar főpapok készek voltak akkor is — mint ma — a jogegyenlőség álláspontjára helyezkedni, és ugyanazon jogokat vették igénybe középiskoláikra, a melyeket a protestánsok gyakoroltak; és akkor is, mint ma, egy *tanulmányi bizottságra* kívánták azon jogok gyakorlását ruháztatni. *)

A magyar főpapság fölszólalása hatástalanul hangzott el.

Az úgynevezett provisorius magyar kormány és az 1867-ben visszaállított nemzeti kormány átvette, megtartotta az *absolut hatalom által* a katolikus közoktatásügyre megállapított és a katolikus egyház kizárásával gyakorolt hatóságot.

Azonban, míg a tényállást a magyar miniszterium örökségkép átvette, a jogoknak nem praëjudicált; sőt inkább jogtiszteletének kiváló tanúságát adta.

Báró *Eötvös József* a kezelése alatt álló alapítványokról ő felségéhez intézett és a törvényhozásnak is bemutatott nagyfotosságú jelentésében (1871) a *tanulmányi alap* rendeltetését így definiálja: hivatva van „*katholikus közművelődési célokra*“ szolgálni.

Teljesen meg vagyunk győződve arról, hogy az ezen alapok

---

*) E fölterjesztés az 1851 augusztus 25-dikén és következő napjain Esztergomban tartott püspöki conferentiák eredménye vala.

jogi természete tekintetében fölvetett és régóta tanulmányozott kérdés, akár a törvényhozás, akár a rendes törvényszék, akár egy külön bíróság lesz hivatva megoldani, a báró Eötvös fölfogásával összhangzóan fog eldöntetni.

V.

Báró Eötvös meghatározása teljesen szabatos, és kiinduló pontúl szolgálhat a minden irányban megnyugtató kibontakozásnak.

A tanulmányi alap föladata valóban az, hogy a katolikus egyház tanításával összhangzó irányban vezetett, de egyúttal az ország-egyetemes közművelődési színvonalának emelésére czélzó, az ország összes lakosai előtt nyitva álló tanintézetek föntartására szolgáljon.

Ebből kettő következik.

A tanulmányi alaptól föntartott tanintézetek nem állhatnak kizárólag az egyes főpásztorok rendelkezése alatt; mert országos törvény alapján, királyi intézkedések erejénél fogva, országos czélokra létesültek; nem tekinthetők tehát teljesen egyházi, s még kevésbé egyházmegyei intézeteknek.

De nem állhatnak kizárólag az államkormány rendelkezése alatt sem; mert egyházi javakból, katolikus czélokra alakultak, s így nem tekinthetők állami intézeteknek.

Oly tanodáknak kell tehát azokat tekinteni, melyekre az egyház és az állam egyaránt igényelhet befolyást; a melyeknek tehát az egyház és az állam együttes befolyása alatt kell állaniok, és oly szervezettel bírnok, mely mind az egyháznak, mind az államnak biztosítékot nyújt arra nézve, hogy rendeltetésöknek mindkét irányban meg fognak felelni.

Az egyház ez iskolák fölött a kizárólagos rendelkezés jogát, mióta a tanulmányi alap létrejött, soha sem igényelte. 1848-ig, míg az állam a katolikus vallás uralkodó állásának következményeit respectálta: az államkormány rendelkezésében, illetőleg az apostoli királynak az államkormány útján gyakorolt hatóságában egészen megnyugodott.

Mikor az állam megszűnt katolikus lenni, így tehát az államkormány a katolikus intézetek vezetésére való hivatottságát elvesztette, és a kellő garantiákat nyújtani megszűnt:

a katolikus egyház tisztán fölfogta az új helyzet igényeit; hogy tudniillik vagy teljesen le kell mondania a tanulmányi alapról, s akkor az abból föntartott iskolák tisztán állami intézetekké válnak; vagy pedig ha ez intézetek katolikus jellemöket megtartják, azok vezetésére külön *organumot* kell szervezni.

Az előbbire szánták el magokat a főpapok 1848-ban; az utóbbit kívánták 1851-ben és kívánják 1882-ben. *)

Ellenben az államkormány ekkor nem adta jelét hasonló méltányosságnak.

Föl tudjuk fogni, hogy az állam nem szívesen engedi kezeiből kisíklani a hatalmat, mely kezei között van.

De a modern állam a középkoritól abban is különbözik, hogy elvek által vezeteti magát, nem hódol meg a tények logikája előtt; igényt tart a „*jogállam*“ czímére.

Már most az a kérdés, hogy az állam, mai szervezetében, bírja-e a jogosultságot és hivatást „*a katolikus közművelődési célok*“ képviselőjére? «*katholikus középiskolák*» vezetésére?

Azt hiszem a felekezetnélküli állam nem tarthat igényt a katolikus állam által hagyott örökségre, melylyel az a kötelezettség jár, hogy bizonyos tanintézeteket katolikus szellemen vezessen, és azok katolikus jelleme fölött örködjék.

Lássuk, miben áll *jelenleg* a tanulmányi alapról föntartott középiskolák katolikus jelleme? Mily különbség van az állami és tanulmányi alapról föntartott iskolák szervezete között?

1. A tanulmányi alapról föntartott tanodák igazgatóivá és tanáraivá csak katolikusokat nevez ki a miniszter.

2. A katolikus hittanár a többi tanárokkal egyenlő állást foglal el; és a katolikus hittan rendes tantárgy.

3. A tanulók az isteni tisztelet látogatására és a szentégek fölvételére hivatalosan vezetettek.

---

*) Lehetőleg kerülni kívántam dolgozatomban az egyenes polemikát a *Budapesti Szemle* ápril havi czikkével. De itt nem hallgathatom el megütözésemet a fölött, hogy fölteszi, miszerint Haynald bíbornok a katolikus tanulmányi bizottság visszaállítását «nem komolyan» kívánja. Valóban hallatlan föltevés, hogy egy ország püspöki kara, a törvényhozáshoz benyújtott emlékiratában nem komolyan, azaz nem érett megfontolás után és benső meggyőződésének sugallata szerint szól?!

E tényállás sok tekintetben anomáliákra vezethet, keserves helyzetbe hozhatja a felekezetenélküli állam miniszterét, a ki bizonyos tanszékek betöltésénél a folyamodóknak nemcsak tanulmányi qualificatióját, hanem keresztlevelét is tartozik vizsgálni; és a ki, például, kénytelen volna egy katolikus tanulóat az iskolából kizárni, ha vonakodnék a húsvéti gyónást elvégezni.

Pedig az imént jelezett megkülönböztető tulajdonságok egyáltalán nem merítik ki a katolikus jellem fogalmát és igényeit.

Vajon a protestánsok elismernék-e protestáns iskoláknak azokat, a melyek úgy volnának szervezve, mint a tanulmányi alaptól föntartottak?

Valóban mindazon concessiók, melyeket az állam a katolikus jellemű tanintézeteknek tesz, nem nyújtanak garantiát a katolikus jellem föntartása érdekében.

A katolikus jellem *legalább* is annyit követel, hogy a tanintézetekben semmi se taníttassék, a mi a katolikus egyház tanításával ellentétes, a mi a katolikus egyház tekintélyének megingatására, a katolikus érület gyöngítésére alkalmas.

Már pedig a tanítást ez irányban ellenőrizni, az államkormány és közegei sem hivatva, sem képesítve nincsenek.

Erdélyben, a hol a katolikus vallás régóta megszűnt uralkodó lenni és a recepta religió rendszere lépett életbe: erre a tudatra rég eljutottak.

És bizonyára súlyos anomalia, tűrhetetlen helyzet, hogy Magyarország egyik egyházmegyéjében — az erdélyiben — a katolikusok magok kezelik tanulmányi alapjokat és igazgatják az abból föntartott középiskolákat; míg a többi egyházmegyékben ugyanazon természetű alap és iskolák az állam kezelése alatt állanak.

Abból, hogy az erdélyi egyházmegyének e jogát törvény biztosítja, nem az következik, hogy a többi egyházmegyék ama jogra nem tarthatnak igényt, hanem az, hogy azt törvény útján rájuk is ki kell terjeszteni.

VI.

Azonban térjünk vissza az állam azon — mint említém — könnyen fölfogható álláspontjára, mely szerint nem

hajlandó kibocsátani kezeiből a hatalmat, melyet jogosan szerzett és melyet magasabb érdekek, a nemzeti közművelődés céljai javára gyakorol.

De az egyház is teljes erélyvel reclamálja a katolikus jellemű iskolákra befolyását, melyre jogot tart, és a melyet szintén a nemzeti közművelődés emelésére kíván érvényesíteni.

Mikor két fél jóhiszeműleg vél bizonyos jogokat bírni: a compromissum a legajánlatosabb.

Mikor mind a két fél e jogokat ugyanazon cél elérésére kívánja fölhasználni: a compromissum könnyen létesülhet.

És mikor a két fél mindegyikének egyaránt van szüksége a másik támogatására: a compromissum mellözhetetlen szükséges.

És a főforgó eset csakgyan ilyen.

Az állam, mikor bizonyos hatalomról lemond, természetesen cselekszik, ha compensatióra tart igényt.

A jelen esetben nem maradna el a megfelelő compensatió. Mindenekelőtt nem kicsinylendő előnyt nyújtana az, hogy az államhatalom még inkább, mint eddig, számíthatna a katolikusok, vagy legalább a katolikus clerus ragaszkodására és támogatására. A magánérdekeiben kielégített egyén közreműködése hasonlíthatatlanul nagyobb becsű, mint az érdekeiben sértett félnek önmegtagadó hűsége.

Ne zárjuk el szemeinket azon mozgalomtól, mely a katolikus alsó papság körében jó idő óta élesztetik, és mind nagyobb mérveket vesz föl. A főpapság bölcs mérsekletet tanúsít, mely magasan felül áll a rövidlátó politika színvonalán. De nem szabad magát kitennie papsága bizalmatlanságának, mely helyenként leplezetlenül kezd nyilatkozni.

Tudjuk, hogy a katolikus körökből emelkedő fenyegetéseket a szabadelvű irány hívei kevésbe veszik; sokan talán még szívesen is látják, mert alkalmat szolgáltathat repressáliákra, az egyház elleni küzdelem megindítására, az egyház régi hatalmi állása végső maradványainak lerontására. Tudjuk, hogy az egyházi javak sæcularisatiójának ijesztő rémképével vélik a katolikus clerust lefegyverezhetni.

Nem hiszszük, hogy ezzel bárkit meg lehetne ijeszteni. A clerus kellően tudja méltányolni az egyházi javak értékét. De ezek megtartásáért elvi áldozatokat hozni egy országnak

clerusa sem volt hajlandó. A magyar clerus talán hazafiasabb, de semmi esetre sem önzőbb, mint más országok clerusa. Lelkének egész hevével óhajtja megegyeztetni egyházi és hazafiúi kötelességeit. De anyagi előnyök kedvéért egy házszálynira sem térne le az elvhűség útjáról. És tudvalevő az is, hogy a saecularisatio nem ingatja meg az egyház hatalmát; sok helyütt attól keltezhetni az egyház hatalmának újabb emelkedését.

Egyébkint ne fenyegetődzünk kölcsönösen. Szükségünk van kölcsönösen az egyvetértésre. És ezt föntartani nem is nehéz föladat.

Az, a mit a katolikus egyház kíván, az államhatalomnak megóvjá az eddig bírt hatalom *lényeges elemeit*, és jelentékeny új előnyöket biztosít.

VII.

Mit kíván az egyház a tanulmányi alap tárgyában?

Azt *soha sem* kívánta, hogy a tanulmányi alap kezelése és az abból föntartott iskolák igazgatása a püspökökre bízassék.

Pedig ha ily kívánattal föllépne, az 1548. évi XII. törvényezikre hivatkozhatnék, és igényeit egyáltalán nem lehetne extravagánsoknak bélyegezni.

Mily jogokat gyakorolnak ma a püspökök? Kormányozzák a népiskolákat, tanítóképezdéket, a szerzetesnök vezetése alatt álló nőneveldéket. Teljesen korlátlanul vezetik az állami és kulturai tekintetben annyira fontos papneveldéket. Rendelkeznek a papsággal, és ők gyakorolják fölötté a fegyelmi hatóságot. Az egyházi javadalmak betöltése részben egészen tőlök függ; részben döntő befolyást gyakorolnak rá. A püspöki javadalmak jövedelmeivel ellenőrzés nélkül rendelkeznek; az egyházmegyei és plébániai alapítványok hovafordítására döntő befolyásuk van.

Ily jogkör birtokában nem lennének-e képesek *tizenhárom* középiskola igazgatására?

De, mint említők, ily igényvel nem lépnek föl.

A püspöki kar azt kívánja, hogy a tanulmányi alaptól föntartott iskolákat igazgassa *egy katolikus egyházi és világi*

férfiakból álló testület, melynek tagjait a vallás és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére az apostoli király nevezné ki.

E testületet Haynald bíbornok emlékirata *katholikus tanulmányi bizottság* elnevezésével jelezi. De a mennyiben ez «*reactionarius reminiscentiákat*» kelt, ám nevezzük *királyi katolikus középiskolai igazgató tanácsnak*.

Már maga az a körülmény, hogy e testület tagjait a miniszter előterjesztésére ő felsége nevezné ki: a miniszternek azon testületre, és az általa vezetendő tanintézetekre nagy, talán döntő befolyást engedne. De e befolyás biztosítására más mód is volna, a testület hatáskörének körvonalozásánál. Így például ki lehetne mondani, hogy a tankerületi főigazgatók, a gymnasiumi igazgatók kinevezése, az igazgatótanács hármás candidatiója alapján, a miniszter fölterjesztésére, ő felsége által történék. Továbbá meg lehetne állapítani, hogy a tankönyveket az igazgatótanács a vallás és közoktatásügyi miniszterium által helybenhagyott könyvek sorából választandja.

Az állami érdek szempontjából tehát ily testület fölállítása ellen nem lehetne kifogást tenni.

A katolikusok is bizonyára örömmel fogadnák azt, mert az ő fölfogásuk szerint, az apostoli király jogainak folyománya az, és egyúttal az *első lépés* volna, mely a világi elemnek az egyházi önkormányzat terét megnyitná. Igaz, hogy nem épen *messzire* vezetne az első lépés. De a közélet is igazolja a francia közmondást: *Ce n'est que le premier pas qui coûte*. És ma már mindenki belátja, hogy mily nehéz problémát vetett föl az a nagyszellemű államférfiú, ki a világi elemnek az egyház világi vonatkozású ügyeiben parlamentarizmus formák között befolyást követelt.

A mi az *államot* illeti, annak sem oka, sem *joga* nincs a katolikusoknak befolyását a *katholikus jellemű* középiskolákra az önkormányzati szervezetnek képviseleti alapon leendő teljes keresztülvitelétől tenni függővé.

Ha ezt tenné, eljárása emlékeztetne az abszolút hatalom magatartására a protestáns pápens kibocsátásánál.

Mert tegyük föl, hogy a katolikus szervező congressus többségének munkálatát az államkormány nem tartja elfogadhatónak. Mi történik akkor? Az államkormány azt mondja: addig gyámságom alatt marad a katolikus egyház, míg igé-

nyeimnek megfelelő módon alakítja önkormányzati szervezetét. Ez végső elemzésében annyit tesz, hogy az államhatalom octroyálja az egyháznak önkormányzati szervezetét.

A katolikus állam egykor (1790) biztosította a protestánsoknak az autonomiát, a nélkül, hogy önkormányzati szervezetekre nézve föltételeket kötött volna ki.

Nem várhatnának-e a katolikusok is hasonló eljárást?

Egyébkint magában értetik, hogy a katolikusok készséggel elfogadnák az állam felügyeleti joga gyakorlásának mindazon módozatait, melyeket a középtanodai törvényjavaslat a felekezeti iskolákra nézve megállapít. És az állam, a mely pillanatban kezeiből kibocsátja a katolikus jellemű iskolák *igazgatását*, e látszólagos veszteségért dús kárpótlást nyer *felügyeleti* jogának hatályosabb, mondhatnók szigorúbb gyakorlásában.

A közéletben minden áldozat előnnyel jár, és viszont minden előny áldozatot kíván.

Ma az állam rendelkezik a katolikus középiskolákkal; de viszont épen ezért sok tekintetben, hogy úgy mondjuk, genirozva van. Erkölsileg kényszerítve van arra, hogy tanterületi főigazgatókká egyházi férfiakat nevezzen ki, a miből nem egyszer úgy az állami, mint a katolikus középtanodák irányában inconvenientiák származtak; és még nagyobbak származnának a törvényjavaslat életbeléptetése után. E mellett jelenleg a katolikus középiskolákban ugyanazon egyén gyakorolja a főigazgatást és az állami ellenőrzést. Ha e két működés el lesz választva, ha az állami felügyelő csak az állami törvények megtartását és az állami érdekek megóvását fogja figyelemmel kíséreni: bizonyára kevésbé leszünk kitéve azon veszélynek, — a mely ma naponkint bekövetkezik, — hogy a törvények és rendeletek nagyrészt papíron maradnak; az élet nélküli hatásukat.

Továbbá az államkormányának több ideje és módja lesz didaktikai és organisátori munkásságra, a melynek eredményei nem csupán az állami intézetekre lesznek mérvadók, hanem szükségképen a felekezeti tanodákra is irányadó befolyást fognak gyakorolni.

Végre a tanügyre és az ország közművelődési érdekeire kiszámíthatatlanok lesznek jótékony következményei oly tesztület fönnállásának, mely az *összes katolikus középiskolákban*

egyöntetű tanulmányi rendet és igazgatást fog meghonosítani. Mert természetszerű — Haynald bíbornok memorandumának is az az értelme — hogy e királyi katolikus középiskolai igazgatótanács hatásköre kiterjedne Magyarország összes katolikus jellemű középiskoláira.

VIII.

Magyarország katolikus középiskolái a következő csoportokra oszlanak :

- a) A tanulmányi alapból főtartatik tizenhárom.
- b) A tanulmányi alapból segélyezettik, részben püspöki és szerzetes alapítványokból tartatik fönnyolcz.
- c) Szerzetesrendek alapítványaiból tartatik fönntizenhat.
- d) Érseki és püspöki alapítványokból négy.
- e) Egyéb alapítványokból (szerzetes-rendek vezetése mellett) huszonegy.

f) Az erdélyi katolikus tanulmányi alapból tizenkettő.*)

E hetvennégy gimnásium közöl tizenhárom teljesen a miniszter rendelkezése alatt áll. Ellenben az erdélyi tanulmányi alapból főtartott tizenkét gimnásiumra a miniszternek egyáltalában nincs befolyása; az erdélyi püspök nevezi ki az igazgatókat és tanárokat, a katolikus státus igazgatótanácsa állapítja meg a tantervet, határozza meg a tankönyveket, szabályozza a tanárok fizetését, gondoskodik az intézetek anyagi szükségéinek fedezéséről.

A szerzetesrendek kezei között levő, valamint az érseki és püspöki alapítványokból főtartott intézeteknél az igazgatókat és tanárokat az illető főpap és szerzetes-főnök nevezi ki, az állapítja meg a tanárok fizetését, gondoskodik azoknak neveléséről, az intézetek anyagi szükségéiről, rendelkezik fegyelmi ügyekben stb. Míg a miniszter befolyása a tanulmányi rend előírására szorítkozik, és ő gyakorolja a főigazgatók által a tanulmányi főigazgatást és fölügyeletet.

Majdnem ugyanily viszonyban állanak a községi és

---

*) E hetvennégy katolikus jellegű tanintézettel szemben áll: hat állami gimnásium, négy felekezetenkívüli gimnásium és két reál-gimnásium; összesen tizenkettő.

magánalapítványokból föntartott egyéb gymnásiumok az államkormányhoz.

E szerint tehát a helyzet a következő :

Hetvennégy tanintézetből :

a) tizenhárom egészen a miniszter rendelkezése alatt áll;
b) tizenkettő egyáltalán nem áll a miniszter rendelkezése alatt;

c) harminczkilencz *leglényegesebb életműködéseiben* (különösen az igazgatók és tanárok kinevezésére, elmozdítására, anyagi ellátására, a tanárok kiképezésére nézve) nem áll a miniszter rendelkezése alatt.

E szerint tehát 1773-ig a katolikus egyház, főpásztorai és szerzetesrendei által, kizárólag maga vezette a katolikus közoktatás ügyét; 1773 óta is napjainkig a középiskolák igazgatásában tetemes része van.

A benyújtott törvényjavaslat eredeti intentiója az volt, hogy az ötvenegy tanintézetet, mely vagy egészen vagy nagy részben nem áll a miniszter rendelkezése alatt, azon állapotba akarta hozni, a melyben a miniszter rendelkezése alatt álló tizenhárom tanintézet van.

Természetesnek fogja mindenki találni, hogy azok, a kik hívatva vannak e tanintézetek jogi állása fölött örködni, a katolikus főpapság, az erdélyi katolikus státus igazgatótanácsa és a tanító szerzetesrendek főnökei, ez ellen fölszóltak; annál is inkább, mert a jog és igazság egyetemes érvényű védpaizsán kívül, például az erdélyi katolikus státus országos törvények, a szerzetesrendek királyi oklevelek (1806) támogatását bírják.

E szerint tehát tulajdonképen nem arról van szó, hogy a törvényjavaslat a tényállást constatálja, hanem az történnék, hogy a katolikus jellegű tanodákra nézve a kormány *rendelkezési jogköre* lényegesen kiterjesztetnék, míg a protestáns tanintézetekre nézve az autonomia érintetlen maradván, az államhatalom csak *felügyeleti jogát* érvényesítené.

A törvényjavaslat szerkesztőinek és a közoktatási kormányynak ezen eljárása, bár helyeslésünkkel nem találkozok, bizonyára nem egyedül hatalmi aspirációkban, terjeszkedési vágyakban bírja magyarázatát. A kormány meggyőződött a felől, hogy a katolikus tanügy fölvirágzása nem várható mindaddig, míg a középiskolákban oly sok és különböző

tényező gyakorolja a leglényegesebb jogokat; míg a hatósági jogokkal fölruházott tényezők egy része ama jogok gyakorlására a hivatottságot, egy másik része a megfelelő organumot nélkülözi.

IX.

Ez állapot megszüntetését, e bajok orvoslását nem lehet tovább halasztani. Szükségképen gondoskodni kell arról, hogy a tanárok kiképzése és anyagi ellátása, a tanintézetek fölszerelése, a tanítás didaktikai célirányossága, a vizsgálatok szigorú lelkiismeretessége tekintetében, a katolikus tanintézetek *kivétel nélkül* megfeleljenek a jogosult igényeknek.

Mindezt, emberi számítás szerint, biztosan el lehet érni *a királyi katolikus középiskolai igazgatótanács által*, mely az összes katolikus középiskolákra a legfőbb hatóság volna, a mely a vallás- s közoktatásügyi miniszterium által eddig gyakorolt jogokat — a föntebb már jelezett megszorítás mellett — gyakorolná és egyúttal — megfelelő módosításokkal — azt a hatóságot bírná, mely a protestánsoknál az egyetemes convent kezei között van.

Míg az erdélyi katolikus státus igazgatótanácsa az államkormánynyal szemben határozottan és nem siker nélkül megvédelmazte autonomiáját:*) az bizonyára kész lesz tanügyi hatóságának egy részét átszállítani egy oly országos testületre, melyet az apostoli király a legkiválóbb katolikus férfiakból fog összeállítani, és a melyben az erdélyi katolikus státus képviselői is helyet foglalhatnak.

Ugyanez áll a szerzetesrendekre nézve is, a melyek az 1806-iki királyi oklevélben biztosított tanügyi autonomiájokat, a közügy és saját érdekekben, nem fogják hangsúlyozni egy oly testülettel szemben, melyben főnökeiknek is megfelelő hely jut, és a mely teljes méltánylattal fog viseltetni szervezetöknek jogosult igényei iránt.

---

*) Ugyanis azon módosításokban, melyeket a miniszter a közoktatási bizottság ülésében bemutatott, «az erdélyi katolikus státus kezelése alatt álló alapokból föntartott» gymnasiumok különleges állása kellően figyelembe van véve.

Egy szóval, a királyi katolikus középiskolai igazgatótanács egyesítené magában azt a hatalmat, melyet az írott jog kölcsönöz, és azt, a melyet a szervezete által keltett bizalom biztosít. És ezt a hatalmat gyakorolná azzal a lelkiismeretességgel, melyet a kötelességérzet sugall, és azzal a buzgalommal, melyet a magas eszményi czélokra irányult személyes érdeklődés ébreszt.

Az igazgatótanács, a katolikus egyház és az ország közművelődésének érdekei lebegvén szemei előtt, kellő kímélettel és tapintattal, de erélylyel és határozottsággal keresztülvinné mindazon intézkedéseket, melyek a cél elérésére melőzhetetlenek, bár súlyos áldozatokat, nagy önmegtagadást követelnek. Mindenekelőtt késedelem nélkül létesítene egy katolikus főiskolát, vagy legalább egy philosophiai kart, oly tanárképezdével, mely az állami intézet színvonalán nem állana alúl.

Gondoskodnék jó tankönyvekről és módot találna arra, hogy a szegényebb intézetek is kellően föl legyenek szerelve.

Folytonosan éber figyelmet fordítana arra, hogy kellően képzett igazgatók és tanárok alkalmaztassanak; a főigazgatók által szigorúan ellenőrizné az intézetek működését.

Egyúttal azon volna, hogy a rendelkezése alatt álló tanintézetekben lehetőleg egyöntetű tanulmányi rend és tanmódszer honosuljon meg.

Csakhamar élénk kulturai élet gyúpontjává válnék, melynek sugárai jótékonyan hatnának ki az ország minden részeibe. Az önkormányzat élesztő ereje hatalmas tevékenység színhelyévé tenné.

Az így egy központi impulsus befolyása alatt álló katolikus középiskolák nemes versenyt indítanának meg az állami és más egyházak által föntartott iskolákkal.

A tanügy terén új korszak nyílnék meg ez igazgatótanács fölállításával.

És ennek egyik sürgős föladata leend megfontolni azon kulturai tekintetben nagyjelentőségű kérdést: vajon nem mutatkozik-e ismét czélszerűnek a középiskoláink mellett egykor fönnállott, a múlt században megszüntetett *convictusokat* — melyeknek alapja a kevéssé gyümölcsöző ösztöndíjakra forgácsoltatik el — ismét visszaállítani, és azoknak a neveléstudomány mai állásával összhangzó szervezetet adni.

Maga idején megfontolandó volna az is, vajon ez igazgatótanács hatásköre ne terjesztessék-e ki a középiskolákon túl, a felsőbb tanintézetekre valamint a tanítóképezdékre, nőnevelőkre és bizonyos tekintetben az elemi iskolákra is.

Ugyanez igazgatótanácsra volna bízható a tanulmányi alap kezelésének ellenőrzése, mely jelenleg egy ideiglenes bizottságra van ruházva.

Mert véleményünk szerint a tanulmányi alaphoz tartozó ingatlan birtokokat és tőkéket az államkormány kezelése alatt meg kellene hagyni. Mária Terézia királynő alapítólevelében határozottan megállapítja, hogy azokat a «politikai hatóság» kezelje; és az az ok, mely a tanulmányi alaphoz fűzött tanintézetek vezetésének átengedését kívánja, ez esetben nem érvényesíthető, mivel a kormány bármily természetű alapok gazdasági és pénzügyi kezelésére képességét az által, hogy felekezeti jellemét letevé, el nem veszítette.

A mi az igazgatótanács összeállítását illeti, erre nézve a következő forma lebegett e tanulmány írásánál szemünk előtt.

Elnöke az ország primása, a kit egyházi és országos magas állásánál fogva e testület élén kívánnánk látni.

Tagjai állandók és változók volnának.

1. Állandó tagjait, számszerint tizenhatot, a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére ő felsége nevezné ki; és pedig *hatot* a főpapság és a tanító szerzetesrendek főnökeinek sorából; *tíz*et a világi katolikusok köréből.

2. Változó tagjai, öt év tartamára választva, volnának:

a) Az állandó tagok által választott három egyházi és öt világi tag, a kik a budapesti egyetem nyilvános tanárai és az akadémia tagjai sorából volnának választandók.

b) A katolikus középiskolák főigazgatói és igazgatói sorából választott három tag.

c) Az erdélyi katolikus státus igazgatótanácsa által választott három tag.

E szerint a harmincz tagból kilencz egyházi és tizenöt világi volna; hat tagra nézve nem állapíthatnák meg, egyháziak vagy világiak legyenek-e. *)

---

*) Az állandó és változó tagok teljesen egyenlő jogokat élveznének. Az igazgatótanács a maga köréből két alelnököt és körén kívül két előadót választana; egyet a tanulmányi és egyet a pénzügyek vezetésére.

Az ekként összeállított tanács talán alkalmas volna arra, hogy kielégítsen minden érdeket, magában foglaljon minden hivatott tényezőt, eloszlasson minden aggodalmat. Biztosítékot nyújtana a katolikus egyháznak, hogy tanodái az ő szellemében fognak vezetetni; az államnak, hogy az ő érdekei sem fognak mellőzötni; mindkettőnek, hogy a katolikus középiskolák a közművelődés hatalmas eszközeivé fognak válni.

Jól tudjuk, hogy ez igazgatótanács életbeléptetése nagy horderejű tény; egy nyugtalanító kórállapot ellen radikális gyógymód alkalmazása, a melyre a lelkiismeretes orvos mindig aggódva és megfontolva szánja el magát. De erre alkalmasabb időpontot, mint a jelenlegit, alig lehet találni; mikor a mérséklet szelleme és a kölcsönös solidaritás érzete uralkodik mindenütt. És igaza van *T'refort*nak, mikor azt mondja, hogy «valamint a beteget nem akkor kell gyógyítani, mikor vére dissolutióba ment s kevés a kilátás a gyógyulásra, úgy az intézményeket akkor kell reformálni, mikor még életképesek, mikor tekintélyök még nem járt le, s mikor még él az emberekben a hit, hogy az intézmény alapja helyes és való.» *)

Azon garantiák és előnyök mellett, melyeket ily intézmény nyújtana, ha az állam mégis ragaszkodnék a mostani állapot föntartásához: ezzel a katolikus egyház iránt a legnagyobb bizalmatlanságot tanúsítaná.

Ezt bizonyára nem érdemli meg. Nem akarunk itt múltjára visszatekinteni. Csak azt emeljük ki, hogy a magyar államhoz az érdekek számai egyik egyházat sem fűzik oly erősen, mint a katolikus egyházat. Ha a magyar állam — mit Isten ne engedjen — valamikor elenyészne, és ezen ország területe akár német, akár szláv főnhatóság alá kerülne, akár az alduinai népek conföderatiojának elemévé válnék: más felekezetek talán még előnyösebb helyzetbe is juthatnának, mint most vannak; a katolikus egyház mindenestre elvesztené azt az előkelő állást, melyet most foglal el, a melyet a számaránynak, a nyolczszázados viszonyoknak, a múltban tett és a jövőben várható nagy szolgálatoknak köszönhet.

Szabadjon erre nézve hivatkoznunk egy protestáns magyar államférfiúra, kit emelkedett szelleme és nemes szíve egyaránt köztisztelet tárgyává tett, és *Szemere Bertalan* jelen-

*) *A felsőház reformjáról.* 7. lap.

töségteljes nyilatkozatával (1861) zárunk be fejtegetéseinket, a melyekben ép oly méltányosok kívántunk lenni a magyar állam, a mint ő tudott lenni a magyarországi katolikus egyház iránt.

«Hol van», úgymond, «Európában oly világosodott, türelmes, s valóban nemzeti papság, mint nálunk; és főleg olyan, mely egyházi erényein túl oly buzgón teljesíti hazafiúi kötelességeit? A legközelebb múlt évek eseményei nem bizonyíták-e be, hogy őket az első hely nem csupán törvényes udvariasságból, de érdemnél fogva megilleti... Ezért tartanám politikai roppant bűnnek, ha egy hajdani iskola emberei, helyzetünk sajátságát s a tények hatalmát nem fontolva meg, gyakorlatiatlan rendszerek után vakon rohanva, idétlen indítványok által megbénítani akarnák azon testületnek munkásságát, mely jelen szerkezetében a szabadság, függetlenség s nemzetiség terjesztésének legfontosabb elemét képezheti.» *)

* * *

M E L L É K L E T. **)

Törvényjavaslat a gymnasiumi és reáliskolai oktatásról.

I. Fejezet. Osztályozás.

1. §. A gymnasiumok és reáliskolák

a) vagy *nyilvánosak*, melyek az egyetemi tanulmányokra és az állami hivatalok elnyerésére képesítő bizonyítványok kiállításának jogát bírják;

b) vagy *magánintézetek*, melyek ily bizonyítványok kiállítására nincsenek jogosítva.

2. §. Nyilvános gymnasiumok és reáliskolák föllállítására jogosultak:

a) az államkormány és a politikai törvényhatóságok;

b) a törvényesen befogadott hitfelekezetek.

*) *Összegyűjtött Munkái*, V. 146. lap.

**) Cél szerűnek láttam a jelen tanulmány eredményeit törvényjavaslat keretében fixirozni. Egyáltalán távol áll tőlem az ambíció, hogy e javaslat elfogadását reméljem. Szerencsésnek érezném magamat, ha abban a kibontakozás és a szervezés néhány elemét találnák föl a hivatott tényezők.

3. §. Magán-intézetek fölállítására jogosultak :

a) mindazok, a kik nyilvános intézeteket állíthatnak föl ;

b) minden honpolgár, és a honpolgárok által létesített minden oly társulat, melynek alapszabályait az állam-kormány megerősítette.

4. §. Az állam és a törvényhatóságok által föntartott középiskolák *állami* intézetek, melyek a vallás- és közoktatási magyar királyi miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt állanak.

5. §. A törvényesen bevett hitfelekezetek által föntartott középiskolák, országos közművelődési feladatok megoldására hivatott felekezeti intézetek, melyek a jelen törvény 7—27, 35—47. §§-ainak korlátai között, az illető felekezet tanulmányi hatóságainak rendelkezése és közvetlen vezetése alatt állanak ; és a melyek fölött, a törvény értelmében, az államfőlügyeletet a vallás- és közoktatási. miniszter gyakorolja.

6. §. A magánintézetek, az azokat föntartó egyén, testület, társulat rendelkezése és közvetlen vezetése alatt állanak, a jelen törvény 80—83. §§-ainak korlátai között ; és azok fölött, a törvény értelmében, az államfőlügyeletet a vallás- és közoktatási miniszter gyakorolja.

II. Fejezet. Általános szabályok a nyilvános középiskolákra.

7. §. A középiskola feladata : a tanulóknak megadni azt a képzettséget, mely őket a főiskolai tanulmányokra képesíti.

8. §. A gymnasium oly módon készít elő az egyetemi tanulmányokra, hogy a modern műveltséget és szakképzettséget a régi kor civilizációjának alapjára fekteti.

9. §. A reáliskola oly módon készít elő a műegyetemi tanulmányokra, hogy kiváló súlyt helyez a reál-tudományok és a modern nyelvek tanítására.

10. §. Mind a gymnasium mind a reáliskola nyolcz osztálylyal és ugyanannyi tanfolyammal bír.

Kivételesen megengedhető nem teljes középiskolák fölállítása, a melyek azonban legalább a négy alsó osztályt foglalják magokban.

Újjonnan fölállítandó intézetek fokozatosan szervezhetők és átmenetileg 1, 2, 3, osztálylyal bírhatnak ; de a négy osztályig a fejlesztésnek évről évre folytonosnak kell lenni.

11. §. Az évi szorgalom-idő, a közbeneső szünnapok beszámításával, tíz hónap.

Két nyári hónapban a tanítás szünetel. E szünidőt az ország összes nyilvános tanintézeteire a vallás- és közoktatási miniszter öt évről öt évre határozza meg.

12. §. A tanórák heti száma a tanulókra nézve, a köteles tantárgyakból — a testgyakorlat kivételével — :

a) az alsó négy osztályban legalább 20, legfőlebb 26.

b) a felső négy osztályban legalább 24, legfőlebb 30.

13. §. A középiskola első osztályába lépő tanuló fölvételi vizsgát tartozik tenni azon tanintézet tanárai előtt, a melybe föl akar vétetni.

A fölvétel föltételeit, az állami és felekezeti főgazdátok meg-

hallgatásával, a vallás- és közoktatási miniszter időről időre határozza meg.

14. §. A középiskolában tanítandó tantárgyakat és az oktatás minimumát, az *állami és felekezeti főigazgatók meghallgatásával* a vallás- és közoktatási miniszter időről időre határozza meg.^{*)}

15. §. Minden tanév végével nyilvános vizsgálat tartatik és bizonyítvány adatik ki.

16. §. A nyolczadik osztályt végzett tanulók érettségi vizsgálatnak vetik magokat alá.

Az érettségi vizsgálatnak nyelve a magyar. A bizonyítványoknak magyar és latin kettős szövegek van.

17. §. Az iskolaépületnek, a tanulók létszámához mérten, elegendő számú tágas, világos, jól szellőztethető tan-, rajz- és torna-helyiségekkel kell bírnia.

Egy osztályban a tanulók száma 50-nél nagyobb nem lehet.

Több osztály egy teremben nem helyezhető el.

18. §. A középiskolák igazgató és tanító személyzete áll:

a) főigazgatókból;

b) igazgatókból;

c) rendes, rendkívüli és helyettes tanárokból, a köteles tantárgyak számára;

d) tanítókból, a nem köteles tantárgyak számára.

19. §. A főigazgatók bizonyos tankerületek fölött állanak.

Oly tanférfiak sorából vétetnek, a kik mint rendes tanárok (illetőleg igazgatók) nyilvános középiskolán vagy egyetemen legalább öt esztendeig működtek.

Más hivatalt nem viselhetnek.

20. §. Igazgatóknak csak tanférfiak nevezhetők ki, és pedig olyanok, a kik valamely nyilvános középiskolában mint rendes tanárok legalább öt esztendeig működtek.

Mindegyik igazgató a vezetése alatt álló tanintézetben mint rendes tanár működik.

Heti tanóráinak száma legfőlebb tíz.

Más hivatalt nem viselhet.

21. §. Az igazgatón kívül minden nyilvános középiskolában a rendes tanári tanszékek száma

a) nyolcz osztálynál legalább tíz,

b) hat osztálynál legalább nyolcz,

c) négy osztálynál legalább hat.

Egy rendes tanár heti óraszámja legfőlebb húsz lehet.

22. §. Minden nyilvános középiskolában a rendes tanári tanszékek legalább két harmadrészének rendes tanárokkal kell betöltve lenni.

---

*) Nézetem szerint az országgyűlés nem lehet hivatva a középiskolák didaktikai organisatiója iránt határozni; és különösnek is látszanék szavazattöbbséggel dönteni el, például azt: taníttassék-e a görög nyelv vagy nem?

23. §. Rendes tanárokul csak oly tanfériak alkalmazhatók, kik tanári oklevelet nyertek, és pedig mindegyik csak azon tanszakra, a melyre oklevele szól.

A kik a törvény életbeléptetése előtt öt esztendőn át, mint rendes tanárok, működtek, a tanári oklevél megszerzésére többé nem kötelezhetők.

A kik a törvény életbe léptetése előtt öt évnél rövidebb ideig működtek mint rendes tanárok, a törvény életbeléptetésétől számítandó két év alatt tartoznak a tanári oklevelet elnyerni.

24. §. Tanári oklevelet elnyert tanárjelöltek, legalább egy és legfőlebb három esztendeig, mint rendkívüli tanárok működnek; csak ha ez idő alatt hívatásuknak megfeleltek, neveztetnek ki rendes tanárokká.

25. §. Tanári oklevéllel nem bíró tanfériak csak ideiglenesen mint helyettes tanárok alkalmazhatók. A mennyiben alkalmaztatásuk időpontjától számítandó három esztendő alatt a tanári oklevelet el nem nyerték, középiskolánál tovább nem működhetnek.

26. §. A rendes tantárgyakból csak oly tankönyveket lehet használni, a melyeket a vallás- és közoktatási miniszter helybenhagyott, mint olyanokat, melyek államellenes tanokat nem tartalmaznak és a közoktatási igények minimumának megfelelnek.

Ez intézkedés a hittani tankönyvekre nem terjed ki.

27. §. Minden középiskolában a tanárok számára szakkönyvtár, a tanulók számára olvasó könyvtár, továbbá természettani, vegytani, természetrajzi, földrajzi, rajz- és gypsgyűjtemények szervezendők, és gyarapításukra évenként bizonyos összeg veendő föl a költségvetésbe.

III. Fejezet. Az állami középiskolák igazgatása.

28. §. Az állami középiskolák fölött a vallás- és közoktatási miniszter a főhatóságot királyi tanúlmányi főigazgatók által gyakorolja.

29. §. A gymnasiumok és reáliskolák ugyanazon főigazgatók alatt állanak.

30. §. A főigazgatók számát és kerületüket a vallás- és közoktatási miniszter időről időre határozza meg.

31. §. A főigazgatókat — a 19. §. értelmében — a vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére, ő felsége nevezi ki.

A főigazgatók fizetését és járulékait az állami költségvetés állapítja meg.

A főigazgatók nyugdíjáról külön törvény intézkedik.

32. §. A főigazgatók hatáskörét és ennek megfelelőleg utasítását a vallás- és közoktatási miniszter egyöntetűen, az egész országra érvényesen, időről időre állapítja meg.

33. §. A középiskolai igazgatókat a vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére ő felsége nevezi ki.

Törvényhatóságok által föntartott középiskoláknál, a kinevezés a törvényhatóság három jelöltjének sorából történik.

Fizetésöket az állami, illetőleg törvényhatósági költségvetés állapítja meg.

A nyugdíjról külön törvény intézkedik.

34. §. A főigazgatók és igazgatók éltök hosszára neveztetnek ki és állásuktól a közoktatási miniszter által, a hivatalvesztésnek a büntető törvények szerint a bíróságok által megállapított esetein kívül, csupán erkölcsi vagy fegyelmi vétség s hivatali hanyagság vagy végre bebizonyított hivatali képtelenség miatt mozdíthatók el.

Erkölcsi és fegyelmi vétség s hivatali hanyagság esetében az elmozdítás csak előleges fegyelmi vizsgálat alapján rendelhető el. A fegyelmi vizsgálatot a vallás- és közoktatási miniszter által e célra kinevezett állandó bizottság eszközli.

IV. Fejezet. Az állami fölügyelet a felekezeti nyilvános középiskolákban.

35. §. A felekezetek nyilvános középiskoláik igazgatásáról és szervezéséről, a jelen törvény 7—27. §§-ainak korlátai között, illetékes hatóságaik útján, magok rendelkeznek.

36. §. A felekezetek, a jelen törvénynek megfelelőleg, összes középiskoláikra nézve érvényes igazgatási és tanulmányi alapszabályokat tartoznak alkotni, és a jelen törvény életbeléptetésétől számítandó hat hónap alatt a vallás- és közoktatási miniszternek bemutatni, a ki azokat szentesítés végett ő felsége, tudomás végett az országgyűlés elé terjeszti.

37. §. A felekezetek a középiskolai alapszabályaikban teendő változtatásokat a vallás- és közoktatási miniszter elé terjesztik, a ki azokat szentesítés végett ő felsége, tudomás végett az országgyűlés elé terjeszti.

38. §. A felekezeti középiskolák tankerületi főigazgatóit — a 19. §. értelmében — az illetékes felekezeti hatóság által bemutatott három jelölt közül, a vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére ő felsége nevezi ki.

39. §. Az állami fölügyelet jogát a felekezeti nyilvános iskolákban ő felsége nevében a vallás- és közoktatási miniszter gyakorolja.

40. §. A vallás- és közoktatási miniszter az állami fölügyelet jogát a felekezeti nyilvános középiskolákban *királyi középiskolai fölügyelők* útján gyakorolja.

41. §. A királyi középiskolai fölügyelők feladata: a nyilvános felekezeti középiskolák tanügyi működését figyelemmel kísérni és ellenőrizni; tudomást szerezni arról, vajon a jelen törvénynek a felekezeti középiskolákra érvényes szabványai és az azok alapján kibocsátott kormány-rendeletek pontosan végrehajthatnak-e, úgy szintén arról, hogy azokban államellenes szellem nem ápolatik. E végből megjelenhetnek a fölügyelők alatt álló középiskolák előadásain és vizsgálatain, megtekinthetik a tanulók írásbeli munkálatait, statisztikai kimutatásokat kérhetnek be közvetlenül az igazgatóktól.

Jelen vannak az érettségi vizsgálaton, részt vehetnek a vizsgálásban, a bizonyítványok csak úgy érvényesek, ha aláírásukat elnyerték.

42. §. A fölügyelők minden tanév végén kimerítő jelentést terjesztenek a vallás- és közoktatási miniszter elé, a ki azokat kinyomatva az országgyűlés elé terjeszti.

43. §. A fölügyelők számát, kerületét és utasítását a vallás- és közoktatási miniszter időről időre állapítja meg.

44. §. A fölügyelők qualificatioja és állása az állami középiskolák főigazgatóival egyenlő. A vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére ő felsége által neveztetnek ki.

45. §. Ha valamely felekezeti nyilvános középiskola a jelen törvény 7—27. §§-aiban foglalt követelményeknek meg nem felelne, a vallás- és közoktatási miniszter kötelessége, a felekezet illetékes főhatóságát a bajok orvoslására inteni, és a mennyiben három ilyen intés — fél évi időközökben — eredménytelen marad, a nyilvánosság jogát megvonni.

A nyilvánosság jogától megfosztott középiskolák a magánintézetek sorába helyeztetnek.

46. §. Ha valamely felekezeti nyilvános középiskolában államellenes irány nyilatkoznék, a vallás- és közoktatási miniszter kötelessége a felekezet illetékes főhatóságát a bajok orvoslására inteni, és a mennyiben három ilyen intés — egy hónapi időközökben — eredménytelen marad, az iskolának bezáratása iránt ő felségéhez előterjesztést intézni.

Az ő felsége rendeletéből bezárt iskola újra megnyitását, a tapasztalt bajok gyökeres megszüntetése után, a vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére, ő felsége rendeli el.

A bezárt iskola vagyouát az illető felekezet más közoktatási czélokra tartozik fordítani.

47. §. A jelen törvény 35—46. §§-ai az állam-fölügyeleti jog folyamánainak minimumát tartalmazzák. E jog kiterjesztésére és így esetben gyakorlásának módjára nézve, az állam és az egyes felekezetek között, akár az összes középiskolák, akár bizonyos meghatározott tanintézetek tekintetében, különleges intézkedések alkotására vagy a tényleges helyzet ideiglenes föntartására vonatkozó megállapodások jöhetnek létre; a melyeket a vallás- és közoktatási miniszter szentesítés végett ő felsége és tudomás végett az országgyűlés elé terjeszt.

V. Fejezet. A tanárok képzése, képesítése és állása az állami középiskolákban.

48. §. Az állami egyetemek philosophiai kara mellett tanárképző intézetek állittatnak föl, a melyeken részben a philosophiai kar tanárai, részben külön e czélra alkalmazott tanárok adják elő azon tudományokat, melyek a középiskolai tanárok kiképzésére szükségesek.

49. §. A tanárképződék szervezetét a vallás- és közoktatási mi-

niszter, az állami és felekezeti főigazgatók és felügyelők meghallgatásával, időről időre határozza meg.

50. §. A tanárképezde igazgatóját és tanárait a vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére ő felsége nevezi ki.

51. §. A tanárképezde igazgatójára és tanáraitra nézve a jelen törvény 31—35. §§-ai érvényesek.

52. §. A tanárképezdebe fölvetetnek a tanári pályára készülő oly növendékek, a kik a középiskolai tanfolyamot elvégezték és az érettségi vizsgálatot kiállották.

53. §. Minden belépő tanárjelölt köteles kijelölni, vajon a gymnasiumra vagy a reáliskolára, valamint azt is, hogy melyik tudományszakra akarja magát kiképezni.

54. §. A gymnasiumot végzett tanárjelölt előtt a középiskola mind a két neme és minden tudományszak nyitva áll. A reáliskolát végzett csak a reáliskolára és a gymnasiumi természettudományi s matematikai tudományszakokra jelentkezhetik; minden esetre igazolni tartozik a latin nyelvnek annyi ismeretét, a mennyi a könnyebb latin szöveg megértésére szükséges.

55. §. A tanárképezdei tanfolyam négy évre terjed.

56. §. Mindegyik tanárjelölt a saját tudományszakjához tartozó tantárgyakon kívül köteles tanulni:

a) a nevelés- és oktatástant s ezek történetét;

b) a logikát, psychológiát és philosophia történetét;

c) a magyar irodalmat;

d) egyet a nyugati nagy nemzetek nyelve közül.

57. §. A négy évi tanfolyamot a tanárjelölt a tanárképezde mellett, bármely hazai vagy külföldi főiskolán is végezheti, a mennyiben a megkívántató tantárgyakból előadásokat hallgathat.

58. §. A négy évi tanfolyam végeztével a tanárjelölt köteles, legalább egy esztendőig vagy gyakorlatilag középiskolai tanítással, vagy pedig egyetlen tanulmányai folytatásával tölteni.

59. §. Az ötödik év eltelte után, a tanárjelölt alávetheti magát a tanári vizsgálatnak.

60. §. Az öt éves tanfolyam elvégzésétől egészben vagy részben a vallás- és közoktatási miniszter fölmenthet olyanokat, a kik irodalmi munkáikban úgy szakképzettségüknek, mint általános műveltségüknek kitünő bizonyosságát adták, s egyszersmind kimutatták, hogy a tanításal gyakorlatilag is foglalkoztak.

61. §. A középiskolai tanárok képzése céljából az állami egyetemnek mellett vizsgáló bizottságok szervezethetnek. Tagjait a vallás- és közoktatási miniszter a vizsgálatok tárgyainak tanításával és szakszerű irodalmi művelésével foglalkozó férfiak sorából állítja össze.

62. §. A vizsgálat nyelve a magyar.

63. §. A vizsgálatok írásbeliek és szóbeliek. Kiterjednek:

a) az 56. §-ban felsorolt tantárgyakra, melyeknek ismerete az általános műveltség érdekében és a tanári hivatás tekintetéből minden tanártól megkívántatik;

b) a tanárjelölt által kijelölt 2—3 szaktudományra és ezek tanítási módszerére.

64. §. A vizsgálatok rendjét a vallás- és közoktatási miniszter időről időre állapítja meg.

65. §. A vizsgálatokon külön kiküldött miniszteri biztos elnököl.

66. §. Elégtelen képzettség miatt visszautasított tanárjelölt a vizsgálat ismétlésére egy évnél rövidebb idő alatt nem bocsátható.

67. §. A kétízben visszautasított jelölt többé nem bocsátható vizsgálatra.

68. §. A tanárok kinevezése az állami költségen főtartott iskolákban a vallás- és közoktatási minisztart illeti; a törvényhatóságok által főtartott iskolákban a törvényhatóság hármias kijelölése alapján.

69. §. A tanárok más hivatalt nem viselhetnek. Fizesetők, nyugdíjak és elmozdíthatatlanságokra vonatkozólag a 33. és 34. §§-sok érvényesek.

VI. Fejezet. A tanárok képzése, képesítése és állása a felekezeti nyilvános közéleti tanodákban.

70. §. A felekezetek tanárképezdéket állíthatnak föl, és pedig akár a gymnasiumi és reáliskolai oktatás összes kötelezett tantárgyaira, akár azok közül vagy csak a nyelv- és történelmi, vagy csak a meny; nyiség- és természettudományi tanszakokra kiterjedt.

71. §. E tanárképezdéket saját főiskoláikon szervezhetik, a melyeken philosophia-természettudományi szakosztály van berendezve; vagy pedig úgy, hogy ily szakosztályt a tanárképzés céljából külön állítanak föl.

72. §. A menyiben a tanárképezde a menyiség-természettudományi szakosztályt magában foglalja, annak a demonstratív tudományok tanításához szükséges intézetekkel — ide értve a természettani és vegytani laboratoriumokat, természetrajzi gyűjteményeket és fűvész-kertet is — el kell látva lenni.

73. §. Akár mindkét tanszak-csoport, akár csak az egyik a kettő közül állítatik föl, abban a magyar nyelv és irodalom, valamint a philosophia tanításáról külön tanszék által gondoskodni kell. E mellett a tanári vizsgálatok kötelees tárgyait képező minden tudomány részére egy-egy külön tanszék állítandó.

74. §. A tanárképezde négy éves tanfolyamból áll.

75. §. A felekezeti tanárképezdéken rendes tanároknál, szakjokra tudori oklevéllel képesített tanférfiak alkalmazandók. Kivételesen alkalmazhatók oly tanférfiak is, kik a tudori oklevelet el nem nyerték, de tudományszakjokban való kitünő képzettségüket irodalmi munkáikban bebizonyították.

76. §. A tanárképezdek tanárainak képesítvényei, a vallás- és közoktatási miniszternek fölterjesztendők.

77. §. A felekezetek tanárképezdeik mellett tanár-képesítő bizottságokat állíthatnak föl, a melyeknek tagjait felerészben a felekezet a tanárképezde tanárai közül, felerészben a vallás- és közoktatási miniszter, elnökét ő felsége nevezi ki. A vizsgálat nyelve a magyar. A vizsgálatra nézve érvényesek a 66. és 67. §§.

78. §. A felekezeti tanárképzési bizottságok által kiállított oklevelek az államiak érvényével bírnak.

79. A tanárok kinevezése és ellátásukról való gondoskodás a felekezetek illetékes hatóságaihoz tartozik.

80. §. A tanárok más hivatalt nem viselhetnek.

VII. Fejezet. Magán-középiszkolák.

81. §. Magán-középiszkolák fölállítását, az intézet szervezetének és tantervének bemutatása mellett, az intézet fölállítója köteles legalább négy hóval a megnyitás előtt a községi hatóságnak és az illető királyi középiszkolai fölügyelő útján, a vallás- és közoktatási miniszternek bemutatni, a ki az engedélyt megadja.

82. §. A magán-középiszkolákban is csak tanári oklevéllel bíró igazgatók és tanárok nyerhetnek alkalmazást.

83. §. A magán-középiszkolákban az államfölügyelet jogát a királyi középiszkolai fölügyelő gyakorolja.

84. §. A mennyiben a magán-középiszkolában államellenes tanok taníttatnak, a vallás- és közoktatási miniszter kötelessége, azt bezáratni.

VIII. Fejezet.

85. §. A vallás- és közoktatási miniszter a középiszkolai oktatás ügyének állásáról minden esztendőben nyomtatásban közrebocsátott jelentést terjeszt ő felsége és az országgyűlés elé.

86. §. A jelen törvény végrehajtásával a vallás- és közoktatási miniszter bizatik meg.

FRANKÓI VILMOS.

A BÉCSI SZALONRÓL.

Első közlemény.

(A román népek művészete.)

Nemzetközi műtárlatnak mondják azt a tárlatot, mely áprilistól szeptember végéig a kibővített bécsi művészházban látható. Szerényebb nevet adunk a tárlatnak, olyat, mely megilleti, mely inkább megfelel a valóságnak. Sok nemzet küldött ugyan képeket, de a tárlat messze maradt attól, hogy a jelenkor művészetének egészében képviselője legyen. Bécsben már két ízben történt kísérlet ily célra. Először a hatvanas évek végén, mikor a művész-házat megnyitották; e kísérlet zsenge kezdet volt. Sokkal jelentékenyebb volt a bécsi 1873-dik évi tárlattal kapcsolatos nemzetközi műtárlat. Ezt fényes siker koronázta. Se előbb, se utóbb nem lehetett a világ jelenkori művészeit oly teljes számmal együtt találni, mint akkor. Még az utóbbi müncheni tárlat, még az 1878-dik évi párisi sem adta a mai képzőművészet oly hí tükkrét.

Ily előzmények után merész vállalat volt, újból az óriási föladattal megküzdeni. Annál merészebb volt, mert szűkre szabták az előkészítés idejét és kevés volt a rendelkezésre álló tér. Alig egy évig folytak az előmunkálatok és az új építkezések daczára alig másfél ezer mű elhelyezésére jut elég hely. Hely szűke miatt tömérdek kép kiszorult, sok művész pedig eleve elmaradt, mert nem tartotta elég indokoltnak, ily kisebb-szerű tárlatra készülni. Szám és hely dolgában szóljon egy példa sokért. A magyar művészetnek egy felsőemeleti oldalterem jutott, melyben 34—35 mű fért el 26 művésztől. Bécsben 1873-ban volt közel kétszáz magyar mű, összesen 67 művésztől. Ez az arány a többi nemzetekre is áll; 1873-ban Franciaország egymaga több képet küldött, mint a mennyit most az egész világ együtt véve sem állított ki. Akkor nem

hiányzott egy jelentékeny művész sem, sőt gondoskodva volt, hogy a nagy mesterek lehetőség szerint egész műsorozatok által legyenek képviselve. Most nemcsak nagy mesterek maradtak el, egész iskolák hiányzanak, úgy az angol, a lengyel iskolák, némely francia és német irányok.

Továbbá sok mester — Knaus, Lindenschmit, Richter Makart stb. — nem épen legsikerültebb képeiket küldték és gyakran igen téves fogalmat nyernénk egy-egy magasra fejlődött művész irányáról, tehetségéről, ha csak e tárlat után ismernők. Legszólóbb Munkácsy példája, kinek múzeumi képe (*Újonczozás*) és másik, kisebb képe (*Festő műhelyében*) nagyon téves fogalmat adnak jelen művészi stadiumáról. Világos tehát, hogy általános mértékkel mérve, a jelen bécsi nemzetközi szalon olyan előtt, ki az ily világra szóló közművelődési mozzanatokot elfogulatlanul összeveti, elhamarkodott, tökéletlen kísérletnek látszik.

Más szemmel nézi, a ki a tárlat rendezését helyi okokból magyarázza. Nem titok senki előtt, ki az európai műviszonyokat ismeri, hogy Bécs majdnem kívül esik a nagy művészi áramlatokon. Bécs sem a teremtő művészek, sem a képvásárló közönség számára nem oly központ, mint München, Düsseldorf, újabban Berlin, régóta Páris vagy Brüssel. A kiállításnak az volt gyakorlati célja, hogy Bécsset is beléhozzák a nemzetközi áramlatba. Szándékuk, hogy a bécsi nemzetközi szalon időről időre ismétlődő intézménynyvé váljék. Nem lehet még végleges ítéletet mondani arról, vajon e terv sikerülni fog-e vagy sem. A rendezők eddig csak annyit tapasztalhattak, hogy várakozásukat sem a művészek részvétele, sem a közönség érdeklődése nem ütötte meg.

Mikor ezeket az igazság érdekében fölemlítem, távolról sem szándékom azon sok jeles mester érdemét kétségbe vonni, kinek művei a szalon termeit ékítik. Azért, mert a jelesek közül sokan elmaradtak, méltánytalanság volna, a jelenlevőktől megvonni elismerésünket. Elég tekintélyes számmal jelentek meg, hogy komolyan számba vegyük és némelyik nemzet, mint a francia, a belga és a német, e szűkebb körben is oly tömegesen lépett föl, hogy aránylag elég hü benyomást nyerünk művészetök főbb sajátosságairól. Itt is, mint mindenütt, a francia művészet a legtekintélyesebb. Úgy lép föl, miként csak egy nagy nemzet művészete jelentkezhetik, mely évszá-

zadok óta az államtól leggondosabb ápolásban részesül. Az állam a nagy, monumentális művészet fejlesztését mindig közművelődési missiónak nézte és a szerint bőkezűen istápolja. Az állammal karöltve jár egy művelt gazdag társadalom, melynek a képzőművészet nem luxus, de műveltségi szükséglet és ezért jelentékeny áldozatokat szokott érte hozni. Régóta közvetlen, állandó kölcsönhatás fűzi össze a művészt s a közönséget s e szoros viszony következménye, hogy a művészet alkotásaiban a társadalom bel- és külvilága híven visszatükröződik, ép úgy, mint akár a sajtóban, az irodalomban, a színművészetben vagy a szószéken. Így volt ez mindig és mindenütt, a hol a nagy nemzeti művészet létezett, az ókori görögöktől a XVII. századbeli hollandokig. A francia művészet századok óta valóban nemzeti művészet volt; keresztül ment mindazokon az áramlatokon, melyeket a francia szellem átélt az ő nagy Lajosuktól mind a mai korig. Ebben a században átélte az empire classicismusát; a képzőművészek rajongtak a romantikusokkal és mai nap, a legkülönbözőbb szellemi áramlatok heves küzdelmében, az idealisták és realisták, az elmúlt idők bámulói és a korunkbeli nyomor philosophusai, az optimisták és pessimisták, aristocraták és democraták, egy szóval minden képzelhető politikai és társadalmi irány képviselői meglelhetők a festők közt is csak úgy, mint például az irodalomban.

Sajátságos az első benyomás, mikor a francziák nagy földszinti termébe lépünk és körültekintünk. Mindenfelé idegrázó, majdnem zord kegyetlenségű tárgyakon akad meg pillantásunk. Itt Bonnattól egy véznatestű meztelen öreg, ki az éhhalállal küzd (Jób); ott mérges kutyák szagatnak szét egy viruló testű nőt (Comerre, Jezabel); másutt kegyetlen arcú vademberek közepette a sápadt, fonyadt alaku girondiak várják az utolsó csapást (Flameng); majd meg gyilkosok rontanak meg egy csudaszép testű meztelen asszonyt (Rixens, Agrippina); vérében fetreng a lefejezett Argus (Popelin) és így tovább. A kegyetlenségek minden képzelhető fokát és változatát láthatjuk. Ezekhez képest a Gervex anatómiai képe (*Hotel Dieu, Autopsie*) és Roll nagy drámája (*Grève des mineurs*) aránylag valóságos nyugpontok.

A mit a Zola iskolája végső tuzásig vitt, azt itt megleljük: a rútságot teljes tárgyvilágosságában. A mit ők szóval

leírnak, azt ez ügyes, nagyeszű festők a természettudós hűségével vászonra rakják. Idealista nem igen fog rokonszenvezni velök; még sem tagadhatjuk meg tőlök azt az elismerést, hogy nagyon tanúságosak, könyveikben épen úgy, mint képeikben. A mit festenek, híven festik, leplezetlen őszinteséggel és rendszeren bámulatos ügyességgel, úgy, hogy akkor is, mikor undorodunk a tárgytól, csodáljuk az ecset hatalmát. A festő kétségtelenül joggal bír arra, hogy az élet sötétebb mozzanatait vásznára hozza, hogy a szomorúságot, keservet, bánatot, nyomort, kint a végső rútságig lefesse, de ekkor a finomabb lelkűek azt kívánják tőle, hogy a mit tesz, ne tegye kárörömmel, ne tegye úgy, mintha a vérengzésben kedve telnek. Legyen alkotásában bizonyos humanitás, valami kiengesztelő! Roll, egyike a jobb naturalistáknak, érezte ezt és azért *A bányászok strikeja* megható tragédia napjaink életéből, minő kevés van a tárlaton. Majdnem életnagyságú alakjai az épület körül gyűltek össze, csupa kemény, sötét, marczona alak; századunk rabszolgái most komor elszántsággal, elfojtott dühvel daczolnak a töke hatalma ellen, melyet föl s alá nyargaló rendőrök oltalmukba vesznek. Egy engesztelő alak van az előtérben, az anya, kinek épen annyi jut ki az élet nyomorából, mint munkaedzett erős ferjének. Még sem esik kétségbe. Egész odaadással tekint ölében heverő kisedére. Az anyai gondoskodás és szeretet elemi hatalma elnyomja fájdalmát, enyhíti dühét. Roll kepe őszinte komolyságával éles ellentét sok művésztársa frivolitásához. Mennyivel meghatóbb, mint a Baudry híres allegoriája. Baudry megbízást kapott, hogy egy nagy törvényszéki terem számára fesse meg «a törvény dicsőítését». Kétségtelen, hogy mesteri módon oldotta meg föladatát; teljesen kora szellemében birkozik meg az allegoriával. Magas talapzatra helyezett egy csoda szépségű, fehér brokátba öltöztetett női alakot, melynek fejére legfinomabb mousselin ruhájú lebegő nők koszorút raknak; a trón alatt symbolumokat tartó női alakok. Jobb felől teljes hivatalos diszben hódolva közelg egy törvényszéki elnök. Mindez rikító világos al fresco színekben (mert nyilván sötét helyre való) van festve. Vetünk a párisi szalon bírálói ellen, kik nagy díjjal jutalmazták Baudryt ez allegoriáért — ha azt mondjuk, hogy színházi jelenetnél egyebet nem látunk a kepben. Mesteri az alakok összeállítása, fölötte természethívek az alakok magok és ruhá-

zatuk, de e naturalisticus jelenet nélkülözi a pathost, a modern reflexio idegenkedik ilyen, csak színpadra való ürességtől.

Minő más Bouguereau két gyönyörű képe *A vígasztaló szent szűz* és *A hullámokból kiemelkedő Vénus*. Az idealis irány-
nak két gyöngye; az egész tárlat legmeghatóbb képei. Messze vissza kell menni, a renaissance nagy mestereihez, a Raffael *Galatheájáig*, míg egy képen annyi üde, bájos női alakot együtt lelünk, mint a Venus-képen. A tritonok ámulattal nézik a tündéri lényt, mely mennyei fényt áraszt maga körül, magok a csudaszépségű nereidák elragadtatással bámulják a tenger csudáját. A kép varázserővel köti le a nézőt és megvigasztalja sok vérlázító, undorító jelenetért, melyet végig kell szenvednie a tárlatban. Szerencsére csak a művészek kisebb számánál hagyott a nemzeti nagy háború, meg a commune rémuralma oly erős utóhatásokat. Túlnyomó számmal vannak, kik az élet szelidebb pillanatait örökítik meg. Nincs ugyan sok Bouguereau-fele idealista, de megnyugtató, hogy a realisták sem mindig vérengzők; találunk tárgyat a falusi nép foglalkozásai körében — Langée *Krumpliaratás*, Bastien-le Page *Szénagyűjtés* — vagy vidám humorral vázolják a párisi életet — Brilouin Georges *Dandin lakzija*, Beraud *Párisi estély*, Dantan *A modell reggelije*, Leleux *Contes à Bébé* stb. A coloristák közül Sautai (*Dante a száműzetésben*), Richter (*Othello*) és Herbert (*Szent Agnes*) tűnnek ki. Az arcképfestés a mesterek egész sorával tündöklök: Bonnat a legkiválóbb, mellette Dubois, Hébert, Lévy, Collin, Toudouze, Clément stb. adtak arcképeket. Itt inkább, mint bármely más műirányban, jogsult az erős realizmus. Bonnat *Grévyje* teljesen kiengesztel a *Jobbal*, a francia osztályban ez kétségtelenül a legjobb arckép.

Van Bonnatn kívül az öreg Cognietnek még két kitünő tanítványa, kiknek mesteri arcképei Bécsben 1873-ban nagy méltánylatra találtak: Gaillard és Jaquemart kisasszony. Az előbbit csak három rézmetszet képviseli, a másíkról teljesen le kell mondanunk. Közös mesteröknek Bonnat állította a legszebb emléket, lefestette és nagy örömünkre beküldte, ott függ *Grévy* szomszédjában. Hálás alak az öreg, szikár esontos teste, eles szikrázó szemei, erős pofacsontjai, mintha csak Bonnat ecsetje számára termettek volna, ki szemközt álló *Jób*jában az élethű jellemzes legvégső határáig jutott.

A nép- és tájfestők sok szép képet hoztak. Curzon *Subiacoi zarándokai* és *Amalfii kútja* az olasz élet hű ábrái. Mások, mint Laurens és Landelle távolabb vidékre mennek, az előbbi egy taurisi utcát, utóbbi algeri leányt festett. Franciaország kies déli vidékei és a komolyabb Normandia több képen tűnnek szemünkbe. De legtöbbször nem a táj szépsége vonzza a művészeket, a hegyek, völgyek körvonalai, a sokféle színjáték, esetleg a tengerparton a hullámok és ezek közt a szirtek és szakadékok mind nem földolgoz, legtöbbször csak a hangulatot festik, melyet a művész kedélye mindezekbe rak, egy-egy pillanatot van megragadva, mely komor, mélabús hangulatának megfelelt. Ilyenek: Langée képe (*En Octobre*), Harpignies (*Vallée de l'Aumance*), Yon (*Lande à Varengeville-sur-mer*), Beyle (*Sur la falaise*) és a legszebbek egyike Breton artoisi faluja. Sajnálattal nélkülözünk néhány nagy mestert: Troyont, Dardoizet, Baront. Sokkal könnyebben békülünk ki azzal, hogy a középszerűségek özöne kívül maradt, mely pár év óta a párisi szalont el kezdi árasztani. A francia helyes tapintattal járt el e részben és talán e tapintatnak köszönhetik a francziák, hogy ennyire kimagaslik a kiállításuk minden más nemzet fölött.

Nemcsak külsőleg, hanem jellemre is legközelebb állanak hozzájuk a belgák, kiknek osztályán keresztül jutunk el a francia nagy teremhez. Belga festők sűrűen járnak francia műhelyekbe; sűrű nyoma maradt festményeiken. A jövő műkritikusai talán könnyebb sikerrel fogják a belga iskola külön tulajdonságait jellemezni, melyek a francziától különböztetik, a jelenkor emberének alig sikerül. Pedig meg volt különben majd minden előfeltétel arra, hogy náluk teljesen sajátosság nemzeti stílus fejlődjen: nagy művészeti tradíciók, melyek a jeles flamandi festők óta soha nem szakadtak meg teljesen, az állam nagymérvű műpártolása, dúsgazdag társadalom, mely irányt szokott adni a köréből kiinduló és ízlése szerint dolgozó művészeknek, végül voltak és vannak nagy mestereik majd minden szakban. Mégis a túlerős francia művészet magához vonzotta közülök a nagyokat és kicsinyeket egyaránt és miként köznyelven a belga fővárost kis Párisnak mondják, úgy tényleg egyforma a szellem, mely a kis Belgium s a nagy Franciaország művészetét átlengi. Talán megtörténik még, hogy a flandriai elem újból annyira erőt vesz a mű-

vészeten, miként hódít az irodalomban s az életben, talán a a brüsseli szalon gazdag tárlatában e fordulat meg is látszik már; Bécsben se kilencz éve, se most nem vehető ki elég határozottan, hogy szabatosan jellemezni lehetne. Legyen Belgium példája tanúság azoknak, kik magyar nemzeti művészet lehetőségéről álmodnak addig, míg művészeink egyik fele a német, másik fele pedig a francia művészet emlőin nő nagyra és midőn annyi előföltétele, mely amott Belgiumban megvan, nálunk hiányzik. Igaz, hogy sok másért kárpótol az erős nemzeti öntudat és sajátosság, mely amott még csak ébredt és a francia túlsúlylyal szemben csak nyomról nyomra fejlődik.

Az öreg Gallaitban tisztelik a belgák nagy mesteröket. A korábbi bécsi világtárlaton három kitünő arczképet bámulunk tőle, köztük a IX. Pius pápa ritka szép képét. Ugyanakkor három nagy allegóriája is volt. Most, miután egész életének legnagyobb föladatát megoldotta, elküldte hat méter magas és kilencz méter széles historiai képét, a tournayi pestis (1092) megható tragédiáját. Ez a mostani tárlat «ő látványossága», miként volt a korábbiban a Cabanel *Florája* és Piloty *Thusneldája*. Az ősz festő évtizedeken át dolgozott a több százra menő alak előállításán. Túlzás nélkül mondható, hogy ha egyebet sem festett volna soha, ez az egy kép is minden időkre föntartaná magas röptü szelleme emlékét. Mert egyaránt bámulatosak: a compositiója, a nagy csoportok tagozása s az egyéni jellemzés. Bámuljuk, miként hat az országos csapás minden nemű, rangú és korbéli egyénre és mint nyilvánul rajtok a kétségbeesés rajongásától sugallott nagy egyházi fölvonulás hatása. A műkritikusok leggondosabb tanulmány után ki fogják mutatni az egyenetlenségeket, melyek évtizedekig tartó munkásság tartama alatt az ecset-kezelésben beállottak, kifogásuk lesz talán a levegő-távlat ellen, mások meg a szín-hangulat ellen emelik szavukat. Mind e tekintetekben igazuk lehet; csak egyben hibáznak: ha a tárgy ellen kelnek ki. Igaz, hogy megkapó a tömérdek nép kétségbeesése, a sok testi, lelki gyötrellem, melyet a halál előérzete, a kinalás fájdalomja okoz; igaz, hogy a végső helyzet borzadályai egész hatalommal ragadják meg a nézőt és mintegy beleállítják e kétségbeesett tömeg közepébe. Megis enyhíti valami e rettenetes bajokat, az, hogy e halálra szánt, sajnálni való szegény nép sem esett meg teljesen kétségbe, mert még hisznek, meg remél-

nek. Íme a nagy különbség, mely e Gallait-fele kepet a durva francia meszárlások, a vérlázító spanyol rémdrámák, a Siemiradzky hóheros jelenetei fölé emelik. Gallait képe az udvarban, melyben elhelyezték, elfoglalja az egész falat, az udvarra nyíló felhomályos folyosó megengedi, hogy minden megkívánható távolságból szemléltessék, tompított üvegtáblák borítják az udvart és nyugodt, egyenletes világosságot árasztanak el fölötte. Az egész tárlatban nincs kép, mely oly alkalmas, oly teljeseu kielegitő elhelyezést nyert volna. Másért is dicséret illeti a rendezőket, azért, mert ügyes tapintattal a búskomor kép szomszédságába, az oldalfalra, odaakasztották Verhaes vidám *Gyermekprocessióját*, mely a szomorú múlt nyomorát egy fordulatra elfelejteti velünk, és elénk tárja a vidám jelenből néhány száz mosolygó leánygyermek sorba fölvonuló seregét. A fölvonulás Brüsszelben történt 1878-ban, a belga király ezüstlakodalma alkalmával, s a kép virtuoz művészi földolgozása ez alkalmi jelenetnek. A budapesti műtárlatban láttuk és azóta nálunk is igen népszerű.

Oly csábító e két kép hatása, hogy könnyen a többiek hátrányára válik. Pedig a terembei képek is gondosan vannak összeválogatva és sok köztök behatóbb figyelemre is méltó. Köztök van az ügyes Charles Hermans. A kedélyes mester, ki máskor leánykákat megles, mikor fölciczomázzák magokat vagy Róma környékén kellő teriméjű dominikánusokkal golyózik, ezúttal gyermekkórházba viszen bennünket, hol hűséges valóságukban mutatja be az apróságokat s a gondozó ápolónőket. Továbbá megjelent mindkét Stevens, Alfréd két képpel (*A festő szalonja*, *A Mária-bogár*) és József igen humoros kis darabbal (*Kutya tükrök előtt*). Ugyanott vannak Frère Orban arczepe Gallaittól, néhány igen jó éjszak-tengeri és handriai tájkép. Lybært Théophile, fiatal festő, apró szent képet küldött, mely tárgyánál fogva bir reánk érdekl: magyar szent Erzsébetet festi, a mint a templomban térdepel és imádkozik. A kis képet a kezdő művész talán nem annyira szent Erzsébet kedvéért festette, mint azért, hogy a középkori ruházatban és a román templom belső építészetében tett gondos tanulmányait értekesitse, inkább régészeti mintakép, mint festői mű.

A francziákkal való szoros rokonságu műirányuk miatt itt kell következniök a spanyoloknak. E rokonság legmeglepőbb a rémképekben. Ha a francia és belga osztályokban néha

mélyen elszomorító, sokszor vérlázító képek lelohasztották idegeinket, akkor még mindig vannak, a kik ez éjszakibb szomszédokon túltesznek, s ez urak a spanyol osztályban találhatók. A délibb nap hő képzelme nem éri be egyes vérengzéssel, neki tömegek mézsárlása kell, egyes véresöppök a véres viadalokhoz szokott népet nem elégítenék ki, neki vertócsák kel-
 lenek. Így lehet magyarázni, miért választotta ki Casado del Alisal José épen a legrettenetesebb jelenetet Aragonia történetéből, a barát-király Romiro életéből. A művész *Huescai harang-*nak nevezi 445 centiméter magas és 580 centiméter széles képét. Ez óriási vászon két harmadát bal felől egy nyirkos tömlöcszerű sötét előtér, nyilván egy torony föld alatti ürege foglalja el. A toronyból frissiben lemészárolt emberfej csüng alá a kötélen, előtérben természetnagyságú, épen most levágott emberfejek gurulnak a sarokban, körülöttök vértócsa kepződik. Ha kissé hátra tekintünk, egymásra rakva ott szemléljük a hozzávaló élettelen törzsöket s ez undorító realismussal festett környezetben, középen ott áll a verszomjas szörny, Don Ramiro. Fölemelt kezében vérfoltos kardot fog és erős fenyegetéssel a nemesek felé tartja, kik a lépcsőn iszonyodva megállanak és álmélkodó szemöket a szörnyegetegre meresztik. Mind ez oly drámai élenkséggel van előadva, mint ha csak kézzel fognók ez alakokat és mintha a rettenetes hely büzhödt levegője orrunkat érné! Ha igaz, hogy minden művész a maga kora és köre szülöttje, akkor e remképből a mai művelt spanyol társadalom izlésére nem igen kedvező következtetést vonhatnánk. Ehhez képest a háború förtelmeinek nagynevű festője, Goja, még valóságos kezdő. Azonban bármint szörnyüködünk, egyet nem tagadhatunk meg Don Jose-tól, hogy bámulatos virtuozitással kezeli az esetet. Hasonló ügyességet tapasztalunk néhány más nagy historiai kepben, mint például a Pradilla képében, mely az örült Johannát ferje koporsójánál ábrázolja. Kevésbé sikerült, úgy compositóra, mint színezésre, Vera kepe, *Numantia ostroma*, ellenben jellemző kép Moreno Carboneroé: *Navarrai Károly tanulmányai közepette*. A genre, tájkép, esendélet mind gyöngébben jelenkezik a spanyoloknál; jellemző vonásuk, hogy előszeretettel kedvelik a hideg szín-skálákat. Ebben épen ellentét hozzájuk az olaszok az ő fölfoghatatlan tarka-barkaságaikkal, melyekről e dicső nemzet érdekében jobb lesz hallgatni. A román neuze-

tek körében talán ők az utolsók, ők, kik valaha az elsők voltak.

A román művészetről pedig általánosságban az a benyomásunk, hogy midőn legutóbb a naturalismus legvégső határához eljutott, a hanyatlás lejtőjére lépett, mely lefele viszi. És a mennyire kortárs ítélni lehet, úgy látszik, hogy épen a túlzott naturalismus, mely hanyatlását jelzi, hat oly meglepő módon minden egyéb nemzet művészetére. Soha a francia irodalom nem hatott szélesebb körre, mint most, soha a germán és szomszédos többi népek művészei nem fogadták be mohóbban a francia irányt, mint korunkban. A szűkkörű bécsi szalonban is mindenfelé látjuk nyomát, hazánktól az éjszaki Skandináviáig.

Ez legnagyobb dicsősége, hogy mikor otthon leáldozik napja, hódító körútra indul, akár a hajdani görög művészet.

AMPELOS.

ÉRTESÍTŐ.

Az angol irodalom története. Írta Taine Hippolit Adolf. Fordította Csiky Gergely. Első kötet. Buda-Pest 1881. A magyar tudományos Akadémia könyvkiadó bizottsága.

Ha majd eljön az idő, midőn Franciaország állapotát az utolsó Napoleon alatt higgadtan ítélni meg, nem fogjuk a császárságot a súlyedés, hamisság uralmának, kalandorok s szemfényvesztők korszakának nevezni, minőnek ma szigorú erkölcsbírák, pártos politikusok rajzolni szeretik. Majd megemlékezünk, hogy a nagy árnyék mellett kell ott lenni fénynek is. A hatvanas évek tudós nemzedéke például, melyhez Taine (született 1827-ben) is tartozik, a francia szellem történetében korszakot képez, mely ha első pillantásra nem oly káprázatos is, mint a költői romantikusoké volt, de hatásaiban mély, s talán szétágazóbb. Midőn az előtérben, a politikai színpadon a közönség izgatására az egy napi hősök mephistophelesi komédia jeleneteit játszották, Franciaország legjobbjai oly serény szellemi munkát végeztek, melyhez fog-

hatót akkor Európa egyik népe sem mutathat föl. Franciaország tudományos forradalmon ment keresztül.

Philosophiája, történetírása megváltozott; szellemi látköre szélesbült. Mohón vette magába azt, mit a külföld a tudomány terén létrehozott; érteni kezdé a német idealismust s kritikát és még szélesebb útat nyitott az angol szellem behatásainak. Mintha a tudományban az exclusiv nemzeti ízlés és hagyomány békőiből szabadulni vágyott volna. Csakugyan az ultramontanismus törekvései, az imperialisták lelketlensége, a császárné divatjai még nem magyarázzák a kort. A Dupanloup-k mellett ott van Renan, a Cæsardicsőítők mellett ott van Sainte-Beuve, ki a múmiák alkotta senatusban a szabad kutatás éles védője, bátor szókimondó s kit semmi szín alatt nem lehet rávenni, hogy a császári íróról csak egy sornyi dicséretkét is mondjon; az «utánunk a vízözön»-politikuskok mellett belátó, komoly emberek egész sora, kik a roskatog alapú császárság ingadozása alatt nemzetök betegsége okát figyelemmel kutatják s azon igaz, a francziánál egész új gondolatra jutnak, hogy a nemzet politikai üdve nem a kormányformában, hanem erős kormányban rejlik. A mint a hivatalos philosophia helyébe új tudomány lép, a kizárólagos francziasság helyébe a mélyebb elméjűekben széles körű fogékonyosság: úgy támadnak a politikai kalandorok mellett igazi államférfiak, kik se republikánusok, se orleanisták, se imperialisták, egyáltalán üres jelszókön nem lelkesedők, a kik előtt a jó, pártoktól független administratio mindenestre többet ér, mint a politikai klubbok leggyönyörűbb határozatai. Jellemző a franczia viszonyokra s az ébredő új szellemre, hogy ezek a józan belátásúak eleintén majdnem kizárólag szobatudósokból, az elmélet embereiből sorakoztak, épen a hatvanas évek nemzedékéből. Köztük van Renan, Taine, élükön pedig a mester, egy régibb franczia: Sainte-Beuve. Már Sainte-Beuve gyakorolta a napi politikán, az egyes régimek hősein éles, metsző kritikáját. A tudósabb, rendszeresebb, erélyesebb Taine később a modern, absztrakt politikai ideálokat végkép romba dönti.

Csakugyan jól jegyezték meg, hogy az új Franciaország tudósait Sainte-Beuve tanítványainak lehetne nevezni. Ezek között első sorban áll Taine. Nem érdektelen a fonalat követni, mely Sainte-Beuvtól az utóbbihoz vezet. Sainte-Beuve Franciaország egyik legkiválóbb s kétségtelenül legfogékonyabb, leghajlékonyabb szelleme: igazi Proteus, kinek művei majdnem tökéletesen visszatükrözik a franczia szellem e századbeli alakulásait. Lelkesedett a

romantikussal, bámulta Lammenais, érdekelte a Saint-Simonismus, együtt érzett egy múlt kor vallásosságával. Joggal elmondhatta a római íróval «*nihil humani a me alienum puto*» s e mellett alapjában kezdettől végig józan franczia, kényes ízlésű causeur, skepticus hajlamú kritikus maradt. Ez a csodálatos szellemi fogékonyságú ember tanította először a francziát a «relativ» fogalmának nagy fontosságára, és kritikai sokoldalúságra. Fogékonyságánál csak skepticismusa volt erősebb: a meleg érdeklődés tárgya nála azonnal hideg kritika tárgya lett. Sainte-Beuve úgy volt a szellem dolgaival, mint gyermek a húsvéti piros tojással. Első pillanatban örül neki; de azután annak örül, hogy széttörheti. Ez gyöngeség; hiányzott nála minden rendszer; s ha így a systemák beszorító hatásától menekült, hiányzott nála az is, mi a systemák jó oldalát képezi. Sainte-Beuvenek csak módszere volt; s módszere nem volt egyéb, mint skepticismusának igazolása.

Taine ezt a skepticismust kijavította. Épült a változatos szempontokon, hanem rendszert is keresett hozzájuk. Nála a causeur helyébe a tudós lép. Sainte-Beuve skepticismusa a tudományt sem kímélte, Taine egyik jellemző vonása a tudományban való rendíthetetlen hit. Úgy beszél, mi több, úgy érez mintha a tudományban meglelte volna a híres archimedesi pontot. Maga Sainte-Beuve a szellemi epikureus is meghódol a fiatalabb bajnok erélyének.

Taine először az anatómián kezdette, holttestemeteket bonczolt: a classikus philosophusokat, az egyetemi philosophiát. A XIX. század klasszikus philosophusairól szóló műve talán valamennyi közt a legélénkebb, legsikerültebb. A különös a dologban az volt, hogy Taine-en s elvtársain kívül csak kevesen tudták, hogy ezek a philosophusok halottak; a legtöbben azt hitték, hogy élnek. Képzeltetni a sok «gyilkos» kiáltást, midőn észre vették, hogy Taine e nagy tekintélyekből anatómiai præparatumokat csinált.

Második merészebb tette *Az angol irodalom története*. A legújabb időkig minden francziában volt valami Voltaire ízléséből s ha Shakespeareben többé fetregő barbárt nem látott is, inkább érezte idegenszerűségét, mint szépségeit. S íme most egy franczia egészen belémelegszik az idegen nép szellemébe és sublimis szépségeket tud találni idegen talajon, szépségeket, melyek párját «itthon hiába keresni». De ez még a csekélyebb dolog. Sértőbb, volt az, hogy az emberi szellem tényeit természettudós módjára magyarázta. A költőt teremtésében ép oly természeti szükségesség hajtja,

mint a méhet, ha sejtjeit építi, a selyemhernyót, ha gubóját fonja. — Még az ily állításokon is győzedelmeskedhetett volna az élez. Hanem Taine többet tett, s ezt nem tudták neki megbocsátani. Nem csak elméletileg állította e tételt; az emberi tények szükség-szerűségét az egyes irodalmi korszakokról adott színes képeiben mintegy elevenné tette; az ember szinte tapintatlatta. — Könyvének tulajdonképen egy hőse van: ez az angol-szász faj; ez teremti aztán a természeti s változó történeti viszonyok szigorú behatása szerint Chaucert, Spencert, Shakespearet és Byront, könyvében nincs semmi «talán», vagy «lehet», mindennek «kell» történnie. Annál több varázsszal hatnak e szigorú logikai keretbe fűzött, ragyogó tollal megrajzolt irodalmi képek. Magokkal ragadják a gyanútlan olvasó képzelmet; az többé nem is veszi észre, hogy tulajdonkép egy költői ember visioival van dolga; s mert ezek igazak, azt hiszi, igazak azon elméleti tételek is, melyekből az író látszólag kiindult. Valójában Taineben a historicus nagyobb, mint a tudós és írói tehetsége hasonlíthatatlanul erősebb, mindenek fölött sokkal eredetibb, mint elmélete.

Érdekes e tekintetben is Sainte-Beuve eljárását az övével összehasonlítani. Látszólag Taine onnan indul ki, hol Sainte-Beuve megáll; valójában pedig az ellenkező úton halad. Sainte-Beuve is elismeri a faj, a természeti viszonyok, történeti alakulások, a «correlatio» stb. befolyását az egyénre; hanem e befolyásokból fakadó tények előtte nem a legfontosabbak. Pontosan számba veszi őket, de csak azért, hogy hatásaikat mintegy az egyéniségből kivonja. E körülmények ismerete által csak azon pontig akar eljutni a lélekben, hol annak sajátos élete kezdődik. Mintegy lefejté általok az egyénből azt, mi benne korával, többi társaival közös, hogy tisztán szemlélhesse azt, mi az egyénben egyedül a genius ajándéka, a természet titka s örökké megmagyarázhatatlan. Innen van, hogy Sainte-Beuve ezer arcképet rajzol, s ez arcképek mindegyike más vonásokat mutat. — Taine is az egyénből indul ki; hanem nála az nem bír önállósággal. A külső ember a belsőnek jegye; a belső pedig csupa általánosabb törvények szövete, egyéb semmi. Taine, hogy systematicus maradjon, megöli az egyént; Sainte-Beuve inkább lemond minden rendszerről, csak hogy annak életét megmentse. — Sainte-Beuve örül, mulat, lelkesedik az emberi élet ezer változatán; Taine is rokonszenvet érez az élet minden eredeti nyilatkozatával szemben; de nem nyughatik, míg a szellemi élet összes jelenségeit, a történeti fejlődés folyamatát néhány elvont for-

mulába nem szorította. Mintegy markában akarja tartani a világot. Rendkívüli tehetségre mutat, hogy ily valamit Taine legalább lát-szólag elfogadhatóvá tett; de a törekvés alapjában elhibázott dolog; annyit tesz, mint a tengert kanállal kimeríteni. Mikor így Taine a faj minden jellemvonását, az egyéniség minden mozdulatát, a történet minden fordulatát deducálja, önkénytelenül eszünkbe jut Goethe gúnyos verse:

Wenn das Erst' und Zweit' nicht wär,
Das Dritt' und Viert' wär' nimmermehr!

Igazán, a történetre a szigorú természettudományi módszert alkalmazni, majdnem oly képtelen gondolat, mint a művészetben a mechanika törvényeit keresni.

Nem is Taine methodusa készlet elismerésre. Ez a methodus tulajdonkép nem is az övé; az angolok régebben kifejtették s alap-gondolatai már Herderben találhatók. Csak az a szigorúság Taine sajátja, melylyel e módszert alkalmazza, s e szigorúságnak — mint láttuk — vannak hiányai.

Taine könyvét nem is történet-philosophiai része, hanem leírásai, költői jellemzéseik teszik mindig friss érdekűvé s becessé. Taineben a philosophus, a tudós mögött költő rejlik, gazdag képzelőmű festő. Mit bánom én, ha a keret tökéletlen, mikor a képek oly szépek! — S itt sajátságos ellenmondásra találunk Taine írói egyéniségében. Ő azt hiszi, hogy analysál; azt hiszi, hogy történetében fogalomról fogalomra halad, hogy képei kapcsolatában tudományos szükségesség rejlik. Pedig Taineben nem a tudományos analisáló elme, hanem a képzelem dolgozik. Az egyes irodalmi képek közti kapcsolat pusztán illúzió. A hol ő kapcsolatot lát, ott a higgadtabb olvasó, ki Taine fényes rajzai által el nem ragadtatja magát, csak a képzelem ugrásait látja. Bizonyos vagyok benne, hogy egy hasonló gazdag képzelemmel, de más kedély-iránynyal bíró ember váltig különböző képét adhatná az angol irodalomnak. — S képzelem ez esetben is elhithetné vele, hogy csak így helyes, mert ennek így s nem másként «kellett» megesnie. — Szóval Taine azt hiszi, hogy e művében methodusa vezeti, hogy az eredmények, melyekhez eljut, methodusa eredményei. Pedig «álom tükrözé e képeket»; szerencsére egy költői lélek álma, mely néha a valósághoz közelebb jut, mint a tudomány bonczolató ébersége.

Azt sem lehet elhallgatni, hogy az egyes irodalmi képek a phantasia tüze által valami szertelen ragyogást nyernek, mely emeli

szépségöket, de néha nagyon túlozza a valót. A mint az egyes képek közt hiányzik a fokozatos átmenet, egyes korszakok, költők különböző jellemvonásai közt sincsen meg. A fejlődés, az egyén lelke úgy is csupa ellentéteesség; Taine ez ellentéteket annyira fokozza, hogy végre nem értjük meg kapcsolatukat. Az első lapon látjuk a durva germánt, majd nem mocsárban fetrengő Caliban, a második lapon már heros, a harmadikon vallásalapító. Taine phantasiája szétrepeszti a jellem organicus kapcsolatát s minden egyes vonást teljes napfényben mutat föl. Kábító viziók járnak át elménket, ellentétesek, fényesek s az eredmény mégis csak az, hogy ezek az «úszó viziók» egymást homályosítják s a hatás tompa benyomásban végződik. Ha leteesszük a könyvet, úgy érezzük, mintha soká napba néztünk volna; elhomályosul előttünk minden s elménk a sok színes karikától káprázik. Ezt a benyomást nagyban fokozza Taine szaggatott, ezerjelzős stylusa is, mely minden szavával árnyalni akar s minden fordulattal a phantasiát sarkalni.

Egyáltalán merész dolog volt, irodalmi képtár segélyével egy népet magyarázni; egy faj psychológiáját pusztán annak irodalmi termékeire támaszkodva, megírni. A faj jelleme nyilatkozik bennük, semmi kétség. De mennyi túlzással, mennyi önkényes nagyítással! S Taine e túlzásokat, nagyításokat első rendű tényeknek veszi, melyekből mathematikai biztossággal következtethetni. Már az alap, melyre Taine épített, ingadozik.

E tekintetben utolsó műve *A jelenkori Franciaország alapjai* nagy haladást mutat. Ezer tanú által hitelesített, határozottan körvonalozott tények, hivatalos okmányok, jelentések már egészen különböző adatok. Ezekből Taine-nek a dolgok mélyére ható elnéje ép oly megdöbbentő igazsággal rajzolta meg a nagy forradalom képét, mint azelőtt, a pusztá irodalmi jelenségekre támaszkodva szerencsés költői sympathiával, de túlzással is az angol irodalomét. Ez utóbbi mű szigorúan vett tudományos értéke, első rendű szépségei mellett is problematicus; másiké szembeszökő. Taine e művével örökre tönkre tette a forradalom legendáját. S ez a francia író nem utolsó merészsege, midőn száz ember közül kilencvenkilenc még mindig csak bizonyos évektől, például 1789-től számítja a világ kezdetét.

Azonban térjünk vissza a munkára, mely megjegyzéseinkre alkalmat adott. Csiky fordítását élénk örömmel lapozgattuk. Taine stylusának ragyogása meglátszik egy kissé a magyar szövegen is. Olvasható, mint valami eredeti mű. Csak azt nem tudom, miért

nem akarja Csiky a «képzet» szót használni. A bevezetésben helyette rendesen képzelet áll. Csiky például azt mondja «a részletes képzelet s az általános fogalom». — Majdnem oly félszeg értelmet ad a «sensations»-t érzések-vel (40. l.) fordítani, mint a «representation»-t képzelettel. — De az ilyen itt-ott előforduló véletlenségek a fordítás jóságán alig ejtenek esorbát.

PÉTERFY JENŐ.

A nemes vér. Regény, írta Tolnai Lajos. Két kötet. Buda-Pest, Révai testvérek kiadása. 1882.

Tolnai ajánló szavai után, melyekkel regényét bevezeti (könyve Belényesi Gábornak, a *Budapesti Szemle* kitünő fordítójának van ajánlva), angol mintákon izmosodott író művét várja az olvasó; fölszigázott reményekkel fog a két kötethez és — csakhamar csalódik. Van e regény intencióiban olyas is, mintha irányregény akarna lenni; az olvasó azonban, mialatt az ötszáz lapon végig vergődik, csak az igyekvést veszi észre, újabb csalódással. Van benne ezenkívül, mint látni fogjuk, még valami egyéb, a mit nem várt s a mi semmivel sem hat rá kellemesebben egy kellemetlen csalódásnál.

A nemes vér egy erdélyi mágnás-familia, illetőleg egy familiának romja, az időktől megviselt ősi fészekben, melynek madarai: Álmos gróf, János gróf, Imre gróf, Gusztáv gróf — négy elesett ember: a kivénült családapa s kivénült legény testvérei. Mellettök Sandrin grófnő, az iskolás leány s a regény primadonnája: Olga grófnő, kinek orczáira kissé túlvirúlt bájakat lehelt huszonöt tavasz. Megannyian a híres, ősrégi Benedek családból. Olga grófnő személye szolgál a regény kiindulásához alapúl. Az elröpült évek után, melyek meghíúsíták reményeit Hymen áldása iránt, sikerül férjhez mennie, midőn a jövőhöz már alig van bizodalma — Dernyői Loránthoz, kinek sem fejedelmi ősei nem voltak s ki grófi koronával sem dicsekedhetik. E mésalliance nem vezet boldogsághoz. Loránt vagyonát, ki e házasság következtében László bátyjától külön vált, csakhamar elverik a grófok — Olga nem szereti. A grófi családba cseppent köznemes meghal keservében. Gyermekai nyomorban maradnának, de megbántott testvére, László, magához fogadja őket, gondoskodik az egész grófi családról, pénzálzatokat hoz érte, de eredmény nélkül: az nem tér a javulás útjára; része van a megalázásban, szégyenben — az egy Sandrin grófnő kivételé-

vel, a ki nemes gyöngy e rút szemétdombon s kit Dernityői László nőül vesz a regény utolsó fejezetében.

Ez a különben elég érdekes mese van elbeszélve, jobban mondva elnyújtva két testes kötetben. Nincs benne semmivel sem több, mert a mivel a szerző a nagy számú hézagokat kitölti, az a legközönségesebben üres töltelék s könyvből tízéval lehetne kitépni a lapokat és párjával törölhetnők a fejezeteket a nélkül, hogy az olvasó valaminek a hiányát érezhetné. Kapunk igen sok részletet, de nem a cselekvényhez tartozókat, vagy olyanokat, melyeket természetes kapcsolatba hozhatnánk vele. Az, a mi regényének a lényege, semmivel sincs jobban indikálva vagy indokolva, mint fentebbi kivonatunkban. Csupa «fait accompli»-vel találkozunk: Loránt megszerette Olgát; Lászlótól elvált; Olgát elvette; nászútra ment; Olga Russo Emil, nápolyi herczeggel megismerkedett; Lorántnak egy olasz ballerínával kalandja volt; grófi neje oldalán tíz évig betegeskedett — — stb. stb. Az olvasónak valóban jó adag könnyenlívással kell bírnia, mert Tolnai mindezt kedélyes nyíltszívűséggel beszéli el, de igen fölületes általánosságban, a helyett, hogy az eseményeket fejlődésökben mutatná be s elemezné a helyzeteket.

A tárgyalás e módszerének a szerző, úgy látszik, esküdt ellen-sége; a leglényegesebb momentumoknál következetesen mellőzi s ha elvétele belé esik, úgy gondoskodik, hogy a leglényegtelenebb pontoknál történjék. Ilyenkor aztán összehoz sok, igen sok apró részletet s miután eredeti meséje szövevényétől elszakadt: jobbra és balra, a hogy éppen eszébe jut, új szálakat bocsát és új szövevényt kezd. Azt, a mi a leglényegesebb, elvéti, — azt hinné az ember, szándékosan elkerüli. A helyett, hogy Loránt szerelmi szenvedélyének keletkezését magyarázná, testvérétől való megváltását fejtegetné; a helyett, hogy a közte és Olga közt lévő házasságról képet adna, Lászlót otthonában, tevékenysége szerepében mutatná be, a grófokat saját viszontagságaik között, Sandrint szinte a saját eszme- és munkakörében: esodálni való naivsággal elmondja egyszerűen, hogy ez meg ez történt, csak úgy hamarosan, mellékesen s aztán siet a grófi istállóba vezetni, hogy halljuk tíz lapon keresztül az «istálló-bölcséletét» és lássuk «világát», onnan meg a konyhába, a fazekak bölcseségéhez és világába. Megkérdezteti (kielégítendő nemes kíváncsiságunkat) Imre gróf által Loránttól, hogy hol csináltatja ruháját, hogy hány gomb van a cipőjén; kifordítja szemünk láttára dr. Harmath Kálmán, a furfangos prókátor lelkét; tanúivá avat annak, hogy tiszteletes Fadgyas uram hogyan vész a tiszteletes asszonynyal

össze; szemünk láttára elbucúztatja a Dernityői fiúkat (22 lapon keresztül) pajtásaiktól; meghí alhoz a fura és természetesség nélküli hetzhez, melynél három úri egyéniség (26 lapon keresztül) ajánkozik nevelőnek, és beszél a Dencz és Éhes táp-, tan- és nevelő-intézetéről, hova a Dernityői fiúkat elhelyezik — — hatvan lapon keresztül!

Csak a főszemélyeket és a főeseményeket veszjük el szemünk elől minduntalan s ha esetleg mégis találkozunk velök, csak a háttérben látjuk őket, mintegy a mellékszemélyek háta mögött. A regényszélesebb mederben mozog ugyan, mint a dráma; megengedhet magának kitéréseket, kanyargásokat, mint a folyó — forrásától torkolataig, de mint ez: öregbednie kell általok s a folyás főirányának ki kell tűnie. Az incidensek nem szorulnak szigorú motívumokra, de bizonyos szerves kapcsolatban kell lenniök az egészszel, magyarázniok kell azt s a mi fő: nem uralkodhatnak rajta. Ez adja meg a regénynek az egyiséget, a művészi rendet, a világosságot, az okszerű határok közt maradó változatosságot. Nélküle csak lazán összeszótt tarka jelenetek fűzére — — mint a *Nemes Vér*.

A milyen általánosságokban mozog a főcselekvény, ép olyan általános az alakok karakterisztikája. Leginkább ruhájok, arcuk és természetük minemősége szerint szokta őket jellemezni, vagyis külsőleg; az, a mi a ruhán belül van, titok előttünk — pedig erre nézve gyönyörű példákat találhatott az angoloknál, kiket oly méltán bámul. Tolnai gyakorlati élelmességgel megkönnyíti magának a dolgot: maga gondolkodik, nem, — csak megszólal alakjai helyett. «Olga határozotlanul szépnek találta Lorántot, csak egy kicsit ostobának és gyerekesnek», s ezzel, azt hiszi, jellemezte Olgát is, Lorántot is. Olgáról még csak nyerünk valamelyes képet, inkább mások, mint maga által; de Loránt csakhamar meghal s a mikor ő maga örökre elhallgatott, elhallgat róla minden ember. Pedig életében is nemcsak hogy nem tesz semmit, de nem is szól semmit. Nem ismerjük. Hogyan érdekeljen már most sorsa —, tragikuma által, halála által, mely csakugyan hirtelen halál, mert a könyv csak azt mondja róla, hogy szenvedett és lesóványodott — az ilyes fölött az olvasó elsiklik, nem hagy benne impressiót, mert ez csak üres szó: és meg van lepetve, midőn egy szép és szomorú lapon Lóránt a tóparton kiadja lelkét. Miért nem szabad e lélekbe tekintenünk? — Szeretném a szerzőtől megkérdezni, de tartok tőle, hogy zavarba hozom.

László parlagi alakja jobban kiválik; annyira közönséges példánya a falusi jó embereknek, hogy kevés vonásból is ráismerünk. Sandrinról semmi egyebet sem tudunk, mint azt, hogy szeret dol-

gozni s hogy milyen a homloka, szeme, keze stb., mint összes többi alakjairól is. A fő vagy kopasz, vagy a megfelelő színek szerint bozontos; az arcz telt vagy csontos, sok színű szemekkel; a nyak hosszú vagy rövid; a kéz húsos vagy eres; a láb vastag és rövid, vagy vékony és hosszú — — íme Tolnai chablonszótára a jellemzéshez. Hozzá kell tennünk, hogy igen nagy bőségében szenved a synonymáknak, melyeket következetesen egymásra halmoz s melyekkel, minthogy két ilyen fogalom soha sem egyenértékű s mert fokozatot sem fejeznek ki mindig, rendszeren csak homályosabbá teszi képét. Íme egy példa: «Vén, ősz szakállú, hosszú, vállra boruló hajú, fekete arczú, nagy, buja, sötét szemöldökű, kis, töpördött ember üldögélt» stb. (I. kötet, 177. lap.) De térjünk vissza Sandrinre; Olga gyűlöli. Míg Olga hajadon, nem értjük e haragot, mert Sandrin még iskolás; mikor Olga férjhez ment, annál kevésbbé értjük, mert hisz Sandrin már nem árthat neki mint vetélytárs. De hát miért is haragszik rá? — azért, hogy a szerző intenió szerint férjhez ne menjen, megöregedjék s hogy az előre haladott korú Deryői László elvehesse. A férfiak és nők közötti korkülönbség az előre haladó idővel arányban kisebbedik. Sandrin nem szemekink előtt, csak úgy titokban, a coulissák mögött vénül meg, szerepe olyan, mint a kapusé a nagy úri házaknál, ki néma tanúja a vendégek ki- vagy bevonulásának, hogy mikor már mindenki átlépte a küszöböt, meghajtsa magát és betegye az ajtót. Milyen együgyűek a szerző alakjai így is a mikor hallgatnak — hátha még beszélnének! Házi állatai azonban annál okosabbak. A lovak a «jól végzett út reményében örülnek», az ebek örömteljes várakozással lesik gazdáik mellett a vendég érkezését, szóval: mindig tájékozva vannak az iránt, hogy gazdáik min búsulnak, vagy min örülnek: «Néhány percz múlva elővezették a nagy, sötét, pejparipát. A nemes állat komoran nézett a komor, kedvetlen gazdára, nem nyertett, nem toporzékolt, mint máskor, füleit előre szegezte s ha tudott volna szólni, bizonyosan kérdezte volna: mi történt?» (II. kötet, 182. lap.)

Olgával az írónak eredetileg más célja lehetett. Műve elején boszúra határozza magát környezete ellen: ez olyasmit enged sejtteni, hogy e nőt erős küzdelemben fogja bemutatni, mely végre lehetővé teszi, hogy nyomorúságából kibontakozzék, vagy pedig, hogy küzdelme eredménytelen és hanyatlani fog; de a küzdelem minden körülmények közt föltehető. Hogyan van mégis, hogy e nő, ki, a mint szerző föltünteteti, utálja nagybátyjait, ezekkel, mihelyest férjhez ment, szellemileg és erkölcsileg egyesül? — A többi alakok még

csak a megemlítésre is alig érdemesek. Typicus vonások nélkül való, halvány, élettelen rajzok, részben caricaturák, melyek szájalomra indítanak. Ez utóbbiak egy részében, azokban tudniillik, kik az Fhes- és Dencz-féle egyesült tan- és nevelő-intézet köréhez tartoznak, úgy látszik, a való életből kölcsönzött alakokat akart a szerző bemutatni. Távol van tőlünk az, hogy ennek jogát tőle elvitassuk: a regényírónál a hatás egyéb eszközei között készséggel helyet adunk a satirának, de föltétlenül szeretnők szabni azt, hogy az író szellemmel, igazságszeretettel és bizonyos méltósággal vegye hasznát. Szóval: helyezze magát föléje szándékának s azoknak és annak, a kiket és a mit ostorozni készül. Csakis e szempontból gondoljuk, hogy Tolnai satirájához szó fér s kénytelenek vagyunk sajnálkozni azon, hogy egy oly neves író, mint ő, ha már rossz könyvet írt, ily gyermekes kifakadások alá is oda tette nevét. Valóban, nincs szándékunkban védelmünkbe fogadni a megszapult intézetet, sem a megszólt férfiakat, kik közül egy-kettő országos hírre emelkedett; ép oly kevéssé volna szükségök reá, mint a Tolnai kétes értékű czirógatásaira annak a nagy regényírónak, kinek, jegyezzük ide mellékesen, lába saruját sem oldhatja meg. De azt kérjük: minek suhogtatja a satira vesszőstóráát az, ki nem tud vele banni s ki ügyetlenségében minduntalan magát csapkodja meg vele? Hogyan mer gúnyolódni az, ki szellem híjával csak gorombáskodni tud, ki szenvedély nélküli ítézés helyett személyeskedik s leszállva a kritikus és a moralista kettős pedestaljáról, sárba vesse magát, hogy bepizskítsa azt, a kihez hozzá dörzsölődik?

Az élők, a kiket Tolnai megdobál, aligha fognak följajdulni támadásai miatt; nincs is rá okuk, s azt hiszem, könnyebben megbocsátják neki e bántalmakat, mint regényét. Annál kevésbbé juthat eszébe eljárását az igazság szempontjából bírálat alá venni e sorok írójának, ki csupán az ízlés szolgálatában áll. Azonban nem hagyhatom szó nélkül azt a cynikus bánásmódot, melyben egy nem rég elhúnyt veteránunkat, «Csergedit» részesíti, közéletünk és közoktatásügyünk egyik legképzettebb, legmunkásabb, legönzetlenebb, érdekemben egyik leggazdagabb bajnokát. Ez egyrésről a legteltesebb igazságtalanság és más résről a legnagyobb fokú ízetlenség. Ha ez elhúnyt férfiúnak egyéb érdeme sem lett volna, mint az, hogy az európai modern eszméknek Magyarországra útát nyitott, is megérdemelné, hogy Tolnai és minden ember kegyelettel őrizze emlékét. Azonban, attól tartok, rosszra hívatkozom. Azok a nagy eszmék a szerző alakjain nem igen hagytak nyomot s félek, hogy a

szerző előtt vajmi értéktelenek. Egy helyen legalább borzasztó naivnak mutatja magát e tekintetben is s a ki jót akar nevetni komoly dolgon, kérem, olvassa el a *Nemes Fér* II. kötet 37. lapján azt, a mi Darwinra vonatkozik.

Ennyit a *Nemes Fér*ről, mint regényről. Szeretnénk róla legalább mint írott műről általában valami kedvezőt mondani. Tartalmi tekintetben ez, fájdalom, szinte lehetetlen. Tolnai még nem emelkedett azon magaslatig, hogy művéből akár milyes, de egységes tendenciát vagy morált lehetne kiokoskodni. Oly gyakran veszi át személyeinek szerepét, hogy azok egyenrangúakká lesznek vele s azon látszatnak benyomását hagyják, mintha a szerző sem volna náluk tökéletesebb. Ha ez egyfelől a művet becsében csökkenti, másfelől az érdemes szerzőt sem tünteti föl oly színben és értékkel, melylyel, szeretjük fölteni, méltán dicsekedhetik; mert alakjainak nagyobb része gyarló s ha valamelyik erkölcsi tekintetben nem az: úgy korlátolt. Sandrinra is csak ráfogja, hogy okos, de nincs alkalmunk meggyőződni róla. Az életben ugyan találkoznak ilyenek, de ezek a valóságban is unalmasak és regényben még unalmasabbak. Több helyen képet s pedig igen szomorút igyekszik adni az elszegényedett erdélyi mágnásvilágról; e sorok írója nincs azon helyzetben, hogy e kifakadások alaposságát bírálhassa, de sajnálattal kénytelen constatalni, hogy a kép, melyet ad, erőtlen s hogy epés kifakadásai, melyekkel a satirai él teljes hiányát pótolni megkíséرتi, még gyöngítik a hatást. Összegezve mindent, a szerző nézetei körülbelül a következőkben egyesülnek: az elszegényült erdélyi mágnás erkölesileg is elsatnyúl, rest és fenhéjázó; a papok közt is vannak uzsorások; az örmény hunczut; a zsidó gazdag és gazember s végre: — a házi állatok okosak és Buda-Pesten minden számból akadémikus lesz és egyetemi tanár. — Philosophiai aphorismái közül csak egyet, íme: «A ki egy nagy vízen át akar úszni, az — úgy gondolom — mindent elkövet, hogy átúszszék» (II. kötet, 220. lap). A szerző egyébként igen költői kedély; tessék a bizonyíték: «Derényői úr mosolygott és e mosolygást megértették a barackfák csokros virágai» (II. kötet, 224. lap).

Jól esik, hogy legalább műve formáját tekintve, adózhatunk a szerzőnek egy kis elismeréssel. Stílje magyaros, s azt, hogy néha póriasságokba és tíjdialectusba téved, nem kívánjuk nagyobb fogyatkozásai mellett hibául fölronni. A mi kevés dialoggal találkozunk, az élénk, természetes. De — — (fájdalom, ezt sem hallgathatják el) még sem jó stilista. Nem tud a jelzőkben és kiegészítőkbén mértéket

tartani s agyonhalmozza az igéket; a művészi takarékoság és szabotosság iránt nincs érzéke és phonetikai előnyök kedvéért örömet eltűri a gondolat fölöslegét. Ekképen keletkeznek aztán az ilyes mondások, mint: « . . . ölelgették Lorántot, azon az el-elnyújtott, föl fölsivítő, magyarországi, tüzes, bolond hangon, mely . . . » stb.; vagy: « A sás a tó partján megmozdult, ingott, hajlodozott, zúgott, sivított, úgy tett, mint ha sírna, rína, zokogna . . . » stb. Azt hisszük, nem teljesítünk rossz szolgálatot, ha figyelmeztetjük arra, hogy ez nem mindig szép, valamint arra is, hogy midőn jövődöbeli regényeiben majd ismét maga is megszólal, csökkentse kissé költői hevét és alkalmazzon több megfontolást, mert utolsó művében a subjektív részek szörnyen banálisak.

A *Nemes Ver* egészében egy különben érdemes írónak tévedése — szánalmasan köznapias gondolatvilággal, compositióbeli fogyatkozásokkal, jellemzésbeli fogyatkozásokkal és némi stílbeli előnyök mellett, stílbeli fogyatkozásokkal is.

BÁNYI ZSIGMOND.

A classica philologia jelesebb munkásai életrajzokban. I. kötet. A XVI., XVII. és a XVIII. század első felének jelesebb philologusai. Írta dr. Bászél Aurél, egyetemi magántanár. Buda-Pest, 1882. Kókai Lajos kiadása.

Philologiai irodalmunk egyik legbuzgóbb munkása, dr. Bászél, újabban ismét derék munkát végzett a classica philologia történetének megírásával. E tudománynak összefoglaló története még a legműveltebb külföldi irodalmakban sincs megírva. Pedig ily munkára nagy szükség van. Szüksége van nem csak a szakszerű philologusnak, hanem minden más humánus tudomány művelőjének is. Mert a humánus tudományoknak mai napig is a classica philologia az éltető forrásuk s a modern irodalmak művelői a classica philológiának legalább avatott műértőként való tanulmányozása nélkül nem fejthetnek ki komoly és alapos munkásságot, eredetét nem ismervén annak, a mivel foglalkoznak. Helyesen mondja szerzőnk, hogy az újkor népei az Illisos víztől kapták irodalmukat. Csak egy irány van, mely jogosan szakíthat a régiek ismeretével, a modern naturalismusé. Ez csakugyan nem szorul a régiek szabályaira, ízlésére, műveire. Örülhet önállóságának, mi nem irigyeljük ez örömét.

Szerzőnk életrajzokban írta meg a classica philologia törté-

netét s ez első kötetben negyvenegy philologust tárgyalt. Helyesen járt el, mert a philologia története az egyes tudósok személyiségéhez tapad. De nem minden philologust ismertet, csak a legnevezetesebbeket. Száraz nomenclaturával nem is lehet a történeti szempont és áttekinthető egység magaslatára jutni. Már pedig szerzőnknek sikerült ez. Világos fölosztás, tárgyszerű bőség, a jelentékeny dolgok kellő kiemelése, a szorgalmas és széles tanulmány s mindenek fölött az ítélet józansága irodalmunk jelentékenyebb termékei közé sorozzák a könyvet.

A mi a teljességet illeti, arra nézve sajnálni való, hogy a renaissance-korbeli magyar classika philologia kimaradt a számításból. Igaz, hogy szerzőnk öntudatosan és szánt-szándékkal cselekedett így, s hivatkozik is arra, hogy a magyar classika philologia történetén Ábel és Szamosi dolgozik, az a renaissance-korbelin, ez az egészen, s ennél fogva csak szerénységének tudhatjuk be, hogy specialis munkálkodásnak engedte át a tért. Mind a mellett jól esett volna látnunk, hogy a classikai philologia kritikai történetében a magyar philológiának is jut hely. Azonban el kell ismerünk, hogy ily célra több előmunkálatnak kellene lennie, mint a mennyi van. Szerzőnk különben ígéri, hogy munkája második részében behatóan fogja tárgyalni az újabbkori magyar philologusokat is.

Nem mulaszthatjuk el, hogy e rövid ismertetésben egy fontos dologra ne reflectáljunk, melylyel zárszavában szerzőnk is foglalkozik. Dr. Ábel Jenő, ki a berlini *Philologische Wochenschrift* magyarországi referense, abba a hibába esett, melyet az ily referensek ritkán kerülnek el, tudniillik mintegy felsőbb forumnak nézvéen a külföldi folyóiratot, ismertetés helyett legélesebb megjegyzéseit tartja fenn számára, nem gondolva meg, hogy midőn saját (talán elfogúlt) szempontjából egyeseket megró, nem ritkán a magyar philológiának is ad egy-egy dőfést s a külföldnek legföljebb azt mutatja meg, hogy Magyarországon tudnak kritikát írni. Ábelnek ép oly objectivitással kellett volna tárgyalnia másokat, mint a hogy a maga működését ismertette. Ő bizonyos kegyes leereszkedéssel, sőt némi gúnynyal szól a magyar classikai philologia azon irányáról, mely népszerű dolgozatokkal, a tudomány kérdéseinek élvezhető előadásával a művelt nagy közönség érdeklődését is meg akarja nyerni. E népszerű irány legjelentékenyebb képviselőiül Váryt és Bászelt említi és ebben méltánytalan, mert nem akarja észre venni, hogy a kettő közt nagy a különbség, mert a Bászeli működésének szigorú tudományosság az alapja.

Bászelt igen tárgyilagosan vitatkozik Ábellel. Kimutatja, hogy az aprólékoskodó, bibelődő német philologia betűje megöli a szellemet. Mi csak kezdetén vagyunk az útnak, nekünk nem szabad a német philológiát gyarapítanunk, hanem itthon kell virágoztatnunk a philológiát magyarul, a magyaroknak. Csak így lehet majd a classikus irodalom szelleme a nemzet közkincsévé, termékenyítő magvává. Nem a külföld elismerése a mi vágyunk, hanem az az öntudat, hogy nemzetünk művelődése ügyében a magunk részéről leróttuk tartozásunkat. Nem a külföld előtti tüntetés a jelszó, hanem a nemzeti érzettől áthatott hazafias működés. Ne legyen a tudomány egyesek kiváltsága, művelt laikusnak hozzáférhetetlen. «Elvész az én népem, mert tudomány nélkül való». Mi azt valljuk, hogy a magyar classikus philológiának legjelentékenyebb és legbecsesebb műve Arany *Aristophanese*. Mert nem az a fő dolog, mit írtak a régiekről, hanem hogy mit írtak magok a régiek.

És most üdvözöljük Bászelt ez újabb művéért és kívánunk neki sok olvasót a szak társak körén belül és kívül egyaránt.

—n—n—

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tekintetes szerkesztő úr!

«Égszakadás, földindulás, a fejemen egy koppanás!» A minapában tisztelt *Fővárosi Lapok* ugyancsak kijött a sodrából, mosolygó képéből is kikelt, s egészen megfélekedezett arról a jó ízlésről és hangról, melylyel programmjában annyira dicsekszik. No nekem ugyan megesett! Az az ártatlan kis írás, a melyben Silberstein Ötvös Ádolf urat a tekintetes úr kegyetlenségével szemben megvédelmezni törekedtem, szörnyű veszedelmet zúdított szegény fejemre. Városi vagyok, hazug vagyok, sőt valósággal nem is vagyok, — ilyen halálos sententiát olvas rám az a prókátor, a kit Silberstein Ötvös Ádolf úr meg a multkor tisztelt *Fővárosi Lapok* szerkesztő ura közösen fogadtak ellenem. Biz Isten nem szólnék, ha a komáim, szomszédjaim nem ösztökélnének, hogy ne hagyjam magamon száradni a dolgot. Hiszen vagyok én a ki vagyok, meg az igazság is valami. Aztán nem is olyan nehéz a duplika. A közösen fogadott prókátor urat mindjárt a replikája elején nagyon messze ragadta heve. Abból az okból tagadja falusi voltomat, mert hát falusi ember nem is vetkőzhetik ki az őszinteségből, természetes észjárásból és igazságszeretetből: én

pedig mindezen dícséretes tulajdonságok nélkül szűkölködném. Azt mondja, csak a város terjeszti a romlást. Lelkem rajta, nem szívesen teszem, de hát csak meg kell kérdezni, hogy azok a fővárosiak ilyen rossz véleménynyel vannak magok felől? Ilyen romlásnak terjesztői-e a *Fővárosi Lapok*?

No lám és mégis magoknak követelik az igazságot minden földi és égi dologban. Már csak kénytelen vagyok fölvenni szeges botjuk ellen az én paraszt kópiámat, mert a mint a prédikátor mondja: «bőrünkben jár, hogy az igazság mellett kitámadjunk». Szomorodott szívvel kell megvallanom, hogy a replika jóformán megtántorított Silberstein Ötvös Ádolf úr iránt való respektusomban. De már a prókátorok ilyenek: többet ártanak, mint használnak. Megtudtam, hogy a tisztelt kritikus úr «nagy fáradtsággal úgy megtanulta nyelvünket, hogy ma már képes írogatni magyar cikkeket is». Ejnye de bitang is hát ez a mi szegény nyelvünk! Íme, ha valaki csak ennyire megtanulta, már képes ítéletet mondani legkényesebb productumairól, gyökerességéről, tisztaságáról, verseinek muzsikájáról és tónusáról, a mint ez az Ádolf úr német kritikáiban elköveti. De sőt még annyira sem kellett ehhez megtanúlnia, mint prókátora mondja, sőt nem is tanulta meg. A kritikáról szóló híres cikkelyében egyféle mértéket követelt s most a replika azt állítja, hogy ezt nem értette «a sok különféle íróra és minden műre». Hát akkor ugyan hányfélének gondolta azt az egyféle mértéket? Azt is mondta, hogy az irodalom folyton emelkedőben van; de prókátora szerint ezt is csak úgy értette, hogy az új írók lehetnek rosszabbak a régiéknél. Hát van lefelé emelkedés is? No már a ki a legfontosabb állításokat, a miket ír, nem úgy érti, a mint írja, az én csekély felfogásom szerint, még nem «képes magyar cikkeket írogatni». De az ítéletmondáshoz a magyar szólás sajátosságai fölött, ennyi tudomány nem is látszik szükségesnek.

Legnagyobb tüzzel azt vitatja a prókátor úr, hogy az *Úrhatnám* polgár meg a *Kaviár* dolgában nem jó hiszemmel szólottam. Mert hogyan következtethettem Csiky úr elsőségét Molière fölött abból, hogy a múltkor tisztelt *Fővárosi Lapok* kritikusa a francia poéta rossz darabját lehordta, a magyarnak jó komédiáját pedig megdicsérte? Hát nem lehet-e, kérdi nagy fennen, valamely kisebb poétának jeles munkája jobb, mint nagy költőknek selejtes dolgozásai? Bizony lehet ám, de nekem úgy tetszik, mintha furfang rejtőzködnék ebben a gondolatalkötésben. A *Kaviár*ról ugyanis majdnem kivétel nélkül azt olvastam az újságokban, hogy nem sikerült. Posito non concessio: az *Úrhatnám* polgár is gyöngé. Mit tettem hát egyebet

akkor is, mint hogy két írónak egyarányú munkájára építettem következtetésemet. Bajos dolog az igaz, mikor ilyen falusi ember kitanúlt urak közé keveredik; de már benne vagyok és jussot érzek hozzá, hogy ne retiráljak. A legszebb titulusokat azért a mondásomért kapom, hogy a *Fővárosi Lapok* Molière vígjátékát lemocsokolták, a Csiky úrét pedig telt torokkal dícsérték. Azt írja a prókátor úr, hogy arra a korholódásra bizony következett egy «noha», és erre a dicsőítésre sem maradt el egy «habár». Igaza van: a félnék *Noha* a hősi *Habárral* együtt ott kuczorog a két czikkely kicsike sarkában. De az *Úrhatnám polgár*ról azt sívítja a füttyszó: hogy hőségnek nincsen faji jelentősége, csak egy félkegyelmű ember; hogy színrehozatalában alig van köszönet; hogy az egész operette, melyben a nóták érnek legtöbbet; sőt, horrendum dictu, még csak hármas egység sincs benne. A *Kaviárról* fújt trombita szavából pedig azt értjük, hogy: ethikai szellem uralkodik benne, midőn pórus jár a tiltott gyümölcs után ágaskodás; hogy sok benne a lelemény, mulattató fordulat, eredeti figura; hogy a jókedv ritkán hagyta el íróját a számtalan jelenetben. És így tovább. Ítélje meg, tekintetes szerkesztő úr, hogy nem mondtam-e magjában igazat? Azok a mondások, a miket ellenem idéz a prókátoruk, csak olyanok, mint a könyvkereskedők hirdetései, a kik a könyveikről írt kritikákból kivágják és kinyomtatják azt, a mi ínyök szerint való és elhallgatják a többit.

Engedje még meg, tekintetes úr, hogy a levelem végén egy bizodalmas családi bajomról is hírt adjak. Gyuri fiam nagyon felháborodott azokon a titulusokon, a miket a prókátor úr fejemhez vagdalt. Tetszik tudni, sok a fiúban a jó vér. Felkészült Buda-Pestre, hogy duellumra szólítja a közösen fogadott prókátor urat. De kérem alássan letiltottam. Attól féltem, hogy megtanúlja odafenn, mikép kell töltetlen fegyverből nagyokat puffogatni s ott fogják divatos kritikusnak. Az pedig nem az én kedvemre való mesterség.

Maradok, tekintetes szerkesztő úrnak igaz tisztelője
Gyömbérfalván, 1882 június 15-dikén

GYÖMBÉR MÁTÉ,

a gyömbérfalvi olvasó kör választmányi tagja.

II.

Tisztelt szerkesztő úr!

Talán nem is tudja, hogy van Buda-Pesten egy kis lap, a *Budapesti Hírlap*, mely az egész nagy világgal elégületlen? Saját-ságos kis lap ez: haragos és szomorú igyekszik lenni s a *morum censor* szerepét játssza, mely sehogy sem illik elfogúlt és köny-

nyelvű természetéhez. De e redős homlok néha elsímul, a haragos szemek mosolyba olvadnak, s a szigorú ajkakon a méltánylat dal-lamai zendülnek meg. Egy szóval a *Budapesti Hirlap*nak is vannak elégtűlt, sőt boldog percei, ha a népszínházra tekint, ha róla írhat, ha bámulhatja gyors fejlődését, mely már-már a tökély fokáig emelkedett. A magyar kormány erkölcstelen és korlátolt eszű, de hála Istennek, a népszínházban az erkölcs és ész ül diadalt; a magyar társadalom tétlen és tespedő, ellenben a népszínház a leg-élénkebb tevékenység színhelye; a magyar irodalomban ritkán jelen meg valami olyan, a mi méltánylatot érdemelne, de szerencsére a népszínház színműírói mind kiváló tehetségek vagy legalább is a fejlődő ízlés képviselői; a magyar államférfiak között alig van egy-kettő, a ki a helyzet magaslatára tudna emelkedni, de a sors különös kegyelméből a népszínház tagjai mindnyájan megfelelnek művészi feladatuknak, s a gyöngébb is buzgóságával pótolja a hiányt. Ezt hirdeti minden nap a *Budapesti Hirlap*, ez tartalmának lényege. Boldog Isten, ha más intézeteinket is ily mintaintézetekké varázsolná a *Budapesti Hirlap*! Megtehetné, de nem akarja. Minden egyébnek csak árnyoldalát tekinti. sőt ott is árnyat lát, a hol nincs,

S mi tinta tollán és kedélyiben.

Mindent, de mindent nemzetére ken.

Ezelőtt egypár héttel (1853. sz. jún. 5) a m. t. akadémiát is megtámadta, mint erkölcstelen és tehetetlen intézetet, a mely még feladatával sincs tisztában. Nem azért intézem a tisztelt szerkesztő úrhoz e levelet, mintha a *Budapesti Hirlap* vádjait meg akarnám czáfolni. Nem érdemesek a czáfolatra. Látszik, hogy e lap írói épen oly kevésbé ismerik az akadémia ügyeit, mint olvassák kiadványait. Csak azért fogtam tollat, hogy figyelmeztessem a szerkesztő urat s folyóirata olvasóit egy pontra, mely reám nagyon komikai hatással volt. Azt hiszem, hogy másokat is épen úgy elmulattat, mint engemet.

A *Budapesti Hirlap* a többek közt azt is felhozta, hogy az akadémia «díjait szereti visszatartani s velők azokat jutalmazni saját tagjai közül, a kik erre mintegy elsőbbségi igényt tartanak, ancienneitási vagy egyéb jögezámmel fogva». Minthogy az akadémiai pályadíjak között egyedül a Karácsonyi-díj az, mely ha ki nem adatik, az alapító rendelkezése szerint, vagy utólagos jutalmazásra vagy a dramaturgia körébe tartozó műfordítások vagy elméleti művek készíttetésére fordítandó: az akadémia főtitkára magában a *Budapesti Hirlap*ban felszólalt, s elmondván, hogy e pályadíj 400 aranyra összesítve, három ízben nem adatott ki, egy ízben Arany Jánosnak ajánlatott fel Aristophanes fordításáért, más ízben Greguss Ágost-

nak Shakspeare életrajzáért, harmad ízben Csiky Gergelynek Plautus fordításáért, a következő kérdéseket intézte a szerkesztőséghez: «1. volt-e a meg nem jutalmazott pályamunkák között olyan, mely a jutalmat megérdemelte? 2. föltehető-e, hogy az akadémiát elhatározásaiban személyes tekintetek vezették és nem a magyar irodalom érdekei?» A *Budapesti Hírlap* szerkesztősége félig meghátrálván, a föltett kérdésekre, a következőkép válaszolt: «1. A ki nem adott jutalom rendelkezésre állván, a felsorolt három esetben egyáltalán föl nem tehető, hogy az akadémiát elhatározásában más vezethette volna, mint az irodalom érdeke. 2. Az, hogy volt-e a meg nem jutalmazott pályaművek között olyan, a mely a jutalmat megérdemelte volna, az az Istenek s az akadémia archivumának a titka, a hol a kéziratok őriztetnek».

Az mulattat engem, tisztelt szerkesztő úr, hogy csak az Istenek s az akadémia archivuma tudják, vajon ez esetekben volt-e jutalomra érdemes pályamű. Hát nem szokták-e a színműírók a pályázaton feltűnt, bár nem jutalmazott, színműveiket színpadra vinni, kinyomatni, s mintegy föllebbezni a közönséghez? Hiszen ez esetekben is az akadémia által többé-kevésbé kiemelt színművek, mint a *Szinre-szint*, *Krakkói barátok*, *Szerelem iskolája* Rákosi Jenőtől, *Ítelet napja* b. Kaas Ivortól stb. színpadra hozattak vagy kinyomat- tak és siker nélkül. Hogy mondhatja hát épen a *Budapesti Hírlap*, hogy csak az Istenek és az archivum tudhatják: hogy volt-e jutalomra érdemes pályamű? A *Budapesti Hírlap* annál inkább tudhatná, mert folyvást hirdeti, hogy Rákosi Jenő és b. Kaas Ivor fő dolgozótársai. S minthogy e szerint tisztába hoztam, hogy nemcsak az Istenek s az archivum tudósok a dologban, azt hiszem, hogy jogos az a kívánságom is, hogy a *Budapesti Hírlap* most már alaposan fejtse föl az akadémia és közönség igazságtalanságát, melyek e színműveket se arannyal, se tapssal nem jutalmazták. Az író legjobban ismerheti műve becsét és fogyatkozását, s különben is Rákosi és Kaas fő dolgozótársai levén a *Budapesti Hírlap*nak, egész megnyugvással lehetne rájuk bízni e dramaturgiai hadjáratot. Vagy ha ismeretlen szerénységök visszariadna attól, hogy saját műveik szépségeit fejtegessek, akkor fejtegesse egyik a másikéit — kölcsön fejében. Csak hogy derüljön ki az igazság és vesszen az akadémia!

Csak ezt akartam megírni. Kérem, szerkesztő úr, adja ki levele-
letem. Maradtam tisztelettel

Buda-Pest, jún. 18-án, 1882.

Egy olraso.

NEMOROSA.

Beszély.

I.

«A tájfestő vígan él. Műterme a széles világ, mintája és kedvese pedig maga a természet: mosolygó, kedves és türelmes, hallgatag minta, kinek szeszélyei ha lehetnek is leve-
rők, de boszszantók vagy esztelenek soha sem, mint az emberi alanyokéi. A tájfestő szíves fogadásra számíthat, bárhol kószál s ritkán esik meg, hogy ne találkozzék egy-két vigkedvű pajtással. Van része napfényben, szabad légtérben és bőséges mozgásban egészsége föntartására. Szóval független, s pedig ez a titka minden valódi boldogságnak. Ez az érem egyik oldala; a másik nem épen fényes. A függetlenség nagyon szép; de oly fényüzési cikk, a melynek, mint minden más fényüzési cikknek, meg kell fizetni az árát. Ha a *Salon* hidegen néz a tájképekre s a közönség nem hajlandó venni, a mi szegény tájfestőnk azon az úton van, hogy független legyen mindennemű földi dolgoktól, az éhen-halás egyszerű műfolyama következtében. Mindent összevéve, nem panaszolok üzletemre. Mondhatjátok, ha úgy tetszik, hogy ez a művészet aljas alakja; de én a mondó vagyok, hogy a művészet egyik alakja sem lehet aljas, ha bár mindegyik nemű művész nagyon könnyen lehet ilyesmi. Mi tevők vagytok — ha szabad kérdenem — Luca della Robbiaival? S melyiket tartjátok nagyobb férfinak: Palissy Bernardot-e vagy azt a számár Brouillont, a ki azzal hízeleg magának, hogy ő újkori Michel-Angelo, azonban soha sem festett olyan képet, a mely hibá-
san ne volna rajzolva? Aljas művészet, hogy is ne! Lári-fári, édes jó uram!»

Berthon Viktor megkövetelhetette, hogy ismeri némileg azt a tárgyat, melyről oly folyékonyssággal értekezett, lévén tájfestő mintegy nyolcz évig és munkája után nagyon sovány eredményt nyerhetvén. Ez az eredmény igazán oly sovány volt, hogy utóvégre is kénytelen vala elfogadni azt a nem egyszer visszautasított ajánlatot, mely szerint kötelezte magát, hogy évenként meghatározott számú tanulmányt készít a montigny-i porcellángyár számára, a mely az ily nemű művészet kedvelői előtt ismertté lett és naponkint szélesebb körben lesz ismeretes. A Berthon kérdéseire senki sem felelt, sem érvei czáfolatába nem elegendett, azon egyszerű okból, mivel rajta kívül senki sem hallotta. Viktor a fontainebleau-i erdőség halmain és tisztásain kalandozott, pongyola bársony kabátja zsebeibe dugott kezekkel s egyedüli útitársával, pipájával; daczára magánbeszédje mentegetődző hangjának — a mely azt sejtfehlhetne volna, hogy tett lépése mégis szükségel némi igazolást — szemei és ajkai körül olyan jó kedélyű és elégtől mosoly lebegett, minőnek fényét várni lehetett oly egyén arczán, a kinek jövőben havi hétszáz frankra biztos a kilátása.

«Csanakok, korsók, tálak!» elmélkedék Viktor. «Volt idő, mikor ilyesmik festését jóval állásom alattinak tartottam; de olyan idő is volt, mikor ifjú bolond fejemmel geniusnak hittem magamat. Harmincz éves korában az ember jó részt szakított az illusiokkal.»

Azon meggyőződésben, hogy bölcsesége előhaladott korának gyümölcse, Berthon egyre mélyebben merült elmélkedéseibe és az árnyas vadonba. Ez utóbbiban az eltévedéstől szintoly kevéssé tartott, mint amaz előbbeniben; mert évek óta ismerte a helyet, mint ismeri ez iskolához tartozó legtöbb francia festő. Minthogy azonban előbbi alkalmakkal Barbisonban ütötte volt fel főhadi szállását, Montigny pedig e helységtől jó öt mérföldnyire az erdőség épen átellenes oldalán fekszik, nem vala nagy csoda, hogy festőnk naplementekor hirtelen arra a tudatra ébredt, hogy nem tudja hol van.

Az a hely, a hol e kellemetlen fölfedezést tevő, egy szabálytalan alakú vágás volt egymást szelő négy lovagösvénynyel; míg zavarában bajuszát pödörgeté s fejét azon töré, vajon ez ösvények közül melyik viheti rendeltetése helyére, megpillantott mintegy száz ölnyire a fák között némi fehérsé-

get, a mely gyorsan közeledve, egy sugár természetű leány alakjává fejlődött. Szalmakalapját kezében himbáltatva, könnyű és nagy léptekkel haladt a világosságból az árnyekba, s nyilván oly ismeretes volt a helylyel, hogy a vert ösvényeket számba sem vette. A leány kiérkezett a vágásba s csak akkor vevén észre a bársony kabátos és széles peremű kalapos ifjat, a ki bámész szemeket meresztett reá, megállott és egyenesen a szeme közé nézett.

A Berthon Viktor szemeinek teljes joguk volt bámulásukat nyilvánítani. Ez a fiatal erdei nimfa aranyszín-barna hajával, kék szemeivel, hajlékony sugár természetével minden körülmény között megtekintésre méltó példánya volt az emberiségnek; épen most pedig a mint ott állt kissé meghökkenve, a fény és háttér természetes járulékaival együtt, kiválólag kellemes hatást kelle tennie a szép iránt fogékony lelekre. Mögötte a sűrűből egyenesen emelkedett ki néhány vén vörösfenyőnek alant palaszínű és fölfelé vöröslő törzse; a feje fölötti tömött lombozaton keresztül egy hatalmas napsugár haránt sütött fürteire s azokat némi fénykeretté változtatta; kalapját tartó bal keze lecsüngött oldala mellett, jobbjában még föl volt emelve, egy ágát tartotta a bozótnak, melyen keresztül jött volt; azon pár perc alatt, míg a leány így állott, a művész lelkén átrebbont a villámként jövő s enyésző emlékek egyike. A megemlékezést — ha csakugyan ilyesmi volt — elüzte az alany megmozdulása a ki előlépve, kellemes csengő hangon így szólt: «Uraságod bizonyosan eltévedt».

Viktor levette kalapját s mélyen meghajtotta magát. «Kisasszony, szégyelve vallom meg, hogy eltévedtem: s ha ön lesz olyan szíves és megmondja nekem, hogy a szélrózsa melyik irányában fekszik Montigny . . .»

«Nagyon szívesen, uram. En Marlotte-ba megyek, így hát útunk egy. Önnek csak engem kell követnie.»

Minden további szószaporítás nélkül ismét az erdő sűrűjének rontott, megvetve a jobbra-balra szétágazó ösvényeket, oly könnyű fürgeséggel haladott, hogy a követésére való fölhívást könnyebb volt meghallani, mint teljesíteni.

Viktor barátunk azonban nem olyan egyén volt, a ki renyhe hallgatással kísérjen egy szép leányt, mikor ugráncsolva, szöködcselve, jobbra-balra megkerülve képes lehetett olykor-olykor mellette haladni. Ez a leány nemcsak szép volt, hanem

titokzatos is, mert noha népiesen öltözve, de modora és kiejtése után ítélve, felsőbb körbe tartozónak látszott. Viktor eltökélte, hogy mindent kitud a leánytól s ez nem is látszott hajlandónak útjába állani újságvágyának. Egyebet sem kívánt, mint hogy gyorsan haladhasson, mivel — mint legott bevallá — attól tart, hogy elkésik a vacsoráról; de minden bátortalanság vagy tartózkodás nélkül válaszolt lihegő úti-társa kérdéseire, megjegyzéseire, sőt egy párszor ő maga is intézett kérdést hozzá. A leány korántsem vala fáradt.

«Uraságod művész», jegyzé meg a leány. De ez inkább állítás volt, mint kérdés; minthogy a Berthon öltözéke, hegyes kicsiny szakála és hosszú fürtei elárulták kiletét.

«Kisasszony, én e társaságnak nagyon csekély tagja vagyok. Sokszor óhajtottam nagy művész lenni, de oly szintén soha sem, mint ez előtt néhány perczcel, mikor ön amott állott a fenyők alatt. Olyan tárgy volt az, a milyenre nem mindennap talál az ember. Ha megtudnék neki felelni, s ha az ön engedélyét megnyerném, abban az állásban szeretném önt lefesteni. Ez mind kettőnknek legrövidebb út volna a halhatatlansághoz.»

A leány nevetett. «Uraságod kettőnk közül egyikre nézve elkéssett. Én már halhatatlan vagyok.»

Viktor egy perczig bámult, azután kezeit összecsapta. «Oh, most már tudom! Bizonyos voltam benne, hogy ezelőtt találkoztunk volt, habár nem is testben. Önnek Nemorosának kell lennie.»

«Hát látta-e a Royer képét?»

«Persze hogy láttam; ugyan ki nem látta? Ön helyesen mondta, hogy halhatatlan; Royer soha sem fest több olyan képet. Így hát ön a Nemorosa eredetije!» ismétlé Viktor felig magában, a bámuló tisztelet némi nemével.

«Szolgálatjára, uram. S ha azt mondom, hogy szolgálatjára, úgy is értem, hogy szolgálatjára, érti ön? Én szolgálatjára állok minden művésznak; s részemre hízélgés nélkül szólva, nem tudom, mitevők lettek volna nélkülem. Annyi egyszer bizonyos, hogy soha sem látták volna a mi erdönket. Ha ön hallott már rólam valamicskét, tudni fogja azt is, hogy ez az erdő, úgy szólva, az enyém. Chailly-től Bourron-ig és Archères-től Bois-le-Roi-ig egy favágó sem ismeri úgy, mint magam. Mikor igazi erdőt, olyan erdőt akar látni,

a milyen volt, mielőtt eléktelenítették kanyargó kis ösvényekkel, meg jelző táblákkal, melyek azt mutatják a népségnek, hol vannak a művészi részletek s hol kell fölkiáltani, hogy «fölséges!» — úgy menjen csak Marlotte-ba, Vanne asszony-néném házához — akárki oda utasítja — s tudakozódjék Margit után. De talán,» hozzá tévé, önmagát kiigazítva, «ön utóvégre nem is tudja, hogy engem így hívnak».

«Föltehet-e ön rólam ilyen tudatlanségot?» kiálta Viktor szemrehányólag.

Pedig, az igazat megvallva, a fiatal hölgy hírneve korántsem volt oly széles körben elterjedve, mint ő képzelte s minden bizonynyal nem jutott volt el útitársa füleihez. Viktor valóban látta volt, mint maga mondá, Royer-nek *Nemorosa, az erdők királynője* című híres festményét; azt is tudta, hogy az ebben kiábrázolt nimfa a fontainebleau-i erdőség véd-istennője, a kiről a középkorból maradt fönn némi monda, a mely épen abban a perczben nem jutott eszébe. A szép Margitban legott ráismert volt ama mesés lény eredetijére, de a ráismerés perczéig soha se nem hallotta, se nem gyanította ily eredeti létezését. Ez azonban Vikort nem tartóztatta attól, hogy Vanne Margit kisasszonynak azt ne erősítse, hogy vele találkozása egy régi szép álom nem remelt valósulása, sem attól, hogy legmelegebb köszönettel ne fogadja a hölgy szíves ajánlközását vezetőül. Épen ez ajánlat igénybe vételére napot és órát akart indítványozni, mikor vezetője félbeszakítá, az alkonyban a fákon keresztül homályosan kivehető fehérle széles nyomra mutatva. «Amott az országút,» monda, «itt elválunk. Az én útam jobbra, az öné balra tart. Jó éjtszakát, uram.» S kezével egyet intve, elhaladt.

Marlotte, egy kis falu az erdőség szelén, Barbisonnal osztozik a párisi tájfestők pártfogásán. Itt a nyári idény alatt minden este a sajtóságos öltözékű és szakálás egyének víg társasága gyűl össze egy pipa dohány és pohár bor élvezésére a nap fáradalmai után. Berthon Viktor, miután szokottnál gyorsabban elköltötte vacsoráját, ide sietett, remelve hogy testvéries fogadtatásban részesül s e kívül teljesebb részleteket nyerend a Vanne kisasszony múlt és jelen életéről. Ha csalatkozott e várakozások valamelyikében, a csalatkozás inkább az előbbire, mint az utóbbira vonatkozott. A ki több évi állhatatosság után odahagyja kegyetlen és hálátlan kedve-

sét, oly sértést követ el, a melyre lehet még mentséget találni; de azt mindenki tudja, milyen nehéz megbocsátni jó barátunknak, azért hogy nagy vagyonhoz, jutott; a Viktor szerény jövedelmét pedig sok régi pajtása ilyennek tartotta. Ezért mikor belépett abba a hosszú terembe, melyben ezek az urak tartották zárt ülésöket, a Viktor fogadtatása valamicskével kevésbbé szíves volt, mint lett volna ezelőtt egy évvel, s hallania kelle néhány oly gúnyoros szerencsétlétést és élczelést új állomásáért, a melyek próbára tették volna az ingerlékeny és hiú egyén kedélyét. Más részről azonban meghallotta mindazt, a mit Vanne kisasszonyról egy óranegyed alatt hallani lehet. A véletlen úgy akará, hogy az asztalfőn, mint a vendégség elnöke, maga a nagy Royer — egy szürke szakálú kedélyes veterán üljön, kit a siker nem idegenített volt el merőben Bohemiától; de ha Royer nem talál ott lenni, Viktor akkor is megnyeri a kívánt értesülest. Úgy látszott, Nemorosát mindenki ismeri, s a tudakozónak értésére adták, hogy ez a leány azok sorába tartozik, a kiket nem ismerni anyyi, mint saját ismeretlen voltunk bevallása.

Eljutni a száraz tények fölfogására, mikor több mint húsztíz hang nem a dologra tartozólag beszél rólok, nem kis türelmet és figyelmet igényel; végeredménykép Viktor ki tudott venni annyit, hogy az erdei nimfa árva; egész rokonsága a jómódú parasztok osztályához tartozik; apja szép reményű művészsze küzdötte volt föl magát s fiatalon halt el; Margit most nagynénjével, Vanne asszonynyal lakik, a ki majorságot és tojást árul a fontainebleau piacton; az ifjú leány egész életében teljes szabadjában jöhetett-mehetett kedvelt erdőjében és őt kétségbevonhatatlanul védangyalának tekinti ez erdőségben dolgozó minden művész, főleg pedig a Marlotte-ban szállásolók.

Ennyit tanult volt, mikor az ajtó megnyílt s rajta maga Vanne kisasszony lépett be. Viktor meg vala lepetve s kissé lehangolva. Ugy vélé, hogy a hely, az idő egyaránt nem illő egy ifjú leány megjelenéséhez. Ez az ifjú leány azonban nyilván más véleményben volt. A zavarodás minden legkisebb jele nélkül mosolyogva bölintott fejével a társaságnak s így szólt: «Jó estét urak», mire általános válasz lön: «Jó estét Nemorosa!», ezután az asztal végéhez ment s a Royer zsölye-

szekének karjára ülve, halkán beszélgetni kezdett vele. Azután szavát fölemelve és Viktorra mutatva . . .

«Ezt az urat ma este az erdőben kóborogva találtam, mint egy eltévedt juhot», monda, «s rögtön megismert. Látod Royer papa, hogy az ember hire faluja határán túl is elhat.»

«Ne hízelegj magadnak, gyermekem. Ellenkezőleg Berthon úr épen most kérdezősködött felőled, hogy ki vagy.»

«Azt kérdezte, hogy ki az a Vanne Margit, akarod mondani; ez megeshetik. De Nemorosat ismerte, beleegyezett abba, hogy halhatatlan. Némileg vontatva egyezett bele, mert olyan szives volt s azt mondta, ő maga szeretett volna engem halhatlanítani.»

Ezt az ertesítést egyhangú kacaj fogadta. «Egy tejes kannán?» kérdé egy gúnyoros, «vagy egy virágcserepen? Nem látják-e önök a 3000-ik év közönségét, mily áhítattal bámulja egy példányát a híres Berthon aláírásával megjelölt csanaknak, melyre Nemorosa és a művész találkozása van festve?»

Ilyszerü tréfák tüze röptült minden oldalról szegény Viktorra, a ki elég philosophiával tűrte. Margitnak azonban kedve kerekedett fegyvert fogni mellette.

«Mindig azt hittem», monda, «hogy a művész fölhasználhat bármely keze ügyében levő anyagot. Az olasz régi mesterek házak falaira festettek, s Raphael egyik legszebb képét nemde egy hordó fenekére festette?»

«Gyerünk, gyerünk, remélem, ön csak nem akar párhuzamba tenni egy freskót egy csanak-darab szétfolyt körvonaláival. A csanak ellen semmi szavam, szép, színei nem rosszak, a máza jó; de az ilyesmi nem művészet. Nem, nem, edes Nemorosa; köszönje meg, hogy az utódokhoz eljuthatás esélye ön részéről nem a montigny-i gyár valamely készítményétől függ. Ha az ilyen czikkek örök időkkig tartanak, mi lenne a kereskedőkből? A fazekak, tálak arra valók, hogy eltörjenek.»

«A fénymáz pedig a vásznon összeropedez», monda Royer, «a színek meg elhalványulnak, szintígy az ifjúság, a hírnév és a rózsák azon leányok arczaín, a kik sokáig fennülnek. Eredj feküdni gyermekem — ez előtt már egy órával ágyban kellett volna lenned — s mondd meg Vanne asszonynak, ha nélkülözhet számomra egy öszvért, a mely holnap

délután sátramat és támlámat pár mérföldre elvigye, nagyon lekötelez. Most eredj!»

Margit vállat vonított és duzzogott egy kicsit. «A ki hallaná, azt kellene képzelnie, hogy kis gyermek vagyok!» kiáltá. Mindazáltal engedelmesen lesíklott a Royer széke karjáról s a társaságnak meghajtván magát, eltűnt.

Néhány percz múlva Berthon Viktor is követte a Margit példáját. Épen az ajtó küszöbén pipáját gyújtotta hazatérő útjára készülve, mikor a mellette ült fiatal pajtások egyike, illőnek találta utána osonni s kabátja újjánál fogva megcsípni.

«Édes Viktor, hallgass meg,» mondá. «Láttam mily sajtáságosan pislogtál Nemorosára az imént, mikor az öreg Royer széke karjára volt csipeszkedve. Oh, vén kópé! Ismerlek. Azt kérdezted magadtól, hogy mindez mit jelent? Nő; mindaz semmit sem jelent. Az öreg Royer ezt a leányt gyermek számba veszi, eszébe sem jut, hogy ma már tizenhét éves. Mi is mindnyájan elfeledjük. Nem tudom vajon a leány maga is feledi-e vagy sem; de ez nem kérdés. Vagyunk úgy húszan, a kik olybá nézzük, mintha hűgünk volna; s ha valamely csinos, fiatal porcellánfestő arra találna vetemedni, hogy e leánynyal szemben illetlenségekre vegyen magának szabadságot — érted?»

«Az ördög vigyen el mindnyájatokat!» kiáltá Viktor. «Ki gondol arra, hogy illetlen legyen Nemorosatok iránt? Nem bánom, ha míg élek, soha sem látom. Olyan bolondnak tartasz-e, hogy Vanne kisasszonyt összetéveszszem azokkal a fiatal hölgyekkel, a kiket rendszerint talál az ember társaságokban? Összeesküdtetek, hogy ma este kihozzatok a sodromból.»

«S úgy látszik, sikerült is nekünk», megjegyzé a másik szárazon. «Szegény barátom, te beleszerettél Nemorosaba; ahhoz semmi kétség nem férhet.»

E képtelen vádra Berthon nem méltóztatott felelni, hanem még «jó éjtszakát» sem kívánva, elrohant. Ez a vád talán képtelenség volt; talán Viktor nem is volt szerelmes e festői paraszt leányba; talán nem rezgett át rajta gyönyör-érzés, mikor Margit az agyagművészet mellett fegyvert fogott; talán nem is volt nevetségesen feltékeny Royer iránt, a ki elég idős volt arra, hogy a leánynak nagyapja lehessen; és talán, a mint erősíté, nem bánta volna, ha míg él, soha

sem látja. Utóvégre, mindez egyre ment ki; mert nem telt bele tíz nap s Berthon Viktor, oda jutott, hogy azt mondja magában: vagy Vanne Margitot veszi el, vagy teljes világléletében nőtlen marad. Már maga e vallomás alakja eléggé bizonyította szerelme komoly voltát; mert ámbár Viktor nem volt tapasztalatlan a gyöngéd érzelemben, ezelőtt soha sem gondolt a házasság legtávolabbi esélyeire is. De a biztos jövedelem tudata föl tudja forгатni az ember egész életnézetét és ennek esélyeit; aztán néhány kirándulás az erdő szívébe a Nemorosa vezetése alatt: néhány gyorsan odavetett tanulmány a természet után, miközben a leány a festő vállán keresztül nézte a munkát; egy pár történetes találkozás csilagfénynél a Vanne asszony ajtajában, megtette a többit. A fiatal művész el vala határozva, s bár szándokát senkivel sem közölte, a marlotte-i egész kis társaság meghittje volt. Royer mindent tudott s helyeselte szintígy Vanne asszony, ez a kemény fejű és lány szívű öreg, a ki Montignyben és egyébütti előzetes tudakozódásai után meleg pártolója lön a kellemes ifjunak, a ki minden nagy baj nélkül befurakozott a vén asszony kegyeibe. A mi a művész pajtásokat illeti, ezek eleitől fogva birtokában voltak e nyílt titoknak s általában jó lelkű fiézkók lévén, pajtásukat csak annyira bosszantották, a mennyi hasonló körülmények között illendő és észszerű volt, míg a Nemorosa jelenletében semmi sem múlhatta fölül tiszteletteljes tudatlanságukat azon végzettől, a mely reámértnek látszott. Szegény ártatlan! szegény kis angyal! — álláspontjuk lényegesen franczia volt, mely szerint minden nőnek vagy szentnek, vagy kétségkívüli bünösnek kell lennie — a Margit élete bimbójának féslesét azon érzelő, gyöngéd s félig sajnálkozó részvéttel figyelték, a minő fölkeltésére az ily látványok jogosultak. Szép kis idyll volt biz az — szép, kényelmes, kis idyll, előadva a zöld lombú fák alatt, susogó levelek, turbékoló galambok, favágók fejszecsapásainak visszhangjai és a szirtes bérczokről, árnyas ösvényekről távolból hallszó emberi hangok és nevetések kíséretével. Viktor könnyedén vette a dolgot, nem sietette széptevéseinek haladását, a festők pedig hálások voltak iránta e kíméletességeert. A szép idény végével minden bizonyval meglesz a menyegző, s Vanne Margitból Berthon Viktorné válik, Nemorosa pedig többé soha sem lesz Nemorosa. Ily nézetben valának ezek a

rokonszenvező derek úri emberek, a kik mint hitezikkhez ragaszkodtak ahhoz, hogy az érdekelt egyik főszemélynek nem lehet tudatlanságban maradni a felől, a mi mindenki más előtt nyilvánvaló; Nemorosának pedig — ha bár nincs is minden sejtelem nélkül — minden esetre olyannak kell képzelnie magát.

A mi a dolog valóságát illeti, Margit épen oly jól tudta az ügyek állását, mint akármelyikök; különben is azon nők száma, a kiket valamely, habár legelső, házassági ajánlat véletlenül lepett meg, hihetőleg nagyon csekély. Hogy Margit minő választ fogna adni Berthonnak, mikor nyilatkozik, arról maga sem volt egészen bizonyos. Viktor nem az az ideál volt, melyet magános hosszú sétái közben, álmodozó boldog életének félig alakot öltött látomásaiban homályosan szemlélt. De jól esett neki az a gondolat, hogy ez a férfi kedveli: utánajárásai gyönyört keltettek benne, érzett is iránta olyasmit, a mi könnyen szerelemmé érhetett volna, ez nagy hihetőséggel meg is lesz, ha megakadályozására semmi sem történik. Ez esetben teljes jogunk van azt hinni, hogy Margit esemény nélküli boldog életet él mind végig, s története nem volna most elbeszélésünk tárgya.

A magány szeretete, melyben kisebb-nagyobb mértékben osztozik a természet minden kedvelője, kiválólag hatalmas volt Margitban, s voltak napok — Viktorra nézve üres napok — melyeken ellenállhatatlan szükségességgé fokozódott ösztönt érzett, hogy barátai és imádói elől az erdőbe meneküljön és ott hosszasan időzzék, ezáltalánul ide s tova bolyongva, nem figyelve az időre, hanem örülve szabadságának, a mely most sajátja, de — mint gyanítani kezdé — nem lehet mindig az. Történt azonban, hogy egy felhőtlen nyári reggelen, ellenállhatatlan vágyától sarkalva, a végzet vagy a történet az úgynevezett *Rocher des Demoiselles*-hez (leányok sziklája) vezette; ez a szikla egy hosszan elnyúló bércz-él sárgás homokkőből, mely a fontainebleau-i erdőségben nagy bővében van és azt kiválólag jellemzi. Ezekről a kisded hegyvonalakról — melyeket mely völgyek választanak el egymástól és gyalogfenyő-, jeneszter- s hanga-bokrokkal benőtt és tetejükön hatalmas görgetegek zürzavarával koszorúzott meredélyek vágnak keresztül — sokkal meglepőbb és szebb a kilátás, mintsem a kéjútazók és vezetőik elhanyagolhatnák.

E tetőkre rendszerint a Nemorosától ócsárolt ösvények és jelző táblák vezetnek, ez okból ő nagyon ritkán fordult meg rajtok. De a *Rocher des Demoiselles* távol esvén Fontainebleautól, kevésbé látogatott, mint a hasonnemű más festői pontok; hösnönk azon megnyugtató hitben, hogy nem teszi ki magát a megzavartatás közvetlen esélyének, a szirtes oldalon fölmászva, egy nagy darab homokkő tetejére tette karjait s állát rajtok nyugtatva, nézett a domborodó halmok egymás után következő vonalain a messze kékig elterülő zöld erdőségbe. Egyszerre nagyon szokatlan hang, egy ló vasalt lábainak a köves ösvényen kopogása és csúszása rezzentette föl, s mielőtt elhatározhatta volna, vajon újság- vagy az egyedül-lét utáni vágyainak engedjen, egy halom válla mögül, mintegy száz ölnyire, egy lovas bukkant elő, kinek paripája hegyezett fülekkel s megmeresztett első lábakkal teljes erejéből némán látszott tiltakozni az ellen, hogy olyan helyekre vigyek, a melyek nyilván nem arra valók, hogy vasalt patájú négylábúak mászkáljanak rajtok.

Oh! ez alkalommal nem a köznapias víg Berthon Viktor közeledett erdei nimfánkhoz. Az új jövevény magas, szikár, nem nagyon fiatal, de alig középkorú férfi volt; lován — még e kényelmetlen körülmények között is — némi könnyed kellemmel ült, egész magatartása kitünőséget lehel, nem minden vegyüleke nélkül a méltóságteljes búskomolyságnak. Röviden maga az ideál volt in propria persona; úgy hiszem, hogy azonossága iránt Nemorosát némi titkos ösztön figyelmeztette, mert a helyett, hogy rendes szokása szerint, ártatlan bátorsággal megszólította volna, kissé elpirúlt, szemeit lesütötte, s a sziklához lapúlt, hogy elbocsássa maga előtt. De az idegen nem ment el. Reátekintett, leszállott lováról, s a kantúr szárát karjába öltve, néhány lépést tett előre.

«Kisasszony, nincs mit félnie a lovamtól», mondá, «sokkal inkább meg van rémülve, mintsem bánthasson valakit.»

«Nem félek, uram», felelt Margit, szemeit föl nem emelve.

Az idegen még sem mozdult. Rövid csend után Margit hallá, hogy mintha fönhangon gondolkoznék, ezt morgá: «Ez megérdemelte a mászkálást, soha sem láttam kedvesebb valamit.»

Ekkor végre Margit föltekintett s látta, hogy az idegen kék szemei fölnyitvák s eltűnt belőlök az unatkozó melázás, helyet adván a meglepetés és bámulás fényének, a miről hősnőnk jól tudta, hogy nem csupán a kilátás szépsége idézte föl. Mindazáltal némi zavarral így szólt :

«Ezt nem számítjuk az erdő legszebb kilátásai közé. Aztán önnek itt nem kellene lóháton járnia ; veszélyes.»

«Maglehet», válaszolá az idegen sokat jelentőleg. Másik szünet következett, mely után könnyebb hangon folytatá : «Oh, ön azt érti, hogy nyakamat törhetem. Könnyen megeshetik ; de se rám, se más valakire nézve nem volna nagy szerencsétlenség.»

Ez épen olyan beszéd volt, minőt az ideál tartott volna, minden biztonnyal. Margit az idegent növekedő érdekekkel vizsgálta s ez sem volt rest viszonzni a bókot. Ezután az idegen így szólt :

«Megbocsásson kisasszony ; ha nem csalódom, egy nevezetességhez van szerencsém. Nem ön-e az, a kit Nemorosának, az erdők királynőjének hívnak ?»

Ez jobban volt értesülve, mint Berthon Viktor ; magára Margitra, nem a Royer mintájára ismert. Ez hízelgett volna a leány hiúságának ; de kérdését az idegen olyan gyöngö mosolylyal kísérte, a mely bosszantotta Margitot s melléknevét most először nevetségesnek találta.

«Néhány fiatal művésznek jött kedve engem úgy hívni, felelé, «botor egy név.»

«Minden esetre nagyon szép név, s nem kétkedem hozzá illő is. Csak mostanság érkeztem erre a vidékre, ez mentsen ki, hogy nem tudom az ön prototypje legendáját. Létezik ily legenda, vagy nem létezik-e? Nem venném-e szerfölött igénybe az ön szívességét, ha arra kérném, hogy beszélje el nekem ?»

Margit tudott kedves erdőjére vonatkozó minden mythoszt, krónikát, s ezt számtalanszor elbeszélte. Általában nagyon festői és hatásos modorban tudott elbeszélni ; de meg kell vallanunk, ez alkalommal egyáltalában nem igazolta mind e tehetségeit.

«Oh, hát nem tudja ön ?» mondá. «Alig érdemli a tudást. Volt ezelőtt nagyon régen egy lovag, fontainebleaui René-nek hívták, ez örök állhatatosságot fogadott volt egy bizonyos

Délia emlékének, a ki az erdőben mérges kígyó marása miatt halt meg. A lovag mindennap el szokott volt menni azon szikla aljához, a hol a leány kimúlt, s órákig siratta. Egy reggel azonban Nemorosa nimfa megjelent neki, midőn sírva feküdt a földön; s miután a lovag a nimfát meglátta, többé nem tudott Déliára gondolni. A nimfa több ízben megjelent a lovagnak, a ki egy darabig megtartotta fogadását s nem szólt hozzá, se nem nézett reá; de végre nem tudta tovább megállani, hanem térdre esett s megvallotta szerelmét. Így a nimfa hatalmába kerítette a lovagot, s azután soha senki sem látta, sem hírét nem hallotta. Ennyi az egész.» Hozzá tévé nagy komolyan: «Ezek csak gyermekek mulattatására való mesék; nincs bennök semmi igazság».

«Ki tudja? Részemről minden esetre megbocsátom a szegény René hűtlenségét. Ha Nemorosa valamennyire hasonlított . . .» Itt a szóló egy sokat mondó aposiopesisre *) vett szabadságot magának. «Nagyon hihetőleg», folytatá, «René őszintén hitte, hogy szerelmes Déliába, míg a másikat meg nem látta, ekkor aztán észrevette, hogy tévedett — voilà! Ezek a tévedések, az erdei nimfák közbejövetele nélkül is, mindennap megtörténnek. Boldogok azok, a kik elég korán észreveszik, hogy jóvátehessek!»

Az újkori Nemorosa nem válaszolt. Talán elgondolta, hogy ő maga is egy végzetes tévedés elkövetése pontján állott. A fönnebbi párbeszéd alatt a leány és társa félig öntudatlanul lassan haladtak előre s most a bércz élének nyugoti végpontján állottak. Lábaik előtt a talaj egymásra következő éles meredélyekkel lejtett, tovább menni teljes lehetetlen vala. Nagy hirtelenséggel eszébe ötlött Margitnak, hogy nem illik oly hosszasan időznie oly férfi társaságában, a kit teljes-séggel nem ismer. Teljes világeletemben most először villant meg agyában ily gondolat, s ez újabb zavarba hozta.

«Mennem kell», szólta hirtelen. «Jó napot uram».

De az idegen kérte, hogy ne siessen el. Oly ritkán esik meg, úgy mondá, hogy szerencséje legyen oly egyennel találkozni, a ki mint önmaga szereti a sziklákat, fákat és az ég szabad levegőjét. Az ő világában senki sem vét ügyet ilyes-

---

*) Szónoki alakzat, mely szerint a mondatot félbeszakítjuk s kiegészítését a hallgatóra bizzuk.

mikre. A maga részéről ezekben találja egyedüli vigasztalását. Így hát Margit időzött még egy darabig s hallgatta az idegen beszédét, a mely valóban nem volt minden megható báj nélkül. Margit szeretett volna valamivel többet hallani az idegen világról, hogy abban mit kedvelnek, s neki magának miért van szüksége vigaszra; de társa nem érintette ezeket a tárgyakat. Arra szorítkozott, hogy a természettel társalgás vigasztalásait fejtegette és a fontainebleaui erdőt magasztalta, alkalmasint gyanítva, hogy az erdőnek tett bókolatot olybá fogja venni hallgatója, mintha személyesen neki bókolt volna. Kinyilatkoztatta, hogy szándékszik az erdő legtávolabbi rejtekeit is kikutatni. «Meg kell látogatnom a Nemorosa szikláját», mondá berekesztésül, mosolyogva. «Oh mily boldog lennék, ha önt megnyerhetném, hogy oda vezetöm legyen».

A leány egy perczig zavarodottnak látszott, de rögtön visszanyerte lélekjelenletét. «Nincs szükség vezetőre», felelé meglehetősen hidegen. «Fontainebleau közelében van, csak néhány ölnyre az országúttól. Akár ki megmutatja önnek.»

«De ön a nimfát is meg tudja mutatni», viszonzá az idegen.

«Jó napot, uram».

«Jó napot, kisasszony. Nagyon önhitt valék, látom s fogadásomat egyedül kell lerónom a Nemorosa oltáránál. Oda megyek a jövő csütörtökön ez időtájt, s megkísérlem magamat René lovagnak képzelni. Szerencsétlenségemre nem leszek fölkészülve egy Deliával, de mivel lesz Nemorosam, az nem lesz valami nagy baj.»

Margit lélekszakadtában sietett vissza Marlotte-ba. Senkinek sem szólott az napi eseményekről, senki sem is kérdezősködött felőlök. Koronkénti eltünései sokkal megszokottabbak voltak, mintsem figyelmet kelthettek volna, s ha bár azon este kissé szórakozott és hallgatag volt, az sem volt újság. De azon éjjel ágyában feküdvé, véglegesen és határozottan megállította az eszét, hogy nem mehet férjhez Berthon Viktorhoz. Ez eltökélésével az idegennel való találkozásának persze, hogy semmi köze sem volt; habár megeshetik, hogy a végzetes tévedésekről ejtett szavainak még is volt némi befolyásuk reá. A mi magát az idegent illeti, nem volt bizonyos benne, hogy kedveli-e vagy sem. Az idegen titokzatos volt és érdekes; de Margit hajlandó vala azt gondolni, hogy mikor

magát nagyon önhitnek mondotta, nem messzi volt az igazságtól az is nagy illetlenség volt tőle, hogy oly föltünő módon megjelölte a Nemorosa sziklájánál szándéklott látogatásának napját és óráját. Csaknem úgy hangzott, mintha megvárná tőle, hogy akkor ott legyen és fogadja. Pedig az idegen nagyon hihetőleg el sem fog menni. S ha elmegy is, őt nem fogja reá várva ott találni.

Azután, csütörtökön Nemorosa elment, s ott találta az idegent.

II.

A dicső augusztus hónap javában, midőn az erdő lombmenedékei a legkellemesebbek, a harmatos reggeleken a fenyők szurok-illata tölti a léget s az esti híves szellőkből a tetőkön mintha életet szívánk magunkba — mikor a henyé művészek délben hanyatt fekvé pipát pipára szipókálnak, álmosan pislognak a fejök fölötti zöld ernyőre s esküsznek, hogy igen meleg van dolgozni — mikor Vanne asszony nagy hegykén szemlét tartva gyümölesösén és konyhakertjén, akkora termést jövendőlt ez évre, a mekkorát ember nem látott, Berthon Viktor nagyon szerencsétlen egy ember volt. Szerencsétlen voltának határozott okát adni nem tudta, a mi még rosszabbá tette az egészet. Tárgya volt barátjai rosszúl palástolt irigységének; Nemorosa olyan szíves volt irányában, mint bármikor — s tán valamicskével még szívesebb; mindegyre találkozott vele; voltak víg estélyek Marlotte-ban és kedélyes villás-reggelik az erdőben; szóval minden oly símán látszott folyni, a mint csak lehetett; de mindezek mellett is Viktor jól tudta, hogy nincs minden a maga rendén. Szeretői ösztöne megsúgta neki, hogy Margit nem szereti; s ha lehetlenségnek nem látszott volna, majdnem azt képzeli, hogy vetélytársa van. Mi lelhetta a leányt, hogy egyik perczben magas kedve van, a másikban méla álmodozásokba merül? Azzal nem hízelegetett magának, hogy e sokat mondó körjelek bármi részben kapcsolatosak volnának az ő jelenlétével. Egy párszor eszibe ötlött az is, hátha Margit nincs mindig egyedül azon hosszúra nyúló kószalásaiban, melyek utóbb gyakrabban kezdettek előfordulni; de ezt a gyanút megszé-

gyenülve dobta el magától, váltig erősíté magában, hogy ez a leány nem tud kétszínű lenni.

Voltakép ez a gyanú nagyon is alapos volt; s pedig a leány nem volt szándékosan csalfa. Sajnálta Viktort, s örömet tudatta volna vele, hogy szépelgése reménytelen; de hogyan felelhessen az ember olyan kérdésre, a melyet soha sem tettek? Oly csalfasággal, minőt legtöbben még undokabbnak tartottak volna — tudniillik, hogy derek nagynénjével nem tudatta, hogy az erdőben folytonosan találkozik egy nála nyilván sokkal magasabb rangú férfival — nem vádolta lelkiismerete. Margit mindig zárkózott volt és mindig szabadságában állott jöni, menni, szólni vagy hallgatni, a mint kedve tartotta. E kívül nem is volt semmi mondani valója. Az ismeretlennel soha sem rendezett találkát; csakhogy, egy vagy más úton, még is mindig találkozott vele; aztán a világot és útjait sokkal kevésbé ismerte, mintsem e találkozásokban legkisebb kihágást láthatott volna. Soha sem jutott eszébe, hogy az idegen nevét kérdezze; mikor rágondolt mindig Renének hívta, ő volt ideálja, úgy beszélt vele, mint azelőtt senkivel sem; s szívének fenekén tudta, vagy tudni hitte, hogy szereti az idegent. Azonban mindez nagyon kétes volt — sokkal kétesebb, mintsem a rangkülönbség kérdése Margitot zavarba hozhatta volna.

Ezért volt aztán, hogy Viktor nyugtalankodott s maga sem tudta miért és féltékenykedett, de nem tudta kire; igazán nagy jótétemény vala rá nézve, midőn féltékenységének kézzel fogható tárgya állott elő. Egy rekkenő delután Margitnak valamiért Montignybe kellett mennie, itt találkozott vele Viktor; s mindketten a poros országút mellett állottak, midőn egy ragyogó tünemény villant elejbök egy huszártiszt kepeben. Ez a tiszt fiatal és jó külsejű volt, szép fekete bajuszsal, ezüsttel kihányt kék s piros egyenruhája rendkívül jól állott neki, egy görbe nyakú és gyönyörű hosszú farkú arab paripán ült; egyáltalában olyan egyéniség volt, a kire egy kopott kabátos czivil méltán nézhetett gyanakvólag. A Viktor nagy bosszúságára, az újonnan érkező az út mellett álló pár előtt megrántotta kantárszárát és sipkáját megemelintve, behízelgő mosolylyal tudakozta, hogy ez-e Montigny-sur-Loing helység? Igenlő feleletet nyerve, még behízelgőbb mosolylyal folytatá:

«nem tehetné-e a kisasszony azt a nagy szívességet, hogy megjelölje a porcellángyár fekvését?»

Nincs fogható e huszárok szemtelenségéhez. Miért kelle ennek a kamasznak egy hölgyet megszólítani, mikor mellette egy férfi állott, a ki minden szükséges értesítést készségesen megadott volna? Már magában az is eléggé bosszantó vala, hogy ilyen szabadságot vett magának; de az még sokkal bosszantóbb volt, hogy Margit nagy mohósággal előlépett, s így felelt: «Minden bizomnyal uram; ide csak pár percnyire van. Szívesen megmutatom az utat.»

A leány elindult, szeretőjére még egy tekintetet sem vetve. A huszár mellette lovagolt, s mentőkben lehajolva beszélgetett vele; csakhamar az út kanyarodása elrejtette őket szem elől.

Viktor eleinte érezte, hogy méltósága ellen volna őket követni; de midőn eltelt tíz perc s Margit még sem jött vissza, az aggodalom fölül került a büszkeségen, s leindult az úton, kezei zsebeiben, s keserű dolgokat gondolva az egész nőnemre.

A gyár néhány igénytelen épületből áll a lassú folyású Loing partjait szegélyező fűz- és égerfák alatt. Ezek egyikepen van a tárlati terem, melyben a gyár műterményei vannak kirakva az esetleges látogatók számára; e terem előszobája nyílt ajtajában megállva, Viktor hallhatta a tulajdonos, a huszár és a Margit hangját, a kik odabenn élénken beszélgettek. Az arab paripát egy kis fiú sétáltatta föl és le az árnyékban. Míg Viktor habozott, vajon bemenjen-e vagy ne, előrobogott egy nyitott czipora hintó, benne egy nagyon divatosan öltözött úrhölgy. A kocsizörgésre a katonatiszt gyorsan kijött s ez egykedvű köszöntéssel fogadtatott: «Oh! de Chaulnes úr, ön itt?» Ezután mindketten bementek a házba, Viktor pedig rágyujtott egy szivarkára s künn várt a Margit kijöttére.

Margit egy idő múlva ki is jött a többiekkel együtt; a tulajdonos Viktort megpillantván, fölkiáltott: «Oh! nagysád, im épen itt van legjobb művszeim egyike, Berthon ur».

A delnő kecesesen meghajtotta magát, s néhány hízogó megjegyzést tett, a mi azonban nem tudta helyreállítani a Berthon jó kedélyét. Nem is volt kellemes így lenni bemutatva, mintha csak egy szabó munkavezetője volna, s Ber-

thon mérges pillantásokat vetett gazdájára. De ez az érdeemes férfiú minden finomabb érzést nélkülözött. Viktor hát vállat vonított s elment.

«Ezek az urak sok bajt okoznak nekem, nagysád. Nekem nagyon drágán kell őket fizetnem, ők pedig akkor dolgoznak, mikor kedvök tartja. De mi tevő legyek? Jobb üzletet csinálnék alsóbb rendű munkásokkal; de mikor gyáramat megindítottam, föltettem magamban, hogy másodrendű árút nem gyártok.»

«Oh», válaszolt udvariasan a delnő, «mindnyájan tudjuk, hogy a geniust maga szabadjára kell hagyni, és az ihlet nem jön megrendelésre. Szerfölötti önhietség volna kiszabni a munkát; de ha én Berthon úr volnék, tudnám hova forduljak tárgyért. Amott,» folytatá Margitira mutatva, a ki egy ajtófélféhez támaszkodva a falat borító vad szőlőnek egy hajtását tekergette újjára — egy sugár, fehér alak félig árnyékban, félig napfényben — «amott egy kész festmény van».

Magát minden irányban így kellemeztetvén, ez az udvarias egyén kocsijába ült s elhajtatott, a huszár mellette lovagolt. Nevét és címét hátrahagyta — Valmy grófné, Fontainebleau — s minthogy vásárlásai szintoly terjedelmesek voltak, mint modora kellemes, nagyon kedvező benyomást is hagyott hátra. Maga Viktor is megvallotta, hogy annak a nőnek kedves módja van.

A mi a fiatal huszártisztet illeti, az már egészen más volt. Mikor Margit azon este hazament a marlottei kis fogadó előtt egy csoport művészt látott jó ízűen nevetni egy levél rajzpapíron, melyet Viktor tartott elejökbe, s közeledvén hogy lássa jó kedvök okát, egy ki nem dolgozott vázlatot látot, mely egy lovas katonatisztet ábrázolt óriási bajuszszal s majdnem akkora karddal mint ő maga, egy rengő ló forma állaton.

«Hisz ez szakasztott, de Chaulnes!» kiálta egyik az ifjak közül, kinek rangja és vagyona valamivel meghaladta a többieket és a kiről tudták, hogy a párisi legtöbb előkelő körökbe szabad bejárása van. «Ha az ön helyében volnék, Berthon, nem ajándékoznám meg ezzel a képevel de Chaulnest; mert lássa, ő oly ember, a ki teljes mérvben becsüli önmagát».

«Már azt elhiszem», megjegyzé Viktor gúnyorosan.

«Úgy, úgy, s ha ön szabadságot vesz magának öt kinevetni, önt bőristül csontostul fölfalhatja».

«Maglehet, hogy torkán találnék akadni. Kisasszony, sajnálom hogy szerény művemet egyetlen dícsérő szavára sem méltatja.»

«Nem szeretem a torzképeket», felelé Margit hidegen, elfordulva tőle. «Ebben semmi nevetni való sincs; rosszakarátú pedig mindenki tud lenni».

Igy hát Viktor duzzogva visszament Montignybe, s azon este a megszokott lakomát nem szerencsételtette megjelenésével.

Margit azonban megjelent azon rövid időre. Állítólag azért jött, hogy megkérdezze, vajon Royer nem érkezett-e meg Párisból; valósággal pedig azért, hogy kibeküljön Viktorral, a ki iránt érzé, hogy érdes és barátságtalan volt. Nem találván ott Viktort, egy darabig abban a reményben maradt ott, hátha még megjön s időöltés kedvéért elbeszélte a de Valmy grófné látogatását Montignyben. «Ismeri-e valamelyikök ezt a delnöt?» tudakozá.

Az az ifju, a ki de Chaulnes arczképére oly rögtön ráismert, két-háromszor sokat jelentőleg bölintott a fejével, s egy kissé nevetett. «Ismerem», mondá; s hangja sejteté, hogy a mit a grófnéről tud, nem nagy előnyére válik. «A napokban mondta nekem valaki, hogy a grófné Fontainebleauban tölti a nyarat», nem tudtam kitalálni, mi hozhatta ez aluszékony helyre. De némely ember mindenütt tud mulatságot találni; a drága grófné pedig nagyon szeret mulatni. Hát de Chaulnes-el Montignyben találkozott történetesen? Úgy hallám, hogy ezredét épen most rendelték Fontainebleaubá.»

«Gyerünk, Ravillier, nincs szükségünk botrányos adomáidra», közbevága egyik szomszédja. Mert a fiatal úri emberek dícséretéül meg kell jegyeznünk, hogy a Nemorosa jelenlétében szorosan vigyáztak a nyelvökre.

«Édes barátom, én nem botrányos adomát beszéllek. Valmy grófné nem botrányos; oh koránt sem. A grófné maga az illem — bizonyos tekintetben. A férje botrányos, ha úgy tetszik. Azt mondják, hogy a szegény grófné férjhezmenetele első évében keserves könnyüket hullatott; de már rég fölszáritotta, vagy helyette más valaki. Eleg az hozzá, könnyüi már nem folynak. Mostanság a grófné jár a világban mosolygó arczczal, s a gróf hord bánatos képet. Mindenki nagyon saj-

nálja — főleg a hölgyek. Látna őt beesett arczával s félig hűnyt szemeivel azt képzelné az ember, hogy a szerencsétlen tört szívű férjek képe. Ez az ő szerepe, úgy hiszem. Nagyon mulatságos.»

«Gróf Valmy is Fontainebleauban van-e?» kérdé Margit nagy hirtelen.

«Úgy hiszem. Mihelyt találja, rögtön ráismerhet. Magos szál, sovány, kissé kopasz, szőke férfi, kékes színű bádgyadt szemekkel, melyek tekintetéből azt olvasná ki az ember, hogy alig tartja méltónak tovább élni. Azt hiszem, kisasszony», hozzá tévé vontatva ez a bölcs ifju, «ha találkoznék vele s megszólítná önt, a mit hihetőleg megtenne, legtanácsosabb volna, ha ön nem válaszolna neki».

Ez a tanács minden bizonynyal kitünő, csakhogy, mint minden jó tanács, nem sok gyakorlatias hasznú vala. Mert fájdalom! gróf Valmy már megszólalt és kapott is volt meglehetősen hosszú választ.

Margit a teremből menekült valahogy — de hogy mikép, azt maga sem tudá — a nélkül, hogy titkát elárulta volna, s haza sietve, arczczal ágyára borúlt elvakulva és kábulva a rázúdult csapástól. Eddigi életében nem ismert sem testi sem lelki fájdalmat, most azonban a kín, mint a sebzett erdei vadat, némileg meglepte és felbőszítette. Nem Valmyra haragudt; ezt mindegyre ismétlé magában, míg ott feküdt száraz szemekkel és mozdulatlanul az éj hosszú óráiban. A gróf soha sem említett neki szerelmet, annál kevésbé házasságot; ismeret-ségökre ő maga is alig gondolt így egész mostanig. Nem a gróf, hanem saját képtelen botorsága szedte rá; lett is volna e nézetben némi vigasztalás, ha szívében is így érzett volna. De voltakép ha gróf Valmy sokat nem is mondott, de nagyon sokat sejtetett; s Margit bár mennyire tiltakozott is magában, tudta hogy boldogsága összeomlásával bálványja is darabokra tört. Minden el van veszve, számára nem maradt egyéb, csak a halál. Ezt mormogá mindegyre korának természetes türelmentlenségével és tudatlanságával.

A hajnal első sugara látá Margitot a házból ki, az utcán le az erdőbe lopódnai. Megjelenését várták azon meg nem nevezett légyottok egyikére, a melyekre vonatkoztunk, tizenegy órára a mintegy négy mérföldnyire eső La Solle magaslatain; ő pedig elhatározta, hogy most az egyszer utol-

jára megjelenik. Hegyre föl, völgybe le barangolva, több kerülő útra kitérve, gyakran meg-megállapodva, azzal a kínos és mégis hiú törekvéssel, hogy fejében a zürzavart valamely határozott célra tisztázza, a megjelölt helyre még is jóval előbb érkezett a kitézött időnél; megérkezve leült egy sziklára és várt nem türelmetlenkedve. Ugyan ki akarná siettetni kivégzése óráját? Talán Margitnak, mint a halálra ítélték nagy részének, lehetett némi zavaros fogalma arról, hogy míg a vég be nem következik, addig nincs mindennek vége s talán a teljes reménytelenség daczára mégis remélt némi lehetetlen elhalasztásban.

Ott ült, egyik térdét fölkuczorítva s kezeit rajta átkulcsolva, kábult búskomolysággal nézve az ismeretes kilátást. Alatta az a fővényes ösvény kigyózdott és kanyargott a szirttek és földszakadások tömkelege között, melyet művészek útjának (Chemin des Artistes) hívnak; túl rajta a Solle völgye feküdt, égerfáival árnyékolva a tömött harasztot és jenesztert; azon túl viszont erdős halmok emelkedtek, fürödve a reg napfényes ködében. A messzi távolban kürtölt valaki, s a kürtszó sokszorosán visszhangzott a csendes légben. A természet kegyetlen vala, legkisebb rokonszenvet sem mutatott leghőbb imádói egyike iránt; az erdők, mint a kies Doon partjai és harasztjai, teljes pompájokban díszeltek, habár a Nemorosa szíve majd megszakadt.

Végre gyorsan közelgő léptek kopogása hallszott: jön! Margit nem mozdult. Mozdulatlan maradt, míg gróf Valmy közelebb-közelebb jött; bevárta, hogy epen mellette legyen, hogy árnyéka reávetődjék, hogy vállát érintse; ekkor (mert e perczre előre elkészült volt, tudta mit kell tennie) fölegyenesedett s az érkezőnek keményen szeme közé nézve, így szólt: «Jó reggelt gróf Valmy».

Nos, ez bizony nem sikerült. A gróf nem rezzent meg, se el nem sáppadt, se el nem pirult, nem tántorodott hátra, nem csapott homlokára a rémület taglejtésével. Ő bizony egyiket sem tévé, hanem kissé megszontyolódottnak látszott s így szólt: «Úgy-e valami kotnyeles megmondta önnek a nevemet. Sajnálom. Inkább szerettem volna öre nézve csak René maradni.»

«Soha sem hívtam önt Renének!» fölkiáltott Margit meltalankodva.

«Nem-e? Azt képzeltem — de kétségkívül csak képzelődés volt. Remélem, hogy ezután mindig Renének fog hívni.»

Ez annyira nem hasonlított ahhoz, a mit Margit előzetesen képzelt volt, hogy előre kigondolt mondókái kimentek a fejéből s néhány percig hallgatott. Azután egyszerű egyenességgel így szólt:

«Nem lesz szükségem rá, hogy önt ezután bár mi néven szólítsam. Mán túl többé soha sem látom. Nem helyes?»

«Nem helyes?» visszhangzá a gróf, Margittól álmosan eltekintve a völgy kékellő ködein keresztül; «ki tudja, mi a helyes. A pap egyképen határozza meg, a törvény másképp s a társadalom harmadikféle képen. Magam részéről azt tartom, hogy a mi szép, a köznapi élet kicsinykedései fölé emel, annak helyesnek kell lennie.»

«Ön a dolgot nagyon nehézé teszi nekem», kiálta Margit türelmetlenül rázva vállait; «ön azt mondatja velem, a mit kimondani nem szeretek. Tudom, hogy nem volna rám nézve helyes úgy találkozni önnel, a mint szoktam és — és — nem gondolom, hogy Valmy grófné helyeselné.»

Valmy megfordult s Margitra mosolyogva és egyszersmind mogorván nézett. «Valaki tele beszélte az ön fejét. Ön úgy beszél, mint egy nyárspolgárnő, nem mint Nemorosa, az erdők királynője.»

«Ön pedig úgy beszél mint — mint gróf Valmy. Én nem vagyok Nemorosa; csak Vanne Margit vagyok, egy paraszt unokája, a ki ha még élne, kalapját emelintené s önt «nagyságos gróf úr»-nak szólítná. De az semmit sem tesz. Nem azért félnék önnel az erdőben sétálni és beszélgetni, hogy az ön rangja oly nagyon messzi van fölöttem, hanem azért, mert...»

«Nos? miért?»

«Azért — mert ön nő», felelt Margit; egész arca, nyaka hirtelen elpirult s szemeit lesütötte.

«Mert nő vagyok!» ismétlé a gróf keserű megvetéssel; «oh, az én nőm! Hallgasson meg Margit: ha tudna valamit az én nőmről, tudná, hogy oly asszony, a kiről fel Páris némi sajtóságos mosolylyal beszél. Nem akarok szólni róla. Csak azt akarom mondani, hogy semmivel sem tartozom neki. Életem oly nyomorúlt, a milyen csak lehet; de mióta önt ismerem és szeretem — úgy van, szeretem önt; bizonyára nem lepheti meg önt tőlem ennek hallása — több öröme volt,

mint a mennyit hittem, hogy valaha lehessen. Ne tagadjon meg tőlem néhány boldog órát. Én egy vagy két hónapig maradok Fontainebleauban, s mind össze csak azért esedezem, hogy legyen szabad önt olykor látnom. Ez nem igen nagy kérés.»

E szavakban nyilatkozó rendkívüli önzés nem lepte meg annyira Margitot, mint a mennyire meglepte volna a kevésbbé érdekelt hallgatót; de mégis fejét rázta. «El kell válnunk», mondá.

A gróf szemei szikráztak. «Nem válok el öntől!» fölkiálta szenvedélyesen. «Szeretem önt; tudom — ne, ne tagadja; hasztalan volna — tudom, hogy ön is szeret engem. Micsodák nekünk a társadalmi kötelékek? Ne egyezhetnénk-e meg abban, hogy néhány napfényes delutánra elfeledjük, hogy rabszolga vagyok?»

«Oh!» kiálta a leány, «most már ön sért engemet!»

És nem várva be, hogy többet halljon, egyetlen bucsúszó vagy intés nélkül, elfordult tőle s elfutott.

A gróf utána eredt, kiabálva, «Margit! Margit!» A leány hallotta mint törtet utána nehezen a bokrok között, melyeken ő oly könnyen haladt át, mint egy nyúl; de egyszer sem tekintett hátra, a gróf pedig csakhamar fölhagyott az üldözéssel. Az igazat megvallva, már sem olyan fiatal, sem olyan tevékeny nem volt, mint régebben: e kívül nagyon érzékeny is vala a nevetséges iránt — azaz nagyon érzékeny a nevetségesnek tetszés kellemetlensége iránt — így hát futni hagyá a leányt.

Margit tudta, hogy biztosságban van, de azért mégis egy pár mérföldet, vagy többet is oly gyorsan futott, a mint csak tudott. Fontainebleau közelébe érkezett volt, mikor futásában föltartóztatá a közvetlen szomszédságából hallszó beszélgetés hangja. Óvatosan közeledett néhány lépést, azon gyepes terek egyike széleig, melyekkel bizonyos közökben az egész erdő be van pettyezve és a melyekbe sok ösvény szakad. E szabad tér közepén álló vas feszület talapjához dőlve, egy nő állt, a ki erősen hasonlított a *Journal des Modes* divatképéhez s mellette egy férfi volt huszár-egyenruhában. Margithoz háttal voltak fordulva, különben a huszár alig ha oly hévvel csókolgatta volna a delnő kezét. Ez utóbbi válasz gyánánt enyelegve csapkodta napernyőjével a huszár vállát;

s Margit hallá e szavait: «*elég lesz már, de Chaulnes! Tudja, hogy semmit sem únok annyira, mint egy jelenést egy ötfölvonásos vígjátékból; aztán a kocsisom, a ki bámulatosan eszes, azt kérdezhetné magában, hogy hová lehettem. Ma velünk ebédelhet, ha önnek is úgy tetszik; de nehogy igen korán jöjjön, mert akkor ebédig ásítozhatunk egymás szemébe.*»

A delnő kényelmes léptekkel vonúlt el, napernyőjét vállára vetette, hosszú uszálya a földet söpörte; s nem sokára egy hintó robogása hallszott az országútról. Ekkor de Chaulnes megfordult s megpillantotta Margitot. Egy perczig rendkívül meglepettnek látszott; de meg levén áldva jókora talpraesettséggel és lélekjelenléttel, hamar összeszedte magát, sipkáját levéve, igéző mosolylyal kívánt jó reggelt a kisasszonynak. Nem Fontainebleauban szándékszik-e? Oda? Annál jobb, mivel az ő útja is arra tart.

Az az esemény, a melynek Margit nem szándékos tanúja vala, nem volt merőben kellemetlen reá nézve. Óhajtott jó véleménnyel lenni arról a férfiről, a kit szeretett, s kapva mindenben, a mi őt mentheté, nem tehetette, hogy egy kissé ne örüljön a Valmy neje hűtlensége bármi bizonyítékának. A de Chaulnes társaságára egyáltalában nem vágyott; de ám-bár a józan ész azt súgta, hogy gróf Valmynak messzi kell lennie, mégis az az ideges felelem környékezte, hogy a gróf bármelyik perczben mellette teremhet. Ezért készségesen elfogadta a huszár ajánlotta kíséretet. Ez pedig nagy szerencsétlenség vala a szegény Berthon Viktor nyugalma nézve, a ki tárczájával hóna alatt erdei tárgyakat keresve, a város fölötti oldalakon kóborolt, s e pár embert messziről megpillantva, legiszonyúbb gyanúit igazolva látta és ugyanakkor erősen föltette magában, hogy ezután egy nő becsületességében vagy ártatlanságában sem hiszen.

Ugyan azon délután Vanne asszonyt oly meglepetés érte, a mely — mint maga mondá — «*megállította a vért ereiben*». Unokaöcscse, a nélkül, hogy e lépésének legkisebb okát adta volna, nagy nyugodtsággal jelentette, hogy a nyár hátra levő részére elmegy a háztól.

«*Elmegysz a háztól?*» kiáltá a nő megütközve; «*mit beszél ez a gyermek? Elmegysz a háztól, de hát hova, ha szabad kérdenem?*»

«*Unokatestvéreimhez megyek a franchardi vendéglöbe,*

felele Margit. «Tudom, hogy van üres szobájuk, s jó szívvel fognak látni».

«Eh? már azt épen oly bizonyossággal nem mondhatnám. Aztán épen a szorgos idő közepén. Ismered miesodás ember Vanne Péter, a feleségét is egy bordába szőtték vele, soha sem értik meg a te szokásaidat. Náluk az élet munka, még pedig kemény és sok munka. Épen most nem igen örülnek a vendégnek, ha csak nem volna hajlandó segíteni nekik.»

«Épen azt akarom tenni. Dolgozni akarok; megúntam a henye és haszontalan életet.»

«Bohó gyermek, maradj hát ott, a hol vagy. Ha dolgozni akarsz, Marlotte-ban is kaphatsz elég dolgot; messzibb sem kell menned érette ennél a háznál.»

«De egy időre távozni akarok Marlotte-ból.»

«Áhá! így állunk?» Vanne asszony azt képzelé, hogy tisztában van mindennel s oly képet váltott, mintha mindent a legjobban tudna. «Távozni akarsz valakitől úgy-e? De hát mit vétett az a szegény ifju? Bizonyos vagyok benne, hogy semmi megbocsáthatatlant. Ma reggel itt volt s utánad tudakozódott, olyan szégyellős arcczal, mintha egy tuczat csirke-met lopta volna el, fogadni mernék, hogy bocsánatot kérné jött volt. Gyerünk, csak egy szó kell s a felreértés ki van egyenlítve; aztán közöttünk legyen mondva, edes kiesidem, Berthon Viktor úr . . .»

«Nem Berthon Viktorról van szó», belevága Margit. «Berthon Viktorról soha sem lehet szó oly értelemben, mint ön gondolja; aztán vele össze sem veszem».

«Azt akarám mondani, hogy Berthon Viktor olyan legyeny, a kit lábainál tudni minden leány szerencsésnek tartatná magát. Belőle jófele férj lesz. Nem szólok állomásáról. kilátásairól — habár ezek sem megvetendők — de a természetéről. Hatvan évet éltem e világban, és pedig mindig nyitott szemekkel, s abban hogy valamelyik ferfiből mi válik a házasság után, nem tudnának egy könnyen megcsalni. Ez az ember mindig orránál fogja vezetetni magát a feleségétől, s még meg is köszöni, hogy ezt teszi.»

«A Berthon orra nem forog veszelyben miattam. Mondom önnek, hogy egymásra nézve soha sem leszünk egyebek jó barátoknál. Azért megyek Franchardba, mert szükségem van változásra — változásra és munkára.»

Vanne asszony vállat vonított. «Eredj hát a te útadon», felelé mérgesen, «s remelem a franchardi munkát kedved szerintinek találod. Mintha látnálak, hogyan hordod vasárnap délutánonkint a fontainebleau-i boltosoknak a kávé csészéket, hogyan czivakodol a vén angolnékkal a számla miatt! — nagyon szép foglalkozás az apád leányának! Ha vissza nem jössz egy hét múlva, nevezd engem ostobának.»

Föl kell tennünk, hogy e különös alkalommal, a Vanne asszony szokásos éleslátása meghibázott; mert eltelt egy hét, utána a második, harmadik és a Margit szobája Marlotte-ban üresen maradt, sem jó emberei a művészek között nem jelent meg, ezek nagy bánatjára. Viktor magába fojtotta haragját s hallgatott. A Margit eltávoztát nem minden ok nélkül annak tulajdonította, hogy a leány zavartalanul akar találkozni a víg kedvű huszárral; s keserűen mosolygott, nem is válaszolván, mikor Vanne asszony, a kinek gyöngédsége korántsem ért föl jó szívével, arra biztatta, hogy sétáiban ne kerülje el a Franchard szomszédságát. «Viktor úr, menjen oda reggelire valamelyik nap», mondá. «Sógorom nem koplaltatja meg önt, aztán van Franchardban még más valaki is, a ki tán melegebben fogadja, mint képzelné».

Ezek a még többet jelentő és bizodalmas hunyorítások kíséretében adott ujmutatások nem értek célzt. Viktor gyakori ismétlődésükön bosszankodva, pajtásai felíg gúnyoros sajnálkozásait megúnva, leginkább pedig azért mérgelődve, hogy nem bír szabadulni azon szenvedelytől, melynek reménytelen voltát érezte, azt kezdette forgatni elméjében, hogy egy padlásszoba Párisban még is jobb a montigny-i bővölködésnél, s azon jártatta az esztét, hogy lemondjon az agyagművészet emelésére czélzó terveiről; Vanne asszony pedig reményt vesztve, tért vissza gyümölcseihez és majorságaihoz, átkot szórva azon ifjak és leányok szerelmeskedéseire, a kik két egymásra következő napon sincsenek egy véleményben.

E közben szegény Nemorosa fogyott és nyomorgott, mint a kalitkába zárt madár, önkénytes száműzetésében Franchardban, a hol élete nagyon hasonlított ahhoz a képhez, melyet nagynénje jóslélekkel vázolt volt, s azt annyira lelkéből megúnta, a mint az a böles nő megjósolta. Minden tekintetben készen állott a de Valmy és Berthon Viktor látogatásaira, s tudta volna, hogyan utasítsa el az egyiket és kös-

sön barátságot a másikkal, ha megjelentek volna ; de egyikök sem jelent meg, s Margit nem lett volna nő, ha ez neki inkább vagy kevésbé rosszúl nem esik.

III.

Negyen évi folytonos vagyonosodás mellett Vanne asszonynál életszabálylyá vált volt, hogy a fontainebleau-i piacon egy sátorban majorságot, gyümölcsöt s veteményt áruljon. Egy némely barátja és szomszédja ezt az üzletet egy magát jól bíró egyén méltóságán alúlnak tartotta ; de Vanne asszony azt mondta, a mi elég jó volt az anyjának, nagyanyjának, neki is elég jó, s ragaszkodott régi szokásához, részint mert rég megszokta, főleg pedig azért, mert szerette a zajt, a lármát, a fecsegést, az alkudozást, és az a gyönyör, hogy jó vásárt csinálhatott, neki valóságos lelki élvezete volt. Némelykor Margit is el szokta volt kísérenni s a háttérben a fölhalmozott dinnyék s fügek mögött állva, segítgetett, míg a vén asszony vásárosainak kiabált s újjait rázogatta orruk előtt.

Margit nem akart Fontainebleauban memni ; hasztalan kérték, hívták, el vala tökévelve, hogy semmi sem bírhatja rá, hogy kitegye magát a gróf Valmyval való találkozás esélyének. Felt is közhelyen megjelenni, mert azt hitte, hogy titkát mindenkinek tudnia vagy sejténie kell. Mindazáltal, jött egy idő — szeptember végére járván és a franchardi üzlet közelgő lanyhulásának nyomai is mutatkozván — midőn jónak látta módosítani eltökélésén. Gróf Valmy, ha el sem is utazott a mi pedig nagyon hihetőnek látszott, bizonyosan elfeledte ; s ha szintén még is ott volna, s Margit meg találná látni, mitől félhetne ? Ily találkozáskor nem neki kellene feszélyezve lennie. Ezenkívül fogsága csaknem elhordozhatatlanná kezdett válni s nagyon vágyott, habár csak néhány órára is, kiszabadulni belőle. E gondolatok hatása alatt tudatta nagynénjével, hogy a jövő szombaton találkozik vele Fontainebleauban ; Vanne asszony pedig megörülve e jó híren, melyet a meghódulásra első lépésnek képzelt, legott elhatározta, hogy Berthon Viktornak is ott kellend lennie.

A ravasz öreg asszony öcséséről egy szót sem szólott

Viktornak ; de mikor kérdésére a festő megvallotta, hogy életében soha sem volt a fontainebleaui vásáron, a vén asszony csodálkozással vegyült méltatlankodással emelte föl ránczos kezeit. Soha sem volt a fontainebleaui vásáron ! Pedig festő ! Szégyelnie kellene magát ! Bizonyára még fogalma sem lehet arról, milyen festői ez a vásár. Piros szöllőfürtök, meg fehér szöllőfürtök, aztán sárga meg zöld dinnyék, élénk piros paradicsomalmák, tökök meg ugorkák — nem is említve a nagy esernyőket, melyek némelyike karmazsin, másika csikos, aztán a nők kék köntösükkel, tarka nyakkendőjükkel, meg a katonák vörös nadrágban. «Színezés ! Jaj, a mi piacunkon van annyiféle szín, hogy egy tuczat kép kitelnék belőle !» kiáltá Vanne asszony, a kinek a művészet alphájáról és omegájáról az volt fogalma, hogy egy vásznon annyiféle kiáltó szín legyen összehordva, a mennyi csak ráfér.

Így hát Viktor szombatn reggel elment a vásárba ; s a veletlen különös szeszélye úgy hozta magával, hogy Valmy grófné, a ki kora reggel ferjével és de Chaulnes-al kilovagolt volt, valamennyi közül épen ezt a napot válaszsza ki, hogy e sürgő jelenet mellett elhaladva, leszálljon a lováról, hogy megismerkedjék e látvánnyal, melyet a Fontainebleauban észlelhetők legszebbikének mondtak volt. Viktor eleinte nem ismerte meg a sötét zöld lovagló ruhás delnőt, a kit a tolongásban történetesen meg talált taszítani, s bocsanatot kért ; de a nő ráismert Viktorra s a szeretetre méltó köszönés néhány szavai után bemutatta férjének. Viktor meghajtotta magát a kimerültnek látszó, fény nélküli szemü, sáppadt férfinak, s összeránczolt szemöldökkel nézett a huszárra, a ki viszonzásúl kellemesen mosolygott ; ezzel a társaság együtt indult meg lassan.

Vagy valami különös okból, vagy pusztán szeszélyből Valmy grófné kiválólag kellemes vala az ifjú festő irányában — valóban oly kellemes, hogy egy idő múlva de Chaulnes nyugtalanzkodni és feltékenykedni kezdett. A két fiatal állása egymáshoz ily váratlan módon teljesen megváltozott ; Viktornak, a ki most először sejté, a grófné és kísérője közötti viszony természetét, szíve édes reménytől dobogott. Hátha utóvégre is nemi ostoba tévedés volt az egész ? Hátha álmai Nemorosája most is Nemorosa ? Hirtelen, mintegy feleletül e kérdéseire, ott állott előtte Margit, egészen fehérbe öltözve, mint mikor először

látta volt az erdőben. A leány az otromba fa-sátor árnyekában állott; előtte gyümölcs- és vetemény-halmazok, ő maga fehér volt, mint köntöse, s Viktorra sajtósárga meredten nézett. Vajon épen ő reá, vagy mögötte valaki másra nézett-e? A festőt zavara és sietsége akadályozá e részlet megfigyelésében. Levette kalapját s hebegett valamit láthatásán támadt nagy örömről, a leány sem sokkal képesatosabban válaszolt.

Valmy grófné, e közben annyi szőlőt és őszi baraczkot rendelt meg, hogy Vanne asszony csodálkozva meresztette a szemét. Gróf Valmy néhány lépéssel hátrább állott, szemet lesütötte, s lovagkorbácsa nyelével a porba köröket rajzolt.

«Ön most is Franchardban lakik?» kérdé Viktor kisse reszketeg hangon. «Ha holnap reggel oda sétálnék, remélhetném-e hogy meglátom?»

«Minden bizonnal látna ön», felelt Margit, a ki most már egészen összeszedte volt magát; «de én aligha szólhatnék önnel. Egész nap el vagyok foglalva. Csak este van szabad időm; akkor rendesen kísétálok a «síró sziklához» (Roche qui Pleure) s üdülok egy kissé a friss légben. Látta-e ön valaha holdvilágnál a franchardi torkolatot?» folytatá hajdani lelkesültségének némi nyomával. «Meg kéne néznie. Nemelykor azt képzelem, hogy az erdő éjjel még szebb, mint nappal.»

«Holdvilágnál?» kiálta Valmy grófné, a ki ez utolsó szavakat meghallotta, «milyen kedveseknek kell ezeknek az erdőknek lenniök holdvilágnál! Okvetetlen kell tennem egy kirándulást ezekbe az erdőkbe a legközelebbi holdtöltekor. De Chaulnes úr, mikor lesz holdtölte?»

De Chaulnes halk hangon felelt valamit; s a pár tovább ballagott. «Megy-e ön ma este a «síró sziklához?» Kérdé Viktor habozva.

«Minden este oda megyek», felelé Margit.

Ekkor gróf Valmy hirtelen föltekintett, s a mint szemek találkoztak gyöngé pir ömlött el a Margit halvány arcán. Gróf Valmy legott tovább ment; de az az egyetlen tekintet elég volt arra, hogy Margitot oly izgultságba hozza, a melyet nem bírt eltitkolni. Ugyan mit gondolhatott róla? kérdé magában. Most mikor már késő volt, bármit adott volna, hogy visszavonhassa azt a meggondolatlan szót. Abban a perczen, annak a szegény Vikornak akart mondani némi szives szót.

s alkalmat nyújtani, hogy megváltozott viszonyok között megújíthassák a régi bizalmasságot; de arra nem számított, hogy gróf Valmy is meghallja s magára értse; habár örömet értésére adta volna annak az úri embernek, hogy helyeslését vagy rosszalását számba nem veszi, azt még sem akarta, hogy őt olyannak tartsa, a ki egyik imádója elvesztéseért azzal vigasztalja meg magát, hogy legott mást szerez helyébe.

Viktor az elpirulást és a reá következő zavart, megbocsáthatólag, saját személye iránti vonzalomnak vette; s ezt morogva «ma estig hát», magas kedvvel haladott tovább a tömeggel. Nem szükség mondanunk, hogy azon este Montignyből Franchardba sétált; azt is csak a szerelmesek szokásaival ismeretlenek számára kell följegyeznünk, hogy a megjelölt helyre a hold feljötte előtt egy egész órával érkezett meg. Tudta hogy várnia kell; de bizonyos körülmények között az előlegezés gyönyöre akkora, hogy még a várakozás is csaknem élvezetté válik; aztán nagyon kellemes volt ez illatos csendes fasorok alatt a sötétben. Az erdők minden apró neszei — fönn a lombok sutogása, alant a száraz levelek moraja s a vén szilfák ágai elfojtott nyikorgása — kellemesen hatottak a Viktor füleibe, a mint föl s alá járkált, építgetve mindennemű légvárat. A közeli tó széléről kíséret gyanánt a békák brekegtek s a messzi távolból koronkint egy-egy éjjeli madár harsány sivitása hallszott. Így melázva eltöltött hosszabb idő után Viktor a sűrűből kiment egy sziklás és gyalogfenyő-bokros helyre, s innen azon fővényes ösvényhez jutott, mely a «síró sziklához» és egy menedékes fokhoz vezet, melyről a franchardi nagy hírű torok egész szélében és hosszában látható. A hold még nem látszott, de a hegyek tetején s távolban a nyílt sík földön némi ezüst színű köd lebegett, a mi arra mutatott, hogy már meghaladta a láthatárt s nem sokára megvilágítja azokat a sötét mélységeket, melyeknek épen a szélén foglalt volt Viktor állomást.

A festő egyszerre csak azt a kellemetlen tényt észlelé, hogy örállásán nem egyedül van. Néhány lépésre tőle egy vörös pont mutatkozott, a mely nem lehetett egyéb egy égő szivar végénél; a szorosabb vizsgálat pedig a szivarvég mögött földfedezé némi sötét alakot, a mely nyilván egy hozzá hasonló lényé vala; Viktor önmaga és a tolakodó közé egy nagy sziklát helyezett; de csak hamar az újságvágy feljül kerekedvén

az óvatosságon, rejtekhelyéből épen abban a perczen találta kidugni a fejét, melyben a szivarvéghez ragadott főt látta az övéhez hasonló fővénykő-tömb mögül kidomborodni. Mind a két fő abban a perczen visszarántva eltűnt, s egy kis idő múlva, megint mind a kettő egyszerre kibukkant. Ez hozzá nem illő és nevetséges vala; s Viktor, nem lévén oka szégyelni magát, bátran előlépett. Szint azon perczen a másik bujkáló is hihetőleg így fogá föl a helyzetet, mert ő is kibújt rejtekéből, s egy eltévedt holdsugár vetődván egyenruhája ezüstjére, azonossága többé nem vala titok.

De Chaulnes Franchardban! És pedig nyilván valakit vár! A Viktor szíve összeszorult kebelében. Első rohamában képzelt vetélytársát torkon akarta ragadni; de az első rohamot, ha csak el nem ment az esze, senki sem követi. Viktor is jobbnak látta meggondolkozni és így megint visszavonult az erdőbe s itt egy fának dőlve, elmélkedni kezdett. Elmékedései nem valami kellemesek voltak. Az igazat megvallva, a Margit merészségén és saját együgyűségén való mélységes csodálkozáson kívül egyébre nagyon kevés hely volt a fejében. Margit neki csaknem kérkedőleg szemébe mondta, hogy minden este a «síró sziklákon» sétál; s ő — bolond fejével! — azt képzelte, hogy a leány ide egyedül sétál. Azon tépelődött magában, vajon a bosszú vagy a hallgatag megvetés illik-e jobban neki, midőn női köntös suhogása hatott füleibe. Kétségkívül legillendőbb volna zavartalanul elbocsátni légyottjára; de az ember nem gondolhat mindig arra, hogy mi legillendőbb neki, aztán nem is mindennap jut alkalmá a férfinak arra, hogy egy hatásos színpadi jelenetet csináljon. Viktor nem tudott ellentálni az ajánlkozó kísértésnek. Addig várt, míg Margit azon fa közelébe érkezett, a mely mögött ő rejtőzött; ekkor pedig összefont karral eleibe ugrott.

Oh jaj! hisz az nem Margit volt, hanem Valmy grófné; s Viktor kalapját kezében tartva és untig mentegetődzve, szerette volna hogy megnyíljen a föld s elnyelje. Annýira zavartan volt, s oly kevéssé tudta, mint mond, hogy mielőtt száját megfoghatta volna alaptalan gyanakvásai egész történetét kifecsegte. S mind ezek koronájául, oly esetlenséggel fejezte be, a minőre minden bizonynyal nem lesz képes, ha eszén talál lenni. «Ha nagysád de Chaulnest keresi, a «síró szikla» közelében megtalálja; és . . . és bizhatik az én . . .

az én titoktartásomban. Soha többé nem alkalmatlankodom nagyságodnak.»

«Biztosíthatom uraságodat», felelt a delhő komolyan, de elfojtott nevetés hangján, «hogy csak friss léget és holdvilágot keresek. Önnek, úgy értém, sokkal izgatóbb előzményei vannak. Nem tartóztatom el ezek kielégítésétől.»

Viktornak nem volt ideje válaszolni; mert ekkor az erdő csendje ismét megtört; s ez alkalommal kétségkívül Margitnak szorongás miatt emelkedett hangja üté meg a hallgatók füleit. Minden szava tisztán érthető volt.

«Nem hallgatok tovább önre! Ha szavainak van valami értéke, tudja meg, hogy ezen a világon nekem csak azt az egyetlen szívességet teheti, hogy elmegy és többé soha sem lát. Miért üldöz így engem?»

«Üldözöm önt!» felelt egy férfibang, melyre Viktor nem ismert rögtön; «hát üldözés volt-e az, hogy önt mind a heteken keresztül egyetlen szó vagy jel nélkül hagytam? Mondom önnek, hogy megtettem minden tölem telhetőt; megpróbáltam élni ön nélkül; és lehetetlennek találok. Nemorosa, a végzet velünk szemben fölötté erős; miért küzdenénk ellene, hogy utóvégre is beleadjuk magunkat? Ön megvallja, hogy szeret s ugyanazon lélekzettel azt mondja nekem, hogy többé soha se lássam! Miféle szerelem az?»

«Miféle szerelem az öné?» kiálta Margit sírva. «Ön úgy viseli magát, hogy meg kell vetnem. Menjen!»

«Nem, mig ki nem hallgat. Hallgasson meg, Nemorosa . . .»

«Uram, ha nem távozik mindjárt, segítségért kiáltok.»

«Segítségért, de honnan! Hisz az egész világ alszik.»

«Ön hát nem megy?»

«Még nem.»

Legott ez éles sikoltástól csengett az erdő: «Segítség! segítség!» Viktor előrohant a bokrok közül, de Chaulnes iszikla mögül; Valmy grófné utánok, de lassabb léptekkel, s tüstént a fényes holdvilágon öt egyén bámult egymásra, s közülök négyen, rendkívüli esalatkozás és rémülés kifejezésével. Az ötödik asszonya maradt a helyzetnek.

«Nem azt mondhatná-e valaki», megjegyzé e nő egy kis nevetéssel, «hogy mi itt a *Sevillai borbély*ből a kerti jelenetet próbáljuk? Mi mindnyájan tévedtünk, s úgy látszik részemre

jutott a kimagyarázás és a bonyodalom megoldása. Szerencsére nem nehéz. Gróf Valmy — kiről sajnálattal kell megmondanom, az a hibája, hogy féltékeny férj — meglátja, hogy hintóm az út szélén áll; s mindjárt gyanít valamit, az erdőbe rohan, ott megpillantja a kisasszonyt, a kit nevének vél, s oly szemrehányásokkal támadja meg, a melyeket a kisasszony természetesen nem érthet, és a melyek miatt szintoly természetesen segélyért kiált. E közben itt ez az uraság hasonlóan azzal tisztelt meg engem, hogy egy nálamnál ifjabb és szebb leánynak képzelt s leshelyéből előmbre ugorva, szörnyen megijesztett. A mi de Chaulnes urat illeti, az ő jelenlétét nem tudom kimagyarázni; de megjegyeztem, hogy de Chaulnes úrnak az a sajátsága, hogy mindig ott van, a hol senkinek sincs szüksége reá. Most már csak az van hátra», folytatá Valmy grófné, «hogy a kedvelt modorban végezzük be a drámát». Megfogta a Viktor kezét és a Margitba helyezte s egy gyors mozdulattal a férje karjába csipeszkedvén, «gyerünk édes barátom», mondá, «ideje a hőst és hősnőt egyedül hagynunk a színpadon. Sajnálom, hogy kis kocsimban nincs hely három személynek, de ily gyönyörű éjszakán de Chaulnes úr kétség kívül élvezni fogja sétáját hazáig.»

Így állott boszút Valmy grófné ügyetlen széptevőjén, a ki majdnem kényelmetlen helyzetbe hozta volt. De Chaulnesnek soha sem bocsátottak meg; s ha a Valmy grófné nevét említik előtte, még ma is savanyú képet vág s más tárgyra fordítja a beszédet.

Olvasóim sejteni fogják, hogy Viktor és Margit nem hosszasan szorították egymás kezét. Mikor egyedül valának, Viktor rekedt hangon kérdé:

«Igaz-e az, a mit az az ember mondott — hogy ön szereti őt?»

A leány egy darabig habozott, azután felelé: «igaz».

«Sajnálom önt», mondá Viktor egyszerűen, kis szünet után.

«Ez a mondás nagy szívesség öntől. Ön, úgy-e, nem kárhoztat? Nem az én hibám volt; nem tudtam kiletét, mikor ő . . . mikor én . . .»

«Értem. Nem, én nem kárhoztatom önt. Tudja-e Margit, miért jöttem én ma este ide? Most azonban egy szót sem szólok arról; nekem, természetesen semmi reményem sem

lehet. De majd máskor másként lesz. Montignyből rögtön elútaozom, s így az én látásom nem lesz önnek alkalmatlanságára; de semmit sem adok föl. Az idő részemen van; majd visszajövök, mikor tehetem a nélkül, hogy önt megbántanám.»

Margit fejét rázta. «Jöjjön vissza, mint nős», mondá, s engedje meg, hogy legyek nője barátneja».

«Széles e világon csak egyetlen oly leány van, a ki nőm lehet», felelé a festő.

Így aztán néhány búcsúszóval elváltak.

IV.

Az 1878—79-diki tél emlékezetes a Fontainebleau lakóinak. Korán kezdődött és sokáig tartott; oly kemény hideg volt, a mely messzi túlhaladta még a magasan fekvő azon tartományok lakói rendszerinti tapasztalatait is, a melyeken minden tél kemény szokott lenni, és e tél közepén oly rendkívüli tünemény fordult elé, hogy a kik ennek tanúi voltak, halálok napjáig el nem feledik, nyomai pedig sokáig meglátشانak a jelen és ezt követő nemzedék halála után is.

Egy januáriusi csípős hideg reggelen, mikor a talaj vaskeménynyé volt fagyva, a szürke égen a fellegek alant lebegtek s a légben a hó szaga érzett, hirtelen esni kezdett az eső — némi lassú, hideg eső, a mely lehullva rögtön megfagyott és a házak ereszein, a távirda sodronyain, a gyalogosok esernyőin sőt még, azoknak a kiknek volt, szakálán, bajuszán is jégcsapokból álló kristályrojtta fagyott. Ez reggel tíz óra tájt kezdődött s délben már az utcák szilárd jég-tükkörré valának változva. Mindennemű üzlet megszűnt; mert egy ló sem bírt lábön maradni az annyira síkos felületen, melyen még az embernek is nagy bajába került egyenest megállani. A vonaton érkezett útasok nem tudtak a városba hatolni, hanem kénytelenek voltak megelekedni robogó tüzekkel a vasúti állomásba rekedve; a korán reggel a városba jött parasztok letettek minden reményről, hogy azon nap haza mehessenek; kivéve néhány vállalkozó szelleműt, a kik korszolyát kötve, azzal mulatták magokat, hogy az országút közepére szeszélyes alakokat karczoljanak, senki sem merte kitenni a lábát a házból. A népség az ablakokba és útca-

ajtókba gyűlt, egymásnak kiabált az útczán keresztül, s e vígkedvű nemzet módja szerint, az egészet kellemes tréfának vette.

Az eső azonban folyvást esett. Esett azon egész napon, éjtszakán és a más napon harminczhat óráig egy húzamban. A második éjen sok fontainebleau-i polgárnak megzavarta az álmát némi távoli különös zaj, s nem kevesen félálmosan, eszökbe jutván az 1870-ik évi rossz idők, felültek ágyukban, szemöket dörgölték s azt morogták, hogy az ágyúzás megkezdődött. Még a teljesen éber virasztó is képzelhette, hogy e kis várost éjjel megrohanta az ellenség. Hallszott az ágyuk bömbölése, az apró fegyverek ropogása, s közbe-közbe némi olyszerű sajtáságos recscsenés, mintha számtalan üvegtábla tört volna össze. A reggel meghozta e különös láрма magyarázatát, a mely a becsületes fontainebleau-iak vígságát gyászszá változtatta. A rossz újság házról házra repült: az erdőnek, úgy mondák, vége. A fák, nem bírhatván szörnyű súlyát annak a jégnek, mely ágaikat befogta, oly gyorsan hullanak, mint a levél ősszel. Némelyik gyökereből kidől, másoknak koronájok törik le, mások viszont egész vastag ágaikig lecsónkázódnak, nagyon kétes, hogy mikor mindennek vége lesz, marad-e lábön egyetlen valamire való fa.

A történt kár terjedelmét, habár szörnyű és művészi szempontból a jelen nemzedékre nézve helyrehozhatatlan vala, mint a következés mutatá, szerencsére mégis erősen nagyították volt. Ekkor még csak hozzávetőleg lehetett szólni róla; mert az erdőbe csak is nagy életveszéllyel lehetett volna behatolni. E közben egy kis olvadás az utakat ismét járhatókká tevén, minden ember a város szélére sietett, hogy a folyamatban levő katasztrófából lássa, a mit látni lehetett.

Volt is ott valóban megnézésre méltó. A téli halvány nap tiszta kristályvilágra nézett le. Minden ág három-négy-szerte vastagabb jégburokba volt foglalva; a kastélyból kivezető Maintenon fasor (Avenue de Maintenon) nagy hársai annyira előre hajlottak, hogy legfelsőbb ágaik összeértek, az alsók pedig a földön heverték; a kertekben szétszórta álló örökzöld bokrok, mintha üveg alá lettek volna helyezve, mert körülöttök a jég tömör burkot képezett, rajta keresztül minden level kivehető vala; az erdőben, a földet borító fehér ködön keresztül homályosan látszott több elhullott óriás ma-

gas törzse, míg a baljoslatú recsegés és dörgés, a mely más láthatatlan nyomorokat hirdetett, csaknem félbeszakadás nélkül tartott.

A történeteket távirón tudatták Párisba, és ez a hír délután lehozott a fővárosból néhány kandi csodalátót. Ezek között lehetett látni egy bánatos méla arcú úri embert, a kinek szemei, a mint a fagyos útczáu útját válogatta, nem voltak irányozva az erdőre, a mely Fontainebleauban minden útca végéről látható, hanem ide s tova révedeztek a mellette elmenők sorai között, mintha keresnének egy arcot, a mely ott nem vala található. Gróf Valmy se nem látta, se nem kísérlette meg viszont látni Margitot, azon este óta, a melyen neje oly székenletesen haza vitte volt a franchardi erdőből. Azután kevéssel a grófné kinyilatkoztatta, hogy a falusi élvezetekkel jóllakott, s elútazott Párisba, a grófot nagyon természetesen magával vivén; Valmy az elmúlt hónapok alatt egész erejéből igyekezett elfojtani azt a bódúltságot, melyet nem kevéssé szégyelt. Hogy ez neki mennyire sikerült, meg lehet ítélni abból a tényből, hogy az ajánlkozott első elfogadható ürügvet megragadta, hogy Fontainebleauban siessen. Bejárta a kis város minden fő és mellékútczáit, azon gyöngé reményben, hogy valahol találkozik Margittal; a Rue de France-ban (francia útca) megpillantott végre egy ismerős arcot; de nem az volt, a kit keresett s szemeit tüstént lesütötte, nem lévén kedve, hogy a most feléje siető vaskos parasztaaszonyt megismerje, vagy ez ráismerjen. De a nő meglátta a grófot s tüstént elállta az útját.

«Oh, gróf Valmy, ön-e? Lejött, hogy megnézze a nagy látványt? Oh nagyságos uram, mekkora szerencsétlenség, mekkora szerencsétlenség!»

«Igaz, hogy szerencsétlenség Vanne asszony», felelé gróf Valmy komolyan, egy kissé csodálkozva ily mérték fölötti bánat nyilvánításán; «de legyünk jó reménységgel, hátha nem oly nagy, mint a mekkorának látszik. Az erdő...»

«Oh az erdő — az erdő!» nyugtalanul felbeszakasztá a vén asszony, «ha a világ szavára hallgatnánk, azt kellene hinnünk, hogy az az erdő valami jó keresztyén, a kit meggyilkoltak. Nyakig jóllaktam már azzal az átkozott erdővel! Az unokaöcsém, nagyságos uram — emlékezik az én unokaöcsémre, Margitra — teljes világ életében szerelmes volt bele.

Úgy van biz az, bármennyire csodálkozzék is nagyságod; de én tiszta igazságot beszélek. Margit az erdőt fogadta szerető-jévé, a helyett a becsületes ember helyett, a ki mellett boldog lett volna, s félek tőle, hogy most azzal fizetett, hogy megölte.»

«Mit beszél ön?» kérdé gróf Valmy, a szokottnál valamivel halványabban.

Erre Vanne asszony sok könny és fölkiáltás között elbeszélte, hogy unokaöcsese ezelőtt két nappal vele együtt bejött a vásárra, s mint a többiek, ők is a városban rekedtek; Margit a hozzájuk érkezett hírekre oly annyira fölindult, hogy csak bajjal lehete visszatartóztatni, hogy saját szemeivel ne legyen tanúja bálványa pusztulásának. «Képzelheti nagyságod, hogy ilyesmi teljes lehetetlen volt; a favágók azt mondták, hogy az ember biztosabb a legdühösebb ütközetben, mint azok között az egymásra hulló fák között. Így hát Margitot jól leszidtam, s gondom volt reá, hogy el ne veszítsem a szemem elől. Oh, s mégis elhagytam illanni, oh én szerencsétlen fejem! Néhány perczig — nem tovább öt percznél — megálltam, hogy pár szót váltsak egy ismerősömmel — s mikor megfordultam, a leány eltűnt volt. Nem találtam meg — nem tudom hol találhatnám meg — azt tudom, hogy élve többé soha sem látom. Több hónapja éreztem, hogy valaminek kell történni ezzel a leánynyal. Mintha kicserélték volna, mindig szomorú, hallgatag volt, s úgy elsoványkozott, hogy ön rá nem ismerne. Eh! nagyságos úr, mi az? Hova akar menni?»

«Megyek», felelé gróf Valmy, «hogy fölkeressem unoka-öcsesét».

«De hát hová? Azt sem tudjuk, merre vette útját».

«De én tudom», mondá gróf Valmy tétovázás nélkül. «Margit a Nemorosa sziklájához ment; ott kell őt keresnem. Bocsásson; ne tartóztasson föl!» Mert Vanne asszony annyira megfélemedezett volt az illemlől, hogy megragadta a gróf karját.

«Minő örülség! ön is oda fog veszni. Ez nem kevesebb, mint öngyilkosság; s ha kötelességemet teljesítenem, zsandár után kellene kiáltanom. Mégis, ha erősen el van tökelve . . .»

«Erősen el vagyok tökélve», válaszolá gróf Valmy; s Vanne asszony elbocsátván a gróf karját, eltökelt gyors lép-tekkel haladt egy darabig. Azután gyorsasága fokozatosan lassúdott, megállott; végre megfordult s fejét csüggedten mel-
lére hajtva visszatért.

«Vanne asszony», mondá, «meggondolkoztam. Önnek igaza van; nem tarthatok igényt azon joghoz, hogy vállalkozzam e szomorú és magasztos keresésre. Itt az életnél több forog koczánk. Ha Margittal térnék vissza — nemcsak, ha vele meghalnék is — mit mondanának rólunk? Fájdalom! olyan világban élünk, a mely szeret rosszat gondolni. Az élet nagy kincs, de a jó hírnév még nagyobb; és ez ne vesszen el miattam . . .» A fölindulás a mondat közepén szakasztá felbe a szólót.

Vanne asszony nagyon hidegen nézett rá. «Uram bocsásd!» morgá magában, «azt hiszem, ez az ember fel!» Hozzátevő azon tiszteletteljes butasággal, melylyel a paraszt-ember ösztönszerűleg palástolja gúnyorát, «nagyságod fölötte gyönged. Meg kell köszönnöm a nagyságod jó indulatát.»

Ezzel meghajtotta magát s elbiczegett, gróf Valmyt, a ki a magában morgottakat is hallotta volt — a minthogy tán a vén asszony is úgy akarta — elmékedéseivel hagyván.

Félt-e a gróf? Épen erre a kérdésre nem tudott soha kielégítő feleletet adni magának és ez került, mint reméljük, sok kellemetlen félórájába. Ha csak abban nem talált némi vigasztalást, hogy egyik ismerőse sem tette volna föl róla, hogy félt; mert annak idejében sok párbajt vívott; sőt egy alkalommal nehéz sebet is kapott volt az egyik karjára, e kívül a háború alatt több ízben volt tűzben. De a bátorságnak vannak fokai; hihetőleg gróf Valmy, a ki kevéssé vagy épen nem hitt a jövő életben, habozott e kellemes és szorongásteljes lételt oly haszon- és dicsőség-nélküli módon fölládozni. Bár mint legyen is, hátat fordított ama rémséges és titokzatos erdőnek s mogorván egy szállodának tartott, szobát nyitattott s várta a történendőket.

Margit soha sem tért vissza. Két nap múlva, az ily célból alakult kereső csapatok egyike, holt testét ott lelte meg, a hol gróf Valmy megjósolta volt: a Nemorosa sziklájánál. Ott feküdt a hóban, félig elfödve azon óriási szilfa-ágtól, a mely agyonütötte. Jobb volt így rögtön meghalnia, mint lassan vesznie el a hideg miatt, úgy mondanak azok, a kik a szomorú újságot Vanne asszonynak megvitték, és a kik, mint szokták a legtöbben, mikor rossz hírt kell mondaniok — gyászszos küldetésökben a vigasznak némi csiráját akarták minden áron fölfedezni.

Közel az erdő széléhez, melyet annyira szeretett, a temetőben egy igénytelen kereszt jelzi azt a helyet, a hol halandó részei nyugosznak Vanne Margitnak, «úgynevezett Nemorosának, az erdő királynéjának».

«Lelke a szentekkel van», úgymond Vanne-asszony, könnyűit törülgetve, a mint fölegyenesedik azon kis halomról, mely mellett kötelességszerűleg eliminádkozta a De Profundis-t minden lelkek napján.

«De hát hol?» kérdi gróf Valmy azzal a gúnyoros szelíd mosolylyal, a melylyel Pilátus kérdezte volt: «mi az igazság?»

«Ott, a hová nagyságod soha sem jut el», viszonozza, a hirtelen haragra lobbant vén asszony.

A gróf Valmy kezében fekete szalaggal díszített sárga szalmavirág-koszorú van. Neje is kíséri, ő rendelte neki, hogy hozza meg a tisztelet ez adóját «azon érdekes és szerencsétlen ifjú leány» emlékének. Négy szem között megsúghatjuk Valmy grófnéról, hogy tudja is büntetni a bűnöst, el sem is mulaszt e tudománya értékesítésére egyetlen alkalmat.

Berthon Viktor maig sem nősült meg. Ha egész életében nőtlen marad, esetét majd valamikor úgy idézik, mint ritka példáját az állhatatosság diadalának az idő fölött.

A Cornhill Magazin után angolból

BELÉNYESI GÁBOR.

ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI MINT HUMANISTA.

Második közlemény. *)

III.

A korszak, melybe lépünk, az úgynevezett első medicii, a tömeges működés kora, midőn a nagy, szétágazó, tudós köztársaságok lépnek előtérbe, és hol összeműködve, hol elkeseredett tusában magok közt, odadó törekvéssel ugyanegy célt, a tudomány fölvirulását megközelítik.

Legelőbb és legszebben rendezkedék a múzsák köztársasága Florenczben, a finom erkölcsök hazájában, mely az irodalmi és művészi életnek ép úgy székhelye volt, mint Veleucze a kereskedelminek es Róma az egyházinak. A legjobbak és legderekabbak, az aristokratia uralma Florenczben természetesnek találtatott, mert oly nemesség, mint a florencezi volt, nem találkozott egész Itáliában. Veleuczében a nemesség, mint az összeesküvők töredeke különzé el magát a néptől, melyet az állam, e láthatatlan és kényelmetlen hatalom féken és rettegésben tartott. — Genuában a kereskedő nemesség mellett földbirtokos nemesek is voltak, kik rablókként zsarnokoskodtak váraikból. — A nápolyiak abban helyezték nemességöket, hogy birtokaikon éltek előkelő tétlenségben, napjában legfőlebb egyszer téve sétalovaglast. A földműveléssel a nemes itt nem foglalkozék, minden üzletszerűt megvetett. Bizonyos nemesnek, ki bortermését eladá, leányát gaz-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 67-dik számában.

dag kelengyéje daczára senki nőül nem vette, mert atyját szatócsnak bélyegezték. — Az egyházi államnak szintén volt nemessége, mely a földművelés és baromtenyésztés mellett zavaros időkben rablásra és útczai zenebonára nagyon készségesen vállalkozék, a kereskedés pedig itt is megvetésnek volt tárgya. — Viszont Florenczben a születési nemesség minden irtózás nélkül üzött kereskedést és más haszonhajtó foglalkozást. Ez által egy fokra helyezkedett a gazdag polgárral, kihez üzleti, sőt családi viszonya is kötötte. A néptömeg, a római példájára, világi és egyházi látványosságban lelte örömet, melynél táncz, tüzi játék, csataképek ajtatos szertartásokkal váltakozának. Ritkán rendezték az ünnepélyeket állami költségen; rendszeren a dús nemesek vetélkedtek e téren egymással fényben és pompában ép úgy, mint hajdan a római köztársaság fénykorában. Ily módon iparkodott a florenzei nemesség tekintélyét a közjónak emelése, finom társalgási modor, főleg pedig széles ismeretei és műveltsége által megérdemleni és föntartani. Eszménye hasonlított a hellenek kalokagathiájához, s a rómaiak polgári erényéhez. *)

Igy járt a florenzei nemesség is elül, midőn a humanismus a finom műveltséghez tartozott. Cosimo de' Medici mintaképe volt. Az irodalom és művészet története mintegy szent fénynyel övezi e férfiú nevét. Már atyjától örökölt kincsei a leggazdagabb magán emberré tevék, ő maga pedig hihetetlen mérvben növelte e gazdagságot. Kereskedelmi összeköttetései egész Európában, sőt Egyiptomig kiterjedtek. Ifjú korában a konstanczi zsinaton vett részt és beutazta nagy részét Német- és Franciaországoknak, miután Olaszországot kívül-belül ismerte. Ismerte az udvarok titkait is és a népek hangulatát. Száz láthatatlan úton vette a politikai és kereskedelmi híreket; ő ellenben teljesen zárkózott és hozzáférhetetlen maradt minden kíváncsi fürkészőre, lepecsételt titok az államferfiak és követek előtt; sima, udvarias szavai kétségbeejték a kíváncsiakat. Egészen más milyennek mutatkozott polgártársaival szemben; itt viselete kimért és egyenlő, beszéde nyugott, kissé fukar, tréfától s a pajzánkodástól tartózkodó ugyan, hanem mindig barátságos, egyébként segédkező és a szegények iránt bőkezű vala; személyére nézve becs-

*) *Poggius de nobilitate.* Opp. p. 67.

vágy- és önzéstől menten, méltóságteljes igénytelenségben látszott élni. Ha az útczán ment, csak egy szolgáló kíséré, s ekkor is, valamint a tanácsban, mindig helyt adott az idősb polgároknak. Ernyedetlen munkásságát, melynek éjjeleiből is nem ritkán áldozott, csakis az államnak — minden, gazdagságából kifolyó fényűzést csakis a köztársaság javára látszott szentelni. Gyanítjuk ugyan, hogy mindezt böles számitásból tette, de kortársai természetének tekintették. A férfiú, kinél zálogban valának a közjövedelmek, kinek számtalan polgártársa adója volt, nem ismert egyéb szórakozást és nyugalmat, hanemha olvasott, szöllejében dolgozott, vagy ha néha napján egy-egy sakkot játszott. Természetesen ő volt az első az államban, de ezt senkivel sem érezteté. Sőt visszatérvén 1434-ben számkivetéséből, «az irigységet is legyözte», és innentúl harmincz éven át egész haláláig minden megtámadtatás nélkül sokkal biztosabban és hatalmasabban uralkodott Periklesnél.*)

A Mediciek mindnyájan pártolói voltak ugyan a tudománynak és művészetnek, de egyik sem közülök, még a «fönseges» Lorenzo sem volt oly magasztos érdemnyben az, mint Cosimo. Tudós nem volt; hanem sokoldalú olvasottsággal és érdeklődéssel, gyors fölfogással és finom ízléssel bírt a szép iránt és hajlandó minden irodalmi érdemet kellően méltányolni. A szorgalmas ítéző ki ritka kéziratokat másolt és egybevetett, a költő, kinek tollából a hexameter genialis könnyűséggel folyt, az elemi nyelvtan oktatója, a görögből fordító, a mély eszű hittudós és philosophus, a művész, ki templomokat, palotákat, nyári lakokat és hidakat tervezett és épített, vagy szobrokkal és képekkel díszített: mindezek egyetlen láncz szemei voltak az ő szemében, ugyanegy czélra közreműködő napszamosok. E czél, hogy műveik a várost ékítsék, az államot dicsőítsék. A jeles tehetségek meghívattak, állást és fizetést nyertek, foglalkozást es jutalmat kaptak, a nélkül hogy tudták volna, ha vajon Cosimónak a «haza atyjának» vagy Cosimónak a magán embernek tartoznak-e köszönettel? — Mindenkit a maga módja szerint engedett működni, senkire sem rótt más kötelességet, hanem a hivatalt vagy benső

---

*) Vespasiano: *Cosimo de' Medici Aeneas Sylvius de vir. clar XV. Pii II Comment. p. 49. 50.*

sugallataét; nem követelt senkitől tömjént saját személye iránt (ám azért kegyesen vette, ha szórták). Így állt ő, a tisztelet tárgya, főül a köznapi ízetlenkedéseken és surlódásokon, melyek az irodalmi életben csak úgy nem mellőzhetők, mint nem a vetélkedés egyéb terén. Csak az egy Filelfo, kinek elbizottsága az örülségig ment, dobálta meg őt is sarával.

Hasonló volt testvérehez Lorenzo de' Medici hanem ő már 1440-ben halt meg egyaránt megtiszteltetvén Poggio halottas beszédje, mint az által, hogy a pápa temetésén jelen volt. Voltak még a Medicieken kívül számosan a nemesek közt, kik az irodalommal foglalkoztak, vagy az írókat pártolták. Azonban neveiket sem sorolhatjuk elő; értekezésünk szűk kerete ezt nem engedi.

Említés nélkül még sem hagyhatjuk Roberto de' Rossit, a dús agglegényt, ki palotájába zárkózva fordította Aristotelest, kedvtelésből kéziratokat másolt és nemes úrfiakat tanított, kik aztán sétáin kísérték. — Palla de Strozzirol pedig azt akarjuk megemlíteni, hogy Tommaso Parentucelli, a humanisták által annyira ünnepelt V. Miklós pápa házában nevelésködött.

Ha a mæcenások után az irodalmi körben, mely Medici körül csoportosult, mutattatjuk be magunkat, azonnal előnkbe lép annak legeredetibb alakja, egy alig középnagyságú, jól táplált férfiú, válogatott csinnal és tisztasággal öltözve, folyton derült arcczal, mely minden szónál mosolyogni látszik; ki, ha tréfára kerül a sor, ellenállhatatlanul megnevetteti az egész társaságot, noha az éles gúny elől sem tér ki. Ez irodalmi minisztere Cosimónak és hozzá hasonló mæcenás, azzal a különbséggel, hogy ez oly arányban szegény, mint amaz gazdag, és oly mértékben kevéssel beérő, igénytelen életphilosophus, mint a mily messzelátó államférfiú amaz. Niccolo de' Niccoli a neve.

Atyja kereskedő volt Florenczben s atyja haláláig neki is az üzlettel kellett foglalkoznia, hanem azután kivonta középszerű örökségét az üzletből, hogy hajlama szerint egyedül a szépirodalomnak éljen, melyhez mind végig hű maradt. Megtanult latinul és Chrysolovastól valamit görögül. Marsigli társaságában hittani és bölcselemi nézeteket sajátított el. A könyvgyűjtés lett előkelő szenvedélye. Petrarca művei képezték könyvtára törzsét, melyet bámulatos erelylyel szapo-

rított. Könyvtára legnagyobb részét maga írta. A Laurentiana és egyéb könyves házakban még most is mutatnak általa írt könyveket, melyek némelyei az elsőrendű kézirati példányok közé tartoznak. Rendesen ő volt az első, kinek a fölfedezett példányokat másolás végett megküldék. Ő szinte végnapjáig bámulandó buzgalmat és gondosságot fejtett ki e téren. Minél avultabb volt az írás, annál inkább szerette. A görög szavaknál, ha némelyek be voltak szöve a szövegbe, Traversari baráti keze jött segélyere. Vett is könyveket, ha tehetsége engedé, s jó alkalom kínálkozék rá. *Salutato* könyveit például, sikerült megszereznie, vagy Cosimo által megszereztetnie. Ennek következtében ugyan hamar szegénységre jutott. Egyébiránt csak nyugtát kellett a Mediciek bankjába küldenie, melynek pénztárnoka utasítva volt, hogy minden Niccolitól igényelt összeget kifizessen. A kölcsön ez alakja menté őt a koldulás szegényítő érzetétől. Halálakor 500 darab arannyal maradt a bank adósa, melyeket részint könyvekre, részint életszükségeire fordított.

Niccoli személye mintegy a tudakoló intézet volt könyvekre és könyvtárakra nézve. Régi s értékes codexekre bizonyos ösztönszerű szimatoló érzékkel bírt. Ő a tervező, a Medici bizományosai a végrehajtók valának. Ritkán indult valaki Florenczből Francia- vagy Németországba tőle vett irodalmi utasítások nélkül. Poggio és Bruni, voltak legyen Rómában vagy egyebütt, hol a curia tartózkodik, vagy Konstanzeban a zsinaton, vagy látogatták onnét a német és francia zárlákat, leveleik és tudósításaik, az irodalmiak és politikaiak, sőt a barátiak és családiak rendesen Niccolihoz érkeztek, ki viszonzásképen florenczi újdonságokkal, könyvekkel, irodalmi hírekkel, sőt pénzzel látta el őket. — Még oly híres bibornokoknak is, teszem Albergatinak és Cæsarininak, ha követi föladatokhoz képest különféle tartományokba indultak, jegyzeteket adott oly könyvekről, melyekre figyelmeket fölkérte. Előhaladt korában még azon tervet táplálta, hogy Görögországot beútazza és hellen codexeket gyűjt. Mert ezeket is szent ereklje gyanánt tartogatta, jóllehet igen keveset értett a göröghez. El volt ragadtatva, midőn, például, Byzanceból egy szép codexet kapott, mely Sophokles két, Aeschylus hat szomorújátékát és Apollonios *Argonautikáját* tartalmazá, kivált midőn barátja, Traversari annak korát 600

évre becsülte. Nem is volt ő csupán másoló, hanem különféle példányokat egybevetett, kijavított, fejezetekre osztott és tárgymutatókkal látott el. Ízlése e tekintetben, a mennyiben tudniillik ekkor még az ízlés pótolta a kritikát, alapítá meg tulajdonképeni irodalmi hírnevét. Niccoli könyvgyűjteménye Florenzben a legnagyobb és a legjobb volt: 800 kötetet számlált és 4000 zecchinóra becsülték. Volt továbbá egy világ-térképe és külön térképei Italiáról meg Spanyolországról. Ehhez járult egy kis gyűjteménye antik szobrok-, faragványok-, képek-, edények-, mozaikok-, gemmák-, érme- és pénzekből álló. Ez utóbbiak nagy részint eredetiek valának, holott már ekkor jól értettek az ügyes ólommásolatok készítéséhez.

Ez volt a világ, melyben e kis emberke, mint a pók hálói közt élt; de ez állatka magányszeretetét és gyűlöletét az idegenek iránt nem sajátította el. Florenzben, úgy látszik ritkán hagyta el. Egyszer volt Velenczében nem egyedül azért, hogy az ott számkivetésben élő Medicieket meglátogassa, hanem azért is, hogy az ottani zárdákban és magánosoknál levő könyvtárakat alaposan fölkutassa. Ifjúkori forró óhajtását, Rómát meglátni, egyszer szintén teljesíthette; Medici Cosimóval volt ott, de tartózkodása az örök városban különféle okoknál fogva rövidre terjedt. Fájdalmas érzést hozott az ott látott számos rom miatt magával vissza Florenzbe. Csak itt tudott ő a maga módja szerint boldogan élni igazán. Közlivatalt soha sem keresett, méltóságokra nem áhitott. Agglegény maradt, hogy a házas élet költségeit a tudományra fordíthassa. Ellenben ha ebédelt, antik finom edények, ódon kanták, kristály kupák — többnyire ajándékba kapott holmik — állottak asztalán. Ezt ő így szerette.

Hasonló különczök rendszerint elzárkózott önzökké szoktak válni, kik eltemetik magokat múzeumjokban, a nélkül, hogy a közjóra hatással lenni akarnának. Niccoli legkevésbé hasonlított hozzájuk. Háza mindig nyitva állott olyak számára, kik tőle irodalmi tekintetben tanácsot kértek; könyvei rendelkezésére állottak mindenkinek. Halálakor könyvtárának kétszáz kötete volt kikölcsönözve. Egyike volt azoknak, kik inkább másokat buzdítanak, hogysem önmagok kapcsolatos egészet alkossanak. A ki közelébe jött, az társasága által mintegy érdekeltetve, vonzatva érezte magát a tudomány iránt. Háza a szép lelkek gyűlhelye volt Florenz-

ben, főleg az ifjú, nagyra törő irodalmároké; de a festők, szobrászok, építészek, sokszor az idegenek is ide jöttek, hogy e nevezetes embert környezetével együtt láthassák. Nem vendégeskedtek, ünnepélyeket sem tartottak nála, de annál több tudományos eszmecsere folyt ott. Néha 10—12 fiatal ember ült e tanteremben, mindegyik kezében könyv volt; Niccoli hol az egyikkel, hol a másikkal állt szóba, és kikérdezte az iránt, mint fogta föl az olvasottakat? Tréfa és terefere száműzve valának.

Ha Niccoli levelezése a *Könyvszemlék* és *Irodalmi jelentések* helyét pótolta, midőn latin vagy görög codexek forogtak kérdésben, Florenczben szavát orákulumként vettek, ha történeti, irodalomtörténeti vagy kozmographicus tárgyakról értesítést adott. E tekintetben nagy hasznára szolgált hű emlékező tehetsége. A *Divina Commediat*, melyet ifjú korában nagy tisztelettel többször elolvasott, öregségében is csaknem egészen tudta betéve. Ezenkívül a latin nyelv finnyás ízlésű ismerőjének tartották, noha ő maga ugyan alig írt egyetlen egy értekezésnél többet, s ez olaszul írt művét is, melyben ifjú tanulók számára a latin helyesírásról adott útmutatást, Guarino által hevesen megtámadtatván, visszavonta.

Leveleit is rendesen a köznyelven fogalmazta. Elvből nem írt és nem beszélt latinul. Erről különféleképen ítélték. Bruni egyik támadásában azt állítá, hogy így akarta teljes tudatlanságát a latin nyelvben elfödni. Manetti és Vespasiano (mindketten dicsőítői) viszont azt hitték, hogy oly magasztos fogalmai voltak a latin szépírály kellekeiről, miszerint azt magáról föl nem tette, hogy e követelményeknek eleget tegyen. Hasonlóképen vélekedett halotti beszédjében Poggio is. Úgy látszik azonban, hogy helyesen Enea Silvio ítelt e tárgyban. Szerinte Niccoli nem teljesen bízott magában. Szellemi termékeit pedig azért nem bocsájtá mások ítélete alá, mert kortársai közül senki irányát sem találta egészen correctnek, és mindenkién lelt kivetni valót: sőt a régiek közül is csak Platont, Virgiliust, Horatiust és Hieronymust dicsérte.

E pont volt, mely az érintkezést vele kényessé tette. Ő magát nemesak független embernek, hanem csalatkozhatatlan műbírónak is tartotta. Buzgó pártfogó és jóakaró

útmutató levén nagyban és egészen elhanyagoló a csekély figyelmetességeket és udvariasságokat, melyeket a bizalmas együttlét megkíván, és melyeket ő is, legbizalmasabb barátaitól is megkövetelt. E mellett ingerlékeny levén, hamar gyanakodóvá lett, és gyanúját konokul táplálta. Az ellenmondás dühbe hozta. És mert mások gyöngéit és hibáit könnyen meglátta, ítéletét és érzelmeit pedig kíméletlen őszinteséggel nyilvánítá, miben a Marsigli tanítványára ismertek, sőt maró élceit sem tartá feken, míg mások tréfáit is igen érzékenyen és zokon vette: sokak ellenséges indulatát vonta magára, olyakét is, kiket az ő ajánlatára hittak volt meg Florenzbe, s kik kezdetben az ő pártfogása alá menekülének. Békeszerető barátai hagyták ugyan rossz szeszélyét múlni, s legfőlebb néhány napig kerülék háza tájékát; ellenben nem hagyták kifakadásait megtorlatlanúl a büszke és hevesb természetűek. De minthogy az ő szava volt Cosimónál és a tudományos ügyeket intéző hivatalban (*ufficiali dello studio*) mérvadó, ellenei rendszeren Florenzben, az irodalmárok ez ígéretföldjét elhagyni voltak kénytelenek. Így történt ez Chrysolarással és a veronai Guarinóval, kik ugyancsak közbenjárására nyerték el Florenzben a görög nyelv tanszékét; így Aurispával és Filelfóval. Sőt Lionardo Bruni is keményen összetűzött Niccolival, mivel hajdan együtt hallgatta Chrysolarast, kinek első görög fordítását ajánlotta, s kit bírálójának ismert el íratai fölött. Ellenben ha kik csínján tudtak bánni Niccolival és megvárták míg megcsillapulván, igaztalanságát önként belátta, például Traversari Ambrus, Marsuppini Károly, főleg Poggio, ki bámulatos türelemmel hallgatta barátja keserű gyanakodásait, azok hűségét és segédkezését folyton érezték.

Mind ezek daczára nagy veszteség volt a tudományra és művelőire Florenzben, midőn e kis diktátor és szegény mæcenás 1437 február 4-dikén hetvenhárom éves korában, barátjának, a kamalduliak főnökének karjai közt mint jó keresztyén visszaadá lelkét teremtőjének. Utolsó gondja volt könyvei sorsáról végrendeletileg intézkedni. Tetemét kívánságához képest San Spiritóban, mely kolostornak hajdan Marsigli volt főnöke, a hol az említett akadémiai összejöveleteket tartották, takarították el.

Niccoli barátai közt említők Lionardo Brunit, kit szülőföldjéről Aretinónak is neveznek. Ez kezdetben szintén a kenyér-

adó jogtudományt hallgatta, de az árva fiút csakhamar pártfogása alá vette Salutato, gyermeke gyanánt szerette és tanította. Neki köszönhető Bruni, hogy a görögöt megtanulta s a latinban oly fényes előmenetelt tett, hogy mint Salutato bevallani kényszerült, hol tanítványa, hol tanára volt. Végre Poggio ajánlatára apostoli titkárnak nevezte ki őt IX. Bonifác pápa s ekképen biztos kenyeret adott neki. XXIII. Jánossal pedig Konstanczba ment, de visszatért Olaszországba, még mielőtt urát a szerencse teljesen elhagyá. 1427-ben államtitkárának választotta meg a florenczi köztársaság, mely államást előbb Salutato töltött be. Hivatala mellett alkalma volt a tudománnyal is foglalkozni. Görög fordításai által nagy hírre tett szert, mert ezeket nemcsak hüeknek találták, de azt tartották felölök, hogy általok a hellen világ kincsei a latinul értő közönség számára hozzáférhetőek lőnek. Tőle nyerte Florencz első történetét, melyért jutalmul polgárjogot és a maga, valamint gyermekei számára adómentességet kapott. Többször tagja volt a tizek tanácsának, és szava nem ritkán döntött. Levelei, a hivatalosak és magánlevelei egyaránt, a csinos latinság példányaiul szolgáltak. Beszédei is a periklesi szónoklatok magasztosságára emlékeztettek, hanem el kellett készülnie reájok, különben vagy nem bírt szóhoz jutni, vagy tücsköt, bogarat összehadart.

Florenczben Bruni előkelő és nagyon tisztelt férfiú volt, habár Salutato szívességét és Niccoli köz szellemét nélkülözte. Azt hitte magáról, hogy ő egyedüli reformátora a latin nyelvnek, párhuzamba állítani vele senkit sem lehet. Nagy mértékben öntelt levén, csak irodájában vagy saját házában, más polgárnál soha sem volt látható.

Mint valamely fölség komolyan és ünnepélyesen vonúlt végig hosszú vörös palástjában az útczán. Egyébként oly emberekhez hasonlón, kik sanyarúságosan küzdöttek föl magokat, zsémbes, megközelíthetetlen, kevés szavú, érzékenykedő és fukar volt. Hanem e hibáinak kárát nem vallotta. Spanyolok és francziák, ha Olaszországban dolguk volt, csak azért rándultak Florenczbe, hogy a híres államtitkárt, ha csak hazamenőben messzünnen láthassák.

Midőn 1443-ban meghalt, a köztársaság előljárói tanácsot ülének a temetési szertartások fölött. Végzésbe ment, hogy régi szokás szerint temetik el. Sötét selyem ruhába

öltöztetik; mellére Florencz történetét tevék, a legértékesebb ajándékot, melyet az elhunyt a köztársaságnak adott. A beszédet emelvényről a tudós Manetti, a tizek tanácsának tagja mondá. Zárszavában a halotthoz fordulva, így szólt: «Hozzád fordulok, te latinok híres csillaga, és megkoronázom szerencsés és boldog halántékidat csodálatos bölcseséged es hihetetlen ékesszólásod örök és halhatatlan bizonyoságaúl, bizonyoságaúl az élőknek és jövődő nemzedeknek, a tanács végzéséből, a borostyán méltó diszével». És a florenczi népnek, számos vidéki küldöttségnek és a pápai udvarnak (Jenő pápa akkor Florenczben tartózkodott) szemeláttára fejére tevé a borostyánt.

Carlo Marsuppini volt utódja a hivatalban, ki mint író is nem kevésbé becsültetett. Hihetetlen nagy emlékező tehetséggel bírt. Midőn Florenczben első előadását tartá, általános volt a vélemény, hogy így még senki sem beszélt, s hogy ez órában valamennyi görög és latin íróból idézett. Viseletében szintén sokat hasonlított Bruninhoz, halvány, szőfukar, képzelgő, és zárkózott levén, e fölül még hitetlen is, a frivolitást azonban gyűlölte. Csak a Medici-családdal társalgott s csupán Niccoli nevezheté barátjának. Őt azonban mélyen tisztelte Marsuppini, és úgy hitt szavainak, mint Pythagorásnak tanítványai. A polgárjogot és holtá után a borostyánt ő is elnyerte, valamint Bruni, kivel szemben a szentkereszt-templomban elhelyeztetett.

A fölsorolt férfiakhoz, kik részint független, részint befolyásos állásaikban az irodalmi aristokrátiát kepezték, s a florenczi nemességgel egy fokon állottak, csatlakozik mint papi elem a kamalduli szerzetes Traversari Ambrus atya. Florenczben a humanista igyekvések kepezték a neutralis tert, melyen minden rangkülönbség nélkül találkoztak a szép elmek.

Ambrus már tizennégy éves korában lépett be a Maria degli Angioli nevű kolostorba, hol a görög nyelvet önszorgalmából sajátítá el. A florenczi irodalmi tevékenység, Niccoli társasága és Chrysoloras megérkezte kétségtelenül hatással voltak reá, élete azonban aligha terjedt volna túl a zárdái csendes irodalmi működésen, ha IV. Jenő pápa, ki őt már bíbornok korában, mint a szerzet protectora, becsülé, a kamalduliak általános főnökévé nem nevezi vala ki, s ez által neki szélesb működési kört nem kerit.

Traversari szigorú szerzetes volt. Míg az egyik oldalon a szerzetes-szabályok pontos megtartását sürgeté otthon rendtársainál, s noha leghívebb tagja volt a pápai pártnak és gyűlölője a baseli «*Babylon*»-nak, IV. Jenővel szemben sértés nélkül ugyan, de hevesen követelte az egyház reformját; dörgött a papság hiú pompaszeretete és a simonia ellen; az Isten házának buzgalma emésztette őt. Noha a baseli zsinat tárgyalásaiban nem nagy része volt, sőt nem tőle ugyan, de tudjuk, hogy első nagy beszédjében megakadt s kénytelen volt kéziratát szégyenkezve kámzsája bő újjából elővenni, érdemeül írandó föl mégis, hogy finom érzellemmel főleg azon munkált, hogy Cesarinét a zsinati elnökségtől elvonja. Annál fontosb földadat várt reá ama tárgyalásoknál, melyek a byzanci egyház egyesülését a rómaival czélozták. Ferrarában és Florenczben részt vett a filioque és egyéb hitelvek fölötti vitatkozásokban; lefordítá a zsinati atyák számára a görög egyházbölesek idevágó helyeit, és tolmácsul szolgált a latinok és görögök közt.

Ha Traversari övéi, a szerzetesek közt szigoráról volt ismeretes, és nem találkozott mindenütt ragaszkodással nálok, annál nagyobb elismerésben részesült szeretetre méltó modora a humanisták körében. A degli Angioli kolostorban megfordultak a Medici testvérek, az élénk és ekes Niccoli, a hideg és mélabús Marsuppini csaknem naponkint. Cosimo asztalánál viszont sokszor lehetett a kis kamalduli rendfőnököt látni, a mint a társaságot, melyben a hitetlen Marsuppini, a frivol és gúnyos Bruni meg Poggio részt vőnek, mozgékony élénkséggel mulattatja. Niccolival szinte deákos pajtáságot tartott fönn. A könyvészet és irodalmi kedvteléseik fűzték őket egymáshoz: Niccolihoz küldé jelentéseit és vívmányait, ha Olaszországban a zárdákat, főleg a zárdák könyvtárait vizsgálta. Ha Niccoli távozott hazulról, viszont a kamaldulira bízza legdrágábbját: könyves vasszekrénye kulcsait (a könyvek nagy része amúgy is Traversari czellájában volt), háza régészeti kincseit és ruháit, melyeket a kamalduli csínszerető barátja kívánságához képest néhány szerzetes frater által rendesen kiporoltatott. A kettejük közt folytatott levelezésből kitűnik, mily bámulatos türelemmel szenvedé Traversari Niccoli kicsinyes szeszélyeit, durezáit, és mennyi figyelmes gyöngédséggel viseltetik iránta. Valóban testvériesen éltek és dolgoztak

együtt. Most Niccoli szolgált Ambrogio barátjának írnokúl, midőn ez aggkorában írni képtelenné vált, míg előbb Ambrogio Niccoli másolataiba szépen bele rajzolta a görög idézeteket.

Traversari buzgalmáról az irodalmi téren fényes tanúságot tesznek levelei és hivatalos útazásai közt vezetett naplója. Állása és a Mediciiek barátsága utat nyitottak neki mindenüvé. Niccolihoz hasonlóan ő is fáradhatatlan volt könyvek keresésében, vételésben, leírásában és leiratásában. A görög tanulmányoknak szinte minden olaszországi művelőjével, nevezet szerint Guarino- és Aurirpával, Francesco Barbaro- és Leonardo Giustinianival folytonos irodalmi összeköttetésben állott. Figyelmét főleg a görög egyház-írókra fordította; e téren könyvtára a legdúsabb, ismeretei a legterjedtebbek valának. Irodalmi híret görög fordításai állapíták meg. A latin szerzők közt Lactantius volt kedvence, kinek irályát Ciceroéval tette párhuzamba. Különben műveit a classicusok idézeteivel soha sem tarkította: irtózott a pogányságot irataiba keverni. Nagy lélekfurdalást okozott neki, midőn Niccoli és Cosimo Medici azon óhajokat fejezik ki, vajha lærtei Diogenes egyik philosophiai művét lefordítaná. Megkérdezte ez iránt a genuai érseket és számos hittudóst, kik javallák az óhajítás teljesítését. Megtette, de nem habozás nélkül és nagy visszatetszéssel maga iránt. Szüntelen e szemrehányást tevé magának: «Vajha ne kezdettem volna e munkába», s mintegy elégtételül róvára, hogy aztán annál égőbb szomjjal és forróbb buzgalommal tér vissza a szent művek fordításához. Mintha előre látta volna, hogy sokan fogják őt az egyházi rendből a humanisticus pályára követni, kik az ő aggályain hamarosan túlesnek.

Traversari tanítványa a latinban és görögben, és sok tekintetben igyekezeteinek örököse a nemes családból származott Gianozzo Manetti. — Huszonöt éves korában kezdett latinúl tanulni, de oly szorgalommal, hogy az alvásra öt óránál többet nem fordított, s ez úton töméntelen ismeretre tett szert. A San-Spiritóban Marsigli akadémiájának szintén tagja levén, noha még újoncz volt a tudományos pályán, merészen beleszólt a vitatkozásba, s a legnyomósabb ellenvetésekre könnyen meglegelte a választ. Vitatkozók hiányában tudós zsidókkal feleselt vallási dolgokról, nem hogy megteritse,

hanem hogy heber ismereteivel megszegyenítse őket. Egyébként a legbuzgóbb keresztyén vala. A keresztyén hit — mondá — nem hit, hanem bizonyosság; az egyház tana oly igaz, mint hogy a háromszög csakugyan háromszög, s ennek bebizonyítására bármikor készséggel vállalkozott. A philosóphiában és hittudományban ámulatra méltó olvasottsága volt. A görög szerzőket könnyűséggel értette, latin beszédje és vitája pedig még Bruni irigységét is felkelté. Készületlenül is fényes és tudós színezetű beszédet mondott, mely persze művészeti szempontból, még ha elkészült reá is, csak közép-szerűen sikerült. Midőn Florenczben Aristoteles *Ethikáját* és *Politikáját* magyarázá, mindig számos és köztök nem egy nemes bámulta. Megírta Sokrates, Seneca, Dante, Petrarca, Boccaccio, Niccoli, V. Miklós pápa és a maga életrajzát, később még igen nagy és alapos történeti műveket, melyek azonban ki nem adattak. Egy régibb irodalmár csodálkozását fejezé ki a fölött, hogy Manetti híre, sokoldalú képzettsége daczára a másoké mögött maradt. E jelenség oka könnyen megfejtethető: Manetti művei nélkülözlik a kecsét.

Az eddig elősorolt humanisták mindnyájan tisztességes tudósok, fordítók, tanárok vagy könyvgyűjtők valának, kik Florenczből új Alexandriát igen, hanem új Athenét nem alkotak. Csatlakoztak ezekhez úgynevezett lángelmék, fékezhetetlen szellemek, kik — igaz! — elevenséget és életet öntöttek a csendes tudományba, de egyúttal elégületlenséget és vizályt hintettek az írói körökbe; gyorstollú tehetségek kevés jelemmel, annál több gyarlósággal, kik állhatatlanságukban hol itt, hol ott tartózkodának, a miért e helyt is, alább is meg kell rólok emlékeznünk.

Ilyen Gian-Francesco Poggio Bracciolini, kit nem helytelenül sorolhatunk a florenzei körhöz, mert Florenz közelében született, Florenczben nyerte Giovanni da Ravennától és Chrysolorastól kiképeztetését, aztán ugyan negyven évig (1413—1453) a pápai udvart szolgálta, de itt sem szakadt el a florenziektől, mert ha valamely német vagy francia zárdában új könyvet fölkeresett, arról jelentését ide küldötte be, hol pártolásra is talált; Rómából évenként ellátogatott Florenczbe, ugyanitt, midőn IV. Jenő pápa a lázongó Rómát kerülte, évekig lakott is; Florenczből nősült és Marsuppini halála után, 72 éves korában, ennek utóda lett az államtit-

kárságban; florenczi polgárjogot nyert; megválasztatott a signorik közé; utolsó műve is Florenz története volt, mely mellől a halál 1450 október 30-dikán ragadta el.

Élete Florenzben a derült böles életéhez hasonlított. A római udvarnál fölgazdagodott, hazájában aztán sok évi fáradságának jutalmát élvezte. Hivatala nem igen foglalta el, mert szabadságában állott a neki kelletlen munkát el nem fogadnia. Az év nagyobb részét nyaralóján tölté, gyermekei serdülésének örvendvén, kiknek gagyogása kedvesebb volt előtte minden ekesszólásnál. Midőn pedig ellenei s irigyei áskálódását megunta, egészen lemondott hivataláról és mint nagyra becsült férfiú nobile otiumként csak a tudománynak élt, és kedvteléssel gondolt vissza az időre, mikor sanyarúan kereste kenyerét. Kis mezei jószágot vett alig 4000 lépésnyire Florencztől, s azt Valnarniának nevezte. Házát fényesen és kenyelmesen berendezvén, miután személyes jólétéről bőven gondoskodék, méltónak találta — mondja tréfálkozva — kedves könyvei számára egy kis könyvtárt építeni. Ebben állott élete büszkesége, a latin és görög codexek szép sorában, továbbá az antik szoborművek-, érmek- és régiségekben, melyeket Frascatiban, Arpinóban, Ferentinóban és Tivoliban gyűjtött, vagy a monte-casinoi szerzetesektől sőt Chiosból kapott. E környezetét nevezé akadémiájának. Élete hasonlított Ciceroéhoz Tusculumban vagy Antianumban; a régi előkelő rómaiak példájára gazdasággal és kertészettel üdíté föl elméjét, és oly jól és boldogan érezte magát, hogy attól félt, miszerint a sors megirigyli tőle ennyi szerencséjét.

Pedig mily rosszlelkű és marakodó ember volt ez a Poggio! Csakis florenczi barátaival tudott megferni, különben (bocsánat a kifejezésért) valóságos irodalmi kaczabetyár volt. Az alávaló rágalomhoz, a veszett gyalázkodáshoz senki úgy nem értett, mint ő. Hanem az is igaz, hogy senki kortársai közül oly ügyesen, szellemesen, élénken és füszeresen nem tudott írni. Elezétől mindenki, még a fejedelmek is rettegtek. Midőn Alfonsonak Nápoly és Aragonia királyának a *Cyropaedia* fordítását ajánlá, a várt jutalom pedig késett, azonnal ily elmélkedéseket irt nápolyi barátjainak: «Egyéb-ként az én hibám, hogy könyvemet olyaskinek ajánlám, ki inkább függ mások (ő Valla Lőrinczre gyanakodott) iteletétől, hogysen önálló volna. A hír, mely ama fejedelem tuda-

mányosságát magasztalja, megesalt engem. Úgy látom ő nem tudja a jeles elméket az ostobáktól megkülönböztetni. Tesz ő némit, de csak színre, hogy úgy lássék, mintha tudós férfiaknak barátja volna . . . A hálátlanság a leggonoszabb dolog, minden bűnök szülő anyja; kiben ez a bűn uralkodik, abban az erény nem létezik stb.» Nem tudjuk, Alfonso füléhez jutott-e Poggio e rossz kedve? valószínűleg; mert a föntebbieket Nápolyba mindenfelé megírta; fordítása példányaiba pedig, melyeket haragja tartama alatt másoltatott, Alfonso nevét és az ajánló levelet föl nem vétette. — A király végre 600 darab aranyat küldött neki, s a kielegített író ezután csak úgy magasztalá ő fölségét, mint azelőtt. Tüzes panegyrikust küldött neki, melyben az ő békeszerető bölcseségét dicsőíti és esdi, hogy a török ellen indítandó hadjárat élére álljon. Sok főúr jelenlétében olvasá föl Fazio Bertalan e levelet, és a király kíváncsian hallgatta a híres literator hízelgéseit.

Poggio gúnyíratáról, melyet V. Bódog, a baseli zsinat pápája ellen írt, s melyért, kétségtelen, megfizettek, később emlékezünk; azonképen érintetlenül hagyjuk vitáit Vallával, Perottival és Trapezuntiossal, és csak némely harezát érintjük, melyeket főleg tolla becsületének érdekében viselt.

Florenzben összetűzött az öreg Guarinóval a tétel fölött: Ki nagyobb, Scipio-e vagy Cæsar? Poggio Scipio mellett tört lándzsát. Összehasonlítva a többiekkel, ez invectivája csakugyan szelidnek tetszik, noha benne Guarinóval, mint fölfuvalkodott tudatlannal bánik el. E vitáját maga is dicséretes irálygyakorlatnak, tisztességes elme-futtatásnak, olyasminek tekinté, mi a tudomány fölkentjeihez illő, mert lehetnek jóbarátok különböző véleményen bizonyos dolgok iránt. Hanem azért Guarino csak duzzogott jó barátjára; midőn ez azonban egy fiatal florenczi hölgyet vőn nőül, az öreg Guarino czélszerűnek találá udvarias üdvözlettel tisztelni meg a mézes hetek örömei közben, mire ugyancsak udvarias választ kapott, s a régi jó viszony az ellenfelek közt helyre állott; sőt Poggio ezentul sokat tartott Guarinóra, mert — úgymond — még a régi iskolához tartozik, mely amnyi jeles férfiút nevelt, s ettől fogva kölcsönösen a legválogatottabb udvariasságokkal halmozák el egymást.

Ugyanezen ügyben még egyszer sikra szálla Poggio, de ekkor nem tudós párviadalra, hanem irodalmi vereke-

désre. Ciriæo de' Pizzicolti, kiről röviden már emlékeznék, ingerlé őt, és Poggio gyalázkodó szeszélyének megereszté zablját; szemtelennek, zavarodott fecsegőnek, ostobának, terhes cicadának, csavargó bolondnak, szakállas satyrnak, kétlábú számárnak stb. czímezgeté ellenfelét.

Ezenfölül kigúnyolá Poggio a ferenczrendi szerzeteseket, kikkel évek során elkeseredett harczot vívott, meggyalázott facetiáiban számos élet és nem egy holtat. De a legundokabb jelenet volt, midőn Filelfoval, egyenrangú ellenfelevel került össze. Négy elleníratában a mérge nek és piszoknak valóságos bőségszaruját önté reá, mintha képzelő tehetsége minden szeméttől egyszerre meg akart volna ürülni. És ez ember a következő perczben, mondhatnók ugyanazon lélekzettel a legünnepélyesebb, a legfőnségesebb eszmékkal telt dics-szónoklatokat vagy halottas beszédeket mondá; melyekben a Medicieket isteniti, és hol valamely gazdag nobili, hol valamely tekintélyes bíbornok nevét örökíti meg. Ilyenkor a philosophia magaslatáról s a hit mélységéből ömlenek ragyogó és áradozó dicsőítései, melyekkel «jóltevőit» a csillagos egekbe emeli, vagy az ellúnytakat a szentek közé sorozza, hogy az előktől dús jutalmat nyerjen a nem fősvényen fölhordott dicséretéért. *)

Három olasz merítette görög nyelvtudományát magából a forrásból Byzanczban: veronai Guarino, toletinói Giovanni Aurispa és Francesco Filelfo. Életpályájok külsőleg nagyon hasonlít egymáshoz. Midőn megérkezének görög könyvekkel telt ládáikkal a velencei csatornában, e köztársaság azonnal magához bilincselni iparkodott őket, de csakhamar elesalta Florenz, melynek fényes és melegítő napja alá vágytak

---

*) Írt ő két levelet Hunyadi Jánosnak is. Ezek egyikében kéri, közölje vele viselt dolgait, hogy azokat följegyezhesse az utókor számára; a másikban néhány művecskéjét küldi nagy hazánkfúnak, kiről azt hallá, hogy iratait nagy kedvteléssel olvassa, ígéri neki továbbá Xenophon *Cyropaediáját* is. Megküldötte-e Hunyadinak ez utóbbi fordítását, nem tudjuk; semmi esetre azonban, ha amazokat a «vajda» jól nem jutalmazta. — E leveleket tisztelt barátom Fraknoi Vilmos mutatta be az Akademiának és Angelo Mai *Spicilegium Romanumából* utánnyomatta dr. Ábel Jenő e czímű munkájában: *Adalok a humanismus történetéhez Magyarországon.* Buda-Pest, 1880. 158. lap.

mindnyájan. De itt sem sütkérezhettek sokáig, mert Niccoli büszkesége és maró élce nyugtot nem hagyott nekik, s így esett, hogy a ki meghitta, az néhány év múlva távozni kényszerítette őket, mire fejedelmi udvaroknál találtak menedeket: Guarino és Aurispa Ferrarában, Filelfo Milanóban. Világos, hogy a benszülött florencziek, helyesebben szólva, tuskok az idegenekkel szemben összetartának s titkos ellenzéket alkotának. Pedig Guarino szerződését annyira kívánatosnak találták, hogy tiszteletdíja megszabását reá hagyták. Ő békés és általán kedvelt egyéniség is volt, de Niccolival megférni nem tudott. — Aurispa is rövid ideig tanított Florenczben, pedig szívesen volt itt. Nemesak Bolognából, hol neki csak szűken telt, hanem miután az Estek meghívák Ferrarába, akkor is visszavágyott a Mediciek hűsös fazokaihoz. Traversari közbenjárása által remélt újra meghívatni, sőt holmi ártatlan cselhányást sem hagyott kísérletlenül. Hogy annál kívánatosabbá tegye magát, megérteté, mintha Bolognából, Milanóból és Rómából is kapott volna ajánlatokat. Traversarit és Niccolit megnyerendő, felkölté vágyokat könyveire. És visszavonulását biztosítandó, kéré Traversarit, tartsa titokban ez alkudozásokat, nehogy az öreg örgrófnak, kinek szolgálatában állott, füléhez jussou valami. Minthogy azonban a florencziek már meghívást intéztek volt Filelfóhoz, hogy ennek kedvét szegje, barátilag óvá őt a florencziektől, és előadá, mennyivel jobb állomás volna számára a ferrarai.

Hanem Filelfo nem engedé kisiklani ez alkalmat, tiszteletteljes és jövedelmes meghívást vevén Cosimo Medici- és Palla Strozziótól, azonképen Niccoli-, Bruni- és Traversaritól barátságos üzeneteket. Hogy legalább 400 arany évi díjat biztosítsou magának, Niccolival és Traversarival szemben ugyanazon fogásokkal élt, melyekkel Aurispa. Az alkudozások mégis hosszabb ideig húzódtak, minthogy Filelfo a florenczi nobilik magánajánlatát elfogadni nem akarta, hanem az egyetem gondnokainak meghívását várta. Vállalkozott pedig naponkint négy rendes óra adására, melyekben Cicero tusculumi kérdéseit, Livius első decasát, Cicero egyik beszédét és *Iliast* fejtegetni — rendkívül Terentiust, Cicero leveleit gyakorlati útmutatással, Thukydidest és Xenophont — végre a philosophiai erkölestant előadni magát kötelezte.

1492. évi áprilisban érkezett Filelfo Florenczbe. Őt tar-

ták a legelső görög tudósnak, a legkitünőbb költőnek s a legfinomabb latinistának. A hová érkezék, a hír tárogatója megelőzte. Az irodalmi világnak bálványa volt, kit mindenki tisztelettel bámult meg. Florenczben hosszú ideig ő volt a közbeszéd kizárólagos tárgya. Az emberek az utcán bámészkodva nézték: görög módra szakállt viselt, fiatal neje, kit magával vitt, Byzanczból eredt szépség volt. A dús Cosimo és Palla Strozzi barátságos látogatások által mutaták be neki hódolatokat. Bruni az államtitkár megtisztelve érezte magát barátsága által, sőt Niccoli is előkézenyebbül viselkedék iránta.

Filelfo ekkor fiatal volt, duzzadó ereje öntelt érzetében azt hitte, hogy mint az Istenek kedvence könnyű szerrel lesz a dicsőség és halhatatlanság osztályosa. E hitében minden tiszteletet köteles adónak vett; elkényeztetett gyermek módjára nem sejté, hogy a hódolat biztatás és előlegezés a reményteljes jövőre, és nem a már megszerzett érdemek jutalma. Dölyfösen járt az utcán, mint a ki minden babért a fején hord, és megvetéssel nézte le dicsősége irigylőit. Hogy ő kora lángelméje, az rég rögeszméje volt, innét a gyermekes és váltig nevetséges dicsekedés, mely ajkáról aggkorában sem fogott el. Természetes, hogy ellenségei gomba módra nőttek, s ép oly megfogható, hogy a kicsinylés, melybe ütközött, a gyanakodás, gyűlölség és düh összes gonosz szellemeit fölriaszták lelkében.

Kezdetben a tudvágy vezette iskolájába 200 tanítványa közé Niccolit és Carlo Aretinót is. Filelfo azonban úgy látta, hogy az irigység ösztökéli őket és hibáit vagy gyöngéit lesik. Főleg a hallgatag Carlonak nem hitt, Niccolit inkább üres fecsegőnek, mint ravasznak tartván. Nem egészen csalódott. Az ittas lelkesedés, melyvel fogadák, örökké nem tarthatott; kezdék őt megízlelni és Traversariként úgy találták, hogy tele van görög hiúsággal és könnyelműséggel; hogy hatalmasakat lódit beszéd közben, s ha mind való is a mondatja, visszatetszik azt saját ajkáról hallani. Úgy látszik, mintha sokat, többet gondolna fizetésével s a penzzel, mint nemes lélekhez illik. — Egy alkalommal irodalmi barátok körében — mint ez szokásban volt — valamit fölolvastott saját műveiből. A helyett, hogy — mint hívé — minden szavát riadó tapssal fogadnák, Niccoli többször ellenmondást vetett közbe,

söt gúnyoló és keserű észrevételektől sem türtözteté magát. Ez jeladás volt elkeseredett élethalál-harczra. Filelfo panaszkodott; Niccolit áruló barátnek, tudatlannak és hálátlan-
nak nevezé. Álnév alatt mérges satyrát irt ellene, melyet merész ravaszsággal Traversarinak ajánlott, noha tudta, hogy a kamalduli barátságos viszonyban van Niccolival; de ő a gyalázatosságokat, melyeket Niccolira kent, mintegy szentesíteni akarta a rendfőnök nevével, mintha ennek megbízásából íratlak volna. Traversari tiltakozott a galád eljárás ellen, a gúnyor tartalmát rágalomnak, íróját hazugnak bélyegezván. Mind ennek daczára kiadta azt Filelfo a dedicatióval együtt. Most Traversari is határozottan ellenségeihez csatlakozott. Ezért ő is kapott gúnyíratot, melyet ismét megfontolt gonoszsággal Manettinek, Traversari tanítványának ajánlott.

Viszont Filelfo ellen is elterjedt egy gúnyírat. Ennek szerzőjéül lehetetlen volt Poggiot, Niccoli barátját föl nem ismerni. Filelfo kérdőre is vonta, ha vajon ő írta-e az «esztelen és otromba férczelményt»? Poggio se el nem ismerte szerzőségét, se el nem távolította magától a gyanút: Ne higye Filelfo, hogy neki szabad másokat szidni és rágalmazni, és hogy senki sem képes a Niccoli ellen szórt gyalázkodásaira válaszolni.

Így lőnek a legelőkelőbb, a Mediciekre legtöbb befolyással bíró férfiak az elbizakodott toletóinak ellenségei. Meg is érezte hatását. Cosimo tartózkodó, komoly és kevés szavú volt iránta. A mi vele szemben Filelfót még a hitben ringatá, hogy ellensúlyozhatja majd még Niccoliek befolyását, azon körülmény volt, hogy Medici fiacskája, Piero hozzá járt tanulni. Ellenben Lorenzo jóakarataról egészen letett; Lorenzo, félre nézett, ha őt Filelfo köszönté. Még inkább föltűnt a kegyvesztettség, midőn a Mediciek pártolása következtében Carlo Marsuppini az ékesszólás tanárának meghívatott, benne Filelfo vetélytársat nyert, és mily hatalmas vetélytársat! Marsuppini fényes eredménnyel nyitotta meg iskoláját; számtalan hallgató, köztök Florencz és az apostoli curia leg-tudósabb férfiai, a pápa és a bibornokok unokái sereglettek tanszéke köré. Filelfót pedig ette a sárga irígység. Még kikötött fizetésében is meg akarták rövidíteni; fortélyosan arra birni, hogy önmaga mondjon le annak egy részéről. Sokallták

munkájával szemben a költséget; Marsuppini egy harmadért ugyan annyira vállalkozott. Filelfót e kicsinyes tőszúrások, ingerlések dühödötté és vakká tevék. Még telibb szájjal beszélt érdemeiről, és mérgesebben Niccoliról, Marsuppiniról, kiket leveleiben és satyráiban szemérmetlenebbul és érzékenyebben gúnyolt. A köztársaság pártoskodásaiba is beleártotta magát; megtámadta a néppártot s a Medicieket, főleg Cosimót, kit merészen óvott, ne bizza el magát gazdagságában, és jusson eszébe Krösus balesete.

Midőn Filelfo egy alkalommal a főiskola felé indula, egy florenzei kereskedőnek öltözött ember karddal támadta meg őt, azonban Filelfo oly erősen lökte mellbe megtámadóját, hogy az tanácsosbnak találta elillanni. Kélete nem maradt titok; ismert bandita volt. Hogy ki bérelte föl, az is kitudódott, bizonyos Girolamo Broccardo Imolából. De ezt ki bírta meg? Filelfo abban a meggyőződésben élt, hogy a Mediciek tudtak a dolog felől, s hogy Broccardo Medici Lőrinczcel, Marsuppinival és Niccolival összeköttetésben állott. Gyűlölete határt nem ismert. Az esemény feledésbe ment, midőn az 1433. szeptemberi forradalom magára vonta mindenek figyelmét. A nobilek csínynyal a hatalom birtokába jutottak; Cosimo Medici mint fogoly várta sorsa fordultát. Ekkor üvöltő diadal-sikoltásban tört ki Filelfo; jövendölése betelt; a bosszú napja föltűnt. Satyrájában, melyet a győztes párt fejéhez, Palla degli Strozzihoz intézett, gyáva kegyességről vádolja őt, ha a megbukott demagog számkivetésével megelegednék; ő halált kíván. Cosimo Velenczébe ment mint számkivetett. Irodalmi barátai azonban a Strozziak és Albiziaknál is tekintélyben maradtak, hanem türniök kellett Filelfo zabolátlan elbizakodottságát, melylyel Marsuppinit és Niccolit folytonosan ostorozá, Poggionak sem kegyelmezvén azért, hogy akkor barátjai mellett föltámadt. De a visszafizetés napja is elérkezett: a nép parancszava Cosimót egy év letelte előtt visszahíta. Ellenségei közeledtének hírére megfutamodtak, közöttök Filelfo is. Ha ott marad, mondá, veszve vannak vele együtt a múzsák is. A sienai egyetemhez kapott meghívást. Most ugyan kamatostúl fizetett neki Poggio, ki túltett minden pasquillanson, igazán kötetlen irányban kimerítette a szidalmak összes szótárát. Hogy a tollharcz a fékvesztett ellenfelek közt tovább folyt, magától értetik.

Filelfo azonfelül nem szünt meg a florenczi nobilitat izgatni, a miért külön törvény által mint lázadó Florenczből száműzött. Ellenségei még tovább mentek. Mintegy tíz hónap múlva, hogy Sienában letelepedék, elfogták e városban ama bravót, ki már Florenczben élete ellen tört. Kínpadra vonták, s ő bevallá, hogy Filelfot megölni volt föladata; a kezét vágták le, de a merénylet végszájai mindenkorra elvesztek a homályban; Filelfo nyíltan a Medicieket és florenczi vetélytársait vádolta.

Hogy Cosimónak része lett volna az eféle merényletekben, nem hihető. Ő magasan fölülemelkedett az irodalmárok házsártjain, és csak az állam fenjét tartotta szeme előtt, sőt 1438 szeptemberben, midőn Niccoli, Filelfo föellensége, már nem volt az élők közt, Traversari által még közeledett is Filelfóhoz, hogy őt visszatérésre bírja; ha rossz szándéka leendett, mint Filelfo gyanusítá, nem használta volna eszközü a kamalduliak fönökét. De a száműzött büszkén és határozottan válaszolt: «Cosimo gyilkot és mérget használ ellenem, míg én eszszel és tollal támadok: nem akarom barátságát; megvetem ellenségeskedését». Néhány évvel később, hogy a költő mérge kissé meghült, büszkén ugyan, de ő maga nyújtá kezét Cosimónak, s valóban tervben is volt, hogy a törvény, mely Filelfo száműzetését rendelé el, hatályon kívül tétessék; ekkor meg a milanói herczeg, kihez időközben Filelfo elszegődött, akasztá meg nagynevű udvari költője távozását. Később mégis kiengesztelődtek s a baráti viszony helyre állott Filelfo és a Mediciek közt.

Két tudós görög fölemlítésével, kik Florenczben tanítának, fejezzük be azon bolygók sorát, kik a medicii nap körül keringtek. Az unio-zsinat alkalmával tanított itt Georgios Trapesuntios. Számos tanítványának gyakorló órákat is szokott adni. Szorosb összeköttetése azonban a tudományok florenczi hőseivel nem volt. Annál föltünőbb, hogy Nagy-Vazulnak Eunomius ellen írt művét Vitéz János esztergomi érseknek — ugyanazon szerző Amphiloehius ellen írt művét pedig Janus Pannoniusnak ajánlá.

Joannes Argypulos működése szintén ez időbe esik, de hosszú életével messze kinyúlik a jövőbe. Kezdetben a száműzött Palla degli Strozzinak fejtegeté Aristotelest. 1456-ban Cosimo Florenczbe hívta meg, hol a polgárjogot elnyervén, a

peripateticus philosophiát tanítá. Ünnepeken kiment tanítványaival Cosimóhoz, kit akkor már a köszvény palotájában marasztalt, hogy vele a lélek hallhatatlanságáról, a philosophia és hittudomány egyéb tételeiről vitázzon. Lefordítá Aristoteles művét az égről, s azt Vitéz János érseknek ajánlotta. Piero, Cosimo fia, s a «nagy» Lorenzo, Cosimo unokája, Donato Acciajoli később Rómában Agnolo Poliziano és Reuchlin János tanítványai voltak. Ő a legtehetségesebb volt azon görögök közt, kik Itáliába jöttek, de e mellett igazi byzanti természetű: szeszélyes, dicsekedő, megbízhatatlan, megfergetetlen, e fölött nagy ehető, házsártos és követelő. Csak azért, hogy az olaszokat boszantsa, kijelenté, hogy Cicero sem a görög nyelvhez, sem a görög philosophiához nem értett. Ellenben a vallás dolgában készségesen elismerte az olaszok fölényét: lemondott a schismáról nemcsak, hanem ezen fölül még külön iratban vitatá a szentlélek származását az atyától és fiútól.

Így lön Florenz a hellen irodalom új hazája, mire nézve joggal mondhatta a XV. század végén Agnolo Poliziano a florenczi polgárokhoz: «Ti vagytok, florenczi férfiak, kiknek államában a görög műveltség, mely Görögországban regkialudt, annyira föléledt és fölvirágozott, hogy immár férfiak a ti körötökből nyilván tanítják a görög irodalmat, és hogy előkelő nemességtek magzatjai — mi ezer év óta nem történt — oly tisztán és könnyen beszélnek az attikai nyelvet, hogy Athen nem szétrombolva, s a barbarok által elfoglalva, hanem talajától elszakadva, a műveltség minden eszközeivel együtt Florenzbe áttelepülve és e városba olvadva lenni látszik».

Ha a szépművészetek merész fölszárnyalását hallgatással mellőzzük is, ki nem térhetünk e kérdés elől: miként van, hogy épen Florenzben virágozott föl újra a regiség oly mértékben, hogy ez Arno melleki város lett az új műveltség fővárosa? Rámutattunk a florenczi nemesség, főleg a Medici-ház érdemeire; de e jelenség oka ezzel megfejtve nincs. Csupán a fejedelmi pártolás alig adhat a tudománynak és művészetnek látszatos életnél egyebet, mert a szellem maradókihatása a tömegbe pénzzel, hatalommal, s egyéb mesterséges eszközökkel végbe nem vihető. Pelda reá hazánk Mátyáskori története . . . A tusk neptörzs természeti képességeit is készséggel elismerhetjük; de mint olyast, a mit bebizonyítani nem

lehet, nem hangsúlyozzuk. Válaszunk a fölvetett kérdésre ez : a florenczi köztársaság az antik szabad államokhoz nagyban hasonlított, s azért mintegy rokonszenvből lett az újjászülött műveltségnek új hazája. A hazaszeretet, a hazafias érzés az államot nagygyá, dicsővé tenni, volt minden polgár fő gondja, hatalmasabban és fenyesebben nyilatkozott ez a nemesi körökben, melyek központja a Mediciek valának. Hol a lakások mindent az államtól várnak, az államot kényszerítve szolgálják, a hol lehet, megrövidítik, ott a műveltség külszín, vagy visszénye a leáldozott napnak . . .

Hogy a tudományok újjászülésénél a könyvészet is új lendületet nyert, könnyen érthető. Tudatlan könyvmásoló találkozott elég, könyvkereskedő is minden nagyobb városban egy-kettő; azok kézművesek, ezek kereskedők valának — egyéb semmi; a régi codexek vagy azok tudós kéz által esz-közölt kiadásai ezeknél épen nem, vagy ritkán voltak találhatók. Niccoli lett a florenczi könyvkereskedés központja. A classicusok jó példányait voltaképen csak általa lehetett kapni. Ha valaki, teszem Rómában, birni akarta Cicero műveit javított szöveggel vagy csak ékes initialekkel, az Niccoli által rendelte meg azokat Florenczben. Itt voltak legelőbb oly könyvkereskedők, mint Vespasiano da Bisticci, ki baráti viszonyt folytatott az írókkal; tőlök leiratás végett jó példányokat kapott kölesön, s viszont szívességeket tett nekik.

Nehéz a könyvek akkori áráról általános szabályzatokat fölállítani. A könyv terjedelme nem volt mérvadó, s noha azt hinné az ember, hogy nem nehezebb zsoltárokat másolni, mint Horatius ódáit, mégis úgy találjuk, hogy a hittudományi és jogtudományi könyvek valamint irodalmi becsben, úgy árban is esökkentek. Egy szentírás ára nyolcz arany, ha papíron, — kétannyi, ha pergamenon volt víva. E czikket — úgy értesülünk Enea Silvio leveleiből — legolcsóbban adták Csehországban. Cicero familiaris levelei egy meglehetősen hibátlan, új írású példányáért a milanói könyvkereskedő tiz aranyat kért, míg Poggio levelei, terjedelmére amannál nem kisebb könyv, négy aranyon kelt. Következőleg a régi classicusok drágábbak voltak a modern műveknél. A műveltebb másolónak, ki classicus művekben dolgozott, tartáson kívül évi harmincz arany fizetés járt. Drágábban keltek a könyvek, ha valamely nevesb tudós adta el saját példányait, ámbár Niccoli

ezt aljas dolognak bélyegezte. Így megkínálta Poggio Estei Lionellot szent Jeromos leveleivel száz aranyért. Az örgróf kiutalta ugyan ez összeget, de megjegyzé, hogy az árt ferrarai műértők sokallják, s hogy annak egy részét ajándéknak tekintse az eladó. Valószínűleg ugyanazon könyv ez, melyet Poggio Miklós pápának negyvenöt aranyért kínált, állítván, hogy ő negyvenegyen vette. Poggio szentelenségétől ilyesmi kített. Ugyan tőle vette meg Beccadelli Livius történetét 120 zecchinon és kénytelen volt kisdud birtokát eladni, hogy e kincs birtokába jusson.

E néhány adatból is hozzávethető, mennyit kelle fáradoznia Niccolinak, míg középsorsú magánember letére összegyűjti 800 kötetből álló, Vespasiano által 6000 aranyra becsült könyvtárát. Érdeme hasonlíthatatlanul gyarapszik az által, hogy ő volt az első, kiben a nyilvános könyvtárak eszméje megfogalmazott. Boccaccio könyveit a S. Spirito zárdának hagyományozta volt, hol azok különböző szekrényekben össze-vissza heverték. Niccoli egy külön szobát rendeztetett be e könyvtár számára, melyet aztán személyesen állított föl. Így lett Boccaccio gyűjteménye megmentve, míg Petrarcaét és Salutatóét a rokonok szétszórták. Saját gyűjteményét Niccoli, barátságából Traversari iránt, a szent Mária degli Angioli kolostornak hagyományozta, azonban a halála előtti napon, valószínűleg tekintettel adósságaira megváltoztatá végrendeletét, és a könyvtáráról való intézkedést egy tizenhat tagból álló bizottságra ruházta. E bizottság ismét Cosimóra hárítá ez ügyet, ki Niccoli adósságai törlesztésére vállalkozván, ennek eszméjét a közkönyvtárról valósítá. A domonkosiak szent Márkról nevezett könyvtárához 36,000 zecchinon fényes csarnokot építtetett, melybe Niccoli nevét minden könyvnek címtáblájára fölírátá, s a könyveket saját költségén szaporíttatá. A rendezést és fölállítást Tommaso Parentucelli, az első modern könyvtárnok, s a könyvtári tudomány alapítója végeze. Ő maga írta meg, mily könyvek szükségesek minden jól rendezett könyvtárba. Bisticci írva hagyta e sorozatot, melyet nem lesz érdektelen közölni, hogy lássuk, milyen lehetett egy nagy könyvtár a XV. század közepén.

E sorozatba foglaltatnak első helyen a szent-írás Concordantiái- és Commentárjaival; Origines szent Jeromos fordítása szerint, szent Ignác vértanú, szent Vazul. nazianzi

szent Gergely, nicæai szent Gergely, aranyszájú szent János, alexandriai szent Athanáz, szent Efrem szerzetes és Klimakus János görög művei lefordítva latinra. A latinok közül: Lactantius, Hilarius, szent Ciprián és Tertullian, továbbá a négy latin egyháztudor: szent Jeromos, szent Gergely, szent Ambrus és szent Ágoston művei, nem különben szent Bernát apát, szent Hugo, szent Anselm, szent Izidor, Beda, Rabanus, aquinói szent Tamás, Albertus Magnus, szent Bonaventura és Antoninus *) florenzi érsek munkái. — A philosophokhoz érven, említi Aristoteles minden munkáit szent Tamás és Albertus Magnus commentárjaival. Továbbá a Decretumokat, Decretaliákat, Sextust, a Clementinákat, Innocentiust, Andrea Jánost Sextusról, egy névtelen levelet a Decretumról és más műveket. A történelemből így folytatja Parentucelli lajstroma: «Ott van Livius, Cæsar, Svetonius, Plutarchus, Quintus Curtius, Sallustius, Valerius Maximus, Emilius Probus, Zembino úr egy historiája, mely a teremtéssel kezdődik és Cœlestin pápáig ér, nevezetes egy munka. Pamfiliai Eusebius egyházi történelme és De Temporibus, Vincenzo Historiája. Cícero minden munkái három kötetben, Senecáéi egy

---

*) A humanista szépelméssel merő ellentétet képez Florenz érseke Antoninus, a börtönök első reformátora, kit a katolikus egyház utóbb szentjei sorába igtatott. Míg a nemesség pazar lakomákon töltözék és dísz-szónoklatokat hallgata, addig ő cserépedényről év rövid ebédjét s a szegény népnek prédikált; míg a classicus pogányság geniális frivolitása a hitet a keblekből kiirtani kezdé, addig ő azon törekedett, hogy a lelkeket Istenhez vezérleje. Láttuk mint dúlt a kevélység, irigység és zabolátlan szenvedély az irodalmi körökben; ellenben Antoninus az evangéliumi békeszerző volt a politikai pártok között. Cosimo mondotta, hogy a köztársaságnak a háború, járvány és éhség, főleg pedig polgárai folytonos összeesküvései következtében el kellett volna vesznie, ha azt az érsek imája és kedvessége Isten előtt fönn nem tartja. Legkedvesebb teendője volt prédikálni a népnek és gyóntani. Egyébként mint tudós theologus jeles műveket írt, de oly egyszerű és pompa nélküli irányban, hogy a finom irnodor mesterei nem is vették figyelembe. Midőn 1459 május 2-án meghalt, minden hagyatéka néhány bútorból és az öszvérből állott, melyen nyargalni szokott. II. Pius pápa, ki ép akkor Florenzben tartózkodék, a kitiű főpap rövid jellemzését jegyzé Commentariusaiba, mely azonban többet mond, mint a fölötte tartott dicsbeszédék. A Mediciek mindenha nagy tiszteletben tarták a szerény férfiút, ki mindenét a szegények közt osztá ki, és az állam költségén temetteté el a legnagyobb fényvel.

kötetben, Quintilianus, Nonus Marcellus, Festus, Vallának elegantiái, Papius, Ugoccione, a Catholicon. A költők: Virgilius, Horatius, Ovidius, Lucanus, Statius, Seneca tragédiái; Plautus. A nyelvészek közül Priscianus és minden egyéb könyvek, melyek múlhatatlanul és hiány nélkül szükségese-
sek *), teszi hozzá Vespasiano.

E lajstrom szerint alakult legelőbb a libreria di santo Marco s utána minden új könyvtár. A ki Parentucelli csendes működését a Medici-féle könyvtár föllállításánál nem ösmeri is, meg nem vonja tőle tiszteletét, megértvén, hogy e könyves emberke, mint V. Miklós pápa, a tulajdonképeni alapítója a Vaticanának.

Mily nagy volt hasonlókban a Medicik vállalkozása, kitűnik más alkalommal is. Miután Cosimo fölépíté szent Lőrincz zárdája csarnokát, óhaja volt abban lehetőleg rövid idő alatt jelentékeny könyvtárt fölszerelni. Vespasianóval ült ez iránt tanácsot. Lehetetlen levén a könyveket összevásárolni, le kelle azokat másoltatni. Vespasiano azonnal negyvenöt másolót szegődtetett, a zárda perjele pedig fölhatalmazást nyert annyi pénzt utalni ki a Mediciek bankjából, a mennyi ezek fizetésére szükséges volt. Huszonkét hónap alatt készen volt a könyvtár a föntebb vázolt leltár szerint. — Hasonló módon keletkeztek a Medici család magánkönyvtárai: a művelt ház szükséges kellékeiül tekinték azokat. Cosimónak három ily könyvtára volt: florenczi palotájában, flesolei és boscói nyaralóiban. Példáját mások is követvén, a tudomány eszközei a szép Arno-menti városban rendelkezésére állottak mindeneknek.

Még csak néhány szót akarunk a már többször említett Vespasiano da Bisticciről mondani. Papírárús volt; szerény boltjában azonban gyakran fordultak meg korának legnevezetesebb tudósai, sőt fejedelmek, ha a könyveket kedvelték s nála másoltattak. Nevelése hiányos; mint szegény szülők gyermeke (született 1421-ben) nem járhatott azon felsőbb tanintézetekbe, melyekben bátyja orvossá képeztetett. A család az idősb fiúba fektette reményét, de a kisebbik vergődött hírre, mert tudományszeretete és az élet iskolája kiművelte benne a természet adományait. Írók körében élve, maga is íróvá lett: Manetti

*) *Budapesti Szemle.* III. kötet.

bátoritá. *Híres emberek élete* című munkájában a vele érintkezett kortársak történeteit beszéli el, úgy a mint tudta, fesztelesen, egyszerű nyelven. Legnagyobb dicsőségét (valószínűleg hasznát is) abban látta e florenczi papírárús, ha a nagy urak keletkező könyvtárait ő szerelhette föl. A Laurentiánán kívül Brandát, Mendozát és a portugali bibornokokat ő látta el könyvekkel Rómában, Worcester herceget Angliában, Guzman Nunnezt Spanyolországban, Vitéz Jánost, Janus Pannoniust és György kalocsai érseket hazánkban. Mindezeknek, és sok másnak megírta életét, összesen száznégynék. Munkájának azonban csak azon adatai becsesek, melyek hősei florenczi tartózkodására vonatkoznak, mert ezekről mint szemtanú ír; a mit egyéb viszontagságaikról említ, azt csak hallomásból tudja — gyakran hibásan. Így, például, Vitézről, kit ő különösen tisztelt, de személyesen nem ismert, olyanokat hoz föl, mik mutatják, hogy hiteles adatai nem voltak, ellenben élénk színekkel rajzolja Janus Pannonius és György érsek látogatásait Olaszországban. Mátyás király, úgy látszik, könyveit más boltban íratta, azért Vespasiano csak úgy ismeri, mint Vitéz és Janus Pannonius igaztalan ellenségét és nem említi se bőkezűségét, se tudományoszeretét. — Művét teljesen Angelo Mai bibornok adta ki a *Spicilegium Romanum* I. kötetében, mely után új kiadást rendezett 1859-ben Bartoli Adolf.

*   *   *

Itália többi szabad államában, Siena-, Velence- és Genuában a humanismus csak gyöngye hajtásokat mutat. Sienából a folytonos félelem a polgári zavaroktól és hatalmas szomszédoktól elvadította a muzsákat. Francesco de' Patrizzi távozni volt kénytelen, mivel a nemesek összeesküvésébe bonyolódott. Enea Silvio Piccolomini tollát sehol sem becsülték kevesebbre, mint szülővárosában, mielőtt püspök, bibornok és pápa lett. Mariano Sozzini jogtanár Bécsbe is el kívánt volna menekülni a pártgyűlölet elől. Sehol később nem határozták el, hogy humanistát hívnak meg államtitkárnak, mint itt, midőn végre Agostino Dati-t szegődteték. Filelfo ugyan ide menekült Florenczből, s jól esett neki a csekélyebb fizetés is, de szakadatlanul alkudozásokat folytatott jobb állomás végett, mígnem a milanoi herceg udvarába került. A nép-

uralomnak hiányzott érzéke a humanisticus fenyezés iránt, a nemesek pedig annyira föl voltak háborodva mellőztetésök miatt, hogy nem lették meg a szükséges nyugodtságot a tudomány művelésére.

Velenczében a kormány nem áhítá, hogy őt a szépművészetek dicsőítsék. Minden törekvесе abban összpontosult, hogy törhetetlen hatalmának titokzatos fényköre föntartva, a kereskedelmi forgalom terjedő és biztos, fegyver- és pénztárai mindig telve legyenek. Az állam a tudóssal szemben kegyet nem, igaz: türelmetlenséget sem éreztetett. Összeségében a velencei nemesség közönyös maradt a humanismus iránt, csak egyesek mutattak hajlamot iránta. Nem is képződött itt tudományos kör; ellenkezőleg, a velencei tudósok bensőbb viszonyt tartottak fönn idegenekkel, mint magok közt. Az első, ki élte végszakában a humanisticus törekvéseket pártolta: Carlo Zeno. Palotájában szívesen látott vendégek valának Chrysoloras, Vergerio, Poggio; de nem ez, hanem viselt államhivatalai tettek őt jelentékeny emberré. Midőn Zeno 1418-ban meghalt, Leonardo Giustiniani, Guarino tanítványa, görögül tudó, fiatal nemes tartott fölötte gyászbeszédet. Fia Bernardo, szintén Guarino tanítványa, atyja hajlamait követvén, Filelfoval levelezett: de mindkettőjökét szintén csak politikai állások tette Velenczében tisztelteké. E jelenség, az egyén megoszlása a tudós és államférfiu közt, ismétlődik Francesco Barbaronál, ki mint író első helyet foglal el a velencziek közt. Fiatalkorában ellátogatott Florenczbe, közlekedett a Medici-házzal, és belehelé a szelletet, mely itt nyájaskodék. Kora tudósai közt nem volt egy is, ki nem tisztelte, vele levelezésben nem állott. Janus Pannonius is terjedelmes költeményt írt hozzá leánya egybekelése alkalmából, később két Epitaphiumot szentelt neki*). — A humanismus minden irányú törekvéseiben részt vett: könyveket gyűjtött, szöveget javított, a görögöt úgy elsajátítá, hogy 1423-ban Palæologus János császárt a köztársaság nevében görög nyelven üdvözölheté; írt beszédeket, leveleket, s egy nagyobb művet a házasságról, melyet Poggio Cicerónak a kötelességekről írt értekezése mellé helyezett. Florenczben Barbaro mint tudós lett volna a társadalom ekessége, Velenczében

*) *Adalékok a humanismus történetéhez.* 108. 121.

mint nagy érdemű államférfiú volt tisztelet tárgya. A város érdekét ő maga is minden fölé helyezi, tanulmányai céljául is azt tűzé, hogy a köztársaságnak mennél hasznosabb polgára váljék. — A többi belföldi tudósról ugyanezt kell mondanunk. A külföldiek számára Velence a legbarátságosabb tartózkodási hely volt. Tapasztalák ezt a vándor tanítók, kik közül egyik sem maradt itt sokáig. Megfizették zsoldjokat, de tiszteletben nem részesítették; Guistiniani és Barbaro barátságosan fogadák őket, a többi főrendiek s az állam közönyös maradt irányokban; így jártak Filelfo, Georgios Trapezuntinos és Guarino. Csak a szerény és gyakorlati emberek nyertek alkalmazást, mint Nikolaos Sagundinos, ki előbb az unio-zsinatnál mint tolmács tünteté ki magát, utóbb Velenczében titkári állomást nyert, hogy a görög kereskedelmi összeköttetéseknel használhassák.

Genua úgy viszonylik a humanismus dolgában Velenczéhez, mint Siena Florenczhez. Államtitkára Jacopo Bracelli jó latinista volt; Niccolo Ceba görög könyveket gyűjtött és levelezett a florencziekkel: nem sokkal több, a mit e köztársaságról mondhatunk.

PÓR ANTAL.

MÁRIA TERÉZIA TANÜGYI REFORMJAI. *)

Napoleon szavai szerint, a középkori állam nem érezte semmi szükségét a közoktatási ügyekbe avatkozásnak. Elég volt ismernie a papság szellemét, mely egészen kezében tartotta a nevelést.***) Így jellemezte az állami egyház tanügyi politikáját azon férfiú, ki bizonyára az újkor minden embere közt legtöbbet tett a közoktatásügy állami szervezésére nézve. A nehézség, ugyancsak Napoleon szerint, akkor állott be, midőn az egyház kezéből az oktatást, a jövő nemzedékek szellemi előkészítését ki kellett venni, részben vagy egészben.

Eddig két ily szellemű nagy kort ért Európa: az úgynevezett renaissance korát és a XVIII. századot. Nem véletlen, hogy e két kor egyúttal epochát jelöl a magyar nemzeti művelés történetében is.

Az olasz renaissance korában a hajdankor utólérhetetlen műveltségének apostolai, a humanisták szabadon, nem törődve a scholastikai egyetemek korlátolt szervezetével, gyűjtötték előadásaik köré a tanulni vágyókat, kor és nem különbsége nélkül. Megszűnt a középkori egyházi nevelés, épen anyaföldjén. Helyébe pogány, úgy szólva tisztán æsthetikai műveltség lépett.

E mozgalom elfojtására szolgált a germán országokban a reformatio, a román népeknél a jezsuiták hatalmas és a szellem minden tényezőjére kiterjeszkedő szervezete.

Azon időben, midőn egy részt a régi egyház még remél-

---

*) Egy részlet a szerző *II. József és kora* című művének későbbiben levő második kötetéből. Szerk.

**) A conseil d'état 1806 február 20-diki ülésében.

hette, hogy visszafogadhatja elszakadt tagjait, midőn még a jezsuiták vaskövetkezetessége nem törülte el a renaissance legbecsesebb hagyományait, egy régi és egy új szellemi birodalomnak határain foglalkozott először a magyar állam oktatási intézményekkel. Ekkor kelt az 1548. XII. törvényczikk, mely meghagyja, hogy iskolai czelokra fordítsák az elhagyott és elpusztult klastromok és egyházak birtokait. A végrehajtást a püspökökre bizza, kik a fölségnek tartoznak számadással. *)

E meghatározás később a magyar állami iskolákat újra elválaszthatatlanokká tette az egyháztól. Jogilag ez ellen nem is lehet kifogást tenni. De történetileg véve más csillagzat alatt jött létre a törvény, mint a milyen alatt működött.

Mert nem szabad felednünk, hogy a XVI. század közepe választó vonalat jelöl a római hierarchia kifejlése történetében is. Miután a schmalkaldi háborúban V. Károly császár és testvére és szövetségese Ferdinand magyar király katonai és politikai tekintetben legyőzték a német protestantismust, még egy időig lehetők látszott nemzeti alapon egyesíteni a két pártot. Ez a katolikus részről a pápai felsőség hanyatlásával járt volna. De épen azt követelte a császár és a király érdeke, kik épen akkor nyíltan szakítottak a pápával. Midőn semmikép nem tudtak megegyezni és III. Pál pápa nyíltan szövetségelt a francziákkal, V. Károly király követei 1548 január 16-án nyíltan kijelentették előtte, hogy «ő fölsége, a császár, gondját fogja viselni a pápa által elhanyagolt egyháznak és meg fog tenni mindent, mi jog és törvény, régi hagyomány és a világ közvéleménye szerint őt mint császárt és királyt megilleti». **) Az ágostai gyűlésen pedig az Interimnek a császár által helybenhagyott formulája a pápát csak legfőbb püspöknek ismeri el, de szerinte a többi püspöknek hatalma is isteni jogon alapuló. Ezt az interimet a császár még a pápai követ meghallgatása előtt publicálta 1548 május 15-kén. Egy ideig még attól is kellett tartani, hogy néhány római párti fejedelem, különösen a bajor herczeg

*) Ad haec exequenda, proventusque praedictos in praemissum usum fideliter convertendos quilibet Praelatus sub sua Dioecesi curam gerere teneatur, ac ubi opus fuerit Maj. Regiae-rationem reddat. Fraknói *Orsz. Eml.* III. 219—220.

**) Ranke, *Deutsche Geschichte.* V. 11.

ellenmond. A pápától pedig azt követelte V. Károly, hogy az egyházi javakról teljesen ő rendelkezhessek. Azt pedig egyenesen tudjuk, hogy Ferdinand magyar király mindezen kérdésekben még sokkal határozottabban foglalt állást a római curia ellen, mint bátyja.

Talán utolsó nagy kísérlet volt ez, a püspöki hatalom alapján, tehát nemzeti egyházak szerint, a pápa lehető kizárásával, az uralkodók befolyása alatt, szervezni a katolikus egyházat. És ki fogja kétségbe vonni, hogy az 1548-ki magyar országgyűlés és határozatai csak egy mozzanatát képezik ez eszmének? Most autonomiának neveznek, a mire akkor fejedelmek és egyházak törekedtek.

* * *

Szükséges volt e pont fölvilágosítása, mert az 1548. XII. törvényezik a későbbi törvényes fölfogás szerint alapja a hierarchia befolyásának az iskolákra. Ez adta meg egyuttal a szükséges anyagi eszközöket. A jezsuiták már a XVI. század folyamában centralistikus szervezetök hálóiába vonták ugyan a magyar iskolákat is, de azért a történetíró nem tévesztheti szem elől, hogy az a nagyfontosságú törvény más célnak szolgált, mint a minőre rendelve volt. Ki is fogja kétségbe vonni az utókor jogát ha magát és szempontjait az ősök egyenes örököseinek nézi és saját szükségletei szerint módosítja azok határozásait? A jog betűje ö, a történet szelleme éltet.

I.

Kétszáz éven át a jezsuiták tartották kezökben a magyar iskolákat, a mennyiben azok katolikusok voltak, vagy azokká lettek. Buzgó és hatalmas főpapok alapítványaik által új jogcímet szereztek a régi befolyáson fölü. És midőn a XVIII. század közepén a katolikus Európa legműveltebb részeiben óriási elkeseredett küzdelem indul meg a hatalmas szerzet ellen, Magyarországon meg nincs megingatva, sőt még teljes erőben folytatja működését. Nem a protestantismus, melynek ellenségei voltak életre-halálra, ült fölöttük diadalt, hanem a katolikus állam maga, mely tisztább tudatára jutott földada-

tának, különösen a közművelődés terén. Nem volt nálunk nemzeti soha, idegen volt keletkezése és külföldi általános okok idézték elő romlását.

A XVIII. század philosophiai eszméi szerint az államot magát illeti meg a jog és a kötelesség, leendő állampolgárait nevelni, nem valamely más testületet, vagy egyes embert. «Valamint nem engedik, hogy az egyes ember maga legyen egyedüli bírója kötelességeinek: úgy annál kevésbbé szabad az atyák belátására és előítéletére bízni a gyermekek nevelését, mely még inkább érdekli az államot, mint az atyát.» *) És ugyancsak a genfi bölcshozza szerint szükséges, hogy ne legyen az államban semmi külön testület, hanem mindenki az állam véleményét fogadja el. **) Különösen veszedelmes pedig az államra nézve a katolikus vallás, mely «egy látható fő alatt e világ legerőszakosabb despotismusát képezi». ***) Szükséges, hogy az állam és annak feje rendelkezhessék mindenben, a mi az állam hasznára szolgál. Ez alapon áll gróf Apponyi Antal 1771-ben megjelent, Mária Teréziának ajánlott, tudori thesiseiben. Szerinte (15. pont) a nevelés kötelessége ugyan a szülőknek, sőt a rokonoknak is, de azért nem szabad a magánember belátására és kényére bízni. Szükséges, hogy az állam adja meg biztos rendeletek s külön felügyelők által a főírányt a végcél felé.

Semmi sem bizonyítja jobban, mily alapvető fontosságúnak tartották a XVIII. század philosophusai az oktatást az államra nézve, mint azon tény, hogy Montesquieu *A törvények szelleme* című művében az egyes államformák lényegét a nevelés különbözőségében találja meg. Mindenben látható a klasszikus ókornak bámulása, utánzása, majdnem úgy, mint a renaissance korában. «Ha fogalmat akarsz köznevelésről, olvasd a Plátó respublikáját» — mondja Rousseau.

Ne gondoljuk, hogy ez csak szó maradt. Ezer meg ezer, majdnem észrevétlen csatornán át közlekedett az írás a tettel, a bölcshozza gondolata a fejedelem rendeletével. Mária Terézia kijelenti, «hogy uralkodása kezdete óta mindig legfőbb gondjai közé számította, hogy az iskolák és tanulmányok helyes

*) Rosseau: *Discours sur l'économie politique*. 302. l.

***) Ugyanaz: *Contrat social*. 47. l.

***) Ugyanott: 232. l.

módjáról és a haza reményére serdülő ifjuság derek neveléséről anyai fáradtsággal gondoskodjék». *) És mint hozzáteszi, «erről nem feledkezett meg a társaság föloszlásának alkalmával sem, a melyre eddig legnagyobb részt bízva volt a nevelésnek és az iskolatartásnak ügye. Mindig vigyázott arra, hogy e szerzet megszűnéséből a tudomány ügyére kár ne háramoljék». **)

E sorokkal vezeti be a királynő Magyarországon a köznevelés új módját, mely *Ratio Educationis* név alatt hivatva volt, korszakot alkotni a magyar iskolaügy történetében. Több volt ez, mint közönséges formai tanterv: első megtestesítője volt az állami nevelés eszméjének. A jezsuiták helyét volt hivatva pótolni: nálunk is a felekezeti nevelést váltotta föl az állami. De mielőtt bővebben szólnánk e nagy mű szelleméről és hatásáról, szükséges szemügyre venni azon anyagi eszközöket, melyeken alapult. Mert, ha szellemi tekintetben a *Ratio Educationis* által megkezdett állami nevelés helyébe lép a jezsuiták rendszerének, úgy anyagi tekintetben a tanulmányi alap (*fundus studiorum*) egyenes örököse a jezsuita vagyonnak.

II.

Már a jezsuita rend eltörlése előtt, melyet XIV. Kelemen pápa csak 1773 július 21-kén rendelt el, foglalkozott Mária Terézia a közoktatás-ügy szervezésével. Gróf Pergen állami miniszter már 1770-ben teljesen kidolgozott tanulmányi tervet nyújtott be, melynek fő elvei szerint: «Szükséges, hogy az állam teljesen és állandóan magához vonja az iskola- és nevelés-ügy fölügyeletét és vezetését». Továbbá: «hogy a tanítást és nevelést teljesen ki kell venni a szerzetesek kezéből és az iskolákban csak világi embereket vagy legalább

---

*) Quemadmodum a primis suscepti Regiminis Nostris Initium inter praecipuas Curas Nostras, illam nullo non tempore reputavimus, ut de recto Scholarum, et studiorum ordine, probeque Inventutis in spes publicas Adolescentis educatione materna sollicitudine prospiciamus.

***) A helytartó tanácshoz 1776 augusztus 5-én, 3873. szám alatt.

világi papokat szabadjon alkalmazni». *) Hogy mennyire fölülemelkedtek már Bécsben is a kizárólagos felekezeti korlátain, kitűnik abból, hogy 1771-ben az államtanács már több protestáns tudós behívását ajánlhatta az osztrák tanügyi szervezésére. **) Később Martini, a nagy jogtudós, ki II. József nevelésére is befolyást gyakorolt, új tervet dolgozott ki hasonló alapon. Reánk nézve különösen fontos e terv azon pontja, a melyben egy állandó és jól kezelt pénzalapot követel, mint a tanulmány fölvirágzásának első feltételét. Alig egy hóval később 1774 január 25-dikén Mária Terézia kéziratot bocsátott ki, melyben kijelenti: hogy a jezsuita rendnek, mely az ifjuság tanítását majdnem 200 éven át kizárólagosan vezette, most történt eltörlése a tanügyre fordította figyelmét. E célra kívánja szentelni a társaság egész vagyonát, miután gondoskodtak tagjai ellátásáról és a kegyes alapítványokról. Ez a tanulmányi alap keletkezése. E tekintetben az uralkodó személyes rendelkezését illetőleg nem volt és nem is lehetett eltérés az egyes országokban követett eljárása közt. Egyenlő volt az Magyarországon, Ausztriában, az olasz tartományokban és Belgiumban. Csak az a kérdés, mely előzményekből folyt a nagy királynő e nemes és döntő elhatározása.

Tudjuk, hogy a jezsuita rendet már ünnepélyes eltörlése előtt fölsozlatták az egész román Európában. Portugalliában már 1759 január 19-dikén királyi rendelet által lefoglalták egész vagyonukat. «Parancsolom — így szól a király — nemcsak főhatalmannál fogva, hanem a jó igazgatás és királyi személyem és kormányom szükséges védelme céljából, hogy Jézus társasága szerzeteseinek mindennemű ingó és ingatlan javait, járadékait, jövedelmeit és fizetéseit azonnal foglalják le.» ***)

Csakhamar Loyola Ignác hazája, Spanyolország, is követte a szomszédállam példáját. Az egész országban egy nap szállották meg a jezsuiták házait és körülbelül öt ezeret vittek fogságba. Javukat a «pragmatica sanctio» értelmében itt is a király foglalta le a közjó javára. A jezsuitákról itt is nyugdíjak

*) Arneht: *Maria Theresia*. IX. köt. 229. l.

**) Hoek: *Der österreichische Staatsrath*. 63. l.

***) Wolf: *Geschichte der Jesuiten*. III. kötet 102. l.

által gondoskodtak, épen úgy, mint később Mária Terézia országaiban. Már 1764-ben megszűnt a jezsuita társaság Franciaországban, ugyancsak királyi rendelet alapján. A nagy államok példáját követték a kisebbek, Nápoly, Párma stb.

Mária Terézia bár, mint leveleiből kitűnik, *) személyes hajlamai ellenére, kénytelen volt előkészületeket tenni a jezsuita rend megszüntetésére nézve. Minden jámborsága mellett még is félt attól, hogy a jezsuiták őt és államát megcsalják, és pénzüket titkon külföldre viszik. Minden lehető intézkedést meg akart tenni, hogy ne vihessék ki az országból titkon vagyonukat. Már 1771 szeptember 4-dikén külön rendeletben eltiltotta, hogy egyházi ember külföldre vagy a rend generalisának küldjön pénzt. **)

Mihelyt bizonyossá lön, hogy az új pápa, XIV. Kelemen ki fogja mondani a rend eltörlését, maga III. Károly, spanyol király vállalta magára, hogy kieszközli Mária Terézia beleegyezését. A királynő 1773 április 4-dikén felelt. Kimondja: «hogy azon tisztelet daczára, a melyvel a társaság iránt viseltetik, melyet az az országaiban tanúsított buzgósága és jó magaviselete által meg is érdemelt, nem fogja akadályozni eltörlötetését, ha a szent atya azt jónak tartja. — De meg kell jegyezmem, hogy a pápának nem engedhetem át azon jogot, hogy rendelkezze a társaság javaival. Ezt soha sem engedjük és azt hiszszük, jogunk van, hogy a pápa úgy bánjék velünk, mint a hogy Spanyolországban, Franciaországban és másutt történt. — Épen úgy, mint a hogy Fölséged tette, mi is mindent szent vallásunknak és az államnak javára fogunk fordítani». ***) Látjuk, hogy Mária Terézia egészen a bourbon udvarok eljárását veszi mintául és lehető legerősebben hangsúlyozza az állam jogát az eltörlendő társaság birtokaira.

De az állam e jogát az alapítványokra még sokkal erősebben hangsúlyozza egy más okirat. Midőn kétszegesnek látszik, vajon a pápa beleegyezését fogja-e adni, Kaunitz herczeg

*) Ferdinand főherczegnek 1773 augusztus 30-án.

***) *Historisch-philosophische und statistische Fragmente* 187. l.

****) Je dois lui confier, que je ne saurois accorder au pape le droit de disposer des biens et du Personnel de la Societé. Nous n'admettrons jamais cette clause et croyons être en droit de demander que le pape nous traite, comme cela s'est fait en Espagne, France etc. Arneth. i. h. 160. jegyzet.

1773 július 1-sején következőleg ír Mercy, párisi követnek: «Ha ö pápai szentsége helyén képzeljük magunkat, valóban nehéz, hogy elismerje a világi fejedelmek jogát államaikban az egyházi javak és alapítványok fölött rendelkezni. Mindazonáltal az uralkodók e joga oly kétségtelen, hogy ö fölsége ennek sértését semmikép engedni nem fogja. Tehát akár hogyan szerkeszszék a pápai bullát, ipso facto semmivel sem fog történni több vagy kevesebb, mint az, mi ö fölsége majestási jogaiból folyik.»*) És a mi igen fontos, maga a pápa is hozzájárult e fölfogáshoz. Mária Teréziának tizenöt nappal a rend eltörlésének kihirdetése előtt bizalmát fejezi ki, hogy «a társaságnak házait, collegumait és javait azon czélra fogja fordítani, melyet a katolikus király (III. Károly) előtt kijelölt, tudniillik szent vallásunk és az állam javára, egyesítve és összekapcsolva e két fontos érdeket».**) Ez értelemben kelt a július 21-iki breve is.

A pápai szék, úgy látszik, megfélekedett ez alkudozásokról, mert egy encyklikában fölszólította a püspököket arra, hogy foglalják le a jezsuita javakat és tartsák a szent szék rendelkezésére. De a pápa maga visszavonta ez encyklikát minden fölszólítás nélkül, és minden beleszólás, ellenszegülés és jogföntartás nélkül foglalta le Mária Terézia világi hivatalnokai által a jezsuita vagyont. Csak az volt a panasz, hogy sokkal kevesebbet találtak, különösen készpénzben, mint a mennyt vártak.

III.

Szükséges még szólanunk ez intézkedések megtételéről Magyarorszáiban. Nem kell hinnünk, hogy a magyar katolikus műveltség egészen meghódolt volna a jezsuitáknak. Erre

---

*) Ugyanott 163. jegyzet.

**) Confidiamo che V. M. J. persuasa dei sentimenti del nostro cuore-contribuirá all'esecuzione delle nostre buone brame ed intenzioni, che le case, colleggi e beni della Compagnia saranno impiegati conforme V. M. J. s'e deghata spiegare al medesimo Re Cattolico, cive in beneficio della Nostra Santa Religione e dello Stato unendo e Combinando come corrisponde, questé importanti oggetti. I. h. 166. jegyzet.

nézve hoztunk már föl példákat. Itt elég legyen megemlíteni Migazzinak, a bécsi érseknek és váci püspöknek a jezsuiták legfőbb gyámola és az osztrák ecclesia militans fejének egy panaszát. A jezsuiták eltörlése előtt, már 1772-ben, emeli azt a nagyszombati egyetemen megjelent thesisek ellen. Ezek első pontja így szólott: «Az állami kormánynak meg van a joga, hogy fölügyeljen minden egyházi ügyre és nézzen utána, hogy az egyház ne okozzon kárt az állam javával ellenkező tanok hirdetése által.» Továbbá a harminczkilencededik pont: «Isten, ki nem mondhat ellen önmagának, fönn akarja tartani az államot és az igazi vallást. Ennél fogva az a vallás, mely az állam javát ellenzi vagy akadályozza, nem lehet az igazi vallás». Ily merészséggel hirdették a jezsuiták bukására vivő tanokat Pázmán Peter egyetemen.

Valamint a jezsuiták ellen irányuló szellemi mozgalom idegen volt ugyan eredetében, de csakhamar érvényre jutott hazánkban is, úgy azon intézkedések is megtalálták az utat Magyarországra, melyek által másutt ki akarták tölteni a tanügy terén a jezsuiták kidöleése által származó hiányt. A tanügyet nem lehet kezeikben hagyni, hisz, mint XIV. Kelemen breveje kimondja, tanaik és rendszerök veszélyeseknek látszottak az államra nézve. De oly természetes, hogy említeni is alig szükséges, hogy a felekezeti és rendi oktatás nem csak jogosult, hanem szükséges is, mindaddig, míg nem képződnek kellő számban világi és felekezet nélküli tényezők, kik alkalmasak a hely elfoglalására. Magyarországon erről még nem igen lehetett szó. A nem jezsuita tanár és tudós vagy protestans volt vagy piarista. Íme az egyik ok, miért nem gyökerezhettek meg mindjárt az állami nevelés elve. A másik, tán még fontosabb ok az, hogy lényeges különbség is van Magyarországnak és a többi országoknak, hol a jezsuiták tanítottak, tanügyi és egyházi viszonyai közt. A román Európában és az osztrák örökös tartományokban a katolikus vallás nem csak az állami vallás volt, hanem úgyszólván egész népességnek kizárólagos hite. Akkor még sem Franciaországban sem Ausztriában nem volt megengedve nyilvános protestans isteni tisztelet. Ha tehát ott az állam lefoglalja a jezsuita vagyont közézelokra, bizonyos hogy az egyik vagy másik alakban mindig katolikus egyházhoz tartozóknak fog gyümölesözni. Magyarországon ellenben államvallás ugyan a

római hit, bírja annak minden kiváltságát s szabadalmát, de itt törvényes a léte más egyházaknak is. Tehát méltán fölvethető a kérdés: vajon Mária Terézia a tanulmányi alapot a katolikus egyház javára rendelte-e, mely addig mindig a magyar államnak vallása volt, vagy pedig a magyar államnak javára. Előre kell bocsátanunk, hogy ezt itt természetesen csak mint történeti kérdést vetjük föl, tekintet nélkül a jelen napi politikára.

Hogy a jezsuita vagyont nem tekintették egyházi vagyonnak, kitűnik abból, hogy azt, mint minden hivatalos okirat mutatja a Status publicus, az állam részére foglalták le. Azt a helytartótanács, tehát világi hatóság, kezelte és igazgatta. És midőn szó van arról, hogy ez új alapon újra szervezzék a magyar közoktatásügyet, Mária Terézia igazán állami szemponton áll: a protestánsokra is kiterjeszti figyelmét. A helytartótanácsot 1774 márczius 4-dikén fölszólítja javaslat tételére: nem lehetne-e az akatholikusoknak külföldön tanulása megakadályozásának czéljából, a nagyszombati egyetemet, a mainzi érseknek példájára, ki az erfurti egyetemet részben akatholikus tanárokkal látja el, az akatholikusok részére is használhatóvá tenni?*) Midőn 1775 február 6-kán újra meghatározza, mire fordítottassék a jezsuita vagyon, mindig a tanúgyról általában es az egész országról és a kapcsolt részekről van szó.

Az 1776 augusztus 5-diki leirat már szervezi is a magyar állami közoktatásügyet. E leirat 6-ik pontjában kinevezi a tanügyi főigazgatókat az egész országra: oly férfiakat «kik előttünk különösen ajánlatosak, különös buzgalmuknál fogva szolgálatunk előmozdítására és igen kész akaratuak a közjó iránt.**) Ezen első főigazgatók mind katolikusok ugyan, de

---

*) Caeterum Dilectio et fidelitates Vestrae demissam suam in eo nobis opinionem deprement, an non ad praecavendam A catholicorum ad Exteras Ditiones Studiorum Causa hactenus practicari solitam Emigrationem, Tyrnaviensis Universitas ad Exemplum Electoris Mogantiniensis, qui Universitatem Erfordiensis in parve etiam A catholicis providit pro Usibus A catholicorum ejusmodi in Regno hoc nostro degentium regulari possit? Ugyanott 6S. l.

***) Qui a peculiari suo erga promotionem summi servitii nostri zelo et promptissima in Bonum publicum voluntate Nobis peculiariter commendati sunt. 71. l.

csak egy köztök a püspök. Ezek fölügyelmek: «minden akademiára, fő- és algymnasiumra, minden iskolai és tanulmányi ügyre, minden valláskülönbség nélkül és nem engedve semmi kivételt kerületeikben». *) E férfiakat pedig, kik így kétségtelenül állami hivatalnokok, a tanulmányi alapról fogják díjazni. **) Hogy pedig itt igazán állami felügyeletről és nem álezázott proselitáskodásról van szó, világosan kimutatja a 24-ik pont, mely így hangzik: «A mint előbb kijelentettük, hogy minden vallásbeli, mindennemű iskolát, minthogy királyi tisztünknel fogva minden alattvalónk boldogságáról kell gondoskodnunk, a királyi főtanulmányi igazgató igazgatása és fölügyelése alá rendelünk, úgy most kegyesen és különösen kinyilatkoztatjuk, hogy ez a fölügyelet nem terjed az iskolai és tanulmányi ügyeken túl és hogy nem az a szándékunk, hogy azok a vallás ügyében a törvényeken felül valami sérelmet szenvedjenek. ***)

Ezt volt a bevezetése a *Ratio Educationis*nak. E műben, mely hivatva volt utasításul szolgálni minden magyar iskolának vallás és nemzetiségi különbség nélkül, következőkép van kifejezve az állami oktatás fogalma és jogosultsága: Mint minden mást, úgy azt is az ősök bölcseségének köszönjük, hogy a nevelésről való fő gondoskodás és az oktatás igazgatása a törvények rendelkezése szerint a királyi reservált jogok közé tartozik; a nagy ügy végrehajtása pedig a királyság politikai hatóságaira van bízva.» †) Azután szó van arról, hogy e rendszer szükségkép kiterjesztendő egységesen az egész országra, foglalkozás, vallás és népkülönbség nélkül. ††) És midőn a tanulmányi alapról van szó, említés sem tétetik arról, hogy ennek nem általános, hanem különös a rendeltetése. †††)

A sors nem engedte, hogy Mária Terézia még lássa anyai gondoskodásának eredményeit. És még az utókor sem volt elég hálás emléke iránt. Csak személyes meggyőződés

*) Absque alla Religionis cujuscunque differentia stb. Ugyanott 72. l.

**) A nyolczadik pontban.

***) Ugyanott 24. pont.

†) *Ratio Educationis* I. k. megjelent Bécsben 1777. 4. lapon.

††) Ugyanott 5–10. l.

†††) A 105–109. lapokon.

tekintette, mely őt inkább a conservatív irány felé vonta egyházban és államban, és nem vette tekintetbe azt, hogy a közjó érdekében le tudott mondani személyes hajlamairól. Épen a jezsuiták megszűnése és tanulmányi alap fölállítása ennek legragyogóbb bizonyága.

Végző szentesítését e rendszernek az 1780 márczius 25-iki hivatalos alapító levél adta meg. Ebben megerősíti a *Ratio Educationist*, mint az egész tanügyet magában foglaló rendszert. Úgy kell azt tekinteni, mintha magába a diplomába volna iktatva. *) Az egész nagy és nevezetes oklevélben, sehol sincs szó másról, mint az egész birodalomról az egész nemzetről. Sőt egy tekintetben még tovább megy ez oklevél az előbbieknél. Még 1775-ben is a *Res Literaria* mellett *Pius Usibus*ra is szándékozott fordítani a jezsuita vagyont. Itt tisztán és világosan ki van mondva, «hogy általában az eltörölt Jézus társaságának minden ingó és ingatlan vagyont, mely rendelkezésünk alá jutott, a tanulmányi alapnak és a nyilvános iskoláknak adtuk hozományul igen kedves magyar birodalmunkban és a hozzá kapcsolt tartományokban». **) Más czél és rendeltetés már említve sincs.

Az eddigieket összefoglalva, látjuk tehát, hogy már Mária Terézia korában győzött a XVIII. század eszméje: az állami nevelés elve hazánkban is diadalt űlt. Mert a tanulmányi alap és a *Ratio Educationis* mindenesetre állami, talán katolikus, de semmi esetre sem egyházi.

MAR CZALI HENRIK.

---

*) Ugyanott 85. l. A hol egyéb megjelölés nincs, az idézetek a magyar királyi vallás és közoktatásügyi miniszter megbízásából kiadott oklevélgyűjteményből vevék. III. füzet: *A magyar királyi tanulmányalap.*

***) Ugyanott 88. l.

BÁNYÁSZATUNK JELEN ÁLLAPOTA.

Második és utolsó közlemény. *)

IV. A VASBÁNYÁSZAT.

Ha korunkban a nyersvas, mint az ipari forgalom és az összes termelésnek egyik főtényezője minden államban főszerepvivő a bányászkodás terén, akkor ez különösen áll hazánkra nézve, hol a gazdag vasköretegekben, a felsőmagyarországi népségnek a bányaipar ez ága iránti hajlamában, vasműtelepeink elég fényes múltjában, kivált pedig országunk újabbkori tagadhatlan ipari és forgalmi fejleményében minden előzmény kínálkozik egy nagyobb szabású és folytonos fejlődéssel kecsegtető vasbányászatra. Mindamellett ez ágban is, főleg az utolsó években nemcsak sajnos tespedés, hanem szembetűnő hanyatlás is mutatkozik. E tekintetben azonban osztozkodunk minden egyéb vastermelő ország közös sorában. Semmifele ágra nem hat ki az általános anyagi kulturhaladás vagy elsatnyulás oly közvetlenül, és oly érezhető módon, mint a vaskohászati folyamatra. Az európai vaspályahálózat kiépítésében, valamint a gazdálkodás minden ágában, az ötvenes években egész 1857-ig, és még inkább a hetvenes években egész 1873-ig, mutatkozott productionális hajlam a vasfogyasztás és a vasárak felszökötésével a vasbányászatra másutt is, nálunk is fejlesztőleg, ellenben a mondott két év után bekövetkezett visszahatás alatt mindkettőre nézve beállott tetemes megszorítás zsidbasztólág hatott ki;

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 67-ik számában.

főleg érezni ezt az 1874—79-ki időközben, hol felette nyomott árak mellett sem volt a nyersvasnak kelendősége, az árcsökkenés a folyton tartott általános üzleti pangás alatt mind érezhetőbb lett a vastermelésnél, mely sokszor csak nyílt veszteséggel vala fenttartható. Az 1879-ki év másodfelében a minden életmozgalmat aláköthető és marasmuskép öldöklő válságot újabb tevékenységi szellem váltván fel, a reá következett 1880-ki év, valamint egyéb életnyilvánulásokban élénkebb lüktetést, úgy a vastermelésben is új lendületet tüntet fel, még pedig nálunk is' úgy, mint más vastermelő országokban; csakhogy nálunk ez új életre való ébredés szerényebb arány méretben mutatkozik, mint másutt. Előállítatott:

	Színít. nyersvas métermázsa	Öntött nyersvas métermázsa	Együttes pénzérték
Az 1867—76. évtizedben átlag:	1.251,747	109,378	7.088,546 frt
» 1877. évben	1.205,478	80,456	5.678,976 »
» 1878. »	1.306,869	103,659	5.965,018 »
» 1879. »	1.096,626	86,585	4.777,205 »
» 1880. »	1.328,249	111,070	5.729,607 »

Legfeltűnőbb azonban újabban a hanyatlás, ha nem az évtizednek átlagjával, hanem magával az 1873-ik évi termeléssel teszszük párhuzamba, midőn a színítendő nyers- és öntöttvasból együttesen 1,634.688 mmázsa termeltetett, míg az 1880-ki már kedvezőbb évek ebbeli együttes termelése 1,439.319 mm., vagyis majdnem 200.000 mmázásával kevesebb volt; még feltűnőbb a két év közti különbség, ha a termelvénynek pénzértékét vetjük egybe: ugyanis az 1873-i vastermelés 10,148.612 frt pénzértékkel birt, míg az 1880-ik évi csak 5,729.607 frtot tett, és ezen feltűnő nagy különbözet abban leli magyarázatát, hogy a színítendő nyersvasnak középára a termelés helyén 1873-ban 5 frt 54 kr., ellenben 1880-ban csak 3 frt 63 kr., az öntöttvasé 1873-ban 11 frt 48 kr., ellenben 1880. évben csak 8 frt 14 kr. volt métermázsaanként. Különböztetést hasonló áringadozás valamennyi más vastermelő országban is mutatkozik, Nagybritanniában ép úgy, mint a Németbirodalomban vagy Észak-Amerikában az 1873-ki év a legmagasabb, 1880 a legalacsonyabb árfolyammal jelentkezik; így Glasgowban 1873. évben egy angol tonna nyersvas 5 font sterling és 17.3 shillinggel, 1880-ban ellenben 2 font sterl. 14.7 sh.-el volt jegyezve,

Philadelphiában egy tonna nyersvas 1873-ban 32—48 dollárral, 1880-ban 25—30 dollárral fizettetett, a Németbirodalomban egy vámmáza vas ára 1873-ban 11 márka 70 fillér volt, 1880-ban pedig 6 m. 30 fillér; de legtanulságosabb a párhuzam Ausztriával, egyforma ott is az árcsökkenés a miénkkel; *) így a szintendő nyersvasnak középára a termelés helyén volt métermázsánként:

	Ausztriában	Magyarbirodalomban
1873. --- ---	8 frt 50 kr.	5 frt 54 kr.
1874. --- ---	6 » 43 »	4 » 73 »
1875. --- ---	5 » 91 »	4 » 44 »
1876. --- ---	5 » 55 »	4 » 29 »
1877. --- ---	5 » 30 »	4 » 09 »
1878. --- ---	4 » 95 »	3 » 85 »
1879. --- ---	4 » 77 »	3 » 63 »
1880. --- ---	4 » 57 »	3 » 63 »

a depressiónak arányviszonya tehát mindkét államterületen meglehetősen egyforma, de mégis az osztrák ár még az utóbbi, a legalacsonyabb árak éveiben is majd 1 frttal magasabban állott, mint nálunk; és még ily olcsó árak mellett sem bír

*) Ausztriában is 1873-ban érte el a vastermelés fejlődésének tetőpontját, azóta ott is tetemes hullámzások észlelhetők; a szintendő és öntött nyersvasból előállított 1873-ban 3.710,788 métermáza, 1874-ben 3.321,569; 1875-ben 3.034,593; 1876-ban 2.730,458; 1878-ban 2.931,967 és 1879-ben 2.858,395 métermáza, az utolsó évben 13.627,841 forintnyi pénzértéket képviselvén; tehát mennyiségre nézve az osztrák vastermelés épen kétszer akkora, pénzértékre majd háromszor akkora mint a magyar birodalmi vastermelés. — Európának vastermelését 1880-ban (részben 1878 vagy 1879) Neumann-Spallart következőképen tünteti föl:

Nagy-Brittania --- ---	74.3 millió métermáza
Németbirodalom ---	22.2 »
Franciaország --- ---	17.3 »
Oroszbirodalom ---	4.3 »
Belgium --- --- ---	3.9 »
Svéd-Norvég --- ---	3.4 »
Ausztria --- --- ---	3.2 »
Magyarország --- ---	1.3 »
Spanyolország --- ---	0.5 »
Olaszország --- ---	0.1 »
Egyebütt --- --- ---	0.2 »

Európában 130.8 millió métermáza

v. ö. *Uebersichten der Weltwirthschaft*, Jahrgang 1880. Stuttgart 1881.

nyersvasunk a kívánt kelendőséggel, ezt mutatja az egyes mûhelyeknél eladatlanul heverõ, évrõl-évre felszaporodó készlet, de mutatja ama körülmény is, hogy sok vaskõ szállítatik kifelé, nem fizettetvén ki annak itteni feldolgozása; így csak a szepes-iglói bányakapitányság területérõl kifelé szállított vaskõ:

1876.	499,869	métermázsa	207,972	frt	értékben
1877.	513,452	»	179,324	»	»
1878.	593,167	»	187,787	»	»
1879.	533,289	»	142,365	»	»
1880.	<u>879,785</u>	»	<u>247,271</u>	»	»
Átlag:	603,912	»	192,944	»	»

igaz, hogy ez összegben nagy mennyisége rejlik ama vaskõnek, mely Albrecht fõherczeg egyik szepesmegyei bányájából osztrák-sziléziai Teschen melletti vasgyáraiba vitetik, de elég jelentékeny összeg megy Porosz-Szilézia felé. Vaskohók, jelesen vasfínomító mûveknek létrehozása a vaskõnek költséges és hozzá csekély tiszta jövedelemmel járó kivitelét tetemesen megszoríthatná.

Különben nem lehet állítani, hogy nagyon szûkõlködünk vaskohókban, csakhogy azok a termelési viszonyok mostohaságánál fogva nem tartatnak folytonos üzemben; így a 108 vas magas-kemenczéink közül 1874-ben 26, ellenben 1877-ben már 39; 1879-ben 45 és 1880-ban 40 üzemen kívül, vagyis hidegen állott; de ugyanazt másutt is lehet észlelni, így például Nagybrittaniában, mely 1880-ban nem kevesebbet, mint 74.3 millió métermázsa vasat termelt, tehát többet, mint az összes többi Európa együttesen véve, az ott levõ 977 kohó közül 1878 végén 532 hidegen állott, a Németbirodalomban ugyanaz időben 456 magas-kemenczébõl 246 volt üzemen kívül helyezve, Ausztriában 180 magas-kemenczébõl 1878-ban már 10 végképen fel volt hagyva, 88 pedig hidegen állott, tehát tout comme chez nous; pangás és válság itt is, ott is; ebbõl egyszersmind kiviláglik, mennyire függ minden egyes országnak vasbányászata a világgazdálkodás, a világforgalom jelenségeitõl.

Nem is lehet továbbá mondani, hogy vasbányabirtokosaink részérõl hiányzik akár a vállalkozási szellem, akár a kor vívmányai iránti fogékonyság, valamint azoknak meghonosítására irányzott jóakarát; a kisebb és érzékõvekben szegényebb

telepek birtokosaiban már nem hiányzik többé a társulás szükségességéről való meggyőződés, nem hiányzik az áldozatkészség vasbányászatuknak köszénre való fektetése iránt, nem hiányzik bennök a sok ellenséges elemmel és vajúdasokkal való kemény tusában a szükséges türelem és kitartás. A gömöri vasutak, a rimamurányvölgyi társulatnak a salgótarjáni vasfinomító-részvénytársulattal való fusiója, annyi új bányatársulatok és szövetkezéseknek korunkban keletkezése, új berendezések létesítésében nyilvánuló köztörekvés, és még a legcsüggesztőbb körülmények közt is mutatkozó erély, fényes tanúsága annak, hogy nem vasiparosainkon múlik, ha vasbányászkozásunk nem tudott eddig kiemelkedni tespedő, sinlő helyzetéből. Szerezzünk nekik fogyasztási piacokat. Vívjuk ki azt, hogy minden, az ország határain belül alkalmazást nyerő vastermék kizárólag hazai forrásainkból fog beszereztetni, biztosítsuk bányászaink versenyképességét a kedvezőbb viszonyok alatt termelőkkel való versenygésben, támogassuk, a hol szükséges, adó- és egyéb kedvezményekkel, és újra fel fog virúlni vaskohászatunk, nemzeti vagyonunk ez egyik fontos factora.

Csakugyan a múlt 1881-ki év folyamában a *Pester Lloyd*ban évek sora óta a legilletékesebb szakemberek tudósításai alapján dr. *Mandello* jeles szerkesztése alatt megjelenő, a magyar közgazdaság megelőző évi fejlődésére vonatkozó visszapillantások szerint, a vasipar terén beállott élénkebb mozgalom nem maradt üdvös kihatás nélkül magára a vasbányászkozásra. A budapest-pécsi és zimonyi vasútnak megindult kiépítése, a pénzpiacznak kedvezőbb helyzete által előidézett iparüzleti tevékenység, az előbb érintett fusiója két hatalmasabb vasfinomító-társulatnak, nem csekély lendületet adott a nyersvas-termelésnek, és jóllehet a színitendő nyersvasnak ára még korántsem emelkedett olyformán, mint az a bányabirtokosok érdekében kívánatos lett volna, mmázsánkint 3 frt 50 krról múlt évi deczember végéig csak 4 frtra, legfeljebb 4 frt 20 krra szökvén feljebb, mégis e mérsékelt árjavulás is hihetőleg több kohóbirtokost arra indíthatott, hogy hidegen állott kohóját újra üzembe helyezze.

De nem is lehet másrészt állítani, hogy az államnak a vasbányászkozásban való részesülése közgazdaságilag oly hátrányosnak mutatkozik, mint azt a nemes fémekre nézve

fennebb fejtegettük, egyfelől a részesülési arány korántsem oly exorbitáns, mint az arany- vagy épen az ezüsbányászkodásnál, mert a vasérczre adományozott vájna- és külmértékekből, melyek 1880-ban összesen 91,711.172 □ métert tettek, a kincstáriakra nem több, mint 9,880.370 □ méter, vagyis 10.1% esett, másfelől az állam birtokában levő vasműhelyek némelyei, mint például a rhóniczi, tiszolczi, fehérpataki, libetbányai, pojnikai, turiaremetei, vajdahunyadi stb. helyes felszerelésökkel a jelesebb hazai vállalatok közt sorakoznak. Mindamellett kívánatos lenne, hogy a kincstárilag üzött vastelepek közül legalább is a még hosszabb időn át nagy befektetéseket igénylők magánüzembe menjenek át, és az állam egyelőre csak a leghelyesebben felszerelt és jövedelmezőbb vállalataira szorítkozzék, mert a kincstári vastermelés újabban jóval feltűnőbb hanyatlásnak indult, mint a magánbányabirtokosoké, és még az 1880-ki évben is, a midőn hazai vastermelésünk kedvezőbb alakot öltött, szembetűnő csökkenést mutat; így ez évben csak 109.002 mmázsát tett a színtendő nyersvasból kincstárilag előállított mennyiség, a mi, szemben az 1867—76-ig terjedő évtized átlagos kincstári termelésével, 26.7%-nyi apadást jelent, holott a magánvállalatok ezévi vastermelése, szemben ugyanazon évtized átlagával, 6.1%-nyi gyarapodást tüntet fel, és még összehasonlíthatlanul nagyobb az öntött vas előállításában való hanyatlás a kincstárilag kezelt műhelyek részéről, melyeken 1867—76-ig átlagban 20.353 mmázsa, sőt egyszer-máskor 29—31.000 mmázsa öntöttvas termeltetett, ellenben 1877-ben csak 4274; 1878-ban 8653; 1879-ben 6585, sőt 1860-ban épen csak 1640 mmázsa; úgy hogy az állam a maga telepein az öntöttvas előállításával egészen felhagyni látszik, holott a magánbirtokosok ebbeli termelése mind nagyobb fejlődést vesz, oly annyira, hogy az egy 1869-ki évet kivéve, még soha sem termeltetett részokről annyi öntött nyersvas, mint 1880-ban, t. i. 109.340 mmázsa, jöllehet annak középára ez évben rendkívül nyomott volt, t. i. 8 frt 14 kr. métermázsánként, oly ár, minővel az egy 1866-ki évet kivéve, nem találkozunk az utolsó 20 év egész ideje alatt. Miért is a kincstári vasművészeti vállalatnak megszorítása az egyes telepeknek magánzók tulajdonába való fokenkénti átbocsátása útján, valóságos közgazdasági és államfinanziális követelmény; az évi termelésnek ez alapon varható gyarapodása

nemzetgazdasági, a kincstári üzletnél jelenleg mutatkozó évi hiánylatnak a magánüzlet után jogosan várható tetemes adóbevétel általi felváltása pedig *államgazdasági* érdeket képezvén. A kincstári vállalatoknak magántulajdonba való átruházása azonban csak fokozatosan, még pedig csak azon telepekre nézve javasolható, melyek minden bő befektetések mellett nem juthattak eddig jövedelmező állapotba és csak oly vállalkozók irányában, kik azoknak belterjesebb és jövedelmezőbb kiaknázása iránt kellő garantiát képesek nyújtani, nehogy úgy járjunk, mint a radobozi kénteleppel, melynek magánkézbe annak idején lett átbocsátása sok csalódást és keserves kiábrándulást szült. *)

Jelen értekezésemnek főcélja levén bányászatunk általános helyzetét körvonalozva akkép feltüntetni, a mint az a bányakapitánysági tudósításokból kiderül, azok pedig csak 1880-ig terjedvén, a múlt évi örvendetes lendületet ép oly kevéssé vehettem figyelembe, mint nem lehetett az egyes bányászati ágaknak részletes, teljes képét adnom, és e tekintetben csak a fennemlített visszapillantásokra kell utalnom, melyekben minden fontosabb mozzanat regisztrálva található, mely a vasgyártási ipar alapjául szolgáló nyersvas előállítására vonatkozólag a múlt 1881-ki év folyamában felmerült; ama becses exposéban a kincstári vasműtelepeken az évben létrejött új berendezések, az egyes magántelepeken beállott változások, a nyersvas árának hullámozása, keletjük akadályai elismerésre méltó pontossággal felsorolva; érintve van a múlt év elején létrejött vasművek központi igazgatóságának szervezkedése, fel van említve, hogy mi történt a kormány részéről vasbányászatunk emelésére, és mifele további

---

*) A *telekes-rudóbányai* vasbányák 1881-ben a borsodi bányatársulatoknak 12 évre adattak bérbé, a bérösszeg a termelt vasércz minden tonnája után 50 krban állapított meg, de évi 10,000 frtnál kevesebb nem lehet, azonkívül a bérlők kötelesek évenként 35,000 tonna vasérczet tonnánként 1 frt 30 kr. áron a kincstárnak átadni és Rudóbányától Vadnáig egy a kincstár birtokába átmenő vasutat építeni. V. ö. *A magyar királyi pénzügyminisztérium működésének története*. Buda-Pest, 1881. című hivatalos jelentést, ugyanott a *diosgyőri* vasműveknek új berendezése és az ottani köszénbányászattal együtt a *magyar állami vasutak* kezelése alá lett rendelése részletesen fölemlítve található.

intézkedések látszanak különösen indokoltaknak; ha tehát egy lelkes reporternek magánbuvárkodása annyi figyelemre méltó újmutatásokkal képes kedveskedni, mennyivel több várható magok a bányahatóságoknak ez irányban való buzgólkodásától. Különösen ez úton, legalább nézetem szerint, még más is lenne elérhető, az t. i., hogy az egyes bányabirtokosokat hig-gadt és sikert ígérő hivatalos befolyás által egészségesebb versenyzés inaugurálására lehetne indítani. Legtöbb esetben a nyomott piaci árak nálunk a félreértett, egymásnak tönkretetésére irányzott, mindegyiket egyformán megkárosító versenynek a szüleménye; ezen a téren csak a kölcsönös föl-világosítás szülhet helyesebb alapot; azon meggyőződést kell az illetőkben kelteni, hogy a versenynek hivatása a forgalmi árnak a termelési költséghez való arányosítása, nem pedig az alá való sülyesztése; meggyőződést kell kelteni, hogy az egyik termelőnek a haszna nem okvetlenül verseny-társának a kára, gondoskodni kell, hogy mindegyiknek jusson a maga fogyasztási rajonja; az pedig csak az érdekelték részé-ről az illető bányahatóságok kezdeményezése és jóindulatú befolyása mellett koronként tartandó értekezleti gyülekezések útján lenne elérhető; az associatió és kölcsönös egyezkedés legyen a vasbányászat terén is iparosainknak a jelszava.

Vasbányabirtokosaink különben teljes megnyugvással nézhetnek a legközelebbi jövő felé. Az általános iparmozga-lom, mely hazánkban az utóbbi időben szerteszét hatalmasan megindult, első sorban vasbányászatunkra kell kedvezőleg kihatnia. Kevés iparág van, mely nagyobb jogosúltsággal bír a törvény biztosította kedvezményekre, határozottan nincs iparág, mely a kormány és a társadalom által kellőleg támo-gatva a felvirulás oly kecsegtető, oly biztos reményével ígér-kezik, mint a vas további feldolgozására irányzott iparnemek. Egyrészt a nyersanyag teljes mértékben és oly olcsón kinál-kozik, mint sehol a világon, másrészt eddigi gyártmányainkkal távolról sem vagyunk képesek saját szükségletünket fedez-hetni. Az ország piaczaín a különféle vaskészítményeknek jutányos kelet, és ezzel vasbányászkozásunk ohajtott felvirág-zása biztosítva van.

Hogy mennyire nem vagyunk képesek vasgyártmányok iránti szükségletünket saját árúinkkal kielégíteni, legjobban kitűnik országos statisztikai hivatalunk ama havi füzetéből,

melyekben 1881 július elsejétől egész december végéig Ausztriával és más országokkal volt áruforgalmunk egészen új alapokon óról-óra részletesen ki van mutatva; e kimutatások fonalán a különféle vasárúkból, oda nem értve a vas hidrészeket, melyekből be- és kivitel csak egyik-másik hónapban fordul elő, még pedig igen csekély mennyiségben, oda nem értve továbbá a gépeket, erőműveket és egyéb, hol egészen, hol részben vasból álló iparczikkeket, a múlt 1881-ki év második felében a következő volt kifelé való forgalmunk, és pedig:

	Behozatal		Kivitel		Behoz. töbl. pénzérték. frt
	métermá- zsákban	értékben frt	métermá- zsákban	értékben frt	
Vas- és aczél-sínek, kerék- talpvas... ..	130592	1327333	65565	640905	686428
Ekevas... ..	3063	70603	230	5303	65300
Horgony- és hajólánczok	1190	42814	118	4146	38668
Vas- és aczélpléh	26338	550529	8388	127371	423158
Bádóg és bádógárúk ...	3320	102108	1740	32926	69182
Vas- és aczéldrót	9915	194055	100	4046	190009
Öntött vasárúk	35500	912943	41718	596350	316593
Kovácsolt vasárúk	29930	936072	15185	266742	669330
Szerszámok és eszközök	7970	472906	2746	91087	381819
Pléhárúk	7503	311388	1716	74229	237159
Vascsövek	8210	172746	303	7693	165053
Szögek	39662	915244	2400	45935	869309
Srófok	12600	167373	114	3235	164138
Tük	100	13509	78	8514	4995
Zománczolt vasedények	7668	269777	553	17491	252286
Bátorok vasból	9590	217873	875	60855	157018
Luxusárúk vasból	1222	164897	180	30436	134461
Fegyverek és fegyverrészek	1664	453278	1498	549676	— 96398
Összesen:	336067	7295448	143507	2566940	+4728508

E szerint a kérdéses felévben csakis a fegyverek és fegyverrészekből volt nagyobb kivitelünk, mint behozatalunk, a többi cikkekben ellenben tetemesen nagyobb volt a behozatal, mint a kivitel, legfeltűnőbbben a szögnél, a mi pedig a gépszögygyártás meghonosulásával azonnal az ellenkezőbe csapna át, azután a sínekből, kovácsolt vasárúkból, vas- és aczélpléhből, meg a szerszámok és eszközökből szintén szembevetendő a behozatali többlet, pedig ezek mind oly árúk, melyekkel hazai iparunk már jelenleg is a behozatalt, ha nem végképen megszüntethetné, legalább tetemesen apaszthatná; az öntött vasárúkra és zománczolt vasedényekre, valamint a pléh-

árúkra nézve is, melyekből a bevitel eddig szintén jelentékeny többletet mutat fel, iparunk jelen állásánál fogva könnyen emanczipálhatnók magunkat Ausztriától és a külföldtől; de a vascsövek, srófok, vasbútorok és egyéb fényűzési vaskészítmények, kivált pedig a vas- és aczélsodrony is elég magas behozatali többlettel jelentkeznek, pedig ez árúk is az illető iparág némi istápolása mellett könnyen fedezhetnék hazai szükségletünket.

Ha ezek után a múlt 1881-ki év első felére is hasonlirányú behozatalt és kivitelt veszünk fel, akkor az évben mintegy 14 millió forintot költöttünk a fenn elősorolt vasgyártmányokra, holott a kivitel mintegy 5 millió forintra rugván, körülbelül 9 millió forinttal adtunk többet ki e czikkekre, mint a mennyit azokért Ausztriától, illetőleg a külföldtől nyertünk. Feltéve, hogy hazai vasiparunk kormányi és társadalmi törekvések folytán oly fejlődési fokra emeltetnék, hogy a behozatal legnagyobb részt, ha nem is végképen megszűnnek, de tetemesen alábbszállna, mennyire javúlna ez által kereskedelmi mérlegünk; e mellett pedig vasbányászatunk és kohászatunk mily roppant lendületet nyerne; hiszen — az év mindkét felére egyenlő behozatal feltételeztetvén — mintegy 672,000 mmázsa vasgyártmány kerül országunk piacaira, melynek nyersanyaga nem a mi vasbányáinkból kerül ki, míg ellenkező esetben a 600,000 métermázsát meghaladó tetemes mennyisége a nyersvasnak, hazai bányászatunk javára esnék. Valóban égető kérdés, melynek szerencsés megoldása kétszeres áldást hozhatna hazánknak úgy vasiparára, mint vasbányászkodására, s méltán mondhatni: «*hic Rhodus, hic salta!*»*)

---

*) Vasbányászatunk azon kecsgetető kilátását, mely az 1881-iki év második felében volt áruforgalmunkból meríthető, a jelen értekezés fölött a nemzetgazdasági bizottságban megindult eszmecsere alkalmával az elnök, gróf Lónyay által tett helyes megjegyzése következtében utóbb iparkodtam statisztikailag feltüntetni; mely körülményt kötelességemnek tartottam itt tüzetesen fölemlíteni, mert egyszersmind tanúsága ez annak, hogy mily üdvös befolyással van az ily fölolvasáskor az eszmecsere magának, a szőnyegre került tárgynak minden oldalról való megvilágítására.

V. A KÖSZÉNBÁNYÁSZAT.

Az ipar, forgalom, sőt az össztermelés szempontjából a vassal egyenlő, sok tekintetben még nagyobb közgazdasági fontossággal bír az *ásványshén*, melyből, kivált a barnaszénből, hazánknak a jótékony természettől ép oly dús osztalék jutott ki, mint a vasérczekből, hatalmas szénrétegek nyúlván szet államterületünk északi, déli és délkeleti vidékein, sőt e tekintetben a társországok még gazdagabban láttattak el, mint az anyaország, csak hogy míg Magyarország szénbányászatában folytonos, még az 1873-ik év után beállott általános üzletválság által sem megszakított fejlődés mutatkozik, Horvát-Szlavonország általán megszegyenítőleg kezdetleges bányai para ez ágában is sajnos pangás, az első kibontakozási vajjúdások alatt sinlő primitív állapot teszi magát szomorúan észrevehetővé.

Magyarország két nagyobb mérvű *fekete szénvidéke* két oly hatalmas részvénytársulat birtokában van, mely mind-egyik, mivel nagyobbreszt önhasználatra termeli az ásványshenet, már saját jól felfogott érdekéből oda törekszik, hogy minél többet és minél olcsóbban producáljon; mindkettő képes is, kész is e cél elérésére a legköltségesebb beruházásokat megtenni; mindkettő, kivált a dunagőzhajótársaság, rajta van, hogy új meg új fogyasztási piacokat biztosítson magának, kivált mióta az 1873. XIV. t. cz. folytán köteles évenként legalább 750,000 mmázsa szenet a pécs-barsi pályán szállítani; így legújabban sikerült neki fogyasztási piacát egész Póláig kiterjeszteni, a hová a cs. kir. tengerészet számára szállítja pécsi termelvényeit, miért nem csuda, hogy helyesen felszerelt baranyamegyei telepei évről-évre belterjesebben kiaknáztatnak, és új feltárások, új műveletek által az évi termelés folyton fokoztatik: így jelesen 1880-ban már 4.555,669 mmázsa fekete szénen kívül 307,038 mmázsa kőszéngyurmát (briquette) és 139,144 mmázsa pírshént (coaksot) állított elő, összesen 2,433.212 frt értékben; *) szintén szép, habár nem

*) 1881-ben a dunagőzhajótársaság baranyamegyei bányatelepén 4.547,622 métermázsa kőshenet, 317,334 métermázsa gyurmát és 82,552 métermázsa pírshenet állított elő; v. ö. *Rückblicke auf die Entwicklung der ungarischen Volkswirtschaft im Jahre 1881. Pester Lloyd*, 1882. 72. szám.

oly arányú fejlődés tapasztalható az államvasút-társaság birtokában levő krassómegyei telepeken (Oravicza vidékén), melynek szintén becses fogyasztási piacok nyílhatnának, ha az alsó Duna ügye tisztába lenne hozva; egyelőre leginkább csak saját szükségletére, meg a vasúti szállításra van utalva; a nagy terimével s súlyához képest csekély belértékkel bíró ásványszén pedig legkevesebbé sem bírja meg a vaspályai szállítás nagy költségét, mihez még járúl, hogy vaspályáink előbbi fonák díjszabályzatuknál fogva a külföldi szén fél- vagy harmadrészével csekélyebb díj mellett szállítatván, a porosz-sziléziai szén még hazai piacainkon is képes hason- vagy jobb minőségű széntermelvénnyünkkel diadalmasan versenyezni, sőt azokat végképen leszorítani. Csak kifejtett csatornahálózat és helyes vasút-tarifaszabályozás segíthetne e bajon.

A *barna kőszén* termelésében is szakadatlan fejlődés mutatkozik, még az általános üzleti válság uralma alatt is, csak hogy a fejlődés aránymérete gyöngébb, mint a fekete szénnél, egyrészt mivel kevés kivétellel a barnaszén-telepek nem pontosúlnak úgy össze nagy töke-összegek felett rendelkező társulatok kezében, mint a két fekete szénvidék, itt több kisebb bányabirtokos üzven a bányászkodást; másrészt mivel nincs úgy biztosítva a fogyasztási piac, mint a fekete szénnél, melynek legnagyobb fogyasztója maga a két telepuek tulajdonosa. A szerint, a mint a kelendőség megkönnyítve vagy megnehezítve van, a szénbányászatra való vállalkozás is hol emelkedő, hol hanyatló-félben van; így például 1880-ban Borsodmegyében, mint felső Magyarországon egyáltalán, igen örvendetes gyarapodás, Pest- és Tolnamegyében ellenben folytonos kevesbedés észlelhető; a mondott évben Borsodmegyében 270,689 □ méter bányatelek adományoztatott; 1879-ben Homokterenén a hamburgi angol-német banknak 8 bányatelek és 7 határköz adományoztatott, míg ellenben Pestmegyében 721,862 □ méter, és Tolnamegyében épen 1.592,782 □ méter felhagyás miatt töröltetett. A fogyasztás bizonytalansága jelentékeny árhullámozást okoz, mely a barnaszénnél jóval inkább, még pedig lefelé menő irányban teszi magát érezhetővé, mint a fekete szénnél, melynek középára a termelés helyén 52—55 kr. közt váltakozik, míg a barna széné 27 és 41 kr. közt ingadozik métermázsánként, és épen az árnak

1880-ban 27 krra helyt nyert depressiója magára az üzlet-fejleményre is lankasztólag hatott ki.

A nyomott áraknak megfelelő arányosítása a termelési költséghez, első sorban társulati úton kísérlendő meg, egyreszt a merő rivalitásból származó nem egészséges versenygés az által mérsékelhető, ha a kisebb bányabirtokosok egyesülnek; de ily egyesülésnek még más üdvös eredménye is van, t. i. a kezelési és központi költség ily társulás által tetemesen kevesbedvén, a termelés maga olcsóbbá lesz, úgy hogy alacsony piaczi ár mellett is a vállalat jövedelmező lehet; például szolgálhat erre hazánk leggazdagabb szénvidéke, a nógrádmegyei, melynek egyes bányatelepei két hatalmasabb társulat kezében pontosúlnak össze, t. i. a salgótarjáni bányamivelési részvénytársulat és a felső-magyarországi egyesült kőszénbánya- és ipar-részvénytársulatéban, csakhogy e kettőnek fusiója is nagyon kívánatos lenne, mely még inkább egyszerűsitené és olcsóbbá tenné mind a kezelést, mind a termelést. Nem szükséges ez úton az árak monopolizálására törekedni, elégséges az általános árcsökkenést annyiban ellensúlyozni, hogy az elárúsíthatás és termelhetés közt szükségképen megkivánt helyes arányviszony helyreálltassék és állandóan fentartassék; ezt pedig egy nagyobb és elegendő tőkek felett bővebben rendelkező szövetkezés az által is elérheti, hogy oly iparvállalatokat létesíthet, melyekben széntermelvényeinek biztos fogyasztóit maga magának teremti, egyúttal az országot új iparüzleti telepekkel gazdagítván meg; s csakugyan a fennemlített két társulat részéről terveztetik is egy nagyobb szerű üvegyárnak a szénvidéken való létrehozása. Magától értetik, hogy a kormány nem keveset lendíthet a nógrádmegyei széniparon, ha a salgótarjáni szénvidéket átszeldelő államvasutakon a szénszállítási díjak mérséklésében a lehetőség legvégsőbb határáig megy, mert a pillanatnyi nagyobb haszon a többszörös, bár csekélyebb haszonnak tartóssága által teljesen helyreüttetik, kivált ha mindkét félnek érdekeit kellően méltató szerződési viszony hosszabb időre szabályozza úgy a szállítási módokat, mint pénzügyi oldalát.

Annál sajnosabb, hogy ama vaspálya-összeköttetés, mely az esztergom-, fehér- és pestmegyei gazdag szénvidéket fővárosunk előtt megnyithatná, tudniillik a budapest-dorogh-újszónyi pálya, melyet már két évtized óta annyiszor kérelmeznek, any-

nyiszor sürgetnek, melynek kiépítésére a legkecsegtetőbb ajánlatokat tették és folyton teszik, nem tud kivergődni a folytonos tanulmányozás, megfontolás és magas politikai töprenkedések stádiumából, minek az a következése, hogy az esztergomi szénvidék alig képes évenként 600,000 mmázsát előállítani, holott berendezése szerint 2—2¹/₂ millió mmázsát termelhetne már jelenleg is; mennyi álló tőke hever a miatt tétlenül, mennyi kereset marad el az által, mennyivel drágábban kel a miatt fővárosunk piacán az ahhoz oly közellévő szénvidékek termelvénye. Valóban politikai-sociál rejtély, hogy miért vonakodik a magyar kormány eme, nemcsak a fővárosra, nemcsak az érdekelt szénvidékre, hanem az egész országra nézve oly fontos kérdésben határozott állást foglalni, és miért nem törekszik azt így vagy amúgy végleg eldönteni. A halogatás minden egyes éve százezerekre menő veszteséget okoz az elmaradó haszonban, a közkereset, meg a forgalom hiányában.

Szénbányászatunk fokozatos gyarapodása következő összeállításból tűnik ki világosan, termeltetett:

	Fekete kőszén métermázsá	Barna kőszén métermázsá	Együtt mé ermázsá	Pénzérték. frt
1867—76. átlag	5.790,952	7.165,776	12.956,728	5.137,523
1877.	6.824,488	9.071,260	15.895,748	6.590,553
1878.	6.869,851	9.087,019	15.956,870	6.154,253
1879.	6.740,086	9.324,752	16.064,838	6.737,653
1880.	8.050,472	10.133,926	16.184,398	6.951,747

Az utolsó négy évben tehát a széntermelésnek pénzértéke jelentékenyen túlhaladta a termelt nyersvasét, holott az 1867—76-ki évtized átlaga szerint azelőtt tetemesen a mögött állott, mi szóló bizonyítéka annak, hogy szénbányászatunk örvendetesebb fejleményt vett, mint a vasbányászkozás, és hogy súlyegységének középára a termelés helyén nem szállt annyira alá, mint a nyersvasé. Tekintve ennél fogva az előállított bányatermelvények pénzértékét, az ásványszén első helyen sorakozik bányaiparunk lajstromán. *)

*) Szemben Ausztriával, valamint mennyiségileg úgy különösen a pénzérték szempontjából még igen zsenének mutatkozik a mi szénbányászatunk, ott t. i. 1878-ban a feketeszén 17.7 millió, a barnaszén 13.8 millió, együtt 31.5 millió frt, 1879-ben az előbbi 18.2 millió, az

A fejlődésnek egyik kétségtelen oka, hogy a kincstár e bányászati ágban jóval szerényebb mérvben van képviselve, miután zsilvölgyi petrozsényi telepét a legutóbbi időben a brassói bánya- és kohótársulatnak adván bérbe, csupán a diósgyőri barna-széntelep maradt kincstári kezelés alatt. De bármily kecsesgötőnek látszik is ebbeli haladásunk, mégis szemben más európai országok legújabb széntermelésével, tekintettel a másutt és nálunk mutatkozó fejenkénti fogyasztás közti különözetre, kivált pedig tekintettel arra, hogy előbbi nagy elmaradásunk e téren megkettőztetett iparkodásra utal: nem mondhatni, hogy haladásunk eddigi aránya kielégítő lenne; mi az európai széntermelő országok közt hetedik helyen sorakozunk, ugyanis 1880-ban termeltetett:

		Fejenkénti fogyasztás
Nagy-Britanniában...	1493.2 mill. mmázsa	37.1 mmázsa
Németbirodalomban ...	591.6 » »	12.1 »
Franciaországban ...	194.1 » »	7.3 »
Belgiumban ...	168.8 » »	2.1 »
Ausztriában ...	143.1 » »	6.4 »
Oroszbirodalomban ...	29.2 » »	0.6 »
Magyarbirodalomban ...	18.1 » »	1.1 »
Egész Európában mintegy 2648.0 mill. mmázsa.		

A szénbányászatnak felszabadítása a földbirtok alól nálunk égető szükségnek bizonyúl, mert az országbírói értekezlet javaslata szerint elfogadott amaz elv folytán, hogy a földtulajdonosnak három évi elsőbbsége van a telken átvonuló széntelepzetre, annyi peres vizsályt, annyi kellemetlenséget okoz a szén után kutatóknak, hogy e körülménynek leginkább tulajdonítható a szabadkutatásokkal való gyakori felhagyás, a szénbányászat általános kötöttsége, és a termelésnek megszorítása. Ezen csak a magyar bányatörvény fog segíteni. Hogy hazai iparosságunk érdekében napjainkban általán megindúlt lelkes mozgalom mily üdvösen fog a szénbányászatra kihatni, az jelenleg alig sejthető, máris 1880-ban az üzleti pangás alól felocsúdni törekvő hazai iparunk sokhelyt érzette jótékony befolyását, legalább az oraviczai bányakapitány-

---

utóbbi 14.3 millió, együtt 32.5 millió forintnyi összeget képviselt, vagyis közel ötször nagyobb ott, mint nálunk, a szénbányászatnak egy-egy évi nyeresége.

ság amaz évre vonatkozó tudósításában e körülménynek tulajdonítja amaz érezhető lendületet, mely bányakerületében, jelesen az államvaspályatársaság, a brassói bánya- és kohó-részvénytársulat, Guttman testvérek drenkovai, meg a nadrági vasipartársaság szentelepein az évben vala észlelhető.

VI. RÉZ- ÉS ÓLOMBÁNYÁSZAT.

Bányászatunk egy ágában sem oly kirívó az újabbkori hanyatlás, mint a rézbányászatban, mert ez egyike lévén a legrégebb idők óta üzemben álló bányaiparnak, a rézérczek mind mélyebb rétegekben fordulnak elő, kiaknázásuk tehát annál költségesebb, annál kevesbbé jövedelmező, s ennél fogva a bányaiparunkra általán nehezedő súlyos viszonyok fokozottabb mérvben teszik magokat érezhetőkké, mindenek felett pedig a mai kornak amaz egyik járványa, hogy a tőkék rendszeren és némi előszeretettel csak oly üzletekre fordítatnak, melyek gyors és lehető magas kamatozással kecsegtetnek, különösen sújtja a rézbányák művelését, az csak bő és hosszabb időn át minden haszon nélküli beruházás mellett ígérkezvén elég szerény hozadékkal. De van még egy más, még pedig világforgalmi mozzanat, mely erre nemcsak nálunk, hanem minden európai réztermelő országra zsibbasztólag hat, és ez a más világrészekből, kivált a Laplatai államokból az európai piacokra újabban oly roppant mennyiségben és olcsó áron érkező rezek concurrentiája; annak folytán oly árdepressió állott be, mely mellett nyílt veszteség nélkül alig folytatható a bánya-üzem. Tapasztalták azt másutt is, névszerint Brittországbán is, hol különben az iparos a még annyira megnehezített verseny által sem hagyja magát egykönnyen sodrából kibozni, pedig ott a tiszta réz évi nyeresége előbbi 160,000 métermázsáról 53—54,000 métermázsára, vagyis egyharmad részére leszállt, míg megfordítva az idegen réznek bevitele évi 130,000 métermázsáról 450,000 métermázsára felszökent, oda nem számítva a Regulus és csak 2—3%-nyi tiszta rezezt tartalmazó rézérczeknek 1.700,000 métermázsára rúgó behozatalát.

Hogy a nyomott árak leginkább okai rézbányászatunk a hetvenes évek óta észlelhető folytonos hanyatlásának, az

nemcsak a bányakapitánysági jelentésekből, hanem amaz egy körülményből is elég világosan kitűnik, hogy még a nagyobb tőke-összegek felett rendelkező államvaspályai társaság is a különben igen gazdag és hajdan virágzó korban volt rézműtelepeit teljesen elhanyagolja, 1880-ban például már csak 482 métermázsát producálván, holott vas- és széntelepeit legkevesebbé sem hanyagolja el; a jutányos elárúsítás egyedüli regulatora minden üzleti ágnek, minden egyes vállalatnak.

Míg a réz métermázsájának középára a termelés helyén nálunk a hatvanas évek elején még 97—100 forint volt: 1880-ban csak 72 frt 55 kr-ra ment, ennek kapcsában a réztermelés 22—23,000 métermázsáról 8302 métermázsára, tehát csaknem egyharmadára, annak pénzértéke pedig több mint 2 millió forintról 602,000 forintra, vagyis majdnem egy negyedére szállt alá. *) Az árcsökkenésnek e hátrányos kihatása — mely még érezhetőbb az e bánya-üzemnél is kelletlenül magasabb arányban képviselt kincstári vállalatoknál, mint a magánbirtokosok telepén — legjobban szembeszökik, ha az 1880-ki évben elért termelési eredményt az 1867—76-ki évtizednek nem annyira átlagával, mint annak kezdő 1867-ki évével vetjük egybe, mert habár ez évben már igen érezhetővé vált az előbbi áraknak apadása, a termelést korántsem befolyásolta úgy, mint napjainkban, mi következő összeállításból tűnik ki; előállított:

	Kincstári- rlla:	Magán bányá- telepeken	Együtt	Pénzérték
1867. --- --- ---	8941 mm.	14875 mm.	23816 mm.	2.079,432 frt
1880. --- --- ---	1933 »	6369 »	8302 »	602,333 »
1880-ban kevesebb	7008 »	8506 »	15514 »	1.477,089 »
%-ban kifejezve	—78.3%	—57.2%	—65.1%	—71.0%

Az árcsökkenésnek e megszorító következménye főképp a sárga rézérczet termelő bányákra nehezedik, de kihat a fakó érce-

*) Különben Ausztriában is folytonos hanyatlásban van az ott ugyan soha nagyobb jelentőséggel nem bírt rézbányászkodás, így míg 1875-ig mindig még közel 4000 métermázsas réz termeltetett, leszállt az a legutóbbi 1879-iki évben egész 2582 métermázsáig, mely nem képviselt nagyobb pénzértéket, mint 187,000 forintot; nem csoda tehát, hogy a közös osztrák váunterületbe évről évre fokozódó mennyiségben kerül idegen réz és hogy a monarchia, úgymint Európa majdnem minden országa, tetemes pénzüsszeggel adózik évenként a többi continensnek.

ket kiaknázó bányákra is, ez pedig közvetve az ezüst- és higany-termelésre hat ki apasztólag; ez válik továbbá érezhetővé külfelől való bevitelünkben, így a legújabb statisztikai kimutatásaink szerint réz-, sárgaréz-, rézpléh- és drótból az 1881-ki év másik felében júliustól december végéig Ausztria és más országok felől 4531 métermázsa került hozzánk 348,293 forint pénzürtékben, mi az egész évre mintegy 7—800,000 forintnyi behozatalt eredményez.

Ily körülmények közt rézbányászatunk további sülyedése csaknem feltartóztathatlan, még közvetlen államsegélylyel is a sinlődő bányák alig menthetők meg, az erre fordított összegek merőben tőkepazarlást képeznének, valóságos veszteség lenne, legfeljebb a kedvezőbb termelési viszonyok közt levő telepeknek egyéb kedvezmények által támogatása lenne igazolható; a többi az időre és egyesek szívós küzdelmére bízandó.

Ólombányászatunk nem mutat ugyan hasonló rohamos hanyatlást, de elég sajnos pangást. 1867—76-ki évtizedben átlag 15,494 métermázsa ólom, és 3875 métermázsa ólomgelét állítottatott elő 405,957 forint értékben, 1880-ban pedig az ólom-termelés 16.986 métermázsa, az ólomgelété 4645 métermázsát tett 331,220 forint értékkel; a két termeléynek középára is folyton csökken, kivált 1880-ban, midőn az ólomnak a termelés helyén való közepárát 14 frt 80 krral, az ólomgelétét 17 frt 19 krral jegyzékelve találjuk métermázsánként, oly alacsony ár, minővel nem találkozunk a megelőző két évtized egy évében sem; hivatalos statisztikai kimutatásainkban a múlt év második felére vonatkozólag ólom-, ólompléh- és drótból 3379 métermázsa behozatallal találkozunk 39,670 forint pénzürtékben.

VII. A BÁNYA- ÉS KOHÁSZAT TÖBBI TERMELVÉNYEI.

Ezek, mai fejleményök szerint nem bírnak nagy fontossággal, a mi már onnan következtethető, hogy azoknak összes pénzürtéke 1880-ban nem ment többre, mint 938,304 forintra, tehát az évi bánya- és kohótermelés 18.6 millió frtnyi összes értékének csak 5°/_o-a. De azért vannak köztök érczek és ásványok, melyek közgazdasági szempontból nagy jelentőséggel

bírhathnának, ha kizsákmányolásuk és további feldolgozásuk jobban megfelelné a technikai igényeknek és korunk vívmányainak. Így például *horgany* a legújabbig csak Horvát-Szlavoniában, még pedig végletek közt hullámzó mennyiségben nyeretett, úgy, hogy a horganytermelés például 1876-ban 5669 métermázsa, 1877-ben ellenben 658 mmázsa; 1878-ban 4181, de 1879-ben épen csak 127 mmázsa; 1880-ban végre 5543 métermázsa volt és a pénzérték is ez ötévi közben 1977 és 130,387 forint közt ingadozott, — újabban azonban az anyaország bányászatában is helyet kezd foglalni, így a szepesiglói bányakapitányság 1877-re vonatkozó jelentésében csak azt említi, hogy szabadkutatás után nyert horgany Porosz-Sziléziába szállítottott, de ott csak a gazdagabb gálmát vették át, a horganytünlét azonban visszautasították, és a szegényebb gálmáért oly alacsony árt szabtak, hogy a szállítási költség sem fedeztetett; az 1878-ki jelentésében nem reflectál külön az érczre, de az 1879-ki és még inkább az 1880-ik évre szóló jelentésében következő figyelemre méltó megjegyzés foglaltatik, azt mondja az egyikben: horganyfém előállítására való telep eddig még nem létezik, és nincs is arra egyelőre kilátás, mivel még nincs constatálva, fog-e annyi ércz nyeretni, hogy ily vállalat magát kifizesse, miért a kevesbbé gazdag érczek a hányón hevernek; az 1880-ik évre szóló jelentésében a horganyércz termelési gyarapodását azzal magyarázza, hogy újabban sikerült a szegényebb érczeket vagy az úgynevezett horganytünlét is értékesíteni, melyek eddig a hányón hevertek, ezek átkutatásából származottnak állítja a gyarapodást. Ez odavetett két megjegyzésből igen tanulságos két következtetés vonható le; először, hogy hihetőleg nemcsak a szepesiglói, de a többi bányakapitánysági kerületekben is a hányón felette becses fémtartalmú kövületek hevernek, melyek százezerekre menő pénzértékeket képviselnek, és közgazdasági érdekek parancsolnák, hogy a hányók átkutatása szakképzett, szilárd hitelű vállalkozóknak lehetővé tétessék. Szükséges ennél fogva gondoskodni módokról és eszközökről, hogy ez eddig tétlenül heverő bányai kincsek egyik vagy másik úton értéket nyerjenek. — A második tanulságos következtetés, hogy mindent el kell követnünk, hogy a nyersérczek további feldolgozására szükséges kohóművek magában az országban, még pedig ott, hol reájok leginkább szükség van, létrehozassanak, ne hogy a

bányatulajdonos kénytelen legyen a nyersanyagot külföldre szállítani, és e mellett még a szállítási költséget is kockáztatni. Ugyanez áll, és pedig még fokozottabb mérvben a nyers *dárdanyra* nézve; például a dobsinai érczek kohómű hiányánál fogva Porosz-Sziléziába szállíttatnak, a gömörmegyei híres csucsomó bányákból az utóbbi időben pedig éppen nem nyeretnek, mert a bányák a birtokviszonyok rendetlenségénél fogva a munkásoknak adatván bérbe, ezek az érczeket előbbi években kifejtették kellő feltárási művelet nélkül; az érczek tehát kifogytak, és csak költséges munkálatok segítségével tárhatók fel újra; dárdanykeverék ugyan az utóbbi években előállított, de a termelés csak 2—400 métermázsára ment, miért a dárdanyércz, nyers és dárdanyfém, meg keveréknek összes termelése 1880-ban nem képviselt nagyobb értéket, mint 129,831 forintot, minek legnagyobb része azonban a budapesti meg a beszterczebányai bányakapitánysági kerületre esik.

Álany- és kéklény-re nézve Dobsina városa és környeke sokáig jóformán unicum volt nemcsak hazánkban, hanem Európa legtöbb országai irányában, mióta azonban másutt is ily érczek feltárattak, főleg mióta a Németbirodalomban megszűnt a nikeltől való váltópénzverés, az árak tetemesen lejjebb szálltak; így például még 1876-ban métermázsájok középára 99 frt 20 kr., ellenben 1879-ben csak 24 frt 28 kr. volt, 1880-ban újra valamivel emelkedett, ez évben volt 57 frt 53 kr.; hozzájárul, hogy ez ideig az érdekeltek közt nagy véleménykülönbség forogván fenn az iránt, vajon az ércznek álany-fém és kéklényélegre való feldolgozása haszonnal vagy csak veszteséggel folytatható-e, a keveréknek további feldolgozása egyelőre felfüggesztetett, 1879-ben pedig, miután a kísérletek amaz eredményre vezettek, hogy a követett eljárás mellett jóminőségű termény nyerhető ugyan, de csak nyílt veszteség mellett, végleg fölhagyatott, úgy hogy jelenleg a gazdagabb érczek és a szegényekből ömlesztés útján nyert fémek külföldre, különösen angol, weszfáli és szászországi gyárakba szállíttatnak; az egész termelési érték tehát 1880-ban nem ment többre, mint 135,969 forintra. Itt is a kohászati ügynek gyökeres reformja új lendületet adhatna; e reform keresztülvitele pedig, jelesen a kellően felszerelt kohóművek létesülése csak úgy várható, ha az 1881: XLIV. t.-cz. által a

hazai ipar emelésére nyújtott kedvezmények a kohászatra is kiterjeszhetnének.

A többi termelvények közt pénzértékre legjelentékenyebb a vaskéneg, melynek termelése folytonosan gyarapodófélben van, 1880-ban 537,822 métermázsára rúgván 275,595 forintnyi értékben, jöllehet annak közepára is ez évben szintén oly alacsony volt (48 kr. métermázsánként) mint nem volt két évtized óta; elhallgatva a vas- és rézgálicz, chromércz, barnakő, földszurok, ásványolaj, salétromsav, timsó, ásványfestékek, manganpát stb. termelését, még csak azt említem, hogy a horvát-szlavon radoboji kénbányából, melyből 1863. és 1864-ben, mikor még az állam tulajdonában volt, 941—1033 mmázsa kén került ki 15—16,000 forint értékben, 1880-ban nem több nyeretett, mint 68 métermázsa 408 frt értékben; ez azután nem kecsgetető példa az állambányatulajdonon minden áron való túladásra!

VIII. TEENDŐINK BANYÁSZATUNK SIKERESB KIFEJTÉSÉRE.

Hogy bányászatunk eddigi tespedő állapotából kiemelkedjék, és úgy, mint hajdan, az ország közgazdaságában jelentékeny tényezővé váljék, a fönnebb már itt-ott jelzett teendőket formulázva, következő javaslatokban lehet összevonni:

I. Mindenekelőtt szükséges a jelen bányászati állapotokat alaposan ismerni, még pedig nem csak általánosságokban, hanem minden fontosabb mozzanatuk szerint; nevezetesen szükséges tudni, hogy miféle termelési viszonyok forognak fenn minden egyes bánya- s kohászati ágra nézve; ismerni kell az akadályokat, melyek kifejlésök útjában vannak; ismerni kell a helybeli körülményeket, melyek hol fejlesztőleg, hol zsidbasztólag hatnak ki nem csupán az ottani bánya- és kohóműtelepekre, hanem az összes bányaiparra; végre ismerni kell a módokat és eszközöket, melyek segítségével a termelési akadályok elháríthatók és a productív erők hatvánozzhatók.

Ez ismeretek közvetítésere első sorban a bányakapitányságok évi jelentései szolgálhatnak. Míg e jelentések ezelőtt nyomtatva tétettek közzé, tartalmuk jóval tanulságo-

sabb, jóval magasabb volt; mióta azoknak közzététele megszűnt, tartalmuk jobbára a statisztikai kimutatások némi sorvány magyarázatára szorítkozik.

Hogy egyfelől a stat. kimutatások gyors közlése ezentúl se késleltessék, másfelől azonban, hogy a kérdéses jelentések jövőben céljoknak inkább megfeleljenek, a bányakapitányságok a földm., ipar- és keresk. miniszter által következőkre lennének utasítandók:

a) minden év elején a legközelebb lejárt évről szóló stat. kimutatások oly szerkezetben, mint eddigelé, közvetlenül az országos stat. hivatalnak egyszerű bekísérő levéllel megküldendők;

b) minden év első hónapjaiban egy kimerítő jelentés a minisztériumhoz fölterjesztendő, melyben a múlt év bánya- és kohászati termelésében mutatkozó gyarapodás- vagy hanyatlásnak okai tüzetesen kiemelendők; abban minden, az évben fölmerült esemény, minden mozzanat feltüntetendő, mely a bányaiiparra hol kedvezően, hol visszásan kihatott; abban indokolva mindazon intézkedések javaslatba hozandók, melyeket az egyik vagy másik bányaművelési ágnek biztos felvirulása határozottan igényel; abban végre az ottani bányabirtokosok kívánalmai és óhajtásai lelkiismeretesen felhozandók, egyszersmind a módok és eszközök kijelölendők a jogosult és igazolt követelményeknek mikép valóstítására. E végre

c) a jelentés szerkesztését megelőzőleg az ottani bánya- és kohászati üzletekben alkalmazott organumok, a főbb bánya- és kohóbirtokosok meg egyéb szakférfiak értekezletre meghívandók, és ez alkalommal kifejtett reformeszmék a tanácskozmány eredményeivel együtt a jelentésbe fölveendők;

d) a helyi viszonyokat alaposan ismerő szakemberek koronkint fölszólítandók, hogy a főforgó termelési viszonyok iránt külön emlékiratban szakalaposan nyilatkozzanak; ezen emlékiratok szintén a minisztériumhoz fölterjesztendők;

e) mind a jelentések, mind az egyéb beérkező javaslatok a *Közgazdasági értesítő*-ben fölveendők és ez úton teendők közkinccsé;

f) a földm., ipar- és keresk. miniszter koronkint országos értekezletre meghívja a bányakapitányságok és jelentékenyebb bánya- s kohóműtelepek képviselőit, meg egyéb szaktudósokat

az ajánlatba hozott reformtervek megvitatására, és ha szükséges, a javaslatba tett kohászati folyamatok felülvizsgálását az állami vegykísérleti állomáson elrendeli.

II. Az államnak bányászatunkban túl magas arányban való részesülése mind nemzet-, mind államgazdasági szempontból hátrányosnak bizonyulván be; nemzetgazdaságilag: mivel zilált fináncviszonyainknál fogva sem nagyszabású beruházások eszközlése, sem új telepzetek feltárása nagyobb mérvben nem leven lehetséges, a bányatermelés nem érheti el a fejlődés azon fokát, melyre tőkeösszegek fölött bőven rendelkező magán vállalatok azt emelhetnék; államgazdaságilag hátrányos: mivel a bányatelepek főtartására és kezelésére kívánt évi sommák jóval hasznosabban más productív államcélokra fordíthatók, a nagy hozadék és brutto jövedelem mellett mutatkozó fölötté csekély tiszta haszon vagy legtöbb esetben mutatkozó hiánylat a magán bányabirtoknak okszerű megadóztatásából remélhető tiszta bevétel által dúsan kipótolható; — elvileg lenne kimondandó, hogy:

«az állam tulajdonában levő bánya- és kohóműtelepek fokonkint és kellő óvatossággal magán tulajdonba átbocsú-
tandók, de egyelőre merőben oly telepek irányában, melyek csak bő befektetések mellett ígérkeznek jövedelmezőknek és minden esetre csak oly vállalkozók irányában, kik szilárd hite-
lők és még szilárdabb szakismeretöknél fogva teljes garantiát nyújthatnak az iránt, hogy ily átruházás nemcsak finan-
cialis, hanem közgazdasági tekintetben is csakugyan elő-
nyösnek ígérkezik, nehogy a radobóji kénbányák átruházásával
szerzett szomorú tapasztalatok valahogyan ismétlődjenek».

Az állambányabirtoknak restrictiója mellett már azon statisztikai érv harczol, hogy bányászatunk újabbkori hanyatlása jóval feltünőbb arányméretben teszi magát érezhetővé a kincs-
tárilag kezelt, mint a magán bánya- és kohótelepeken.

A kellő óvatossággal keresztülviendő birtokváltozás kö-
vetkező előnyökkel kecsegtet:

a) az önálló bányatulajdonosok- és bányapolgároknak jelen fölötté csekély száma örvendetes mérvben emelkednek;

b) a vállalkozási szellem tetemesen fölebresztetnék; főleg ha oly hitelintézetek közvetítése vétetnék igénybe, melyek tüzetesen arra alkotandók, hogy a bányabirtokra mersékelt kamat és törlesztés melletti olcsó kölcsönöket szerezzenek;

c) ezzel a magán tőkepénzesek is indíttatnának arra, hogy újra, úgy mint hajdanában, a lassan ugyan, de biztos jövedelmező bányászati vállalatokba fektessék pénzüket, mi a pillanatnyi meggazdagodással kecsegtető börzeüzemnek némi ellensúlyozására szolgálna; végre

d) az egyes birtokosok adóképessége emelkedvén, a bányajövedelmi adó öregbedésében nem megvetendő finansziális forrás nyílnék.

III. Bányaiiparunknak egyik árnyoldala, hogy a kohászati ügy jelen fejletlensége miatt a bányatermelvények nagyrészt földolgozatlan állapotban szállíttatnak külföldre, mi gyakran még a szállítási költséget sem fődözi, minden esetre pedig az országot megfosztja a feldolgozásból eredő értékgyarapodási haszontól. Kohóműtelepeknek a bányák szomszédjában való létesítése ennél fogva, és azoknak a mai kor kívánalmainak megfelelő berendezése parancsoló szükség, mi csak úgy remélhető, ha az 1881: 44. t.-czikkben a hazai iparnak nyújtott kedvezmények kiváló mérvben a kohászat-iparra fognak alkalmaztatni.

Ennek kapcsában megemlítendő, hogy a vegytan jelen fejleménye szerint különféle érczek manapság oly ásatagokból is előnyösen nyerhetők, melyek még egynéhány évtized előtt mint meddő kövek a hányóra kerültek; elhagyott gorcokban százazrekre menő értékek eltemetve hevernek és föltámadásukat helyesebb vegyészeti műfolyamatok alkalmazásától várják; ezeknek, valamint a külgorgetek szakszerű átkutatása minden lehető módon megkönnyítendő; mert a hulladékoknak új értékre való vezetése, százazrekre menő tőkéknek úgyszólván semmiből való előteremtése épen a mai nemzetgazdaságnak egyik legszebb vívmánya. Az előbbi pontban megemlített kedvezmények ennél fogva első sorban azon hutászati műveletekre alkalmazandók, melyek a hányók előnyös átkutatása, a régi elhagyott gorcokban rejlő érczeknek vegyészeti úton való kivonása végett létre lesznek hozandók.

IV. Bányászatunk tespedő, sok tekintetben hanyatló állapotának általános okai közé tartozik számos ércz- és ásványnak fölötte nyomott forgalmi ára, mely gyakran még az előállítási költséget sem téríti meg; ezen a további termelést lehetlenítő körülményen tulajdonkép csak társadalmi úton segíthető, az elszigetelt apróbb telepek olyforma egyesülése

által, hogy közös kezelés és vezénylés mellett leszállítatván az előállítási költség, még alacsony árak mellett is lehetségessé váljék haszonnal folytatni a bányüzemet. De az állam részéről is sok történhetik a nyomott piaci árak ellensúlyozására, jelesen: a bányatermények fogyasztására utalt vállalatok keletkezése a lehető legnagyobb kedvezmények engedélyezése által előmozdítandó; a bányatermények olcsó szállítása, a forgalmi eszközök szaporítása, helyes vasút-tarifai politika, kivált pedig az államvasúton a lehetőség végső határáig menő szállítási díjmérséklés által eszközzendő; a szomszéd államokban e tekintetben mutatkozó ellenséges vám- és közlekedési politika, ha másként nem, a viszonzosság fegyverével érdekeinknek megfelelőbb irányba terelendő, szóval új fogyasztási piacok megnyitása körül kell, hogy a magánosok erőködése találkozzanak a kormány hasonirányú törekvéseivel.

V. A *bányamunkásokat* illetőleg, minthogy alsóbb bányaiskolákban legkirívóbb a mi szegénységünk, legelőször is efféle gyakorlati iskolák minél több helyen létrehozandók és a nagyobb vállalatok egy ily tanfolyamnak megnyitására szorítandók; mi azon elvnek kimondásával lenne elérhető, hogy technikai képzettséget föltételező, életveszélylyel járó bányamunkákra sem napszamosok, sem nők vagy gyermekek ezentúl nem alkalmazhatók. A bányaiskolák látogatása több kisebbrendű ösztöndíjak alapításával támogatandó. A bányatárspénztárak, főleg a kincstári kezelés alattiaknak, szigorúabb ellenőrzése, különösen a kezelési és egyéb költségeknek megszorítása fölötte kívánatosnak mutatkozik; a nyugdíjazás, az özvegyek és árvák segélyigényei csak ez úton levén nagyobb méltatásban részesíthetők. Bányatárspénztáraink jelentékeny vagyonállapota, helyes gazdálkodás mellett, lehetővé tenné jutalomdíjak kitűzését oly munkások javára, kik technikai ügyességök, szorgalmuk, erkölcsös magaviseletök által arra különösen érdemesültek, mi nem csekély mértékben táplálná bennök a testületi szellemet és a kölcsönös önbecsülést.

VI. Végre az eddig elősorolt általános teendőkön kívül, vannak még oly sajátlagos teendők, melyek az egyes bányászati ágak érdekében különösen kívántatnának, és fönnebb már megérintettek, ezeket tehát elég csak néhány fővonásban itt körvonalozni; jelesül a nemes fém-bányászatra vonatkozólag;

minthogy az utolsó 15 év óta az aranynak világtermelése folyton lejjebb száll, ellenben az ezüsté mesés arányban emelkedik, mint ezt fönnebb kimutattam, minthogy továbbá a monometallismus, jelesen az aranyvaluta alakjában mind több foglalatást tesz, és így csökkenő kínálattal szemben a kereslet folyton emelkedik, az aranytermelő vidékek mind fontosabb szerepre hivatvák, Magyarország az egy orosz birodalmon kívül Európában úgyszólván egyedül valódi aranytermelő ország, bányászati érdekünk tehát kívánja, hogy az aranytermelésre nagyobb figyelmet fordítsunk, mint az ezüstre; a kincstár tehát, a mennyiben túladna a leginkább kezében levő sok ezüstabányáin, a szerint bővebb beruházásokat tehetne aranybányászatának kellőbb kifejtésére, új telepzetek és erek föltárására, szóval ez ama tér, melyen az állami cselekvőségtől legtöbb várható; de azért az ezüstabányászkodás legkevesebbé sem hanyagolandó el, már az ólom és ólomgelét érdekében kívánatos az ezüstabányászatnak legalább is a mostani terjedelmében való fentartása. A rézbányászat sinylő állapotán alig lehet egyhamar gyökeresen segíteni; erre, valamint a vas-, horgany- és egyéb érczekre elég a másutt mondottakra utalnom; hanem a szénbányászat érdekében két, mulasztást nem szenvedő teendőt kell különösen hangsúlyoznom; először a budapest-dorogh-esztergomi vaspálya kiépítésének sürgetése, mert talán milliókra megy évenként az elmaradó haszonban visszatükröző tényleges veszteség; másodsor a szénbányászatnak a földbirtok alóli fölszabadítása, és így vagy a már régóta kész bányatörvényjavaslatnak törvény erejére való emelése minden telhető módon siettetendő, vagy ha erre nem egyhamar nyílik kilátás, az országbírói értekezlet nyomán a telektulajdonosnak telkén levő széntelepzetre engedélyezett háromévi elsőbbségi jognak külön törvény útján való megszüntetése hova-hamarább eszközzendő; oly akadálya ez a szénbányászat fejlődésének, hogy legfontosabb közgazdasági érdekek annak elhárítását sürgősen követelik.

KONEK SÁNDOR.

FRAKNÓI S A KÖZÉPISKOLAI TÖRVÉNY- JAVASLAT.

Első közlemény.

A *Budapesti Szemle* ez évi áprilisi számában *Haynald érsek memoranduma és a katolikus álláspont* cím alatt megjelent cikkemet a katolikus lapok és folyóiratok azzal tisztelték meg, hogy az alig félvet tevő czikk ellen íveket megíveket írtak össze, tele öntve epejük egész sarával; mit fölháborodásuk szült a vakmerő ellen, ki egy országos fontosságú ügyben egy hatalmas egyházi fejedelem nyilvános iratát bírálat alá venni s arról itt-ott talán kicsinylőleg nyilatkozni merészelt; mintha az irodalom respublikájában nem volna egyenlő mindenki, legyen ersek vagy diák, s mintha tudományos vitában az érveken és bizonyítékokon kívül bárminő melléktekintetek, s a vitatkozók egyénisege vagy méltósága is, döntők lehetnének.

A katolikus polemikusok annyi sarat igyekeztek rám dobálni, hogy ha csak fele is talált s rám ragadt volna, már tisztességes társaságban meg sem jelenhetnek. Hála Istennek, jól és tisztának érzem magamat.

A nagy figyelmet, melylyel igénytelen cikkemet elhalmozták s még igénytelenebb személyemet célpontul tűztek ki, nem is tulajdonitom cikkemnek, sem magamnak. Nagy szerénytelenség volna azt tennem. Tulajdonitom egyrészt a katolikus álláspont gyöngeségének, köz-tapasztalat leven, hogy másod-, harmadrendű vitatkozók annál mergesebbek szoktak lenni, minel kevésbbe van igazuk s minel inkább elevenökre tapintott az ellenfel; másrészt pedig annak, hogy

egyszerű —*m*— betűm alatt az illetők fontosabb egyéniséget véltek rejleni, mint valóban rejlik, fontosabbat akár tudományos reputációjá, akár társadalmi állása tekintetéből. A találgatások által gyanúsított s általam különösen tisztelt férfiak úgy hiszem nem követelik, hogy a gyanúnak rólok levétele kedvéért kilépjek névtelenségemből, melyben megmaradni a vitatkozás szabadsága, fesztelensége s így az ügy érdekében helyesebbnek tartom. S annál fogva, ellenfeleim ki sem kért engedelmével megmaradok egyszerű —*m*— betűnek. Nevem (úgy sem létező) súlyát érveim súlyával igyekszem pótolni.

Érveimet azonban nem a főntebb említett katolikus lapok és folyóiratok cikkezői ellen akarom használni. Oly hangú polemiába keveredni, minőt azok használtak ellenem, «sem istenek, sem emberek, sem oszlopok» nem követelik, e folyóirat tekintélye pedig nem engedi, melynek szerkesztője barátja ugyan a szabad és egyéni hangnak a vitatkozásban, de pusztá szidalmakat ez általa szerkesztett hasábokon nem tűrne.

Nem. Az elől említett polemikusok csoportjából minden tekintetben, úgy meggyőződésének tiszteletre méltó heve és ereje, mint vitatkozásának nemes és tárgyilagos modora, komolysága és a személyeskedéstől való tartózkodása által kiválik egy, kinek nevét jelen válaszom homlokára is tűztem, mint az egyetlenét, a kivel lehet is, érdemes is vitatkozni.

Fraknói Vilmos a *Budapesti Szemle* 65—67. számaiban három nagy cikket szentel, nem csupán áprilisi cikkem czáfolatának, hanem általában a középiskolai (szerinte közép-tanodai) törvényjavaslat birálatának, különösen az állami és felekezeti szempont, jelesen a katolikus és a tanulmányi alapból föntartott gymnasiumok igazgatása érdekében, s fejtegetéseit végül egy maga által előterjesztett törvényjavaslattal fejezi be.

Nem czélom fejtegetéseit nyomról nyomra kísérni s tárgyalásainak minden részletébe belemenni. De miután cikkem ellen egyik kifogása *) az volt, hogy «inkább csak fölveti

---

*) A cikkem modorára vonatkozó másik kifogására a *Budapesti Szemle* szerkesztője már megfelelt. Én meglegszem azzal, hogy magam részéről is visszautasítam azon föltevést, mintha Haynald érsek memoranduma elleni polemiámban repressaliákhoz akartam

a kérdéseket, mint behatóan tárgyalja; fontos tételeket állít föl, a nélkül hogy alaposan bebizonyítaná»: igyekezni fogok azon főbb eszmék körül, melyek úgy az én áprilisi, mint a Fraknói május-júliusi czikkeinek tengelyei, nézeteimet ha rövidebben is mint ő tette, tőlem telhető alapossággal kifejteni.

I.

Fraknói első közleményének I. II. és III. szakaszára kevés észrevételem van. Kiinduló pontjait egészben véve helyeslem, sőt nem kétkedem azt is kimondani, hogy a miniszteri törvényjavaslatnak javára válnék, ha — mielőtt törvény lesz belőle — az állami felügyeletnek, a felekezeti iskolák irányában, garantiái erősbíttetnének s különösen a magyar nyelv a nemzetiségi középiskolákban jobban biztosítatnék, mint a törvényjavaslatban történik.

Részemről is egyetértek Fraknóival abban, hogy az állam jogait és érdekeit erősebben kell védeni, mint a törvényjavaslat — bizonyára opportunitási tekintetéből teszi. Sőt azt is megengedem, hogy ez, csupán a felügyelet bármily ügyesen berendezett gépezete által sem lesz egymagában biztosan elérhető.

Fraknói szerint a legfőbb, mondhatnók az egyetlen biztos biztosíték a tanárok képzésében s képesítésében áll. Részemről főleg a képesítésben találom azt; s a képzést szívesen átengedném a felekezeteknek, sőt akár az egyének is önképzés útján vagy, megengedném, hogy a képzés — mint az erdélyi szászok gyakorolják — akár külföldön szereztessek meg: ha a képesítés jogát egyedül s kizárólag az államnak tarthatnám fenn. Mivel azonban ez alig lehetséges, elfogadom

---

volna nyúlni (ki ellen? nem mondja; nem tudom Haynald érsek ellen-e, kinek emlékiratával foglalkoztam, vagy a katolikus lapoknak a bizottsági tárgyalások folyama alatt a miniszteri törvényjavaslatot támadó s személyeket is gyanúsító és piszkoló cikkei ellen-e, melyekre — bizony — ügyet sem vettem). Jelen válaszomban igyekezni fogok még tárgyilagosabb lenni, a mit annál könnyebben lehetek, mert a Fraknói fejtegetései nem csábítanak annyira a gúny fejtverének használatára, mint előbbi cikkem tárgya.

a Fraknói nézetét abban is, hogy a képzés mértéke ne legyen kisebb a felekezetekre nézve az államinál; mert én is sértőnek tartom a törvényjavaslat 70. §-ban nyújtott kedvezményt a felekezetekre nézve, mivel azon kicsinylést foglalja magában, hogy a felekezeti iskolába jó a csekélyebb képzettségű tanár is; és károsnak tartom az államra, mert a felekezeti iskola is az államnak növel polgárokat s köztök ügyvédek, bírákat, orvosokat, tisztviselőket stb. is, legalább a szakképzést megelőző s annak alapot vető alsó fokon.

De engedjen meg Fraknói, a tanárképzésen és képesítésen kívül még egy igen erős garantiája van az államnak a miniszteri törvényjavaslatban: s ez, az állam közegeinek adott befolyás az érettségi vizsgálatokra a felekezeti iskolákon is. Egészen új vívmány, ha egyszer törvénytényé lesz. S mivel a középiskola színvonalának legbiztosabb mérője az érettségi vizsgálat, ennek nem csak ellenőrzését kezébe venni, hanem a fölöle kimondandó ítéletben is döntő szót biztosítani magának: oly fontos az államra nézve, mint akár a tanárképzés jogának kizárólag maga részére követelése.

S nézetem szerint, ha a tanárképzésre és az érettségi vizsgálatra nézve az állam magának kellő befolyást biztosít, s a nyelv kérdésében annyira megy, hogy a középiskolában minden növendék megtanuljon magyarul (a mi néhány év múlva, mikor az 1879. XVIII. törvényczikk teljesen fogantatva lesz a népoktatásban, nem is lesz oly nehéz), akkor az állam megszerezte magának azokat a biztosítékokat, a melyekre múlhatatlanul szüksége van, de el is ment addig a határig, a meddig az autonom felekezetekkel szemben elmenni jogosítva van.

S íme itt vagyunk az autonomia szónál; s bár Fraknói, első közleménye végén azt az állítást kockáztatja, hogy «az a kérdés vajon a katolikus egyház bír-e autonomiával vagy nem? tulajdonkép nincs kapcsolatban a törvényjavaslat által fölvetett azon kérdéssel: vajon a katolikus középiskolákra nézve a rendelkezés és igazgatás a katolikus egyházat illeti-e vagy pedig az államhatalmat?» — mind a mellett e kérdéssel ő is tüzetesen foglalkozik, s mivel nézeteivel s a belőlök levont következtetésekkel nem érthetek egyet s mivel saját nézetemet áprilisi cikkemben, szerinte is csak jeleztem, de teljesen ki nem fejtettem: nekem is még egyszer foglalkoznom

kell a katolikus autonomia kérdésével, felre téve egyelőre Könyves Kálmán bölc királyunk amaz eszelyes parancsát, hogy nem létező dolgokról kérdés se legyen.

Előbbi cikkemben oly meghatározását adtam az autonómiának, melyről Fraknói elismeri, hogy megvan benne az autonomia fogalmának minden jegye; de meg egygyel több. Ez az egy több, szerinte az, hogy én az egyház egyetemének öntörvényhozását s önkormányzatát követelem az autonomia lényeges jegyéül; ő pedig azt tartja, hogy ez nem lényeges jegy; mert «az, hogy az illető testület körén belül kik és hányan gyakorolják a törvényhozói és kormányzói hatalmat, az autonomia fogalmának meghatározásánál nem lényeges momentum».

Autonomia, — ezt nem kell Fraknóinak magyarázunk — annyi mint öntörvényhozás, tudniillik, hogy a ki a törvényt hozza, magának hozzon törvényt. Ezt teheti magának egy ember; teheti, megegyezés vagy szövetkezés útján három vagy tíz; valóban a szám nem lényeges momentum; lényeges csak az, hogy a több-kevesebb egyén önmagának legyen törvényhozója. Ha egy egyházmegye papsága vagy egy ország püspöki kara, vagy az egész püspöki kar, megyei, tartományi vagy egyetemes zsinatban összeül s törvényeket hoz magának, magát kötelezőket, ez autonomia. De ha törvényeket hoz az egyház egyetemének, ez püspöki törvényhozás ugyan (episcoponomia), de nem az egyház autonómiája. Úgy hiszem, ez elég világos; a szó egyszerű etymológiáján alapul, mely évezredek óta érvényben álló értelmezést nyújt.

De az úgynevezett autonom egyházakban sem az egyház egyeteme hozza a törvényt s kormányoz, hanem némely kevesek, presbyterek, vagy consistorium, az egész helyett s annak nevében. Úgy van. De szabad választás, a jogot átruházó megbízás, szóval képviselet útján. Ez a különbség. Magyarország vagy Anglia sem ösgyülések által hozza törvényeit vagy kormányozza magát, hanem képviseleti törvényhozás és képviseleti kormány útján; azért még sem mondhatja senki, hogy Angliának vagy Magyarországnak nincs öntörvényhozása s önkormányzata. Ellenben, például Oroszországban is «az illető testület (tudniillik az orosz nép vagy orosz állam) körén belül van, a ki törvényt hoz és kormányoz», tudniillik az orosz czár. Vonja le belőle Fraknói a következtetést; mert ha

szerinte nem lényeges momentum, hogy «kik és hányan» — akkor az sem lényeges, hogy egy-e vagy több. S valóban Fraknóitól azt tanuljuk (ha nem tudnók különben is), hogy például «az egyházmegyei zsinaton a káptalan tagjai, a megye dignitáriusai és a lelkeszkedő papság legkiválóbb tagjai vesznek részt. Mindnyájan szavazati joggal bírnak. De a püspök nincs kötve a többség határozatához. A kisebbség nézeteit is zsinati végzés erejére emelheti». Ki hát a törvényhozó és hány? Egy, a püspök, a kinek választására a katolikus egyházban, mint tudva van, a hívek egyeteme sem közvetlen, sem közvetve semmi befolyást nem gyakorol, ki a hívek egyetemétől semmi, épen semmi megbízást nem nyert. S miért nagy prosopopeiával kiemelni, hogy a tagok «mindnyájan szavazati joggal bírnak», ha mindnyájok szavazata csak annyi súlylyal bír, hogy «a püspök nincs kötve a többség határozatához». — Ez lehet igen czél- és észszerű szervezet; bár erről, Fraknói szerint, is lehet vitatkozni: mi nem vitatkozunk; csak azt állítjuk, hogy ez nem autonomia, sőt kizárja az autonomia lehetőségét, egyenes tagadása az autonomiának, melynek lényeges momentuma, hogy a ki a törvényt (közvetlenül vagy képviselet útján megbízottjai által) hozza: önmagának hozza (vagy hozassa) azt.

Azt hiszem, ide tehetném már a Q. e. d.-t. De nem akarok megelégedni az egyszerű etymologiai bizonyítással. Sőt tovább akarok menni. El akarom fogadni a Fraknói meghatározását az autonomiáról, s aütosz éfájából remélem bebizonyíthatni, hogy a katolikus egyházban, legalább a magyar, vagy bármely országbeli katolikus egyházban még oly autonomia sem lehet, a milyennek értelmezését ő adja.

Fraknói szerint: «Oly testület, mely törvényeit magaszabja meg, de körén kívül álló hatalom által kormányoztatik, nem autonom. Oly testület, mely önmagát kormányozza, de körén kívül álló hatalom törvényei által szabályoztatik életműködésében, szintén nem autonom. Ellenben minden oly testület, mely sem törvényhozás, sem kormányzás tekintetében nem függ körén kívül álló hatalomtól, a mely saját körében bírja a törvényhozói és kormányzói hatalmat: bírja az autonomiát.»

Fraknói meghatározása talán ráilleszthető az egyetemes katolikus egyházra. Az saját körében bírja a törvényhozói és

kormányzói hatalmat : az egyetemes zsinatot, bár ennek végzései is csak az egyházmegyei s tartományi zsinat végzései erejével bírnak, ha a csallhatatlan pápával összeütközésbe jönnek, de e pápát is saját körében bírván az egyetemes egyház : a meghatározásnak elég van téve.

De állíthatja-e Fraknói, hogy az egyetemes zsinat és maga a pápa, tehát a törvényhozó és kormányzó föhatalmak, ne állanának például a magyar katolikus egyház körén kívül? S bírja-e (nem mondjuk a magyar katolikus egyház, a mi meghatározásunk szerinti —) hanem a magyar katolikus püspöki kar, a Fraknói meghatározása szerinti autonomia lényeges jegyét, a saját körében bírt törvényhozó s kormányzó hatalmat?

Lelkiképen s hit és fiui ragaszkodás által, tudjuk, a római pápa nem áll kívül egy országos egyházon sem ; lényeges szellemi alkatrésze, kiegészítője, feje annak ; mint Krisztus urunk is «valahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az ő nevében, jelen van közöttök». De talán Fraknói sem fogja tagadni, hogy a hol nemcsak hitről és a szeretet kapcsairól, hanem törvényhozásról és kormányzatról van szó, ott a pápát, az egyház fejét, nemcsak azonosítani nem lehet a tagokkal, sőt épen, mert fölöttök áll, rajtuk kívül állónak kell tekinteni. Mindenesetre kívül áll pedig testiképen és tényleg, Magyar- (vagy bármely) ország püspöki karán s ha ennek öntörvényhozása és kormányzata nem független tőle — a mint hogy nem az — akkor nélküli az autonomiának, Fraknói szerint is, leglényegesebb jegyét.

Fraknói szerint «minden katolikus, ismerve egyháza tanait, tudomással bír arról, hogy az egyház törvényhozására és kormányzatára befolyást gyakorolni nem lesz hivatva ; s azon ténynyel, hogy az egyház tagja marad, elismeri a szervezetről származó jogi viszonyok érvényességét». Ez áll ; de — mellözve azt, hogy az embereket, kivételes mozgalmakon kívül, minő a reformatio is volt ; azon egyház kebelében maradásra, a melyben esetleg születtek, a meggyőződésen s hitbeli megnyugvason és az üdvösség reményén kívül sok egyéb okok : közöny, inertia, laisser-aller, a megszokotthoz és meglevőhöz való ragaszkodás, egy nagy elhatározásra való késelmesség, önállóság hiánya stb. szokták rábírní — ugyan mit bizonyít ama tétel? Azt-e, hogy tehát a katolikus egyháznak

autonomiája van vagy lehet? Épenséggel nem; csak azt, hogy a katolikus egyház tagjai többre becsülik egyházuk hitelveit, mint az autonómiát s mintsem egy autonom — de hitőknek talán meg nem felelő — egyházba térjenek át, inkább megmaradnak abban az egyházban, melyről tudják — hogy nincs s nem is lehet autonómiája.

Miután a föntebbiekben, úgy hiszem, meggyőzőleg kimutattam, hogy az autonómiának sem etymologiai, sem protestáns, sem Fraknói szerinti meghatározása nem illik a katolikus egyházra, s hogy e szerint a magyarországi vagy akár az erdélyi úgynevezett katolikus autonomia csakugyan «játék a szavakkal»: talán már most ide tehetem a q. e. d.-t.

II.

De mire mentem e bizonyítással? Czelomhoz és tárgyamhoz bizonyára igen kevésre, ha áll az, a mivel Fraknói e tárgyról való érvelését befejezi, hogy tudniillik az autonomia kérdése voltaképp nincs is kapcsolatban a középiskolai törvényjavaslat, s az alapokból föntartott gymnasiumoknak állami vagy katolikus egyházi kormányzata kérdésével.

De vajon áll-e ez? nincs-e kapcsolat a kettő között?

A kérdés eldöntése egy másik, előzetes kérdéstől függ. S ez az: nyújtja-e, nyújthatja-e a katolikus egyház maga által kezelendő s kormányzandó iskoláiban az állam érdekeinek megóvására ugyanazon garantiákat, melyeket az autonom egyházak nyújtanak?

Nézetünk szerint nem; és pedig éppen azért nem, mert a katolikus egyház nem autonom, s egy rajta — és a mi fő: az államon is — kívül álló hatalomtól függ.

A magyarországi protestáns egyházakat semmi kötelék vagy kapocs nem fűzi önmagokon és az országon kívül álló egyházi testülethez vagy személyhez; mindenesztül, testileg lelkileg, az országban vannak, hozzá tartoznak, a korona alatt állanak; zsinati törvényhozásuk s jelesen iskolai szervezetök is, részint az ország törvényei által korlátoltatik, részint a korona szentesítése alá tartozik (a felső és közép-oktatásra nézve maga az 1790—1. XXVI. törvényczikk föntartotta velök szemben az ország törvényhozási jogát «a tanulmányi rend» megállapítására). Így például a helvétek

budai s az ágostaiak pesti zsinatának végzései (1790) nem emelkedhettek törvényerőre az egyház körében sem, mert nem nyerték meg a királyi megerősítést; s az előbbieket múlt évi debreczeni zsinatának végzései épen most vannak szentesítés alatt.

Lényegileg ugyanez a görög-keleti (szerb és román) egyház közjogi helyzete is. Politikai s nemzetiségi velleitások húzzák ugyan az egyéneket kifelé, de egyházi autonómiájuk az ország határai közt s a korona alatt áll. Püspöki zsinatok s egyházi congressusaik végzései egyedül a korona által szentesítettnek s középiskoláik ügye ép úgy az ország törvényei s a korona jóváhagyása által korlátoltatik, mint a protestánsoké.

Ez autonómiák nem csak önmagoknak szereztek garantiákat az egykori katolikus állammal szemben, hanem teljes garantiákat nyújtanak a felekezet nélküli államnak is.

Mindez másképp van a katolikus egyházban. Autonómiája nincs, szervezeténél fogva nem is lehet. A mit ott autonómiának neveznek: a püspökök rendelkezési joga a pápa fenhatósága alatt. A katolikus egyházzal tehát, épen ezredéves szervezeténél fogva, úgy állunk, hogy két souverain hatalom: az állam, illetőleg a korona és a szent szék áll szemközt a legfőbb hatóság fölötti osztozásban. Ez az eset nincs az autonóm egyházaknál; ezeknél magok ez egyházak közvetlenül állanak az állammal szemben; övek a törvényhozó s kormányzó hatalom, az államé a legfőbb felügyelet, mely az ellenőrzést biztosítja, s ha kell a veto-joggal is rendelkezik. Még ha, a miről némely jámbor katolikusok ma is ábrándoznak, az úgynevezett katolikus autonómiát sikerülne is szervezni a magyar katolikus egyházban: a helyzeten állami szempontból, az sem változtatna lényegesen. Az állam nem ugyan a püspöki karral, hanem egy — valamiképp szervezett autonómiai közeggel, katolikus kormánytanácsossal, egyházi, iskolai vagy bárminemű bizottsággal állana szemben; de ez autonómia fölött ott állana, az ország határain kívül létező szent szék, egy másik souverain hatalom, az állam souverainitásával szembe.

A magyar királyok, még akkor is, mikor az állam maga is katolikus volt, s bár ők magok is apostoli királyok, mindig tisztában voltak e helyzettel, s hogy Magyarország katolikus egyháza (s annak útján maga a katolikus Magyaror-

szág) brevékkel ne kormányoztathassék, concordatumokat kötöttek, a jus placeti-t biztosították magoknak, ily eszközökkel akarván elhárítani a veszélyt, hogy Magyarországon más hatalom uralkodhassék s rendelkezhessék, mint a magyar koronás király.

«Ma az állam felekezet nélküli; — mondja Fraknói, első közleménye IV. szakaszában — nem csinál propogandát egyik egyház érdekében sem és nem fenyegeti egyik egyházat sem. *) Most tehát vagy a protestáns egyházaknak nincs többé szükségök ama garantiákra (melyeket a katolikus államtól követeltek s nyertek ki) és akkor mondjanak le azokról, vagy pedig most már a katolikus egyháznak is szüksége van azon garantiákra és akkor nem szabad megtagadni tőle.»

Fraknói e formailag tökéletesen helyes okoskodásban csak egyről feledkezik meg. Hogy tudniillik nem csak arról van szó, hogy az egyházak keresnek garantiákat az állammal szemben, hanem arról is, hogy az államnak is garantiák kel-
lenek az egyházakkal szemben. A föntebbiekben kimutattam, hogy az autonom egyházak épen autonomiájok által nyújtanak garantiát; a katolikus egyház pedig, melynek feje és hatalmi súlypontja kívül esik az államon, ilyet nem nyújthat. Elfeledhetjük-e, hogy a IX. Pius által tartott egyetemes zsinaton, az összes magyar püspöki kar által ellenzett, s a mai két magyar bíboros által ép oly tudós mint fényes beszédekkel czáfolt tantétel mégis egyházi tantétellé emeltetett s a magyar püspökök kénytelenek voltak kötelezőül hirdetni azt, a mit oly nagy tudományos készültséggel s oly nagy hévvel elleneztek. S elfeledhetjük-e, hogy épen a tanulmányi ügyet oly közel érintő s esetleg veszélylyel fenyegető oly fegyver van a pápa kezében, melynél fogva bármely könyvet, s így tankönyvet is, melyet a magyar miniszter az iskolákban engedélyezett, sőt talán használatra ajánlott, vagy a rendelkezése alatt álló

---

*) E tételhez igen sok szó fér; de nem tartozván szorosán czélunkhoz, nem akarjuk itt vitatni. A protestánsok legalább azt hiszik, hogy a vallásegyenlőségnek még 1848-ban proklamált elve ma sincs valósítva, s hogy százados sérelmeik nem csak (mind legalább) orvosolva nincsenek, de még újakkal is tetéztetnek. Nem szólva a katolikus és gör. kel. püspökök felsőházi székéről, csak a maig is dívó reversalisokra, törvénytelen áttérésekre, csecsomók elkeresztelésére stb. hivatkozunk.

iskolákban használatát egyenesen elrendelte: a tiltott és kiátkozott könyvek sorába vehet föl s használatát a katolikus iskolákban egyenesen eltilthatja. Nem teheti-e ugyanezt, nem egyes könyvvel, hanem bármely tannal is, például a természettudományok körében? S ha nem félhetünk is attól, hogy ismét eljőjjön az idő, melyben a földnek a nap körül forgása tilos és kárhuzatos tannak nyilváníttassék, de annál bizonyosabb, hogy például a Darwin elmélete a fajok keletkezéséről s fejlődéséről, a katolikus iskolákból anathemával sujtva fognak kitiltatni ma is; hogy a történelem tanítása csak meghamisítva engedtetnék meg; hogy irodalmi kézi- és olvasó-könyvek nem irodalomtörténeti és æsthetikai, hanem vallási, sőt felekezeti szempontokból állíttatnának össze stb. stb.

Ki nem látja át ezek után, hogy a katolikus egyház, ha teljesen iskolái birtokába jut s megnyeri bennök az önrendelkezés azon mértékét, melyet Fraknói harmadik közleménye V. szakaszának végén minimumúl követel, hogy tudniillik a katolikus jellem legalább is annyiban nyerjen kifejezést, «hogy a tanintézetekben semmi se taníttassék, a mi a katolikus egyház tanításával ellenkezik, a mi a katolikus egyház tekintélyének megingatására, a katolikus érzület gyöngítésére alkalmas» — akkor, mondjuk — nem is említve a Fraknói által föllálitott követelmények fölötté ruganyos voltát — viszont az állam marad minden garancia nélkül arra nézve, hogy a katolikus iskolákban (nem ugyan állam-ellenes tanok, ezekről a katolikus püspöki kar kétségbevonhatatlan hazafisága megóv), de tudomány-ellenes tanok s az elfogulatlan igazság-kereséssel ellentétben álló irányok nem fognak behozatni s uralkodókká tétetni.

És ki nem látja át ezek után, s a katolikus jellem ily kibővített magyarázata után, hogy a katolikus autonomia kérdése, s az alapokból föntartott iskolákban az egyházi és állami rendelkezés kérdése között igen is szoros kapcsolat van s az előbbi kérdést feszegetni (a mit egyébiránt nem az áprilisi cikk, hanem maga Haynald érsek kezdett meg) epenem volt henye foglalkozás s meddő szóharcz.

III.

De — mondja Fraknói, miután harmadik közleménye VI. szakaszában egy a katolikus körökből s jelesen a főpapságra pressiót gyakorló alpapság köréből kiinduló kulturharczal való fenyegetőzéseit azzal a kenetes jó tanácscsal fejezte be, hogy «ne fenyegetőzzünk kölcsönösen (?), mert szükségünk van kölcsönösen az egyetértésre» — de, úgy mond, a katolikus egyház sohasem kívánta, hogy a tanulmányi alap kezelése s az abból föntartott iskolák igazgatása a püspökökre bizassék; a püspöki kar (már nem az egyház?) csak azt kívánja, hogy a tanulmányi alaptól föntartott iskolákat igazgassa egy katolikus egyházi és világi férfiakból álló testület, melynek tagjait a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére az apostoli király nevezné ki. E testületet — teszi hozzá — Haynald bíbornok emlékirata «katolikus tanulmányi bizottság» elnevezéssel jelzi; de a menyiben ez reactionalis reminiscentiákat kelt, ám nevezzük «királyi katolikus középiskolai igazgató tanácsnak».

Nem látjuk át, miért keltene a Haynald bíbornok által ajánlott elnevezés inkább reactionarius reminiscentiákat, mint maga a dolog, mely a Fraknói által ajánlott elnevezésben még azzal élesítetik, hogy a bizottság, mely valaha fönnállott, egyszerre igazgató tanácscsá escamatoriztatik, a mi mindenesetre többet jelent, mint az egyszerű bizottság, mely már csak elnevezésénél fogva sem lehet soha hatásos, míg az igazgató tanács mindenesetre az kívánna lenni. — Hiába, l'appétit vient en mangeant.

S e szerint a katolikus egyház (vagy püspöki kar) már is többet követel mint valaha bírt, s a mint Fraknói a testület hatáskörét — csak úgy futtában — körvonalozni megkíséرتi: kitűnik, hogy még oly jogokat is követel annak, melyek a dolog természete szerint nem illethetnek mást, mint az államot és felelős miniszteret, ha csak ez, a Fraknói igazgató tanácsa javára abdikalni nem akar.

Például, hogy csak egyet említsünk előlegesen, «ki lehetne mondani (Fraknói szerint), hogy a tankerületi főigaz-

gatók*), a gymnasiumi igazgatók kinevezése, az igazgató tanács hármas candidatiója alapján, a miniszter fölterjesztésére, ő felsége által történék.» Tehát az igazgató tanács nem csak az egyes intézetek igazgatóinak, hanem még a tankerületi főigazgatóknak kinevezésére is befolyást és kijelölési jogot igényelne magának! Míg hasonló eljárás alá vétetven a protestánsok is, azoktól nem csak a részökre is octroyált saját tankerületi főigazgatóik — hanem egyes intézeteik igazgatóinak az 1790—91 XXVI. törvényczikkben biztosított szabad kinevezési joga is elvétetnék s hármas kijelölési joggá zsugorítottatnék össze. Mondom: l'appétit vient en mangeant!

«Természetszerű» — fejezi be Fraknói a katolikus igazgató tanács hatáskörének körvonalozását — «s Haynald bíbornok memorandumának is az az értelme, hogy e katolikus középiskolai igazgató tanács hatásköre kiterjedne Magyarország (s Erdély?) összes katolikus jellegű középiskoláira». Melyek azok? a következő (VIII.) szakaszban sorolja el; a tanulmányi alaptól föntartott és segélyezett, a szerzetes rendek alapítványából föntartott és segélyezett, egyes alapítványokból föntartott s szerzetes rendek vezetése alatt álló, végre az erdélyi katolikus tanulmányi alaptól**) föntartott iskolák. Tehát a tervezett katolikus igazgató tanács absorbeálná azt a hatóságot is, melyet eddig az erdélyi katolikus status, azt is melyet a szerzetes rendek bírtak a magok iskolái fölött. Mondom újra: l'appétit vient en mangeant!

S hogy az idéztem franczia közmondás nem gyanusítás, kiténik a következő egy pár idézetből:

«Maga idején megfontolandó volna az is, vajon ez igazgató tanács köre ne terjesztessék-e ki a középiskolákon túl a felsőbb tanintézetekre» (első sorban persze a budapesti egye-

---

*) Tankerületi főigazgatók alatt Fraknói egyebet ért, mint a mi jelenleg értetik. Az ő terve szerint a tankerületi főigazgatók részint államiak, részint felekezetiiek lennének, katolikus, protestáns, görög keleti tankerületenként. Az állami ellenőrzést s felügyeletet nem ezek, hanem a királyi középiskolai felügyelők gyakorolnák (lásd törvényjavaslata 19., 31., 38. és 40. §-ait). Mily bonyolult apparatus!

**) Az ezen alaptól föntartott tizenkét gymnasiumról alább — de még egy lélekzet alatt — azt mondja Fraknói, hogy ezek «egáltalán nem állanak a miniszter rendelkezése alatt». Ez nem áll; ezt még az erdélyi katolikus status emlékirata sem állítja, sem követeli.

temre, aztán a tanulmányi alpból föntartott jogakadémiákra) — «valamint a tanító-képezdékre, növöveldekre és bizonyos tekintetben az elemi iskolákra is.»

«Ugyanerre az igazgató tanácsra volna bízható a tanulmányi alap kezelésének ellenőrzése.» — S a mint legelőbb kellett volna idéznünk:

«— a királyi katolikus középiskolai igazgató tanács — az összes katolikus középiskolákra a legfőbb hatóság (nem is a legfőbb felekezeti hatóság, hanem egyszerűen a legfőbb hatóság) volna, a mely a vallás és közoktatásügyi minisztérium által eddig gyakorolt jogokat gyakorolná és egyúttal azt a hatóságot bírná, mely a protestánsoknál az egyetemes convent kezei közt van» — s melynek javára — reméli Fraknói — mind az erdélyi katolikus status, mind a szerzetes rendek szívesen lemondanának eddig gyakorolt igazgatási jogokról.»

Íme mivé nőtte ki magát Fraknói jövőbe néző merész reményei s bátor alakító keze alatt Haynald bibornok szerény kezdeménye: a régi helytartósági tanulmányi bizottság visszaállítása iránti javaslat!

Valóban bámulatos haladás, melyben nem tudjuk, a képzelet elevenségét irigyeljük, vagy a kivitel erélyes gyorsaságát tiszteljük-e inkább?

IV.

Fraknói hosszas historiai deductióit a tanulmányi alap keletkeztéről s kezelése phasisairól, valamint azokhoz kötött fejtegetéseit ez alap jogi természetéről, érdemök szerint méltatni egy második s befejező közleményre tartván fenn, melyben egyszersmind végső szavunkat is elmondjuk a főforgó nagy kérdésben, most még csak az általa — fejtegetései vég-eredményeül — bemutatott törvényjavaslatra kívánunk néhány szerény észrevételt tenni.

Azt várná mindenki, hogy Fraknói e törvényjavaslatban szabatosan (s nem csak optativus modusokban, mint fejtegetései rendén teszi) körül fogja írni a katolikus igazgató tanács szervezetét, hatáskörét s beilleszkedését az állami közegek sorába.

De a ki ezt várta, bámulattal fogja tapasztalni, hogy a katolikus igazgató tanácsról az egész törvényjavaslatban említés sincs, annak neve sem fordul elő, hanem az új (vagy jobban mondva még ezentúl születendő) intézmény, a felekezeti iskolákról általában és minden megkülönböztetés nélkül szóló fejezetekben és szakaszokban, az «illető felekezet tanulmányi hatóságai» (5. §.) vagy «az illetékes felekezeti hatóság» ártatlan elnevezése alá van bujtatva.

A protestánsok conventjeiről, vagy a görög keletiek iskolai consistoriumairól beszélhet így a törvény; mert azok létező s megállapított intézmények lévén, tudja miről beszél. De gondolja-e Fraknói, hogy egy még nem létező, egy sehogy sem körvonalozott, csak vaguement contemplált intézményt oly «illetékes hatóságnak» fogadhat el a törvény, melyre eddig az állam és a felelős kormány által gyakorolt jogokat s hatáskört vakon átruházzon? Én ezt nem gondolom, mert törvényhozásról sem azt nem tehetem föl, hogy kedve legyen sötétbe ugrani, sem azt, hogy nem létező s szabatosan nem is körvonalozott hatóságot per tangentem inarticuláljon. Azt kell tehát föltennem, hogy a katolikus középiskolai igazgató tanács szervezését Fraknói egy külön törvénynek kívánja fönntartani. Vajon, a középiskolai törvényt megelőzőleg-e, vagy az utánra? Ha ez utóbbi van gondolatában, akkor ismét azt kell mondanom, hogy a középiskolai törvény sötétbe ugrás és nem létező dolgoknak vakon inarticulatioja volna. Ha pedig megelőzőleg: akkor ezt igen ügyes fogásnak tartom arra, hogy a középiskolai törvény meghozatala ad græcas calendis elnapoltassék. Mert ha mi a katolikus igazgató tanácsot előbb még szervezni akarjuk, és pedig valószínűleg nem octroy útján, hanem amolyan «katolikus autonomiai» tárgyalások előrebocsátásával, akkor jó nagyot alhatunk meg a középiskolai törvényjavaslatra!

Általában a Fraknói törvényjavaslata azt a hatást teszi rám, mint az oly ember beszéde, ki az ellenfel beszédéből (melyet czáfolni akar) sokat idéz, sokat átvesz és ismétel, maga pedig azon van, hogy saját nézeteiből s czéljaiból minel kevesebbet áruljon el. A mit Fraknói a miniszteri törvényjavaslatból vesz át, arra nem szólok semmit; a mit abból elhagy s a magáéval pótol, az mind oly szintelen, hogy Esztergomban (vagy Kalocsán) is, Debreczenben is, de a Sándor-

utczai tanügyi bizottságban is azt fogják rá mondani: fiat piscis, mert így a hogy van, sem hús, sem hal.

Mindjárt osztályozása meg akarja kerülni az eddig vitás főkérdést, a tanulmányi alaphól föntartott iskolák jellegének a kérdését, s annak megoldását hallgatólag kísérli meg az által, hogy a középiskolákat első sorban csak nyilvános és magán intézetekre osztályozza, s az elsők között csak állami, törvényhatósági s felekezeti iskolákról beszél. A kik fejtegetéseit olvassák, tudják, hogy a tanulmányi alaphól föntartott gymnasiumokat ő tisztán felekezetieknek tartja; de a ki csak a törvényjavaslatot olvassa, az ezt a fontos tételt kimondva sehoh sem találja. Azt hiszi-e Fraknói, hogy ez elhallgatással nem praëjudicált a tanulmányi alap jogi természete fölötti eldöntésnek? s hogy nem fogja-e átlátni mindenki, hogy éppen ezzel praëjudicál annak? (Erre még visszatérek).

A törvényjavaslat részleteibe belemenni nem lehet czelom. Legnagyobb része a miniszteri törvényjavaslatból van átírva. Egy pár helytt, tiszteletré méltó jó szándékkal s bátorsággal, szigorítva is amannak intézkedesei, jelesen abban, hogy minden érettségi vizsgálatnak s minden tanárképesítő vizsgálatnak (a felekezetieknek is) nyelve, föltétlenül s alkü és engedékenység nélkül, a magyar. E szigorú intézkedés indokolható az érettségi vizsgálatokra nézve az által, hogy ezek a felsőbb oktatásra képesítenek, melynek pedig nyelve a magyar; s a tanárképesítő vizsgálatokra nézve azzal, hogy a felekezeti tanárképesítés állami érvénnyel is bír a javaslat szerint. Mindazáltal azt hisszük, hogy miután a felekezetieknek meg van hagyva a jog, hogy középiskoláik tannyelvét magok határozzák meg*) s így ez esetleg nem magyar is lehet, tulságos követelés azt kívánni, hogy oly növendék, ki nyolcz éven át nem magyar nyelvü előadásokból tanulta tantárgyait, magyarul tegye le az érettségi vizsgálatot; s hogy a tanárképesítés nyelve föltétlenül s átmeneti idő nélkül magyar legyen ott is, hol a tanárképzés nyelve nem magyar.

Föltétlenül helyeselnem kell azonban Fraknói törvény-

---

*) Fraknói ezt nem mondja ki; de az ellenkezőt sem. S mivel az említett két esetre — az érettségi s a tanárképesítő vizsgálatra nézve kimondja a magyar nyelvet, a tannyelvet illető hallgatását nem érthetjük máskép, mint így.

javaslatában, hogy a gymnasium és reáliskola tantárgyainak elősorolását mellőzi. Részemről sem tartom a tisztán didaktikai momentumokat törvénybe valóknak.

De befejezem ezúttal. Második s utolsó közleményem tárgyát és fôadatát már fôntebb jeleztem s így ezúttal nincs több mondani valóm. *)

—m—

---

*) Nem kívánunk a kérdés lényegébe bocsátkozni, de egy pár megjegyzést nem nyomhatunk el. A vita folyamában Magyarország nem egyszer említetik úgy, mint felekezet nélküli állam, sőt Haynald és Fraknói fejtegetéseinek ez a kiinduló pontja. Vajon teljesen felekezet nélküli állam-e Magyarország? Az 1848-diki törvények kimondták ugyan a vallásегyenlőséget, de az még se intézményeinkben, se törvényeinkben nincsen teljesen megtestesítve. A katolikus egyház maig is némi előjogokban részesül, s mi nem hallottuk, hogy akár Haynald, akár Fraknói ez előjogok eltörlését valaha sürgették volna, vagy csak óhajtanák is. Ez előjogokat élvezni s mégis az államot felekezet nélkülinek állítva, új intézményeket követelni a katolikus egyház teljesebb függetlenségére nézve, logikailag bajosan fér össze. Vagy ez, vagy az, de a kettő együtt meg nem állhat. Mindannak, a mit Haynald, de különösen Fraknói megpendítettek csak úgy van értelme, ha az állam teljesen felekezet nélkülivé vált s a katolikus és állami alapok véglegesen különválasztattak. Azonban ez, azt hiszszük, nem oly könnyen és hamar valósítható, s addig a középiskola ügyében valaminak történni kell a status quo alapján, még pedig úgy, hogy az semmiféle vitás jogi kérdésnek ne praejudikáljon. De a katolikus álláspont ezt épen úgy ellenzi, mint a protestáns; az új jogokat követel, ez a régiekhez mereven ragaszkodik, s nem akarja eltérni, hogy az államnak a törvényekben kimondott s általa is elismert felügyelő joga intézményekben is megtestesíttessék. Hát a felekezetek egyoldalúan fölfogott érdeke minden s az államé semmi? Csak katolikusok és protestánsok vagyunk-e s nem egyszersmind hazafiak is? E két eszmét, e két érzést nem kell oly mereven szembe állítani, oly éles összeütközésbe hozni, mert mind a kettő szenved általa. Szerk.

STATISZTIKAI SZEMLE.

A statisztika legérdekesebb, legtanulságosabb és legfontosabb műveleteihez tartoznak kétségtelenül a népszámlálások. Ezek nyújtják az alapot arra, hogy a társadalmi élet bonyolult viszonyaiba jobb és jobb betekintést szerezzünk és a tudomány fáklyájával oly rejtélyeket világosítsunk meg, melyekbe azelőtt az emberiség legnagyobb szellemei sem mertek hatolni. Hiszen Newton, a nagy matematikus volt az, ki mondta, hogy ő nagyon jól tudja az égi testek ide-oda tévelygő útjait kiszámítani, de nem az emberek cselekvényeit. Azon eszközökhöz, melyek nekünk a társadalmi viszonyok tanulmányozását lehetőségessé teszik, tartoznak a népszámlálások, melyek napjainkban nemcsak a népszám megállapítására szorítkoznak, hanem lehetőleg mindazon tényekre kiterjeszkednek, melyekből a nép populationistikai, gazdasági, erkölcsi, szellemi és politikai életére következtetést vonhatni. Már az ókorban ismerték a népszámlálások fontosságát, de csak az újabb időben, és különösen a nemzetközi statisztikai congressusok működése következtében, rendszeresítették és tökélyesbültek e fontos műveletek, sőt már közelnek tartottuk azon mindenestre nevezetes időpontot, hogy egyszerre az egész művelt világon a népek össze fognak számláltatni. E kilátás, fájdalom, megghiúsult és az újabb népszámlálások által szolgáltatott adatok a nemzetközi összehasonlításokra ismét kevésbé alkalmasak lesznek.

Azonban Ausztria és Magyarország a congressus kívánsága szerint, 1880-ban tartottak népszámlálásokat, és az ezek által napfényre hozott fontosabb adatok kétségtelenül megérdemlik, hogy mindnyájan velök megismerkedjünk és azokat emlékezetünkbe véssük. Ezeknek ismerete nélkül a közéletben

egy lépést sem tehetünk, a mint már Cicero mondja: Ad concilium de republica dandum caput est, nosse rempublicam. Lássuk tehát a fontosabb adatokat közelebbről.

A népszámlálás kiderítette, miszerint népességünk az 1880. év végén 15.416,321 lélekből állott. Ebből esik

Magyarország-Erdélyre	13.561,245
Horvát-Szlavonországra	1.143,285
Fiume város és területére	17,884
Volt katonai határőrvidékre	693,907

A népszám tekintetében legfontosabb azon kérdés, mily arányban szaporodott népességünk? E tekintetben a felelet elég szomorúan hangzik. Az 1870- és 1880-diki népszámlálás között lefolyt 11 év alatt a népesség összesen csak 225,681 lélekkel, vagyis 1·5 százalékkal szaporodott. Mennyire csekély e szaporodás, azt látjuk abból, hogy Ausztriában ugyanezen korszakban a népesség mintegy 8·5 százalékkal szaporodott, hogy az európai államokban (lásd *Statisztikai szemle*, májusi füzet) az évi szaporodás átlag 0·9 százalék. Nálunk is a szaporodás az előbbi két számlálás közötti időszakban évenként 0·9 százalék volt. Ez a legkedvezőtlenebb mozzanat, melyet a népszámlálás földerített és melynek kellene, hogy közegészségügyi és általában közigazgatási szempontból, egy egész reformkorszaknak kiinduló pontja legyen.

Tekintetbe veendő különben még, hogy a szaporodásnak túlnyomó nagy része a városokra esik. Míg ugyanis a 143 város szaporodása 208,165-öt tett, addig az ország többi részeire nem esik több, mint 17,516. A populationistikai viszonyok tehát a városokban kedvezőbbek, mint a vidéken.

A népszámlálás mindenek előtt a két nem közti arányának megállapításával foglalkozik. E tekintetben az utolsó népszámlálás óta lényeges változás állott be. Míg ugyanis az 1870-diki népszámlálás szerint nálunk minden 100 férfira 101·5 nő jutott, a két nemnek számaránya tehát egymáshoz nagyon közel állott, addig az 1880-diki népszámlálás szerint hazánk is, mint a legtöbb nyugati állam, a nőnem jelentékenyebb arányát mutatja, a mennyiben e számlálás szerint 100 férfira 103·06 nő jut. Ellenben Ausztriában, hol az 1870-diki népszámlálás szerint 100 férfira 106 nő jutott, jelenleg a nők aránya 104·66. A számviszony a két államban egymáshoz közeledett. Vajon mily körülményeknek tulajdonítandó

a nőnem erősebb képviseltetése, az nehezen volna pontosan kiderítendő. Talán azon körülménynek is, hogy az utolsó korszakban jelentékenyen emelkedett a távollevők száma (1870-ben 397,812, 1880-ban 559,449), kik között a férfiak sokkal nagyobb arányban vannak képviselve. Különben megjegyzendő, hogy a két nem közti számarány az ország egyes vidékei szerint nagyon különböző. Különösen nagy a nőnem túlsúlya egyes éjszaki megyékben, például:

	térfi	nő
Nyitra	179,006	191,645
Pozsony	152,323	161,850
Trencsén	111,579	133,340
Zemplén	131,214	141,888.

Ellenben egyenletesebb az ország szívében és dél felé, például:

	térfi	nő
Bács-Bodrog	314,441	323,622
Bihar	222,112	224,665
Temes	195,120	200,925
Torontál	263,178	267,810.

Gazdasági és számos egyéb érdekek kapcsolatban vannak azon körülménnyel, mily számarány létezik a népesség és terület között; az ezen viszonylatot kifejező számadatot a viszonylagos népesség számának nevezi a statisztika. A sűrű népesség magával hozza bizonyos foglalkozások előtérbe nyomulását; hat a nép társadalmi érintkezésére, a forgalom élénkítésére, de még politikai és közigazgatási szempontból sem közömbös. A szent István korona országainak viszonylagos népessége □ kilométerenként 48·3, azaz minden négyszög kilométeren lakik 48·3 lélek. Hazánk általában a gyéren lakott államok közé tartozik. Már a szomszéd Ausztriában minden négyszög kilométeren 73·75 ember lakik, a brit királyságban pedig 111·1 ember. A népesség területi megoszlása különben elég jelentékeny eltéréseket mutat. Legnagyobb a nép sűrűsége az anyaországban Györmegyében, hol egy □ kilométeren 79·3 lélek számláltatott; a társországokban pedig Varasdmegye 94·9 lélekkel egy □ kilométeren. Legkisebb a népesség Máramarmegyében, hol □ kilométerenként csak 21·9 lélek találtatott. A sűrűbben lakott megyékhez tartoznak még az anyaországban: Vas-, Sopron-, Pozsony-, Zala- és Pest-Pilis-Solt-Kiskún-

megye, mindmegannyi 70-nél nagyobb viszonylagos népességgel.

Nagy fontosságú azon körülmény is, mily arányban keresi föl hazánk népe a külföldi államokat és viszont, mily arányban látogatnak el hozzánk külföldiek; minthogy e körülmény különösen közgazdasági és társadalmi szempontból jelentőséggel bír. A népszámlálás szerint a népességből 559,449 egyén tartózkodik külföldön. A külföldön tartózkodók száma még 1870-ben sokkal kisebb volt, és emelkedése korántsem tekinthető csak kedvező körülménynek, bár oly okoknak is tulajdonítható részben, melyek semmi aggodalmat nem szülhetnek. Távollevő népességünk legnagyobb része — mintegy fele — a szomszéd Ausztriában tartózkodik. A mi pedig a nálunk összeírt népességet illeti, ez következő alkatrészekre oszlik meg. Volt összesen

helybeli	12,462,613 *)
azon megyebeli	738,588
más megyebeli	415,195
Ausztriából való	67,762
külföldi	10,050.

Ezek a népességnek főkatégoriái; azon kívül volt a fővárosból más helyeken 10,832. Egyáltalában azt látjuk, hogy a népesség legnagyobb része illetőségének helyén van. Az osztrák tartományokból alig fél százalék tartózkodik nálunk, míg a külföldi honosságának aránya még e számtól is jelentékenyen elmarad, mely adatok minden esetre a mellett tesznek tanúságot, hogy hazánkat sokkal kisebb mérvben keresik föl a külföldiek, mint viszont mi a külföldet. Különösen Ausztriában mintegy kilenczszer annyi magyar tartózkodik, mint osztrák hazánkban. A külföldiek között nálunk legerősebben vannak képviselve a németek (4536), olaszok (2095), románok (727) és svájcziaiak (716). Ausztriából a legerősebb kontingenst állítja Csehország (17,115), Morvaország (15,252) és Alsó-Ausztria (12,590).

Törvényhatóságaink közül a népesség jelentékeny része távol van különösen Szepes, Zemplén, Zólyom, Abaúj, Sáros, Bars, Fehér, Győr, Komárom megyékből.

A népességnek családi állapot szerinti megoszlása tekintetében a következőket találjuk:

*) Innét kezdve az adatok csak az anyaországra vonatkoznak.

nem házas állapotban él a népességnek 52·19 százaléka				
házas	"	"	"	40·95
özvegy	"	"	"	6·62
törvényesen elválva	"	"	"	0·08
ismeretlen	"	"	"	0·16

Már régebb megjegyezték azt, hogy nálunk a családi állapot viszonyai igen kedvezően alakúlnak. A legtöbb európai államban a népességnek sokkal kisebb része él házaságban és élvezzi annak közvetlen jótékony hatását, mint nálunk. A családi állapot az előbbi korszakhoz képest jelentékenyebb változást nem mutat föl; csak az özvegyeknél találunk szaporodást; míg ugyanis 1870-ben özvegy állapotban élő férfi és nő összesen 5·85 százalék volt, addig találtatott 1880-ban 6·62 százalék. Az özvegy nők száma jelenleg is sokkal nagyobb, mint a férfiaké.

Ha szemügyre vesszük, mikép alakultak e viszonyok Ausztriában, az következő számokból kiderül:

	férfi	nő
nem házas	61·51	57·7
házas	35·53	34·15
özvegy	2·91	8·08
elvált	0·03	0·05

Láthatni e számokból, hogy Ausztriában is különösen a nem házasok száma sokkal nagyobb, mint nálunk. Ellenben föltűnő az elváltaknak aránylag nagyobb száma népünknel.

A vallásfelekezeteket tekintve, a népesség következőképen oszlik meg:

római katolikus	47·20	százalék
görög	"	10·83
örmény	"	0·02
görög keleti	"	14·07
ágostai evang.	"	8·16
helvét	"	14·71
unitárius	"	0·41
más keresztyén	"	0·03
zsidó	"	4·55
egyéb	"	0·02

Legerősebben van tehát képviselve a római katolikus egyház; közvetlenül utána sorakoznak a helvét vallás és a görög keleti egyház hívei. Az egyes hitfelekezetek arányszáma.

nem mutat föl nagy változást; a római katolikus egyház hívei 1870-ben a népességnek csak 45·70 százalékát tették, a zsidók csak 4 százalékát. A görög katolikus és görög keleti egyház hívei számra nézve csökkenést mutatnak föl.

Ausztriában a vallásfelekezetek aránya a következő:

római katolikus	17.693,648,	azaz a népesség 79·9 százaléka,
görög	2.533,323,	„ „ „ 11·4 „
„ nem egy.	492,088,	„ „ „ 2·2 „
ágostai	289,005,	„ „ „ 1·3 „
helvét	110,525,	„ „ „ 0·5 „
zsidó	1.005,394,	„ „ „ 4·5 „
egyéb	20,261,	„ „ „ 0·2 „

Összesen 22.144,244, azaz a népess. 100·0 százaléka.

Népességünk tagosulása korosztályok szerint különösen abban találja jellegét, hogy az alsó korosztályok, különösen a gyermekkor, sokkal nagyobb arányban van képviselve, mint más államokban; ellenben a legmagasabb korosztályt kisebb arányban találjuk, miből az ország kedvezőtlen vitalitási viszonyaira következtethetünk. Azon jótékony hatás, melyet az érett, megfontolt, türelmesebb, tapasztalt aggkor a családi és közeletre gyakorol, nálunk kevésbé érvényesül, mivel nálunk gyorsabban hullanak el az emberek. Nagy államférfiaink, Széchenyi, Deák, a Dessewfyek, Eötvös, Csengery, Szalay és többi jeleseink korán hűnytak el, míg Angliában például egész sorát lehet fölemlíteni azon férfiagnak, kiknek élete megközelítette a földi lét legtúlsóbb határát. Népünk tagosulása korosztályok szerint az utolsó népszámláláskor következőnek találtatott:

első gyermekkor (1—5 év)	2.271,528
második gyermekkor (6—10 év)	1.421,763
a serdülés kora (11—15 év)	1.422,333
a fiatal kor (16—20 év)	1.280,403
a productiv kor (20—60 év)	6.610,033
az aggkor (60 éven felül)	707,454
ismeretlen korú	15,108.

E számok áttekinthetőbbek lesznek, ha százalékokra visszavezetjük. Ezer egyén között ugyanis van nálunk

az 1—5-dik életkorban álló	165·46
a 6—15-dik „ „	207·16
a 16—20-dik „ „	93·26

a 20—60-dik életkorban álló	481·48
a 60-dikon felüli	51·38
ismeretlen	1·26.

E számok a nemzedékek kor szerinti alkatát világosan föltüntetik. Ezt különösen jól látjuk, ha e számokat még tovább fölbontjuk. Esik ugyanis minden egyes korévre 1,000 közül

az I. korosztályban 33·9 egyén

a II. " 20·71 "

a III. " 18·45 "

a IV. " 12·03 "

az V. *) " 1·02 "

1870-hez képest a korosztályok képviseltetési arányában lényeges változás nem állott be, csak annyiban, hogy a legnagyobb szaporodás az első korosztályokra esik, míg a productiv korosztály szaporodása az általános szaporodási aránytól még valamivel elmaradt.

Nagyon érdekes a korviszonynak nem szerinti alakulását vizsgálni. Adataink erre következő fölvilágosítást adnak. 1000—1000 egyén között, ismeretlen korú nélkül, van

	finemü	nőnemü
1—5 éves	168·26	162·75
6—10 "	104·84	102·33
10—15 "	103·92	103·31
16—20 "	84·83	101·42
20—60 "	484·27	478·77
60-on fölül	52·91	50·19.

Látjuk ebből azt, hogy a gyermekkorban — egészen a tizedik évig — a finem van túlsúlyban, mi azon általános ismert jelenségre vezethető vissza, hogy a fiszületek a leányokét állandóan túlhaladják. A harmadik korosztályban meglehetősen egyensúly van a két nem között, a negyedikben — 16—20-ig — a férfiak már kisebb számban vannak, mint a nők, ellenben nagyobb számban az ötödik korosztályban; az aggkorban is a férfiak száma valamivel nagyobb a nőneménél. Különben megjegyzendő, hogy az ötödik korosztályban a nőnem túlsúlyban van a finem fölött a 20—30-ig terjedő korosztályban, míg 30—40-ig és 40—50-ig a férfinem határozottan túlhaladja a nőnem számarányát.

*) A száz éven fölüliek elhanyagolásával.

Ha itt is egy pillantást vetünk a szomszéd államra, a következő pontokon találunk eltérést. Ausztriában volt

	finemü	nőnemü
1—5 éves	133·94	129·43
6—10 „	111·70	107·12
11—15 „	100·73	97·29
16—20 „	94·39	94·04
20—60 „	484·02	495·39
60-on felül	75·22	76·73.

E számok különösen a következőket mutatják: hazánkhoz hasonlítva Ausztriában a gyermekkor sokkal kisebb arányban van képviselve; a productiv korban a férfiak Lajtán innen és túl egyenlő arányban vannak képviselve, de a magyar anyák életkora rövidebb, mint az osztrákoké, kik között a magasabb korosztály nagyobb arányban van képviselve; végre az aggkorban ismét Ausztriában az arány kedvezőbb, a mennyiben ezer közül férfiaknál 23, nőknél 26-tal több élvezi az aggkort, mint hazánk népessége között. Ausztriában a népesedési processus tehát sokkal egészségesebben foly le, lassabban, míg nálunk a nemzedékek gyorsan pusztulnak el; ott az életerő nagyobb, az élet szivósabb, mint a mi népünknel.

Utolsó népszámlálásunk még egy fontos mozzanat megítélésére nyújt nekünk új alapot; értjük a nemzetiségi számarányt. Az 1870-ben végrehajtott népszámlálás e mozzanatra nem terjedt ki és így a nemzetiségi viszonyok föltüntetésére részint régibb adatok használtattak, részint olyanok, melyek közvetett úton más körülmények alapján szereztek. Nem is oly körülmény ez, melynek statisztikai föltüntetése könnyű volna. Már maga az előkérdés eldöntése nehéz. Mit értünk nemzetiség alatt? Értjük-e a származás közösségét ugyanazon fajtól, avagy a nyelvközösséget, a politikai kapocs vagy csak a művelődési viszonyok, a szokások, életmód, nezetek, törekvések közösségét? E szerint anthropologiai, politikai vagy erkölcsi fogalomnak tekintjük a nemzetiséget? Nálunk az anyanyelv vétetett a nemzetiség ismertető jeléül; ez uton ugyan a vérközösségen alapuló nemzetiség megállapítása nem lehetséges, de azon közösségé, melyet a gyermekkor óta hallottas használt nyelv ad, és mely egyúttal a művelődési, szellemi, erkölcsi élet és bizonyosan a legtöbb esetben az állami aspiratiók,

vágyak közösségéhez vezet. Lássuk közelebbről e fontos mozzanatot. Magyarország-Erdélyben anyanyelv szerint volt

magyar	44·91	százaléka	a népességnek
német... ..	13·09	“	“
tót	13·04	“	“
román	16·93	“	“
ruthén	2·50	“	“
horvát-szerb	4·41	“	“
egyéb nyelvű (és beszélni nem tudó)	5·12	“	“

Túlnyomó viszonylagos többségben mutatják e számok a népesség azon tömör részét, mely a magyar nyelvet vallotta anyanyelvének. Ha pedig Erdélyt nem tekintjük, akkor a magyar anyanyelvvel bírók nagyon megközelítik az abszolút többséget. Ha ugyanis csak Magyarországot tekintjük, a számarányok a következők:

magyar	49·84	százalék
német	14·32	“
tót	16·42	“
román	10·92	“
horvát-szerb	4·45	“
ruthén	4·03	“
egyéb	0·02	»

Az állam nyelvét beszéli még az idegen ajkúak között:

német	21·02	százalék
tót	9·82	“
román	5·90	“
ruthén	5·70	“
horvát-szerb	10·83	“
vend	12·22	“
örmény	88·66	“
czigány	23·85	“
egyéb	10·82	“
külföldi	25·07	“

Átlagban 10·81 százaléka az idegen népességnek bírja az állam nyelvét. Minthogy pedig az idegen ajkúak a népesség 55·09 százalékát teszik, e szerint összesen a népesség mintegy 55 százaléka az államnyelvet bírja. Még kedvezőbbben áll ezen politikai és culturalis szempontból egyaránt fontos körülmény

a műveltség központjaiban, a városokban. Magyarországon 143 városban van anyanyelv szerint

magyar	62.3	százal.,					
német	17.7	“	ezek között tud magyarul	33.7	százal.		
tót	7.2	“	“	“	“	“	21.2
román	3.6	“	“	“	“	“	27.5
ruthén	0.2	“	“	“	“	“	42.1
horvát-szerb	4.2	“	“	“	“	“	21.9

A magyar ajkúak a városokban a többséget képezik, a mennyiben átlagban a városi népesség több mint két harmada (a fővárosban 55.12 százalék) a magyart vallja anyanyelvének.

Mindez adatok világosan a mellett tanúskodnak, hogy hazánk államszerző és államalkotó eleme a szám szerint is igen kedvező arányokat mutat föl. Különösen kitűnik az, ha ez eredményeket az Ausztriában lakó nemzetiségek számarányával összehasonlítjuk, mint ez a társalgási nyelv alapján megállapított. Volt Ausztriában az 1880-ki népszámlálás szerint

német	36.75	százalék
cseh-morva-tót	23.77	“
lengyel	14.86	“
ruthén	12.81	“
szlovén	5.23	“
szerb-horvát	2.58	“
olasz-latin	3.07	“

Ez adatok, összehasonlítva hazánk viszonyaival, kettőt mutatnak; először azt, hogy a magyar nemzetiség sokkal erősebb számarányban van képviselve, mint Lajtán túl a német, és hogy nálunk a többi néptörzsek sokkal kisebb csoportokra oszlanak szét, mint Ausztriában, hol igen tekintélyes számarányokban szerepelnek.

Végre legyen szabad még azoknak számát is kimutatni, kik nálunk egynél több nyelv ismeretével bírnak. Ezeknek száma tett

a magyar ajkúak között	18.2	százalékot	
a német	“	“	38.0
a tót	“	“	14.5
a román	“	“	7.9
a ruthén	“	“	10.5
a horv.-szerb	“	“	25.1

“ stb.

Legkedvezőbbek az ebbeli viszonyok tehát a német lakoságnál.

A népszámlálás nálunk igen érdekes adatokat szolgáltat a népesség műveltségi fokának megítélésére is. A hét éven fölüli népesség között a sem írni, sem olvasni tudók száma tett

férfiak között	41.14	százalékot
nők	50.16	"
átlagban	45.74	"

Az arány 1870 óta meglehetősen javult; akkor ugyanis a sem írni, sem olvasni tudók száma 53.81 százalékot tett, és pedig férfiak között 49.53 százalékot, nők között 58.03 százalékot.

Közgazdasági szempontból legnagyobb fontossággal bír a foglalkozások statisztikája. Az erre vonatkozó adatok még nincsenek közzétéve. De az országos statisztikai hivatal főnökének szívésségéből a következő adatokat közölhetjük:

	1880-ban	1870-ben
a föld- és erdőmívelés képviselőire esett	26.74	32.57
a bányászat és kohászat	" "	0.17 0.36
az ipar	" "	5.25 4.50
a kereskedelem és forgalom képviselőire esett	1.19	0.92
a személyes testi szolgáltatások	" "	9.96 8.17
a " szellemi " " "	0.83	0.76

Ez adatokban mindenk előtt föltűnik a földműveléssel foglalkozók számának jelentékeny csökkenése, melynek okait tovább fürkészni a statisztika és nemzetgazdaságtan föladata; esetleg e szám gazdasági bajaink igen erős megvilágítását nyújtja. A bányászatnál és kohászatnál is csökkenés tapasztalható. Ellenben ipar, kereskedelem és forgalom emelkedést mutatnak; hasonlóképen a személyes szolgáltatások is.

Ausztriában a fő foglalkozások következő arányokban szerepelnek:

mezőgazdaság	29.8	százalék
ipar és bányászat	12.2	"
kereskedelem és forgalom	1.9	"
szellemi szolgáltatások	1.6	"

A népszámlálás nálunk utolsó ízben, úgy mint 1870-ben egyes házi állatok számlálásával köttetett össze és ez által együtal módot nyújt nekünk egy igen fontos foglalkozás viszonyaival

megismerkedni. Azonban a fölvétel ezúttal sokkal korlátoltabb volt: a szarvasmarhára, a juhállományra (és kecskékre) szorítkozott. Mindkét tekintetben a fölvétel csak megerősíti azt, a mi évek óta gazdáink és közgazdáink panaszát képezi, tudniillik az állattenyésztés e két ágának kedvezőtlen alakulását. Tudjuk, hogy még éghajlati körülmények is bizonyos akadályokat gördítenek e fontos értékforrások fölhasználása és fejlesztése tekintetében. De ez okok egyedül nem magyarázhatják azon jelenséget, mely szerint e termelési ágakban hanyatlást találunk. E hanyatlás a következő számokból világosan kiderül. Volt szarvasmarha összesen

1870-ben 4.599,946 darab

1880-ban 4.597,543 „

A csökkenés magában véve nem jelentékeny, de ha szem előtt tartjuk azt, hogy már 1857-től 1870-re nagyobb mérvű csökkenés mutatkozott, hogy továbbá az utolsó korszakban gabonatermelésünk kedvezőtlen alakulása és kedvezőtlen kilátásai a gazdaságnak és a gazdasági ágaknak észszerűbb berendezéséhez és csoportosításához vezethettek volna, már azon körülmény, hogy nem tapasztalunk haladást, eléggé komoly. Hogy ily körülmények mellett gazdasági viszonyaink szomorú képet mutatnak föl, nagyon érthető; hiszen napról-napra hallhatjuk észszerűbben gazdálkodó földbirtokosainktól, hogy csak az állattenyésztésnek köszönik fönmaradásukat és az általok elért kedvezőbb eredményeket.

Azon körülmény is figyelmet érdemel, hogy a szarvasmarha-állományban tapasztalt csökkenés épen a hazai, magyar fajra esik, melynél a csökkenés 366,678; e faj majdnem tíz százalékkal csökkent 1870-hez képest. Minthogy e faj különösen mind kiválóan kitartó munkaállat jön tekintetbe és a mezőgazdaságban oly szolgálatot tesz, melyet semmi más faj nem teljesíthet, e körülmény még általános gazdasági viszonyainkra is rossz világot vet, bár igaz, hogy e hiány valószínűleg részben a lovaknak nagyobb igénybe vétele által pótoltatik. Az idegen színes fajnál szaporodás mutatkozik, és pedig 232,424 darabbal; a szaporodás oroszlánrésze a tehenekre esik, bizonyítéka annak, hogy az utolsó korszakban a tejgazdaság is nálunk mindinkább kezd gyökeret verni.

Ha már a marhatenyésztés kedvezőtlen arányt mutat, úgy még inkább áll az a juhtenyésztésről. E tenyésztési ág,

mely különösen e század első tizedeiben gazdáinknak kincses bányája volt és a mely gazdaságunk egyik fő erejét képezi, még nagyobb mérvű hanyatlást mutat. Míg

1870-ben 14.289,130 juh számláltatott, addig

1880-ban 9.252,123.

A csökkenés nem kevesebb, mint 5.037,007 darab. E csökkenés egészen a közönséges fajokra esik; a közönséges juhoknak száma tett ugyanis

1870-ben 9.785,711

1880-ban 3.218,359.

Az 1870-diki állománynak tehát kétharmada enyészett el! Ha e szám helyes, akkor ez gazdasági viszonyaink kedvezőtlen alakulását kirívó színben tünteti föl és mutatja, hogy különösen a kisebb parasztgazdáink, kik kiválóan e tenyésztési ággal foglalkoztak, azt egészen föláldozták, vagy szegénységök őket attól megfosztotta. Főoka e jelenségnek azon ismert körülmény, hogy legelőink nagy része feltöretett; valamint az is, hogy a gyapjú ára kedvezőtlenebbül alakult. E szomorú ténnyel szemben némi vigaszt találhatunk abban, hogy a nemesített juhok száma nálunk jelentékeny szaporodást mutat, és pedig volt

1870-ben 4.503,419

1880-ban 6.033,764.

Míg nálunk a szarvasmarha-tenyésztés határozottan hanyatlásban van, addig Ausztriában, hol 1857-től 1870-ig ép úgy, mint nálunk, csökkenés volt, kedvező haladást tanúsított. A marhalétszám ugyanis 1870-től 1880-ig 15·61 százalékkal emelkedett; ellenben a juhállomány ott is csökkent, de csak 23·57 százalékkal, holott nálunk a csökkenés 35·7 százalékot tesz.

És most fejezzük be e rövid jegyzeteket hazánk viszonyairól, a mint ezek a népszámlálás világánál mutatkoznak. A képnek igen kevés örvendeztető része van, többnyire szürkében szürkén tűnnek föl általános populationistikai viszonyaink. Csak két ponton látunk haladást; haladtunk kétségbe vonhatatlanul szellemi tekintetben és haladtunk az államalkotó elem erősítésében. Valósítsuk a költő szavát, mely szerint a szellem az, mely a testet építi, és iparkodjunk minden erővel és lankadatlan kitartással oda, hogy népességi mérlegünk minden kedvezőtlen tételét javítsuk.

FÖLDES BÉLA.

HARMINCZ ÉV MŰLVA.

Nem! a szépség nem mulandó,
Szint habár cserélhet.
— Szénfekete szép hajadból
Szebb, ezüstfehér lett.

Homlokodnak halványságán
Mintha még a régi
Hajnalpir mosolyát látnám
Alkonyfényben égni.

Lángszemedből az a fáklya
Hamvadóba hullt tán?
Szelidebben ég csak lángja,
Gyilkos tüze múltán.

Két ajakad felvont ívén
Függe boldogságom.
Egykor Éroszénak hívém,
Iriszé, 'most látom.

Vér csepegett akkor róla,
Szivem omló vére;
S most, hogy életem hajója
Boldog révbe ére:

Mint szivárvány íve tün föl
— Felhő nem takarva —
S emlékeztet, múlt időmből,
Elzugott viharra.

Minden, minden szebb ma rajtad!
 Oly csodálva nézlek.
 Hajad, arczod, szemed, ajkad:
 Büvölet, ígézet!

Szerelmünk is — mely könyeknél
 Mást nekünk nem szerze —
 A mint emlékembe felkél
 S vissz'érzem egy perczre:

Hő rokonszenv, hű barátság
 Váltva szenvedelmét,
 Kor lehütve lángolását,
 Ma egy nyájas emlék.

Tiszta szinméz, melybe' méhnek
 Nem maradt fulánkja,
 Éjben halk zenéjű ének,
 Távol égés lángja.

Dalom is ma csalogánydal,
 Páromé egészen;
 S mig te játszol unokáddal:
 Én mosolygva nézem.

SZÁSZ KÁROLY.

A HÁZASSÁGTÖRŐ.

«A házasságtörő szeme a homályra vigyáz, és
 szól: Szem nem lát engem, és befödi orczá-
 ját, mert a világosság reá nézve halál.»

Jób, XXIV. 15—17.

I.

«Myrrhától illatos lágy nyoszolyám,
 S Egyiptom szőnyege szobám falán
 Palmyra narduszát árasztja szét.
 Nézd homlokomra gyöngyeket fűzék;

Jöjj, kedvesem, ringass gyönyörbe el,
 Mig a nap áldozatra híva kel.
 Férjem ma nincs körünkben, jöjj tehát,
 Az éjnek élve, üdve vár reád ;
 Nagy útra indult ő. — Suttogja hön
 A sik, narancsfa-árnyalt háztetőn
 Egy ifju nő, s szerelmes kar mutat
 Sürgő hivének elrejtett utat,
 Ki áthalad a czedrus küszöbön,
 S gyorsan lehull rá titkos zárja fönn,
 S a fal cyprusai hallják szavát :
 «E tiszta szem varázsa köt le hát,
 E homlok, szép mint völgyi liliom.
 Mily édes rózsa nyílik ajkadon !
 Édes szavad, szerelmed édesebb :
 Oh tedd le e dísz, fényes ékedet ! . . . .
 — Nem ; csak e harmatot szárítom én fel,
 Melylyel szögfürtidet az éj lépé el,
 Hisz érettem fagyasztá homlokod !
 — De szívem ég, s hozzád e hév hozott.
 Veled vagyok hát, szépek szépe, végre !
 Mit a kegyetlen éj s ezer veszélye,
 Ha, mely karomban reszket csendesen,
 Édes gyümölcsessel vár a szerelem !
 — Igen . . . De mit jelent e szó, e léptek ?
 — Áron fia kiált imát a népnek.
 Hogyan ! te sápadsz ! Oh a csók tüze
 Lehet szerelmünk balzsama csupán,
 Ez üzze el a rémet, s kösse le
 A zord tilalmat ajkad bíborán ! . . . »
 Nincs semmi zaj tovább, s enyészve lobban
 Az éji lámpa halkán, elhagyottan.

II.

Midőn a sik mezőn, s a szent hegyek
 Olajligetjén a kelő nap ég ;
 S a sivatag adóját hozva meg
 Lassan haladnak a poros tevék ;

S a pásztor sátra lepleit kitarva,
 Az ég biborba tűnő csillagára
 Néz, költi népét s zengő szóval a
 Napot köszönti s Istenét dala :
 A csábító bűnén örülve fut,
 Kerülve áldozatját és a bűt.
 Magában ül az, arcza halovány,
 Szívfurdalása sápad homlokán ;
 Bűnrészesét, az éjt lekötni vágya,
 És első ostora a menny koránya :
 Egyszerre látja most bűnét s helyét,
 Bámult magán s Istenben kétkedék.
 Kulcsolt kezekkel, mozdulatlanul,
 Némán mered a rejtek ajtajára,
 Mint egy halott, s hogy él, a könnyek árja
 Mutatja csak, mely kint mutatva hull.
 Így látta a merész nőt Sodoma,
 Kit sujtva ért az Ur tüzzápora,
 Mely két gyűlölt népet vesz lángözönbe,
 Fénypalotáit mérges árba döntve :
 Az ég tilalma ellen látni vágyott,
 Hol gyermekelte telt le, a világot,
 Vagy tán a büszke szívnek engedett,
 Hogy az egek nagy titkát lesse meg :
 S im lábait a föld lekötve tartja,
 Hideg szobor alatt halványul arcza —
 S a jámbor agg halad Segor felé,
 S nem hallja lépteit, ha figyelé.

Ily halthideg a hűtlen ifju nő.
 S kié e gyermek, ki elébe jő ?
 A könnyet látva sír, s a reggeli
 Szülői csókot kérni nem meri.
 Inogva lépdél és remegve, félve
 Simúl a nedves arcz anyjára végre ; —
 E csók oly édes ! — hön kívánja ajka,
 De gyermekében férje elriasztja :
 E szent falak között, ez ágy előtt,
 Hol még a szent nász titka lengi őt

Körül, s hol vétett bűnös vágyra kelve,
 Pirulva ébred az anya szerelme.
 E zord helyen félnek lehajlani
 A tiszta ajkra vétkes ajkai.
 Beszélni vágy, de hangja tompa, néma,
 Még ki sem ejté s elhangzott alélva,
 S az elhaló szót sóhaj követé,
 Bús, mint a sírba hajló életé.
 És eltaszítja gyermekét, — szíveben
 Örjítve árad el a bű, a szégyen!
 Lakába indul, de lehull, elájul —
 Mint egy fehér szobor talapzatárul.

III.

Tyrus felől egy útast láttanak
 Közelgni e napon a várfalak.
 Kincset mutat lova, kísérete.
 Meghajtva, lassan hordják mind a terhet,
 A csikos öszvér, melyet lánca kerget,
 S a hajtók által rémitett teve.
 Tizenkét szolgál meg selyem- s biborban
 A gyalogúton naptól lankadottan,
 S urok szól: «Sephoram most várva várja
 Férfját, jön-e? kinéz a láthatárra;
 Zokogva mond: «Mily messze vagy te még,
 «Pedig a síkon aranyos nap ég,
 «És mégse' látlak Tyrus ösvenyén!»
 Aztán epedve jő, fut majd elem,
 S én szólok: «Im lásd, örvendj, kedvesem!
 Tied e kincs, bibor, e lány selyem,
 E drága ambra, puha szőnyegek,
 Ezüst-tükör, melyért epedt szemed».
 Szólt és sietve, vígan ment tovább
 A szent Siont gyűrűző úton át.

IV.

És Juda népe gyűlt az ünnepekre,
 Nagy zajjal a templom felé sietve.
 Az ifjak, aggok, bús nők, gyermekek,
 Sok könnyet hozva s hosszú bánatot;
 Kit titkos bú emészt, a reszketeg
 Bénák, szegény, kiáltozó vakok,
 A kivetett bélpoklos, föld fekélye,
 Mind elvett kinjok titkait mesélve,
 Az Ur elé imádva hullanak.
 S ő, a szegények kínszülött királya,
 Bö kézzel osztja szét csodáit, áldva
 Erednek ajkiról szent jós-szavak.
 Bút, bajt megoszt az ember életében,
 Hisz a szegényekért jött, s élt szegényen. —
 És néhány egyszerű, de ihlete
 Növelte bölcs tanítvány megy vele,
 S merengő homlokára égi láng
 Füződik fényes korona gyanánt.

Szétszórt hajánál dühhel vonszol egy
 Nöt a kegyetlen, ordító tömeg.
 Égő szeme a mennyre esdve néz,
 És gyöngé karja lánczoktól nehéz.
 Isten Fiához tart a nép vad árja,
 S tévelyre lesve, sérelemre várva
 Szól egy irástudó: «Im mesterünk,
 Itélj e szörnyen bűnös nő felett,
 Rút házasságtörésen éretett —
 Mózes törvénye mit mond? mit tegyünk?»
 S a hűtelen nő vár; siró szemét
 Egy más szemet keresve hordja szét.
 S követ ragad a vérengző tömeg: •
 «Ez itt a násztörő!» dühöngenek,
 «Követ reá! büntársa már nem él!»
 És sír a nő. — De a bíró itél:
 «Az dobja rá először a követ
 Közöletek, ki még nem vétkezett.»

Szól s elvonul. — E szókra csendesen
 Oszol az ingatag zsidók csoportja ;
 S ő titkos újjal ír a könnyű porba,
 S e nyelv az emberésznek idegen.
 A menny emlékei e szent jelek . . .
 S fölnéz, s mind elhagyák már a helyet. —

ALFRED DE VIGNY után *franciából*

PERÉNYI ISTVÁN.

A BÉCSI SZALONRÓL.

Második és utolsó közlemény. *)

Német festészet. — Ausztria, Magyarország. — Kisebb népek.

Mintha a nagy urak lakhelyéről sűrűn lakott szerény munkás negyedbe tévednénk, körülbelül ilyen az első benyomás, mikor a francziák terméből a németek osztályába lépünk. A falak tele vannak aggatva apró képek sokaságával, nincsenek szembetünön uralkodó nagy vásznak, sehol sem nyerünk általános nagy benyomásokat. Űgyes berendezésnek mondták, hogy a németek nagy termők közepét falakkal apró cabinetekre osztották. Aligha nem kényszerűségből tették, mert a szoba nagysága igenis erős ellentét lett volna a sok mikroszkopikus színpalhoz ! Külsőségek ezek, de oly jelenségek, melyek szorosban kapcsolatban vannak fontosabb mozzanatokkal. Nyilván nem az volt itt a törekvés a mi a francziáknál. Nem arra gondoltak, hogy a német nemzeti művészetet pompával, nagyszerűséggel mutassák be a világnak ; épen csak az volt a döntő, hogy mennel több festőnek juttassanak akár minő piczike tért. És talán e partikularistikus igazságszolgáltatás a fő oka, a miért oly végtelen kevés helyök jutott a historiai képeknek. Van egy pár, de ezek az egész összeségben annyira elvesznek, hogy keresve kell keresnünk a sok genrekép közt, melyeken nagyságban alig tesznek túl. Hol van a nagy művészet e tárlaton? Pedig van, látjuk Berlinben az új muzeumban, látjuk Münchenben az új pinakothékában, Lipeseben és

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 67-ik számában.

Frankfurtban es láttuk 1873-ban Bécsben. Első tapasztalásunk tehát, hogy itt Németországon az apró érdekek fontosabbak, mint a nagyok.

Más tapasztalásra teszünk szert, ha a falakon végig járva szemünket a pár száz képből a német művészet nemzeti jellemét kívánjuk fölismerni. Egyet rögtön észlelünk, hogy a művészeti nagy központ hiányzik; és ha folytatjuk a vizsgálatot és a híres művészeti iskolákban, a düsseldorfi, müncheni, berlini mesterek csoportjaiban keressük az egyeztető rokonságokat, itt is csak külsőleg kapcsolatos conglomeratumokat lelünk. Ez «iskolák» nem iskolák a régi értelemben, alig lehet néha egy-egy kiváló mester és tanítványai közt stylusbeli kapcsolatot találni. A művészeti nevelés Németországon egyes művészeket igen, de nem iskolákat teremtett. Még egy-egy hatalmasan kimagasló mesternek, mint Pilotynak is, alig látszik már nyoma utódaiban — majdnem azt lehetne mondani, hogy a hány ember, annyi stylus.

Mégis egészeben más, a mit e néhány száz ember festett, mint a mit francia társai a szomszédban állítottak ki. Itt vérengző emberek nincsenek! A legpathetikusabb művészek is, mint Max (*Az orléáni szüz a máglyán*), vagy Piloty (*Seni Wallenstein holt teste előtt*, *A girondiak*), a tragikumot inkább sejtetik mint mutatják. És a midőn megessik, hogy egyszer vér folyik, akkor kocsmái verekedés alkalmából történik (Knaus) — ott sem halálos kimenetellel. Megriad ugyan a muzsikusok és asszonyok kara és megengedjük, hogy ijedtségök őszinte, de az egyszerű durvaságtól mi többiek érdeklődés nélkül elfordulunk.

Sehol erős nagy szenvedélyt nem látunk, se a hetvenes nagy háborúnak, se az erős nemzeti emelkedésnek, se a socialistikus és politikai nagy küzdelmeknek semmi nyoma a német művészek békés természetű köztársaságában. A nemzet napirendje nem érinti körüket. Ez a szalon, a képek tárgyait illetve, húsz évvel előbb vagy utóbb ép oly aktuális volna, mint most. Népek csak igen lassan változtatják természetöket, itt pedig majd mindenütt a német élet állandó rég ismert vonásai tűnnek elénk. Ilyen a korlátolt látkör, az apróságokról való fontoskodó gondoskodás, ártatlan kedélyesség és naivság, költői hajlam, mely a rúttól idegenkedik és más egyéb inkább kedélybeli mint észbeli jelességek. Így terem

azután az életképek sokasága és a mikor historiai tárgyig kívánnak emelkedni, például Lindenschmit (*Luther Augsburgban 1518*) vagy Knille (*Sorbonnei vita*) akkor is genreszerű a fölfogásuk. Ez a szellem lengi át az egész termet. Elég volna két fő képviselőjét megnevezni, kiknek képei majdnem programmszerűek: Grütznér *Borkóstolása* és Gabl *Sörös pinczéje*; — mindkét művész müncheni. Feltűnést keltett és nagy bámulat tárgya volt Leibl képe *A templomban*. Három rüt és bornirt arczú parasztnő, templomi zsámolyon egymás mellett térdepel és ajtatosságba vannak merülve. A családi typusról sejtethjük, hogy a nagyanya, unoka, leány térdepel egymás mellett. A három alak majdnem három negyed életnagyságú és képzelhető a hatás, melyet a művész kelt, midőn a válogatott rütszerű nőket mikroszkopikus gondal élethíven élénk állítja. Élethűségét még a csoportosításra is átvitte, ferdén egymás mellé rakta, a miként a templomban látta. És e szellemtelen tárgy és szellemtelen modor nagy hangon elismerésünket követeli. Mennyivel szivesebben adózunk vele a Vautier (*Táncz közben pihenés*) vagy Defregger (*Beronulás tánczra*) parasztjainak. Minő ügyesen tudják compositióikban egyesíteni mindazt, mi e jámbor schwarzwaldi vagy tyrolói népben kedélyes, kedves és vonzó! Ennyi kedélyességet még csak az osztrák németeknél találunk.

Talán még jellemzőbb e tekintetben három idyllkép. Komor fajta idyll a Fritz Kaulbach elmélázó *Lantos leánya*, színben is a tárlat egyik gyöngye. Más fajta idyll a Rómában lakó fiatal Wünnenberg elegáns kis képe. Római templomka oszlopos tornáczából a csöndes fák árnyékába lepett a hófehérbe öltözött Vestaszüz; nyugodt, elégedett öröm honol arczán, mikor a bizalmasan feléje röpülő galamboknak nyújtja az eleséget. Csupa illat, csupa költészet az egész jelenet, minőt csak Tivoli környékén gondolhat ki derült kedélyű, finom képzelmű fiatal művész. Weishaupt idyllje fekete szemű barna leányka, ki borúlt tájon elmerengve áll az erdő szélén. Ugyanez a német kedélyvilág nyilvánul az előszeretetten «csendélet»-ek iránt.

Minő kedvvel keresi föl Jutz a «ház mögötti» tájt, hol a sok tarka-barka tollas állat a trágyadombon büszkelkedik es mennyi kedélylyel festi Brendel juhait!

A «kedélyesség»-nek majdnem teljes hiánya a francziák-

nál és annak túlnyomó volta a németeknél tehát egyik sarkalatos különbség köztök nemcsak az életben, hanem a művészetben is. És ez talán a főök, a miért a németeken kevésbbé látszik meg az elvadulás, melynek jelei a románoknál félreismerhetetlenek.

Közelébb járnak egymáshoz az arcképezésben és tájfestésben, bár ezekben is rendszerint valamivel eszményibb a németek fölfogása. A tárlat fénypontja Lenbach *Bismark képe*; vannak még tőle gyermek arcképek, családkép és arcképvázlat. E három Lenbach legutóbbi modorában, a régi velenzieteket utánzó színezéssel van dolgozva. Sok erő van Richter két arcképében. Kivüle Berlinből még Meyerheim és Græf, Dresdából Grosse, Münchenből Wagnmüller és Kaulbach küldtek arcképeket.

A tájfestők aránylag kevesebb számmal jelentek meg. A jelesek közül jöttek Gude (*Norveg part*), Carl Ludvig (*Gotthard-szoros*), Oswald Achenbach (*Nápolyi kép*). — Tengeri képeket küldött Andreas Achenbach.

A mi a francziával szemben a belga, körülbelül az a német művészet mellett az osztrák. Van is, nincs is. Volt a korábbi nemzedékben tekintélyes művészi iskolájok, a Rahlfele, vannak a jelenben is minden téren kitünő mestereik, de osztrák nemzeti művészet nincs.

Az osztrák tárlatnak különben ugyanaz a hiánya, a mi a németnek, nem látunk historiai művészetet, csakhogy itt szűkebb a tér, több a helyiség, mindenütt szűk a látkör, a természet-nagyságú arcképek elég érvényre jutnak, a hiány nem oly szembetünő.

L'Allemand műve *Dampierre vérteseinek bevonulása a Burgba* volna hivatva a nagy historiat képviselni. Szerencsére egy kisebb terem oldalán nyert helyet, a hol nagyobb distantiák nincsenek; friss, élénk katonai genrekép, de a mi e képen történik, mégis csak inkább parádé. Ha fontos is, a mi történik, a művész nem bírt bennünket róla meggyőzni.

Valóban történeti momentumot örökít meg a Romako képe: *Tegetthoff a lissai csatában*, abban a perczen, mikor neki ront a Rè d'Italiának. Mindössze pár alak áll szemközt, a lissai hős és néhány tengerésziszt a magasban, se hajó, se semmi más, csak alúl emberfölötti erőfeszítéssel a hengerkeréknél örülten munkálkodó matrózok, minden egyéb füst,

melyet a majdnem túlfeszített gőzerővel dolgozó gép reájok hányt. Ki van adva a parancs, a következő percz hozza az óriási katasztrófát. A helyzet iszonyú és Tegetthoff démoni alakja mégis nyugodtan ott áll és csak éles szűrő szeme árulja el az ördögi iróniat, melylyel népe örült ijedelmét nezi. A kép karrikatura, mert egy képzelmi percz valóságát túlhajtott, túlerős vonásokban törekedett vásznán megállandósítani. Képe remületet okoz — de ez csak az első benyomás; tartósabb nézés után furcsa, grotesk a hatása.

Romako furcsa ötletével sikeresen versenyzett az osztrák tárlatban Makart különczködő kedvében keletkezett *Sarah Bernadtja*. A híres művésznőt fölhasználta a sárga színlejtő tanulmányozására. A sok gonosz megjegyzés miatt és talán mert a különczködés furcsa voltát belátta, visszavonta képét. A képek, melyek ott maradtak, *Kleopatra*, *Velencei nő*, *Zichy Edmund gróf arczképe*, szintén nem tartoznak elsőrangú művei közé. Mindent fölálldoz a színhatásnak és arczképei talán már ezért sem valók, jellemzők.

Canonnak, a bécsiek másik híres arczképfestőjének is van egy sajátága, mely megkapó hatásának útját állja. Fölvette a megsötétült velencei képek aranyos barna tonusát és abba mártja minden alakját. Ilyen a Natalia szerb királyné természetnagyságú alakja, ilyen a színezés a Dubszky grófné arczképén is.

Angeli talán a legkiválóbb bécsi arczkép festő. *Női portraitja* a nagyobb terem közepén az osztrák tárlat gyöngye. Legfőbb ereje úgy látszik a lelki kifejezés gondos megfigyelése, és könnyed, de hű ábrázolása. A kik édeskesnek találják ezt a képet, nézzék a túlsó teremben Manteuffelt; a vén, harczedzett katonában nincs édesség, de van benne jellem és erő. Rjúka ügyességgel tudja e művész mindenkor tárgyához alkalmazni előadási modorát.

Az arczképek jelessége magasra emeli az osztrák tárlat színvonalát, nélkülök fölötte igénytelennek látszanék.

A tájképek közül legkedvesebb Schindlernek négy kis képe *Kert*, *A távolban*, *Parasztkert*, *Várfa környéke*. Megnyerő vidor apróságok, melyek látásán nem tudjuk mi hat meg oly kellemesen, a behizelgő élénk színlejtő, a táj derültsége vagy a páratlan gond és előszeretet, melyet a költői érzelmű művész tárgyára fordít. Zilált modern kedélyünk majdnem édeskesnek találja Schindler esetét.

Schindler szellemi rokona Charlemont a csendeletben, melyet most a tájfestéssel együtt a nők is annyira fölkaptak Ausztriában. Meglepő a női festők nagy száma az osztrák tárlatban, kevés kivétellel az állhat rólok, hogy több kedvel mint tehetséggel vannak megáldva.

Az osztrákok földszinti szobáiban az aquarellfestés néhány gyöngye a két Alttól és Pöningertől föntartják a bécsi aquarellisták régi jó hírét.

Ha az osztrák tárlat összehatásáról adunk magunknak számot és 1873-ra gondolunk, úgy tűnik föl, mintha kevesebb volna a jeles tehetség mint akkor; de valójában tévedünk, mert a kitünő művészek egész sora, különösen a lengyelek, mind távol maradtak és a mi van, az sem legjava annak, a mivel a bécsi festők kiállhattak volna a világ elé.

Talán szerencsénk ez nekünk magyaroknak, kik az osztrákok tőzsomszédságában ugyanabban a fogyatkozásban szenvedünk.

A mi festőink túlnyomó része nem vette igen komolyan a bécsi tárlatot. Csak kevesen erőlködtek, többen semmit sem küldtek, némelyekért a nemzeti múzeum képtárának kellett régibb képekkel síkra szállani. Ha csak e mostani tárlatunk után ítélne meg bennünket a világ, magasra törő aspirációinkról nem kielégítő benyomást nyerne. Nagy hátrányunk volt a szűk helyiség is. Nem tekintve azt, hogy lehetne-e a meglévő festmények közül egyikét-másikát kedvezőbben elhelyezni, tény, hogy e szűk téren nagy művészet nem igen jutna érvényre. Magában véve nem is nagy baj, hogy Lotz két ismert Kapisztrán-kartonja innen kiszorult; ott, a hová került, az előcsarnokban, a felhomály árt nekik, itt meg a distantia rövidsége lett volna hátrányukra. Hasonló sorsra került Mészöly nagy balatoni képe (*Vadászat a Balaton mellett*). Ez legszebb tájképeink egyike. Csak azt kell sajnálni, hogy a sok vadász merev photographiai hűségű csoportja a tájkep közepén, oly annyira megrontja a költői összehatást.

A teremben három kép lepi meg leginkább az idegen nézőket: a Benczúr *Bacchansnöje*, Gyárfás *Istenítélete* és Valentiny nagy cigányképe: *Az utolsó kívánság*. Talán leginkább ezek miatt tolnak ide az osztrák osztályból. Azt találják, hogy itt kisebb téren több a meglepő, érdekes újdonság, mint a szomszédoknál. Makart után is bámulják kitünő koloris-

tánkat Benczúrt és meglepi őket a fiatal Gyárfás idegenszerű tárgyú műve. Tartalmát ugyan föl nem fogják, legkevésbbé tudják mi történik a jobbfelöli távoli háttéren; de a leány örültségét, az ajtó előtt álló vénasszonyok, gyermekek psychológiáját nagyon megkapónak találják. Az *Utolsó kívánság*-ban sem értik a cselekvényt, nem is nagyon dicsérik compositióját, de hat az idegenekre a vén cigány természetihíven festett eredeti alakja.

Munkácsy *Ujonzozása* és *Művész dolgozója* nem elégíti ki azokat, kik kíváncsiak a híres Krisztuskép mesterére. Kár volt ki nem tenni a lajstromban a gyöngébb közönség kedvéért, hogy az egyes képek mikor készültek.

Temple *Kortés gyűlöse* és Than Hunyady-képe inkább magyarnak való mint az idegen földinek. Előbbiben az élénkséget, utóbbiban a színek melegségét méltányolják, de a mi mindegyikben fő, előbbiben a magyar politikai élet, utóbbiban a historiai jelenet fontossága rejtely előttök.

Véletlenség-e vagy szándékosan történt, hogy arczképet egyet sem küldtek festőink? Erősebbek vagyunk tájkép dolgában. Van két oly történeti tájképünk, melyhez képest a szomszédos osztrák tárlatban hiában keresnénk hasonlót.

Mind a kettőt itthon jól ismerjük. Egyik Feszty Árpád megható, komor *Golqathája*. Szembetűnő helyen van, jó világításban; magára vonja a látogatók figyelmét nagyon és a fölfogás eredetisége hosszasan lekötve tartja. A másik Ligeti *Bethlehemje*. Derült nyugalomával, klassicus lineáival, vonzó meleg színezésével mindenben ellentét az új irány tehetséges képviselőivel; kár, hogy rossz helyen van, alig élvezhető, hatása majdnem kárba vész.

Feszty képével legrokonabb a boldogult Paál két kis múzeumi képe; szélesen kezelt hangulatfestések francziák módja szerint. Ligetihez, mint ugyanegy iskola híve, Markó András áll legközelebb, olasz tájképével. Spányi *Tiszai tája*, Mészöly két kisebb piaczképe, Tölgyessy *Idyllje*, Telepy *Barszentantali kis tája*, örvendetes hazai jelenségek. Ha tömegeesen fogják majd hazai tájainkat fölkeresni művészeink, talán megerjük még, hogy a magyar tájkép ép oly híres speciálitása lesz a világ művészetének, mint akár a hajdani hollandi.

Eddig csak a magyar cigány és a magyar ló birt világszerte érvényre emelkedni. Egyikben sincs hiány a magyar

szobában. Czigányainkat a terem elején láttuk, tulsó végét megfelelőleg három lókép foglalja el. Egy csomóba került itt Wagner *Mazepája*, *Debreczeni ménese* és Lotz *Kisbéri ménese*. Mind a három mestermű. Csak az első újabb keletű, a másik kettő már nem új. Laikus is látja, hogy már kezdik színöket veszteni. Reájok férne egy kis fölfrissítés.

Harmadik állatfestőnk Pálik Béla; idyllikus *Lúd-családja* a tárlat legigénytelenebb, s egyuttal legkedvesebb alkotásai közé tartozik. Mindkét oknál fogva ellenkezője Zichy Mihály bor-allegoriájának (*A bor jó és rossz hatásai*), mely igényteljesen oktat, de nem melegít. Felőtt emberek is tanulnak ugyan, de morális tanításoktól irtóznak. Még Zichy mesteri rajza sem bírja őket reá, hogy megálljanak és megleckkésztesék magokat.

Elosonnak mellette a svédek kis szobájába, mely szomszédunkban van; oda vonzza őket Hellquist érdekes nagy történeti képe: *Atterdag király fosztogatja Wisby városát* (1361). A közpiaczon, trónján ül a zsarnok hódító, előtte áll a három nagy bődöny, melybe a város lakói töltik kincses táraikat. Zord katonái hajtják őket reá. Búsuló asszonyok, komor férfiak jönnek, mennek, álldogálnak, gyerekek bámészkodnak, előtérben, háttérben mindenütt csoportok, csupa mozgás, nyugtalanság az egész kép. A fiatal festő Münchenben tanul. Valamelyik német detail festőtől tanulhatta el azt a végtelen aprólékos gondot, mely igen jellemzővé teszi ugyan minden egyes alakját és minden alárendelt részletet is korhíven, pontosan előad, de reá mondhatjuk, hogy a sok fától az erdő eltűnt előtte. Képe némely gondos ó német festményekre emlékeztet, melyekben a compositio széjjelesik és a túlnyomó részletességtől kárba megy az egységes hatás. Van még tájkép Hellquisttól, arczkép Rosen gróftól, életkép Nordenbergtől és csendelet Sternbergtől. A svéd művészek többnyire német iskolákban kapják utolsó irányukat. Ép úgy szomszédai a norvégek. Az öreg Gude és számos tanítványa Morsen, Müller, Dahl, Ulfstén, Niessen, Sinding és mások Münchenben vagy Düsseldorfban végezték tanulmányait. Tárlatuk számra ugyan gyöngé, de különösen a tájképi irányban határozott tehetségeik vannak.

A kisebb nemzetek közül csak Hollandiában és Dánországon látszik a művészet önállóan, sajátosan fejlődni. Amott

a régi mesterekhez fűződnek az összes műhagyományok. Bosboon Israels, Kate Hermann, Røelofs, Verveer, Springer oly elsőrangú művészek, kik mindenkép méltók elődeikhez. A bécsi 1873-dik évi tárlaton nagy dicsőséget arattak velök lontársaik. Nélkülök is elég tisztességes a mostani tárlat. Nem tudom szándékosan történt-e, hogy az olaszokkal tették egy terembe. Bizonyos, hogy az alapos, komoly törekvés és a frivol fölülletesség alig lehet szembeszökőbb mint e helyütt, hol két dicső múlttal bíró művésznép áll egymással szemben a két falon.

A dánok egészen más természetűek mint a hollandusok. A sok piczike genrekép híven ábrázolja egész jellemöket, módjukat. Hegyes ecsettel raknak vászonra egy-egy humoros helyzetet, epigrammatikus rövidséggel föltüntetik egy-egy jelenet forduló pontját; művészeiknek is ugyanaz a sima, finom, meggondolt modor sajátóságuk, mely szellemes, de nem mélyre menő; nagy problémák nem igen bántják. Csak egy nagyobb historiájuk van, Blochtól *IV. Keresztély agg kanczellárja halálos ágyánál*. Az apró lelkek nagy festője e nagyobb tárgynál nem bír elég magasra emelkedni.

A kik magokat tengeri vagy tájképekre adják, levetkőztetik e szűkebb fölfogást, Christensen, Kyhn, Niss ügyes képeket adtak. Köztök már olyanok is vannak, kik szeles, modern kezeléssel festenek, míg a korosabbak legtöbnyire a mellett az édeskés modor mellett maradtak, mely évtizedek előtt német akadémiákon dívott.

A dánokkal fejezzük be rövid szemlénket. Egyes elvétett képek, melyeket a többi nemzetek küldtek, nem jöhetnek szóba.

ÉRTESITŐ.

Le roman experimental. Emil Zola. Páris 1882.

Zola úgy találta, hogy a naturalismusnak nincsen kritikai zászlóvivője. Egy ideig Tainebe vetette reményét; ujabban azonban kissé félvállról nézi. Szerinte Taine egészen a könyvtár embere lett; az élettől elfordúl, lelkében is pusztá professor, kit az útczán jártában többé az elrobogó bérkocsi sem érdekel. Ez is mutatja, hogy csak értelme működik, de «szemei csukódnak» s a naturalismus mély jelentőségét megérteni nem bírja. Pedig lobogtatni kell a zászlót. Zola fölkapja s a többi közt egy alapvető értekezésben a naturalismus elméletét fejtegeti.

Eszméről szól, melyet az irodalomnak meg kell valósítania, módszerről, melynek segélyével az eszmét napfényre hozzuk. Azt mondták eddig, hogy az eszme a szép s a mi a szépet megvalósítja, a költői phantasia. Romantikusok agyréme! Így származik világra a szépnék mondott hazugság! így keletkezik a rhetorika tűzjátéka, de nem a genie műve.

A lángész nem a szépet keresi, hanem az igazat. Tehát a kettő közt kérlelhetetlen ellentét forog fön? Kérlelhetetlen; a hazugság és őszinteség ellentéte. A szép nem igaz, az igaz nem szép. Szépről legfőlebb akkor szólhatunk, ha az igaz nagyon csunya. A Macbeth boszorkányai logikájával mondhatjuk, a rút valóság a legszebb valóság. A delirium tremens, az érzékiség elfajulásai, az emberi hitványság példái: — íme a költészet legfőbb tárgyai. De minek költészetről beszélni? Ha tündérmesék írását értjük alatta: ám legyen; egyébként a költészet helyébe a párisi kloakák módszeres tanulmányozását kell tennünk. Mert mi az «erősek, a férfiasak» nemzedékéhez tartozunk, kik a bűztől el nem ájulnak.

Nincs is nevetségesebb, mint az érzékenykedés; asszonyoknak való; s szükségtelenebb, mint a phantasia; mert könnyen humorosakká, satyrikussá, idealistikussá válhatnak s ez mind az igazság rovására történék. A humor, a satyra, a szép ösztöne egy thronusa vesztett æsthetika képzetei; az élet rideg rajza felel meg az igazságnak egyedül. Azért ne is beszéljünk többé muzsáról, ki a hajnal bitorából készíti palástját s kedveltjeire édes mámort, szent örületet bocsát. A muzsa helyébe új uralkodót kell tennünk, a meztelen igazság hirdetőjét. Szerencsére kéznél van egy jeles tudós, az experimentalis módszer mesteri kezelője, Claude Bernard. Ha a regényírónak még ihletre szüksége van, íme a forrás, melyből meríthet. Mózes a sinai hegyen a tízparancsolatot nyújtá át népének: Claude Bernard pedig a regényírók számára teremtette meg a *Kanont* az «orvostanról» írt fejtegetésében.

Álljon itt teljes czíme azon valóban szép könyvnek, mely Zola szerint minden æsthetikát annyira tönkre tesz, mint száz fontos golyó valami rozszant palánkot. Ime: *Introduction a l'étude de la médecine expérimentale*. Képzelem, mennyire csodálkozni fog Claude Bernard, ha majd a limbusban Zolával találkozik. Ez a jelenet szakasztott mása lesz mr. Jourdain jelenetének nyelvmesterével. «Hát a mit én beszélek, az próza? Bámulatos, mióta beszélem pedig nem tanultam!» Hát a mit én írtam az æsthetika? Erre ugyan az én experimentalis módszerem sohasem vezetett volna!

Pedig vaknak kell lenniünk, ha nem látjuk a dolgot. Claude Bernard lándzsát tör a mellett, hogy a kísérleti módszer alkalmazásával az orvostant szigorú tudományos elvekre lehet visszavezetni. Az orvostan nem művészet, a mint rendszeren hiszik, hanem szigorú tudomány.

Hisz ép ez az esetünk.

A regényírás is ilyen művészet, melynek tudományyá kell válnia. Szigorú megfigyelésből kell kiindulnia s kísérleten végződnie. Azután a regény igazságai is keserűek, mint az orvosság. A regény is betegségekkel foglalkozik, mint az orvostan. Szigorúan tudományos következtetés tehát, hogy

a regényírás elvei = az orvostan elveivel . . .

Ennélfogva: mit a jeles experimentator az orvostanról mondott, mindaz a regényírásról is mondható. Ezen kétségbevonhatatlan igazság vezeti Zolát, midőn az olvasónak tanácsolja, hogy a hol Claude Bernard «*médecine expérimentale*»-t mond, tegyük helyébe a «*roman expérimental*»-t és — egy, kettő, három! — a természet-

tudományi értekezésből a legkétségbevonhatatlanabb logikával — æsthetikai kanon lesz.

Ez szóról-szóra megolvasható Zola értekezésében. Hanem uram Istenem! — ez aztán káprázatos. Az a sok «Claude Bernard», «methode experimentale», «science de la vie», «verité scientifique» szörnyen jól hangzik. Így azután könnyen bebizonyítja Zola, hogy a regényírás tudomány, hogy a költői képzeletnek a regényben nincs helye, hogy a regény igazsága a tudomány igazsága, hogy a regényíró is orvos, csakhogy egyes beteg helyett az egész társadalomnak ír recipét. Szóval, hogy

a regény = tudományos étude,
 az író elméje = scalpel,
 a költészet = semmi.

Innen van, hogy Zola az embert beteg állatnak nézi, a világot bonczteremnek, az életet rothadásnak, az emberiség szellemi fejlődését physiologiai functiók játékának.

Ily fölfogással indul útnak az újabb irodalmi «renaissance».

* * *

«Csak a kísérleti orvostudomány, mely ma még dadog, — írja Zola, — adhat határozott képzetet a «litterature experimentale»-ról, mely maga is még csak csírájában van, pusztá dadogás.» Meglepő nyilatkozat Zola részéről, mert harsányabb hangon, fitogtatóbb biztossággal dadogó tudományt még nem hirdettek, mint minővel ő hirdeti. Nem közönséges, de egyoldalú regényírói tehetségéből a kritikusra csak az egyoldalúság származott át és ezen egyoldalúságnál csak azon fortissimo-modor, az a trombitahang feltűnőbb, melylyel nézeteit érvényesíteni törekszik.

Tetszik magának az «erős, a szókimondó» szerepében. Ő nem többé a régi franczia, ki előtt a finomnál, behízeltgőnél, kecsesnél magasabb fogalom nincsen. Nous sommes forts, nous sommes virils — ez jelszava. Gondolatai nem öltik magokra sem a klasszikus tógát, sem a szépség leplét; meztelenek — úgy gondolja — mint maga az igazság. «Je ne veux pas franciser» — írta már Flaubert Sainte-Beuvenek, ki amannál a képzelem s stylus erőszakoskodásai ellen a «grátia» nevében szót emelt. Ime most Zoia, ki Flaubert szavait nyílt útczán harsogtatja, Sainte-Beuveöt a nyeregből kiveti s a «grátiát» a kísérleti æsthetika nevében a földről a hazugságok honába űzi. Terras Astrea reliquit. Az igazság ezentúl csak a boncz-

teremben s az emberi természet rútságában él s csak egy papja van, a naturalistikus regényíró. Csakugyan érdekes volna nyomon kísérni, hogyan sekélyesedik el, mire Zolóhoz ér, az a kritikai mozgalom, melyet Sainte-Beuve kezdett meg. Tainenél már képessé vált arra, hogy különböző népek s idők eszményét megértse s megfejtse. Zolánál azonban szűk elmélet medrébe vész s csak épen arra való, hogy a *L'Assomoir*t s a *Nanát* igazolja.

Hanem a metsző, éles hangnak mindig megvan a maga nagy közönsége. És mikor az az éles hang a legújabb igazságot hirdeti, az egységyedüli igazságot, a természettudományi igazságot, melyben van physika, chemia, physiologia: akkor a siker sem maradhat el.

S olyan dolog még csakugyan nem történt, hogy valaki, mint Zola, az æsthetikát a természettudományok pusztá ágává tegye. «A chemiától a physiologiáig, azután a physiológiától az anthropologiáig és sociologiáig fokozatos a fejlődés. Mindannyia ugyanazon egy úton fekszik. A csúcson van a «roman experimental». Így esik meg azután, hogy Balzac majdnem az egész XIX-ik század fejlődésével fölér, a regény pedig a tudományok koronája lesz. Megint bebizonyul a trivialis igazság: «minden szentnek maga felé hajlik keze». Zola fönnébbi szavaiból mint igazság csak az a nagy ambitio tűnik élénk, mely nélkül jeles író el nem lehet s mely Zolát is öszintén eltölti. Hanem ilyen ambícióra elméleteket építeni nem lehet. S mi soha sem fogjuk elhinni, hogy a tudomány igazsága a regény igazsága s hogy az æsthetika helyébe a pusztá physiologia lép.

Pedig Zolánál minden ez elvből következik. Ezért első sorban hadat izen a költői phantasiának, melyet eddig a szép forrásának hittek; nem egyéb, mint hamis aranyozás az igazság szövetén. Hugo Viktor is ilyen aranyozó és — Shakespeare is. *Macbethet* az ember tisztelettel nézi, de — a német költővel beszélve — «kühl bis ans Herz hinan». Giacometti *Corradoja*, a bagno szökevénye a *Morte civile*ben sokkal melegebben érint. Az üstökös, ez hús a mi húsunkból.

Zola itt is, mint elméletében rendesen, túllő a czélon. A kérdés az: mily szerepet játszik az alakító phantasia a regényben, hogy dolgozza fel az anyagot, melyet neki a valóság nyújt? mennyit merít a külső világból, mennyit a költő lelkéből, kora ösztöneiből? E kérdés vizsgálata helyett, Zola egyszerűen tagadja, hogy ilyen kérdés létezik. Szerinte a XIX. század szelleme száműzte a nagy «alakost», a phantasiát; a regényíró a tudományos emberrel egy konyhán főz; a miben tőle különbözik, az pusztán a stylus kérdése,

a forma külsősége. Az író tehát a valósággal szemben oly hidegen áll, mintha vegytani elemekkel volna dolga; a valóságot nem alakítja, hanem megfigyeli, mennél trivialisabb annál jobb, mert annál elterjedtebb, igazabb s hamisításra alkalmatlanabb; de azután nem is humorisálja, satyrisálja azt a triviális valóságot, hanem elemzi és pedig «scientifiquement» elemzi. A phantasia helyét tehát a megfigyelés és elemzés foglalja el. Zola szerint teljesen; például azt állítja, hogy az író megfigyelésmódja annak subjektivitásától, eredeti phantasiájától független. Ha azonban a regényírás tudomány, nem maradhat pusztán a megfigyelés álláspontján; alkalmaznia kell a tudomány másik műszerét: a kísérletet is. Innen a «science experimentale» mellett a «roman experimental». Az író tapasztalja, hogy érzékiségbe fulladt természet mily pusztulást hoz egész családokra, a társadalomra. Ime a megfigyelés, mely Hulot báró alakját létrehozza. Az író most ezt a természetet különböző viszonyok közé állítja, hogy megmutassa, mily módon működik vészes szenvedélye. Ime a kísérlet. *Nana* a császárság rossz szelleme; a féreg, mely a biborral fődött gerendát rágja. Ez a megfigyelés. Midőn az író most *Nanát* a különböző társadalmi körökkel érintkezésbe hozza s megmutatja, hogyan pusztít és pusztul: ez a kísérlet. Az általános megfigyelés, melyen a regény alapszik, mintegy a tudományos tétel; a regény fejezetei pedig e tétel bizonyításai — kísérlet útján. A regényíró tehát megfigyel és kísérleteket tesz, mint a természettudós, a mi bebizonyítandó volt. A regény a chemiától — a formát nem tekintve — csak annyiban különbözik, hogy ez vegyi, az társadalmi elemekkel dolgozik.

Igazán különös! Nem akarom említeni, hogy ezen regénybeli «kísérletek» annyira nem tudományosak, hogy pusztán a képzelet constructiói; csak kiemelem, hogy Zola a regényíró és a tudós eljárását ott azonosítja, hol a kettőnek útja egymástól örökre elvált. Először is hamis állítás, pedig Zola kedvencz állítása, hogy a regényíró a tudós passivitásával szemlélheti a világot. A tudós egyénisége nem jöhet szóba, midőn az oxigen vegyületeit, vagy a méreg physiologiai hatásait kutatja. A regényíró egyénisége azonban már abban is nyilatkozik, milyen darabka világon akad meg a szeme. Zola akármeddig kutatja a világot, nem fogja benne a Joyeuse családot meglátni, sem az emberi elme szabadító hatását észlelni; de ennek oka nem abban rejlik, hogy a tudós passivitásával csak a valóságot, a «verité vraie»-t keresi, hanem egyedül a romlást, az ellenállást kedvelő phantasiájában. Ha Zolánál a világ pusztá durva ösztönök

színtere, ennek oka megint nem a tudományos megfigyelés, hanem phantasiájának pathologikus eleme. Ez teremtette meg Zola elméletét is. Csak ily módon juthat eszünkbe az a száraz s egyben phantastikus gondolat, hogy Claude Bernard physiologiájában keressük az æsthetikát, s támadhat az a meggyőződés, hogy azt benne szóról-szóra meg is találtuk.

Hogy ez az új æsthetika mennyire egyéni, mutatja az is, hogy a physiologia ugyan physiogiának marad Párisban, Berlinben, Lipszében, hanem Zola æsthetikájának Párison kívül nincsen talaja. Sőt Zola művein kívül alig van példája. Ha szigorúan alkalmaznók elveit, könnyű volna kimutatni, hogy Daudet is csak olyan félkegyelmű realista. Inkább faiseur, érdekest hajhászó, elsimitó, illusióhántott, csillámos poeta. Sok benne a déli nap, az pedig megárt a «kísérleti módszerek». Erre Páris köde sokkal alkalmasabb.

Hanem az író alanyiséga, phantasiájának iránya nem csak a megfigyelés első pillanatában döntő; a legfontosabbá akkor válik, midőn alakítja azt, a mit megfigyelt. S itt a regényíró a kísérletező tudóstól oly távol áll, hogy egyenes ellentétbe jutnak. A tudós az életet bonczolja, a regényíró az élet s a saját maga képére új életet teremt. Ha az élet Penelope ruhája, a tudós végzi rajta az éjjeli munkát, a regényíró a nappalit. A tudós az élet föltételei után kutat, annak színével nem törődik s ezért minden illusiót megöl. A regényírónak, Zolának is, legfőbb ereje, hogy az élet színét varázsolja elénk, hogy illusiót kelt. Tegyük föl, hogy a tudós az élet minden physiologiai elemét fölkutatta, annak teljes mechanismusát ismeri: a mi mégis csodának, megfjethetlen csodának marad előtte, az maga az élet ténye. A regényíró pedig ép e csodában érzi otthonosnak magát: azt sokszorosítja művében. Ezek oly ellentétek, melyek minden Zola-féle analogiát halomra döntenek a tudós és a regényíró közt s e különbségekből oly törvények fakadnak, melyeket a physiologia meg nem magyaráz. — A regényírónak nem a tudomány magyarázataival, hanem az élet tényeivel kell törődnie s ha okos ember, már ezért sem fog a képzelem szabadsága révén hamis psychológiát árulni.

Zola elmélete egy helyes gondolat divatos kiforgatásán alapszik. Helytelenül azonosítja a tudós és regényíró eljárását; hanem hamis következtetése mégis igazságon, egy félreértett igazságon nyugszik. Egyben a regényíró phantasiája a maga módjára oly következetes lehet, mint a tudós kutató elméje. Ez a tünemények lánczolatában szigorú determinismust lát; a jeles regényíró az emberi

szenvedélyek rajzában hasonlóképp éreztetni fogja olvasóival azt a szükségszerűséget, mely az emberi lelket érzelmeiben, cselekményeiben vezeti. Gyermekesnek fog ma feltűnni, ha embereket fest, a kik angyalok, s ördögöket, kiket mégis embereknek nézzünk. Vállat vonunk, ha erénypéldákat állít fel, kikben igazi élet nyoma sincs, de annál több nemesség és a sublimis, különben egy húron pendülő hazugságokban többé nem gyönyörködünk. Az ilyféle idealismus ellen a reactio nem maradhat el s Zola egész elmélete s jórészben regényírói gyakorlata is a reactio eredménye. Hanem Zola a másik végletbe esik. Mások az emberi természetet felfujták, s lerántja. Az emberi élet «mechanismusát» egyszerűsíti annyira, hogy az embert visszavezeti a fogakra s a phallusra, a psychológiát physiologiára. Nem akarja látni a lelki elemek csodálatosan különböző vegyületeit; s mert az emberi természet salakot hány, e salakra vezeti vissza minden nyilvánulását. Úgy van vele szemben, mint az eszelős, ki a hullámos vetést átváltozott ganéjnak nézi, mert trágyás földön terem. Zola csak egyes állati ösztönök hatalmát ismeri el; az elme javító, irányzó ereje egészen az észrevétlenig törpül mellettök. Azért nála a századok munkája, a műveltség minden létrehozása legjobb esetben csak olyan szégyenlepel, melyet az emberi állat magára ölt, de magáról azonnal levet, ha természete kitör. Ennek az állatnak a bonczolása, különösen physiologiai élettüneteinek megfigyelése a naturalismus feladata; így kerül a Hamlet ideálja a regényíró orvos kezére. Mindennek oka pedig az, hogy a regényírás a természettudomány egy ága lett, s a kísérleti módszert alkalmazza. Így mondja Zola. Valójában a dolog nem oly tragikus. Az egész — hamis általánosítás, mely Zola gyakorlatát elmélet érvényére akarja emelni. Azt szeretné elhíttetni, hogy a naturalistikus regény maga az egész irodalom.

Minden ember azonban még Zola regényében sem juthat egy kalap alá. Vannak kivételes egyének, «des animaux superbes». Ilyenek, kik tudás szomjából a «kísérleti módszert használják, kik a természettudományok igazságát keresik, kiknek csak egy törekvésök van: helyesen látni a világot s szigorú szabattal meg is írni, a mit láttak. Ezek már délczegen megülik az állatot, gyűlölik a hitványságot, jó bourgeoisák, derék, munkájokból élő polgárok. Ezeknek már azért sincs mit keresniök benn a regényben, mert ők írják azt. Csak a többi népség való a pástétomba. A *Pot-bouille*ben ugyan előfordul egy naturalista regényíró; hanem csak úgy bekukkant «informatiókért» a világba. Elvonulva él családjával s naponkint

tíz órát dolgozik. Az ablakon is csak azért néz ki, hogy jobban szemügyre vegyen valami szenvedély-gyötört rüt alakot, vagy hogy veszekedő házaselek durvaságait hallgassa. Ha Goethe állana „Götz” mezében a regényíró helyén, az bizony becsapná az ablakot, miután lekiáltotta azon bővebben nem idézhető szavakat, melyekkel a drámában az ellenfél követét a kapufélfánál hagyja.

Eme szavakban ugyan kevés az æsthetika, hanem annál több a hangulat. Goethe is tudott naturalistikus lenni.

p—

Album a lőcsei m. k. állami főreáltanoda tápintezetének alaptökeje járára, szerkeszti dr. Bayer Ferencz. Lőcsén, 1882. Kiadja a lőcsei főreáltiskola tanári kara. Legnagyobb 8°, 334 lap és két tábla. (Aláírások a XVI. és XVII. századból).

E vállalat megérdemli, hogy e helyen is említést tegyünk róla. A felvidéken a magyarság terjesztésének kívánnak a lőcsei reáliskola derék tanárai e kiadvánnyal szolgálni, mely e czélnál fogva is, de gazlag és értékes tartalmáért is meleg pártolásra méltó. A szépen kiállított kötetben vannak eredeti és fordított költemények, történeti, irodalomtörténeti és természettudományi értekezések, köztök igen figyelemre méltók is. Eredeti költeményeket írtak bele Torkos László, Reviczky Gyula és Erődi Dániel; fordításokat közölnek Győry Vilmos (*Alarcos gróf románcza*), Szász Károly (Schiller, *Az ideálok*), Dengi János (*Leopardiból*) és Theisz Gyula, ki *Patelin ügyvédet*, a régi francia színház leghíresebb és legfontosabb komikus darabját teljesen lefordította. A prózai czikkek közül legérdekesebb Denkó Kálmán terjedelmes értekezése *Polyári család-élet és háztartás Lőcsén a XVI.—XVII. században*, legnagyobbrészt a város levéltárában őrzött oklevelek alapján. Ugyanazon szerző írta az *Aláírások a XVI. és XVII. századból* című kis czikket, melyhez a kötet végén két tábla járul. Azonkívül Heinrich Gusztáv *Elfrida* című czikke, melyben szerző az *Elfrida*-monda drámai feldolgozásait (Bertuch Fr. J., Klinger Miksa, Schiller Fr., Marggraff Herman és Heyse Pál műveit) tárgyalja és kimutatja, hogy Dugonics András *Kün Lászlója* (1794) a Bertuch *Elfridejének* (1775) magyar viszonyokra átruházott, de különben hű fordítása. A többi czikkek közül a geographiaiak a legvonzóbbak; ilyenek: Hatala Pétertől *Beitdsalától Hebronig*, Simkovies Lajostól *Az Aranyos vidékeről*, Emericz Gyézától *Egy éjszaka a Poprad-tónál*, Kompolthy Tivadartól

A yankeekről, Szinnyi Józseftől *Helsingforszi élet*, Danilovics Jánostól *Olaszországi reminiscenciák*, Roth Samutól *A magas Tátra látogatói hajdan és most*. — Bászeli Aurél cikke *Néhány szó a régi hellének fő jellemvonásairól* az ókori görögök oly túlzó idealizálását adja, melyből másutt már kijózanodtak az emberek; Gebé János cikke *Az istenezsme a költészetben sokkal többet ígér, mint a mennyit nyújt*. Végre vannak még szakszerű cikkek is: Requinyi Gézáttól *Az ember régisége*, Steiner Antaltól *A kémiai synthesis és legújabb eredményei*, Mathia Károlytól *A nap mint a földön észlelhető mozgások indító oka*, — és Herein Józseftől egy rajz: *Mikor az első hó lehullott*, meg Greguss Ágosttól aphorizmák: *Észrevételek a hálátlanságról*. — Újból melegen ajánljuk ez *Albumot* a magyar közönség pártolásába.

BAJZA JÓZSEF.

1821—1828.

(Bajza kiadatlan levelei Toldyhoz. Toldy kéziratgyűjteményében, jelenleg az akadémia birtokában.)

Bajza ifjú korát akarom vázolni, irodalmi vándoréveit, pályája első felét. 1829-ben, midőn Pesten telepszik meg azon szándékkal, hogy ezentúl egészen az irodalomnak él, már kész ember. Mi most a fejlődő Bajzát fogjuk figyelemmel kísérni; azt keressük, hogy születik benne a költő, s a költő mellett hogyan fejlődik a kritikus? E kérdésekre kielégítő választ ad Bajza életének azon tizede, melyből Toldy Ferenczhez írt levelei legnagyobb része való. Őszintén, leplezetlenül nyilatkozik meg bennük írójok lelke; az egyébként zárkozott ember nem titkol el barátja előtt semmit sem, úgy hogy csak a levelek sorait kell rendeznünk, s mértékét kapjuk Bajza jellemének, irodalmi hajlamainak. Azért most az egyszer ne műve magyarázza az író, hanem ennek egyénisége a művet. Különb is csekélyebb eredetiségű, de komoly írói tehetségek vizsgálatánál rendszeren több érdeket kelt az író törekvése, mint a törekvés eredménye; többet ér az ember, mint írása. Könnyen találhatunk kitünőbb költőt, mint Bajzát; eszmékben gazdagabb kritikust, mint a Döbrentei döngetőjét; hanem a Bajzához hasonló írói egyéniséget ma is úgy kellene keresnünk, mint ő kereste a magához illő társat: a Diogenes lámpájával. Bajza megérdemlené, hogy ne maradjon csak az irodalomtörténet halottja.

I.

IFJÚKORI MELANCHOLIA.

1821-ben Bajza a szünidőket otthon tölté, szülőhelyén, Oroszin, Hevesmegye egy falujában, hol atyjának nemesi birtoka volt. A tizenhét éves, még iskoláit járó ifjú jövőjéről ír barátjához. «Én belőlem melancholikus katona lesz.» Talán atyjának fordult meg akkortájt elméjében, hogy fiát katonának neveli. Hanem «melancholikus» — az csakugyan meglett Bajza s annak maradt teljes életében. A gyerekifjú már is érzelmes novellahős in herbis. Már van múzsája, a melancholia, ez nevelője, barátja, egyedüli mulatsága is. Melancholizálni neki az volt, mi fővárosi fiatalságunknak ma a dunaparti séta, a carrière-csinálás, vagy a kávéház. Ez az érzelmesseg korán éretté tevé Bajzát; ítéletetni kezd a világról, mielőtt még gazdag képzelei lehettek volna fölöle s öreg szemeket vet a rét virágaira, melyeket az egy írású fiúk futkározás közt pajzán gondatlansággal taposnak. Mikor így a gyereklelekbe néma komolyság furakozik, az agy is hamar működni kezd s az érzelmes gyermek nem ritkán a legjózanabb is. Költő és erkölcsbíró egyszerre s ha egyik zsebébe költői gondolatait gyűri, a másikba erkölcsi maximái jegyzékét mlyeszti. Könnyet ejt a nap lementén s római erényről álmodozik. Bajzánál is hamar akadunk az érzelmesség és józanság együttes nyomaira: Toldyval szemben ő a böles Mentor és egyben a panaszos költő is. Festi előtte magános életét. «A természet kellemeit szemlélve járom az árnyékos erdőt, a magas hegyeket s a melancholia nyomban követ. Néha fél nap nem szólok senkivel, csak magamra hagyatva álmodozok». Hasonló fordulatra leveleiben gyakran bukkanunk. «Gyakorta — írja 1821-ben egy szeptemberi napon — mint fájdalmas philomela a csendes esthajnalnál, andalogok a bús melancholia ölében s sokszor észre sem veszem, mikor a szép alkony rám borúl s ekkor álmaim szomorú völgyét elhagyván, haza ballagok». A «philomela» s «az álmodok szomorú völgye» akkori közkeletű költői kitétel, hanem a magános ifjunál még is érzelmet fest. Alapérzelmet, állandó kedélyhangulatot; azt, melyből Bajzának egész költészete fakad.

S ez érzelem mindig meg-megújúl az ifjú magános setáiban. Legtöbbször komoly revedezésbe csap át s ekkor Bajza jövője képét szövö. Használni akar hazájának, ember akar lenni, ez bizonyos; de még homályban előtte az út. S megint vágyódás, epedés fogja el; érzelmesen nézi a Mátrát aranyozó lenyugvó napot; majd egy lányka «eltűnt árnya» lebben föl emlékében, majd meg újra visszazáll magába s ilyenkor fölzavarodnak «legszentebb eltökelesei» s az álmodozó nem tudja, «hogy mi most, annál kevésbbé, hogy mi lesz». Meg-megvillan agyában a hallhatatlanság gondolata: nagy költők dicsősége; hanem e csábító képzetet hamar elüzi: «csekélységem nem engedi, hogy effelekről álmodozzam». S midőn így csapongásaiból fáradtan haza téved, talán a ház eresze alá ül s molhón lapozza a *Hebe* új folyamát. Nem is olvassa a félhomályban a költeményeket; szeme a gyöngé részmetseteken akad meg: valami hazafias tárgyú képen vagy eszményi alak rajzán *) s újra elérzékenyül. «Már a metszetek — írja — magokhoz vonzák az érzőt, de fájdalom — veti hozzá naívu a tizennyolcz éves bölcselkedő — nem mindenki érez». Érezni, érezni — ez kedvencz szava s első gondolata a fiatal Bajzának.

1823. októberben mint harmad éves törvénytánuoló Pozsonyba kerül s magával viszi néhány könyvén kívül melancholiáját is. A társaság, melyet ott talál, nem neki való; az iskola szellemének tápot nem nyújt; rendszeres munka el nem foglalja; a «jus patrium», melyet magolnia kell s az «examenek» csak kint okoznak lelkének. Magános, elvonult, zajtalan, események nélküli életet él. Lelke benyomás hiján évődik s hangulatos perczekkel hosszú apathia váltakozik. Ritkán sikerül neki verse, majd meg elbeszélésen kínlódik: «éjszakai festés, mint lelkem». Pedig csalódott. Nem volt lelkében éjszaka, csak borongós esthomály, melyet sejtelmessé lett az örökös magány s néha alaktalanná napjai egyhangúsága. Ez a folytonos «belső élet», félig érett komolyság bizonyos tekintetben sentimentális «deutscher Jüngling-gé» tevek Bajzát, mielőtt még a német irodalmat ismerte volna; a göttingai Hainband tagjának beillett volna, ki valahol számkivetésben él s kinél ezért az édes méz epévé változott, az ideál

*) 1825-ben a *Hebe* Bajzának már tárgy a nevetésre s boszankolásra.

melancholiává, a szeretet örökös sovárgássá. Csakugyan szorgalmasan olvassa múlt századbeli rokonát, Hölty-t, s gyakran zsebében hordja, még ha nem olvassa is. Így tett a szép húsvéti napok alatt is, 1824-ben, midőn egyik vizsgálatán már túladott. A költészet műzsája csak nem látogatja, pedig sovárog utána. Hijába! szíve hideg, szelleme rest! Minek legyen otthon, rideg falak között? Munkára úgy sem képes, még a kedves olvasást is únja.

«Mindennap délig és délesten kinn tébolygok a városon kívül, egyedül, hogy szellememet földerítsem, de sehol sem vagyok elégedett. Gyakorta kísétálok messzire a kalváraitetőig, megállok a képnél, hol két ösvény egybe csavarodik, szemlélem a jövő menő böjti áhitatosokat; ah! de engemet a távol vagy közel pirosló, kéklő, zöldelő leánykalapok, fátýolok meg nem ragadnak, nem, csak legkevésbé sem; s ha azután átnézek a hegy alatti mély völgyön a túlhegyekre «amott» — mondom — «ez a fenyves erdőcske s a fák alatt a zöldelő gyp egészen magános, leheveredhetnél ott s Höltyt olvasva időd kedvvel múlték el s midőn általmegyek a völgyön s a helyhez jutok, már kedvem elháy s a leheveredésből legkisebb sincs s Hölty az egész sétálás alatt zsebemben marad. Gondolatom mindenbol bolyong, majd itt, majd amott, majd ismét sehósem.»

Nem sokára láz fogja el, beteg lesz. Hanem a májusi napsugárral egészsége is újra éled. S most a nyugtalan bolyongó, érzékeny Wertherré válik. Szívével úgy akar bánni, mint beteg gyerekkel, talán akkor majd nem fog «makaeskodni». Bajza maga tetszeleg a Werther-analogiával. Különböben mondanunk sem kell, hogy csak alig fölismerhető, halvány utánzatig viszi. Csak egy pillanatra ölti föl a kek frakot — «szíve gyógyulása miatt».

«Most, midőn e levelet írom (május 1824.) az éj gyönyörű; a holdfény ablakomon keresztül ragyog s ha kikönyöklök, ott fönn (szobám fölött) az ablakból lassú melódiával nyögdel egy guitár s hangja annál inkább bájló, mert szép leányka pengeti. Ha a gazdám szobáinak egyikebe megyek, melynek ablakai az utcára vannak, ismét ily valamit hallhatok; a túl soron ablakában ül egy fiatal asszonyka és klavirjánál énekel; olykor kihajlik ablakába, virágít öntözni és én a mint jön, complimenttel üdvözlöm. De ne csinálj ebből

sokat. Ez mind semmi. Csak példa, mint bánok szívemmel; oda viszem mindig, hol valami érezni való van.»

Hogy tetszik ez idézet? A lábbadozó költő, ki szívét gitár pengésénél altatja el, mint valami «makacs gyermeket»? A távolról complimentírozó melancholikus, ki a virágöntöző asszonykát köszönti? A megfordított troubadur, ki nem hogy dalát hallatná, inkább hallgatja a szépek énekét? Mintha sárgult almanachot forgatnánk, vagy régi várost járnánk, melynek zajtalan utcáin fű zöldül!

Hanem sokat e homeopathikus gyógy mód nem ér. Ha a hold nem sűt s a gitár hangja megszűnt, beállanak a prózai pillanatok. Az egyedüliség ránehezedik hősünkre, mint a börtön láncza; cselekvési vágya lohad, s a húsz éves ifju olyan, mint a szárnyaszegett madár. Benne is föltámad ilyenkor a kiolthatatlan vágy: ha repülhetne! «A Genfi tóig (melyet Matthisson énekelt meg) s Balti-tengerig menni — ó barátom!... ez nekem több volna, mint a büszke Britannia koronája.» De pozsonyi szűk szobája zárva tartja; ott van előtte a «jus patrium», melyet kénytelen-kelletlen tanul s fájósan érzi az iskolai pedans fegyelem nyügét. Mi telhetik tőle? — gyermekes fontoskodással fölkiált: «Libertas humana! A bohók legnagyobbika volt, kinek fejében ez az idea születheték».

Különb en az ilyfele kérdésekkel nem szokott törődni: a metaphysika számára csak latin nyelven írt compendium, melyet azért tanulunk, hogy minél gyorsabban feledhessük: vallási kételyek sem bántották soha, Bajza józan rationalista volt már «gyermek logikus» korában. Már ekkor «nevetséges» volt előtte a revelatio s a historiai hitet lába alá szegé; fiatal fatalista, ki azonban szemet húnny az utolsó kérdések előtt: unja a szólást s vélemény-adást az ily dolgokról. (1823). A cselekvő s elmélkedő Bajza egészen csak az irodalomba s költői «planum»-aiba merül; az érző pedig mindinkább edes testvérévé avatja a melancholiát. Jól érzi magát, ha lyrai hangulatba jő; ha belőle kizökken, fájósan eszmél.

1825-ben azonban igaz báuat éri. Hevesben tartózkodik; törvénygyakorlaton van unokabátyjánál, Földvály alispánnál. Ideje jó részét Oroszin tölti, hol január 29-ken atyja meghalt. Ez eset mélyen lesujtja; végkép szerencsétlenné teszi azonban, mi a haláleset után következik: a zilált házi viszonyok, perpatvarkodás, rokoni viszály. Most először

tapasztalhatta azt, mit egy későbbi alkalommal mond: «Tudom, hogy az élet mindenkinek többször nyújt keserű csep-
pet, mint nektárral telt poharat s ez engemet vigasztalhat,
mert a nyomorúság fogja bennem tisztára mosni azt, a mi
most darabos». (1826.) Különösen nehezeze esik az ellentét
közte s testvérei közt. — Költőnk előtt gyakorlati, más gon-
dolati s érzelmi körben élő testvérei «vandalok, barbárok»;
csak lánytestvéréhez vonzódik, ha ez nem volna, azt hinné,
nincs is testvéri szeretet. Képzeltetni mily hatással voltak az
érzékeny kedélyű Bajzára e visszás állapotok: levelei nem
egyszer az elfásulás nyomait mutatják. Azonfelül jövője is
bizonytalanul lebegett előtte. Mire adja magát? Lelke az iro-
dalom felé vonzotta; körülményei pedig sarkalták, hogy biz-
tos állás után nézzen. De hol az a hívatal, mely neki megelé-
gülést adhatna? Visszaesik hát újra révedzéseibe, wertheri
hangulatába. «Meghalni barátom, e szóban sok boldogság fek-
szik. Szerencsések, kik meghalhatnak. Én semmit oly igen
nem óhajtanék most, mint e boldogságot.»

Hanem lassankint kienged Bajza. A természet újhodá-
sával pillanatra az ő fásultsága is szűnik. Beköszöntött a
szép május, a boldogok és wertheri lelkek egyaránt kedves
hava. Amazoknak tavaszi mosolyt röpit ajkukra, emezek sze-
mébe könnyet ad. Mintha az emberi lélek is kivetkőznék bur-
kából: a rét virágaival együtt limbálózik minden kis szellő
fuvalatára; majd meg, mint a tó, tükrözi most a sötét lom-
bot, most a kék eget. Bajza érzelmei is szabadabban megfut-
ják a szokott melancholikus skálát, mely visszaemlékezésen
kezdődik, könnyel végződik. A huszonegy éves ifju fájdalom-
mal tekint ifjúságára, midőn annyira boldog volt; komor
hangulata elhiteti hősünkkel, hogy fürtei megöszültek; s a bol-
dogság vágya, mely fiatal lelkében él, a múlt mezébe öltözik:
boldog — az volt, de többé már nem lehet. S most ugyanazt
teszi, mit tavál: «oda viszi szívét, hol valami érezni való van».

Ha olykor most (1825. május) a szép tavaszi estben
kiülök a patakpartra, mely udvarunknál lefoly s az elsuhogó
hullamba meresztem szemeim s képzelem a mulandóságot
Himfinek azon szép dalával: «Ott a hol én nevelkedtem» . . .
s ismét áttekintek a túlpartra, hol az illatozó rét ezer virággal
ragyog s elgondolom azon boldog gyermeki napjaimat, midőn
hajdan e pázsiton játszva minden vágyaimat betölthettem,

s most már ez aranykor eltűnve; s így andalogva szemem vetem a rében álló dombra, hol atyám kriptája emelkedik s visszateszem magam azon időbe, midőn ő meg élt s mint kedvelt ő engemet, mint örült tökeletesülésemnek, mily gondja volt rám, s ő már nyugszik az öröklétben s én már emlékezni sem merek többé, hogy annyi boldogságomat vele elfödte azon hant: hidd el, te kedves, hogy ilyenkor nem tudom, hol vagyok, hová menjek, kihez folyamodjam; minden kinezeitem előtt egy végtelen űr terül el s nem érzek semmit, csak azt, hogy szemeimet könnyek töltötték el.»

Láthatjuk, mennyire erőt vesz Bajzán érzelő hangulata; életének még nincs határozott célja, lelkének kellő fegyelme. Foglalkozásai sem rendezettek: neha egy-egy verset ír, «planumokon» töri fejet, olvasgat; — de mindez elhatározásra, magasb szárnyalásra nem ragadhatja. Vergődik Ő maga «desperál, hogy a polgári világban valamire vihesse». Tart tőle, hogy szüntelen csak álmoképeket fog kergetni, melyek nyomban eltűnnek, a mint keletkeztek. Csakugyan szűkkörű, költői hangulatokkal átszótt képzelmi életet el, mintha Werther valami negyedizbeli unokája volna.

Nagyon jótékonyan hatotta meg, midőn lethargiájából külső körülmények fölzavarták. Megnyílt Pozsonyban a híres 1825-iki országgyűlés. Először úgy volt, hogy a megye fiatal-ságából nem Bajza megy a követtel, «pedig megmutattam volna — írja — hogy a vármegyének oly diétai cancellistája még nem volt, mint én lettem volna». Nyílt szóval nem vallja meg, de nagyon bántotta a mellőzés. Vegre mégis őt küldtették: «a diétára én megyek», tudósítja barátját. 1825. szeptemberben utazik Pozsonyba, s lelke most egyszerre lobbog. Az első hónapokban egészen eltölti a dolog ujsága, elfogja a hazafias pathos, kíváncsian kíséri az országgyűlés működését, hallgatja a tüzes hazafiságú beszédeket, «melyekről eddig képzelme sem volt». A követeket majdnem olyanba veszi, mint Pyrrhus embere a római senatorokat: egytől egyig királynak nézné. Új pelda rá, hogy a magába szoruló ember a külvilágot azonnal megaranyozza, ha olyat vesz észre benne, mi lelket melyebb érdekeltségre ébreszti. Látja gróf Dessewffy Józsefet, kit «nem mint író», hanem mint diétai követet «az imádásig szeret»; akkori eszményét, Nagy Pált s emliti a többi közt Deák Antalt is. A hazafias dráma hősei mellett a

satyrjáték személyei sem kerülnek el figyelmét. Elmondja, hogyan kolportálja Tewrewk most oda fönn egy könyvét, melyben «Hunyadi Székely János magyarországi kormányzó törvényes ágyból lett születését» bizonyítja. Szóval Bajza egy időre kilépett magából s lelkét az új körülmények, fontos események, emberekkel való gyakoribb érintkezés szokott sodrából kiragadják. — Szeptember 28-kán írja, a kerületi ülés olyan volt, minőnek egy szabad nemzet gyűlésének lennie kell. Majd ő is azok közt van, kik a sérelmekre a resolútiót úgy várják, «mint Israel népe a Messiást». Az 1825-iki országgyűlést nagyon fontosnak tartja; s itt a gravamen-nyargaló politikusok viszhangjává lesz: fontosnak tartja, nem talán reformok szempontjából, hanem mivel «constitúciónk alapja rendtettetett meg a lefolyt évtizedekben». Az ülések egy «érdekes» fordulata sem kerüli el figyelmét; ő is haragszik a királyi comissariusokra, kikre «minden gyalázatos epitheton elmondattott, mit a hely szentsége megengedett». Figyelemmel kíséri a «bűnösök» arezvonásait: «nevezetesen Eötvös (József atyja) úgy nézett ki, mint azon halálos rab, kit a hóhérpallós alá visznek». Ekkor mondja Nagy Pálról: «nem hitte volna, hogy a század ily polgárt szülhessen». — Esténkint pedig eljár a színházba. Az országgyűlés ideje alatt magyar színjátások is vannak Pozsonyban; ekkor látja az akkor még nagy tekintélyű Döbrentei *Macbeth*-jét, Szemere *Zrínyi*-jét, Kotzebue *Oktaviát* s Kántorné «isteni» játékát. — Bajza emelkedett hangulata még a következő hónapban is tart. Ekkor esett meg november 4-kén ama híres kerületi ülés, melyet Széchenyi föllépése tesz feledhetetlenné. Még az nap este ír Bajza barátjának: «Ezek oly nagy csudák, barátom, hogy engemet egészen elkábitottak; örömkönnyek közt mondtam el magamnak Berzsenyi eme szavait: «Él még nemzetem istene!» És mindjárt utána veti: «Mondhatom neked, hogy Széchenyi valami igen szép karakterű férfiú. Az ülés hírért minden ismerőseimnek meg fogom írni, hogy a nagy Széchenyi nagy unokájának neve a hazában mindenfelé terjedjen». A fiatal Bajza mint Széchenyi heroldja!

Azonban nem sokára gyérülnek levelei s egy ideig elmaradnak. Végre 1826. márczius havában ír újra Toldynak. «Egy különös misanthropia s minden iránt való hidegség lepött meg engemet egy idő óta s ez volt a legfőbb ok, hogy

levelet tőlem nem vevél». Megszűnt az újság ingere, az országgyűlési viták hosszúra nyúltak, Bajza fiatalos hazafias reményei füstbe mentek, s egyedüliségének érzete újra erőt vett rajta; a rokonokkal való pörlekedés is folyton tart s Bajza újra tünődésekbe vész: a régi panaszos, bánkódó. Hanem panaszja hangja egyre férfiasabb, igazabb. — A bánatos komolyság jelleme tövén rak fészket; s ezentúl megmarad ott, bármily higgadtta s érdelessé válik is az ember.

«Azt kérdeled barátom, mint élek? (június 2. 1826.) Nem élek én, hanem csak vegetálok, mint a növények. Minden érzés nélkül lenni, nem teszen élni. Ah! ez a diéta! Ez igen sokat ártott nekem! Bár csak ne jöttem volna el! Azok a sok szép képzetek, melyeket én magamnak nemzetemről csináltam s melyek bennem annyi szép nagy hevületnek ingerei voltak, mind-mind összeomlottak . . . Minden oly hideg előttem, oly kevéssé érdeklő, hogy már éltemet is gyűlölöm. Nem tudom, titkosan rémlik nekem, önmagam rettegek, hogyha még e hidegség továbbra is nő bennem, végtére valamely véletlen veszélyre viszen».

Míntha csak a válság közelednék; a mi Bajzáunk — úgy mondja — «bele löki magát» a bohóságok minden nemébe; válogatás nélkül ösmerkedik meg jó, rossz emberekkel, kutatva, melyik fajtája fogja majd őt hypochondriájából kiragadni. Hanem most megint mi kerjük olvasónkat, «ne csináljon ebből sokat». A puritán ifjúnak feje nem keringett; nem volt sem szenvedélyes, sem könnyüvéru s egy perczre sem volt önfeledt. A bohóságokban való részvétele, korhelykedése pusztán theoretikus maradt; a Kraftgenieket nem szerette. Az egész talán annyiból állott, hogy egy pohár bornál pillanatra csendes Moor Károlynak képzelte magát a Schufterlek társaságában. Még e képzelgésből is hamar kiocsudott. «A képzelt gyógyító szerek talán örökre fogva tartottak volna — mondja megbocsátható nagvitással — ha egy történet, mely azoknak akarú egyikét velem lábbal tiportatni, a mi örökké szent volt előttem (a szerelmet), megrezzentve, vissza nem vezet magamhoz.»

E történet után újra előbbi csendes, «szelid» életmódját folytatja. Ha néha elfogja az apathia, vagy ha levertsege miatt még olvasni sem tud, mely philosophusként átaluszsza a napot, vagy a hegyek közt bolyg egyedül avagy egy-kettővel.

«ki csak azért ember előtte, mert olyan formája van s hozzá, ha silányúl is, beszélni tud». Vagy ismét német költőket vesz kezébe, Schiller *Fiescóját* például.

«Az olvasás közben a régi voltam s szinte örvendék magamnak, hogy a nagy mű által fölhevülve ismét lelkesedem s a dolgok iránt melegséget kaptam, de haszontalan, eme lelkesedés csak addig tartta, mint a könyvnek foglalátja. Hijába nekem minden, mert rajtam semmi istenség nem segíthet. Csak ne vágnék oly igen a régi, a minden nagyra, szépre hevülő lenni, sorsom még türhető volna, de ez egészen elkábit. Volt oly órák néhány hetek előtt, hogy kivittek lábaim a nélkül, hogy magam tudnám hová s eszmélve megálltam a Duna partján egyedül, gyönyörrel néztem az örvényező erős habokat s gondolám, mily jó volna lesülyedni közéjük s többé e bolond világot nem látni. De ily valamitől (mi magában véve nem szörnyű csak csekélység) reménylem, hogy mégis megőriz philosophiám, mely sok emberekénél józanabb».

II.

FOLYTATÁS. — EGYÉB JELLEMVONÁSOK.

Itt Bajza maga mondja, hogy benne két ember rejtőzik. Az ábrándozó szeretne a habokba merülni, hanem mögötte áll a «józan philosophus» s ez helyt maradni készíti. Csakugyan Bajza oly mértékben lett józanabb, mint melancholiája sötétebb, férfiasabb. A «vándor években» egyedülisége, bizonytalan jövője s költői hajlamai ábrándozóvá tevék; de az ábránd lassankint vesztí erejét, képzelme fásul, melancholiája szótlanabbá válik s ha már a tizenhét éves gyerkőcz komoly volt, mint valami tudós benedictinus, a meglett ember hidegnek tetszik, mint a jég. Valójában megközelíthetetlen volt kezdettől s nem csoda, ha értelmi felsőbbsege később oly lehütőleg hat mindenkire, a ki őt közelebről nem ismeré. Így terem a nyakaskodó, szívtelen ember mondája. Pedig Bajza később is vallotta, mit 1823-ban barátjának ír: «én az embereknél mindig szívet keresek először, azután igyekezetet, azután tudományt. Egyedül szívem az, melyet akarva

sem tehet akárki sajátjává». S mert akárki sajátjává nem tehetette, akárki azt hitte, hogy nincs is. Szemere Miklós 1840-ben azt írta neki: «én a Nagy Szótárban a legnagyobb szivfagy kitételére e szót fogom ajánlani — Bajza». Meg Kazinczy Gábor is úgy ítéli meg Bajzát, mint a «fagyos ész emberét». Ez annyit tesz, mint elvetni mér földre a súlykot. Bajza annyira nem volt pusztán a fagyos ész embere, hogy inkább mindvégig a gyógyíthatatlan melancholikusokhoz tartozott.

E melancholiáját megmagyarázzák viszonyai, melyek közt felnőtt, egyéni körülményei, sajátos természeti hajlamai; hanem van annak még egy más jellemző pszichológiai oka is: fogyatékos, szűkkörű phantasiája. — Bajzának nem szíve fagyott, hanem phantasiája hült mindig erősebben. Kristálytiszta, őszinte költői kedélylyel nála csak csekély productiv erő párosult s föllobbanó hevessége csak szakadozott s gyakran megszakadó költői tehetségben nyilvánult. — «Én nem egvedül azokat ismerem poetáknak, — mondja 1826-ban, — a kik írnak, hanem sok egyebek vannak, a kikben költői szikra alszik.» Csakhogy az ilyen örökké belül maradó szikra hamvad s folytonos hamvadása daczára éget és megéget. Bizonyos megnevezhetetlen nyugtalanság támad a lélekben, most feszültség, majd kimerülés: jelezve, hogy az alkotó elemek közt nincs meg a teljes összhangzás. Mert ha a természet vakon követi a törvényt, ép oly vakon szűri össze azon elemeket is, melyeken a törvények játéka kifejlik. Néha Irusba Cræsus lelkét oltja, s költői kedélyt megfoszt az édes vigasztól, hogy magából kiépithesse azt boldog erővel, mi egészen eltölti.

E lelki töröttségnek homályos érzete vet borulatot Bajza kedélyére; ez részben betegsége s — tudva, nem tudva — melancholiájának egyik főoka. Ezert lesz hol ábrándossá, hol elessé; hol lobbanó, hol hideg; költői benyomást áhító, majd érzéketlen. — Mindezt — fiatalos kiadásban — figyelemmel kísérhetjük a levelekben. Ezek nyomán majd látni fogjuk azt is, hogyan ragadják Bajzát «hevületei» most a drámára, most a lyrai költészet felé. Különösen kezdetben azt hiszi, hogy lantja gazdagabban hűrozott. Hanem hova tovább észre veszi, hogy a hurok pattannak. Azért igazi szabadulás, midőn Pesten meglepszik, kiváló emberek társaságába kerül

s mint kritikus vív ki magának első helyet. A kritikai szabályt forgatva, egy kissé feledi belső viszályait. Bajza tevékenyebb lesz s megérti a változás hegesztő hatalmát. A míg magát csak költőnek tartotta, nyugtalan volt, ha a világ színet veszté s prósaként lelkére nehezült; később megadta magát, látszólag sorsába nyugodott. A költőiséget, mint valami drága ékszert, szíve szekrényébe rejté; nem erőszakolta hangulatát, nem akart minden áron költeményt írni, különben pedig úgy találta, hogy kritikájával is tehet oly szolgálatot az irodalomnak, mint költészetével.

Azonban kelleténél messzebb távozáink. — Keressük föl újra az «ábrándozó» Bajzát s most vigyázzuk meg, hogyan aranyozza be phantasiája a nő képzetét, s hogyan veszt fényből ez a képzet is, a mint a fiatal Bajza költői hangulata egyáltalán megeszappan. Ő itt is következetes marad magához.

Szerelmi kalandjaiból azonban újra «nem szabad sokat eszínálnunk». Nem volt szenvedélyes ember, a másik nemmel hidegen állott szemközt, kedélyét a barátság érzete tartósan eltölti. A szerelem csak platonikus áradozás, mely pillanatig tart s leginkább mint vágy, emlékezés, novella-kezdet jelentkezik; valószínűleg pillanatnyi «lobbanása», tárgya sem tudott róla semmit. Nem csoda, hogy így az ideál, melyet az ifjú Bajza magának a nőkről alkot, egy kissé elmosódott, németes. Ha valaha jelen szerelmet énekelt volna meg Bajza, azt az almanach-lyra kifejezéseivel teszi. Ideáljában kevés a földies, az egyéni. Alighanem valami eszményi Laura, soha nem látott kékszemű angyal, a megtestesített holdsugár. «Három hónap óta gyakran forgok leányok közt; — írja 1824-ben — még egyike sem kapott meg, mert ideáloznak minden arcz-és lélekvonásait együtt egyikben sem lelém föl. Itt egy mosolygás, egy pár kék szem, amott egy hókar s nyak gyakorta megzavar, de csak akkorig, míg fejembe vissza nem tűz az én ideáloom.» Különben Bajza aligha lehetett eleven, elmés udvarló; a komoly stoikusnak pedig kevés a kelete; ilyenkor irhatta azután, hogy szíve hideg, zárt maradt. Ó! de kárpótolja magát, ha egyedül van. Egy szép júniusi reggelen (1824) Pozsonyból kísétál korán a mezőre; alighogy haza ér, közli érzelmeit barátjával:

«E régóta hideg szív oly hevült, milyen talán soha sem vala még. Kívülem most minden egy paradíz, bennem

egy soha nem sejtett menny! — ó de miért oly silány, oly hideg ez a szó, miért nincs, miért nem találok szót, mely azt a kimagyarázhatatlan gyönyört nekem kifejezné, mely mellemben lobog? Előttem most minden virul s én oly mely vágygal óhajtánám egy ölelésben az egész természetet átfogni». S azután folytatja: «Te egyetlenem vagy, hanem mélyen lángol bennem a kívánság, hogy bár az ég, angyalai közül egy isteni leánykát teremtene, kinek szerelme engemet is a nap fiának ragadna föl égi szárnyain. Mily csillagban lelem föl a szentet?» kérdi. «Lángkivánság», veti oda végül.

Ez az «égi leányka», a hideg szívéből lett «napfia», az «égi szárnyak» egyreszt a magát exaltatióba vető s rövid ábrándjait fűtő ifjút mutatják, másrészt Werther-reminiscenciáról is tanúskodnak. Különben Werther nem egyszer megfordul ilyenkor Bajza képzelmeiben. Egy ízben naivul írja barátjának (1825), hogy ábrándozó lenné ő is, mint ama regényhős, «ha foglalatosságai engednek». Hanem legalább örül, hogy egy «romanba» keveredik, melynek kezdete hasonlít a Wertheréhez. Nógrádban egy kis barna, görög szépségű leánnyal találkozik: «érdemes arra, hogy érte Trója romba dőljön.»

«Egy estét adának az egek vele lehetni, mindazonáltal ez angyal e kis idő alatt enyim fogott volna lenni, enyim, mert minden mozdulata ezt mondá, — ha e villám fülemben nem csapott volna «ő el van jegyezve», mely reményemet, ezt a hajnalgó szerelmem táplálóját, legott szerterombolá.» Itt mondja, hogy Werther románjának kezdete «hasonmása az enyémnek». Szerencsére a magyar Albert e kis reminiscenciánál egyéb bajt nem okozott.

Hevesben tartózkodása alatt (1825) egyáltalán gyakran fordul meg társaságokban s valami érzelmes novella első fejezetét mindig szívesen áteli. «Félig meddig szerelmes vagyok és pedig boldog szerelmes — írja Orosziból — mert megvallok egymásnak gerjedelmünket». Igaz, hogy rendszeren tizenegy mérföldnyi távolság van közöttük, ilyenkor legalább valami «inscriptiót» akar költönni írni a tájra, hol a kedves «virit». S a mint Klopstock neve, melyet Lotte az égi háború szemleletekor említ, szorosabbá fűzi a köteléket a leány s Werther között: a mi esetünkben ugyanezt teszi meg az *Aurora*.

«Egyet elbeszélék neked itt minden restségem mellett

is, mely a kedvest s engemet érdekel. Nekem ismeretlennek (mert csak négy napig láttam őt s e négy nap alatt szerettük meg egymást) mutatta *Auroráit*, melyeknek minden évei megvannak nála s a nélkül, hogy tudta volna nevemet, oly szelíd lelkesedéssel magasztalta előttem *Holdamat* s *Esthajnalomat*, hogy meglepettetésem közt lehetetlen vala nevemet tovább eltitkolnom s harmad napra, midőn már közelb lépünk egymáshoz, megvallá, hogy valahányszor e darabokat azelőtt olvasta, mindannyiszor egy titkos érzés lepte meg őt. Oh barátom, hidd el, soha én műveimért így megdicsőítve senki által nem leszek, mint e lyánka szent ajkai által. Petrarca borostyánjai e helyett nekem — semmi!»

Az aureola a leányka körül itt sem marad el s a tépelődő joggyakorló a mint előbb Troját ledönté, most Petrarca borostyánjait csekélyli: pár percze a nap fia. Annál erősebben érzi a képzelgő a visszahatást. Korán megismeri Hamlet hangulatát, kinek nem kell a férfi, az asszony sem. «Nem kellene az emberek, nem az ő mulatságaik, nem a könyvek, nem semmi sem. Lelkemben a leghidegebb indifferentismus, sőt nem csak, hanem a dolgok iránt hideg gyűlölség fészkelé meg magát s félek önmagamtól» (1827). Képzelve lehangolódik; olyan mint nedves phosphor nyirkos időben. Az ember nyomást érez agyán, szíven; szeretné szárnyait emelni, de azok lomhán lefüggnek. Ilyenkor keresi a magányt, másrészt fél tőle; gondolatai ellobognak ezéltalanul, mint gvertya lángja, melyet ide-oda vet-hány az esti szellő. S most okozza magát, az egyedüliséget, melyet előbb keresett. «Oh! az én mellemben is vannak lángok, csak hogy itt nincsen tárgy, mely felé lobognának. Én magam vagyok minden bajaimnak oka, s ha a szent szikra örökre kialszik bennem, nem panaszolhatok csak magam ellen, a ki készakarva visszavonultam az emberi társaságoctól, hol a léleknek virágai fakadnak».

Az élet mintha színét vesztené s az égi lánykák arca körül is elhomályosúl az aureola.

«Nem tudom többé oly exaltált magasságban látni az asszonyiságot (itt Bajza a «Weiblichkeit»-ot gondolta magyarúl), mint egykor; csak időrövidítő machináknak nézem őket s hidd nekem, ez onnan van, mert phantasiám ereje csökkent, a mi ártani fog poesisomnak is. A világ, melyet képzeletem magának akkor alkota, midőn poesisomnak első

bimbói nyíltanak, s a melybe phantasiám minden tárgyait visszavinni szokta volt, hogy ott ragyogóbbá, dicsőbbé legyenek, elveszett szemem elől s most egy újabbat alkotni vagy csak az elveszetett is föltalálni, többé nincs hatalmamban.»

Majd Toldy sötét barátjának nevezi magát, ki maga körül csak unalmat terjeszt, majd meg attól tart, hogy a «tehetetlenség örvényébe» süllyed. Mintha érezné, hogy szakitania kell eddigi életmódjával, fordulnia kell. «Pestre kell mennem, Pestre!» — írja már 1827-ben, — mintegy sejtve, hogy ott megtalálja a nyugalmat, a czélt, mely most még homályosan lebeg előtte. Hanem az alatt melancholikus panasza nem szűnnek. Különösen az 1827-dik év nagyon panaszos éve. Szerencsére véget ért a diéta, melyet oly heves örömmel üdvözölt s mely végül annyira kielégítés nélkül hagyá.

«Mint tudnék sírni, ha az volnék, a ki a diéta előtt, annak meggondolásán, miként hervadt ki nekem egy egész élet ifjú koromnak legszebb szakaszában, örökre, visszahozhatatlanul! S a nélkül, hogy mondhatnám: eltűntek legszebb viruló napjaid, de lelkedben ragyog azoknak gyümölcse s nem fájdalmas eltűnésök. Van az eltűnteknek nyoma lelkemben, de olyan, mint virágin azon mezőnek, mely fölött bús éjszakának fagya ment keresztül. Jön a derült nap a mezőre s jöni fog nekem is még, bizakodom isteneimben, de a lefagyott virág fejét többé föl nem emeli s én rettegek magamtól kérdeni, ha fog-e még valaha mint egykor, oly derület lelkemben fényleni?»

Kora dér csapta meg Bajza kedélyét, ez tagadhatatlan. Ez teszi fagyossá képzelmet is, mely költészetében úgy világoz, mint a halványan lenyugvó téli nap. Sötét úgy gondolom, Bajza ifjú életében több a szivreható elegia, mint költészetében.

* * *

Hanem van ez életben más is, mint elegia. Bajza nem tartozott az elmosódó jellemekek közé, melyeknél az érzékenység egyeniségök lágy határozatlanságából, a külső benyomások könnyű fölszívásából ered. Ellenkezőleg csontos ember volt, erkölcsi autokrata, ki személyisége egész hatályosságával magába olvasztá azt, mit egyszer igaznak ismert. Elegiai kedélyvel nála fontoló ész, merevségig keményedő önál-

lóság párosult. Jellemének e vonása szíve életére is befolyással van: férfiasodva, nem dűskálkodik az érzelmekben, nincs benne az a «Tassoismus», melyet a könnyű vérű Kazinczy Kölcseyben annyira nem szeretett. Szíve nem volt teleaggatva csodatevő szent képekkel, a félhomályt költőileg megvilágító mecsecskékkal, képzelmet foglalkoztató ékitmény sem volt falán: komoly egyszerűségű maradt, mint valami protestáns imaház. Sokat nyom itt a higgadt, egyszerű szavú, hizelegni nem tudó Vörösmarty ítélete: «tiszta arany», mondja Bajzáról.

Jellemének e komolyságán alapszik az a férfias barátság is, mely közte s Toldy közt szövődött; az a fölény, melyet a majdnem egykorú Bajza könnyelműbb, izgalmasabb, nyugtalanul csapongó barátja fölött magának megszerez, vagy jobban, melyet fölötte kezdettől fogva bír. Már első leveleiben kissé Mentor. Toldy maga megvallja az üdvös hatást, melyet társa reá gyakorol. «Ifjuságom jó lelke voltál, öre lész férfiaságomnak is» — írja 1828 körül.

Bajza különben is már korán szeret reflektálni, ítélgetni. Kifogásaival nem kiméli se magát, se barátját, annál kevésbbé az idegent. Maga ostya nélkül veszi be a pilulát; másnak is úgy nyújtja. Jellemében fekszik, hogy így cselekedjék s e vonást nem szabad felednünk, mert polemiaiának kiméletlensége is részben e nemes alapra vezethető vissza.

Az ifjú Bajza komoly irányát mutatja az is, hogy már korán érzéke volt az általános hatalmak iránt; egyik első szava: «használj hazádnak». S midőn Toldy iskoláit végzi, azt írja neki: «fogadd vezérül Róma nagy fiának e szent szavait: «Nihil est in rebus humanis præstantius atque præclarium quam de republica bene mereri». Az ilyen klasszikus falatkák Bajzánál régi, latinos műveltségünk egyik üdvös, jellemképző hatását mutatják. Az elevenebb eszű fiúk lelkébe önkéntelen átszivárgott valami a régi auctorok nemes egyszerűségéből. A korán érett ifjú azonban ez üdvös maximáknál meg nem állapodik; csakhamar psychologusnak készül, «hév-vágygyal tanulja ösmerni az emberlelket» s azt tartja, hogy az emberismeret a legfőbb, az egyetlen tudomány. Lelkének ez a komoly ösztöne magyarázza, hogy már a tizenkilencz éves ifjút boszankodás és nevetés fogja el, ha némely író «theoriátlanságára» gondol s ha a történetet helyesebben fogja föl, mint a biographus Czövek s akárhány historiæ professor.

Bajza minden esetre eredeti egyéniség lesz akkori «literatorainak» nagy hadával szemben; komolyságát át fogja vinni az irodalmi viszonyok szemléletébe is. S ka Kazinczy kritikai iskolája keresi a versecsket, Bajza egy kicsit az író is nézi; ha amaz egy csinos gondolatkán, egy szép kifejezésen, a gyöngéd formán végtelen újjongásba tör ki s Kovasóczyt, vagy Thewrewköt ép úgy a «nemzet díszének» hirdeti mint akár Vörösmartyt vagy Kisfaludyt: Bajza már természeténél fogva más mértékkel mér: egész személyiségét fogja latra vetni, ha megszólal.

Említém fönebb a latin auctorok hatását a fokekony ifjúra. Bajza jellemében csakugyan van egy vonás, melyet rómainak lehetne nevezni; ugyanaz, mely őt később Deák Ferencz oly meleg tisztelőjévé teszi. Büszke ember volt, hitvány hiúság nélkül; kicsiben már kezdettől irodalmi Coriolan. Utálta a lízelkedést, mint ez a plebeiusokat; a hamis dicseretet ép úgy sértésnek tekinté méltósága ellen, mint türte a helyes kifogást. Nem csoda, ha Kazinczyval ellentéte már korán kifejlik, jóval a szakadás beállta előtt. Az ellentét nem csak az irodalmi viszonyok változtán, hanem a jellemek különbözőségén fejlődött. Már 1827-ben rosszul esik Bajzának Kazinczy magasztalása; érzi, hogy hasonló pénzzel nem fizethetne. «Szeretném jó móddal tudtára adni az általam igen tisztelt öregnek, hogy complimentjeit nem veszem másnak, mint egyedül csak buzdításoknak; ha másként kellene vennem, megsértettnek fognám magamat érezni.» Pedig a compliment, kevés kivétellel, úgy tartozott akkor a magyar «literator» mellé, mint hajdan XIV. Lajos udvarához a mēnuet. E tekintben Bajza teljesen szakított a szokással; igazán az irodalmi erkölcsök újítója: innen a szertelen föltűnés, melyet kritikai föllépése támasztott. S ez újításra jogosítva volt, mert senki nem érezte úgy, mint ő, mi az írói méltóság s az írói szabadság. A sok recensens közt, az elkedvetlenedő Kölcsey után, már ezért is ő az egyetlen kritikus. — «Ne feledjük, — írja Toldynak — hogy a literatura örök respublika s benne önkény hatalmat nem gyakorolhat.» (1825.) Ő volt az csakugyan, ki az írók közt a republikánus erényeket meghonosítani iparkodott. Már kezdettől gyűlölte a tekintély mázát, a hamis dicseret érdemkeresztjeit s ha «igen, igen nagy gyöngeségnek» tartá a «mobilium turba Quiritium»

veleményét lesni, senki nem tisztelte jobban a publikumot. Ezért nem akar ő íróban barátjára ismerni: nem tekintett egyéb érdemet, s a mennyire ember teheti, személyes viszonyt, ha írók műveiről beszél. «Egy nemzet literaturája nem gyermekjáték, azzal tréfát üznünk nem szabad; én írók nem ismerek barátomnak úgy, mint írók» (1825). Független akart és tudott maradni; és meg is kívánta, hogy függetlenségét minden kis ízében tiszteljek társai. Csaták folynak közte s Toldy közt, mert ez tudta nélkül változtatni mert versein. «Sine nobis de nobis ne változtassanak. Kikérem akárkitől, ha shakespeare-i genie leszen is, mindenkor mélyen meg fog bántani vele. Vegye akárki ezt bennem kevélységnek, vagy nagy önérzésnek vagy épen gyöngeségnek, az előttem egy leszen; én tudom, hogy nem egyéb, mint szabadságomnak szeretete, mely soha sem fogja megengedni, hogy magamat machinának tétessem.» (1826.)

Függetlensége szeretetéből folyt az is, hogy a dicsérgetéseket ki nem állotta: «szinte utalójok». Szeretné (1826), ha Toldy *Handbuch*-jából nevét egészen kihagyná. Különösen bántja a hangzatos cím: *Biographie und Geschichte der literarischen Wirkens des Dichters*. Puritanismusa gyakran a kicsinyességig terjed. Az akkori szokás szerint Toldy a «tudós» Bajzának czímezi levelét. (1825.) «A tudós czímet ne ruházd rám leveleid borítékján, — felel vissza a megtisztelt. Utálva gyűlölöm, azután nevetéses is.»

Szinte adomának megjárna, mily komoly arcot ölt Bajza a legártatlanabb hívalkodással szemben. Toldy a *Haramiák* címlapján oda teszi: fordította Schedel Ferencz József. «Én nem látom át — írja Bajza — mért szereted te neved triplázni. Én mindenha megelégszem egygyel.» Bajza — sans phrase; olyan egyén, ki «jó reggelt» is kimért hangnyomattal kíván. Hanem még e kicsinységek mögül is kivül-lan a lenyeges ember; bizonyosak lehetünk, hogy nagyobb dolgoknál még inkább «szívébe fogja mártani nyelvét», mielőtt beszél. Legjobban jellemzik őt e tekintetben saját szavai, melyeket egy versében Deák Ferenczhez intéz:

Légy idvez s vedd baráti jobbjomat,
A mely hizelgést írni nem tanult,
De nem remegni is, ha írni kelle,
Mit a meggyőződés igaznak ismert,

Bár mennyit tett kockára a betű.
 Mert, hol nem ígér a beszéd sikert,
 Lehet hallgatni: ám, ha szólni kell,
 Mászt nem szabad mint lelkünknek hitét.

III.

BAJZA MINT KÖLTŐ.

Bajza levelei Toldyhoz nem csak egyéniségét rajzolják, hanem irodalmi törekvéseit is. Értesülünk terveiről, dolgozása módjáról, a hatásokról, melyeket az olvasmányok szellemére gyakorolnak; a viszonyok befolyásáról, melyek közt kezdő írói munkássága lefolyt. Művelődése menetében, olvasmányai rendszertelenségében újra élénk tűnik a fiatalkori, révedező Bajza, ki, a mint kedve hozza, most történeti munkát olvas, majd költőt, majd kritikust. — Szelleme kezdettől inkább komoly, mint kíváncsi; szereti a világosságot, de széles látkört nem keres; ösmeretre vágyó, hanem tanulmányai-ban nincs folytonosság. Autodidacta, ki az út elején kifárad, és méginkább a maga jó szántából elmélkedő, mint autodidacta. Megelégszik bizonyos józan belátással, melyhez a logikai erejével s szívós kitartással ragaszkodik, de e belátást mélyebb eszmékkel nem termékenyíti. Okoskodó, azonban már kezdettől nem a rendszeres elmélet embere. E sajátságok erősen meglátszanak a későbbi kritikuson is.

A töredekes tanulásnak több okát találjuk a levelekben: élénk tűnik Bajzának erős subjectiv természete, a mint kezdetben legotthonosabbnak költői hangulatában érezte magát; azután képzetünk támad azon nehézségekről, melyek az olvasás elé gördültek. Vidéken a könyv ritkaság; Pozsonyban úgy érzi magát Bajza, mintha száműzött volna: «csak most látom, — írja — hogy Pest a tudományi körben hazánkban egyetlen». (1823.) A külföldi könyvek drágák, különben Bajza kezdetben nem is érti a német nyelvet; — eltelik néhány év, míg kellően bele tanul; — azt olvashatta csak, mi véletlenül kezebe kerül, vagy mit barátai küldenek. Úgy látszik, az iskolából ösztönt nem nyert; a törvényhallgatóra pedig tanárainak épen semmi befolyása sincs. Lelkét egészen maga táplálta.

Így eleinte jobbára egészen költő marad hajlamból, egyrészt szükségből is; csekély æsthetikai elméletét Kazinczy, Kőlesey olvasásából s leginkább saját költői tapasztalásából meríti.

Ezt a költői praxist nem érdektelen figyelemmel kísérenünk. Különösen kezdetben sok benne a vajudás, s Bajza nem egyszer vak útra kerül. Először idylleket ír, ez esett hozzá legközelebb. A vadászni járó, vagy erdőben andalgó tizenhét éves ifjú Gessner árnyaival népesíté be a magányt: ellebegett előtte Phyllis és Montan, Arundal és Daura. Ez idylleekben csak a szabatos nyelv, és célra siető kidolgozás mutat tehetségre: gyermekkori kísérletek, melyekkel tovább foglalkoznunk nem kell.

Befolyással van a tizenhét éves ifjúra Berzsenyi és Virág is; valószínűleg ezek lelkesítik őt ódák írására. «Négy-öt ódám van elkezdve» — írja Toldynak 1821-ben. Hanem már ekkor önálló, eredeti kíván maradni; inti barátját, hogy ne sokat olvassa kedvenczét, különben «könnyen annak lelke csúszik be verseibe». Már ily korán becses előtte a költőben az egyéni íz; se classicus phrasisokon nyargaló, se formalista rimelő nem lesz.

Különben Bajza, ha akarná sem tudna pusztá utánzó lenni. Hogy ő verset írjon, ahhoz «hevület» kell; azt pedig csak magából merítheti: «az alkalmi versekhez nem tudok s tudni nem akarok», írja 1822-ben s így tartotta egész életében. A sok alkalmi vers gyártóval szemben már most is az «Aurora-kör» embere.

Azonban kezdettől nagy baja van: nincs könnyen röpdeső elméje; a gondolatok, képek csak nehezen válnak ki; ha költői ihlet szállja meg, melegség ömlik fejébe, chaotikussá lesz képzelme; csak lassan tisztulnak a gondolatok, lassan kelnek a képek s még lassabban terem a szabatos kifejezés. Ez utóbbit nem annyira találja, mint keresi. Egész más, külön hevület tárgya nála a gondolat valami dalra; és más, nehezen haladó dolog: annak kidolgozása. «Fejem tele van ezer tárgygyal dalokra, románczokra, hevületeim is inkábbra lobbanatok csak, oh de a dolgozás! a dolgozás barátom, nekem végetlen gyötrődésekbe kerülne s nem merek semmibe fogni.» (1827.) Most várnia kell, míg fölhevül, ha pedig fölhevült, elhagyja reflexiv ereje s hevületeinek formát

adni nem tud. «Kár, hogy a jelenben, ha gondolkozom, mindjárt igen fölhevülök s azután semmit sem tudok írni.» (1824.) Bajzára nem lehetne elmondani, mit Goethe említ: «Ich singe, wie der Vogel singt».

A megtört, könnyen akadályozható productiv erő kifolyása az a sok «planum» is, melyet Bajza szüntelen elméjében forgat; a kijegeczülő gondolatok helyett ezek az elfolyó gondolatok, a költői képek helyett a csalóka árnyak, melyeket a képzelem üz, de el nem ér. «Ez az átkozott phantasta fej» — írja magáról Bajza. Kedélyvilágának előbb vázolt izgalmai így bizonyos tekintetben ellenképet nyerne képzelme mozgásában. Amott melegség és fagy, itt exaltatio és kimerülés. A physiolog talán azt mondaná, hogy Bajzának erősen afficiálható agyveleje volt; utalna agyvelőgyulladására, mely miatt élete 1825-ben «hajszálon függött» s végső betegségére.

A mint így képzelme zajlik, pillanatra nő, majd megapad, s gondolatai kergetődznek: váltakoznak eleinte költői tervei is. Bizonyos kapkodás jellemzi fiatalabb korában a költőt, mely ép úgy tanúskodik írni vágyáról, mint azon hiányos ismeretről, melylyel fejlődő tehetségét tekinti. Verses dolgozatok után egyszerre csak «prosázni» van kedve; majd meg az *Erzählung* írása közben észre veszi, hogy biz az lelketlen dolog, s ilyenkor csalogatni kezdi a dráma. Ekkor írja barátjának: «Drámára van rég gondolatom s a nélkül, hogy theoriát tudnék, kivinném — csak időm volna». (1825.) Még később is «sugallatot» érez a drámára; folyton vele «phantasiroz».

Már 1823-ban támadnak benne ilyféle gondolatok. Ekkor valóban még nagyon távol áll attól, hogy ismerje, mit tesz drámát írni. Szentmiklósy *Hunyadiján* ugyan már ejtett könnyet, azonban Lessinget még alig betüzi, Schillert, a színházat, a drámairodalmat részben sem ismeri. A naiv tanuló álláspontján van Shakespeare művészetével szemben. Mégis idéznem kell a tizenkilencz éves Bajza néhány jellemző sorát, különösen mert később hasznukat vehetjük.

«Nagyobb phantastát, hypochondriacust nálamnál nem láttál a földön — írja 1823. deczember utolsó napjain. — Oly derék találmány- és plánjaim vannak nekem gyakorta, hogy magamnak is végtelenül tetszenek és egy bizonyos hypochondria, egy bizonyos phantasma nem engedi csak, hogy mun-

kába is fogjak. Mindenkor e gondolat ötlík belém, minek fogsz hozzá, nagyobb talentum kívántatik ennek kivitelére. És én kész vagyok mindjárt abban hagyni. Régen hordozok én egy gondolatot, egy exentrikus gondolatot drámára!! Minap este már egészen meg volt fejemben s készültem, ha egész éjjel is, leírni, alig írtam egy lapot álmos levék s lefeküdtem. Éjjel egy zördület fölébreszte s a gondolatot ismét mélyen általtekintve rostáltam s örvendék, hogy nincs leírva, mert egy szarvas hibát vettem benne észre. Azóta hánytogattam én ismét e hibát: (mely e kérdésben foglaltatik: hogy lehessen egy gyilkost tragikai személylyé teremteni?) S im tegnap előtt meg vala e kérdés fejtve; tíz órakor éjszaka egy szerencsés gondolat szétlebbenté homálya felül a leplet s én lángoltam szinte mindjárt leírni az egészt, de nem többé drámában, hanem elbeszélésben . . . Leültem írni s íme! a gondolat ismét elévillan: hogy nincs elég talentumon kivihetésére s ez egész kedvemet elvevé. Abban hagytam s lefeküvéim és az ideákat úgy elvesztém, hogy maig sem tudom, hogy vala a kérdés megoldva. Nem ostoba hypochondria ez! Ha egészségem teljesen helyre álland, mert az éjjel ismét igen rosszúl valék (ne aggódjál rajta, nálam beteg lenni nem nagy dolog volna, ha fájdalom nélkül megeshetnék és meghalni még kisebb) s az ideák ismét visszatérendnek, talán leírom, de nem többé drámai formában. Oh be igen nagyon gyermekes vagyok én.»

E gyermekes akarás és «poetisálás» idővel természetesen abba marad. Hanem a mint itt egy dráma, majd elbeszélés gondolatát szövi: körülbelül hasonló «hevületek» közt termettek későbbi versei is, legalább első töredékeik. Különösen míg költői modorának Bajza belsőleg mindinkább ura nem lett.

A kidolgozás volt aztán a második dolog. Ez sok idejét és sok gondját vette igénybe. Mint vadász a prédáját, gyakran úgy leste Bajza az alkalmas perczet. «Azt a mesterséget, az időt kilesnem, mikor kelljen írnom, nagyon jól értem én.» Darabjai becse — írja — e mesterség tudásának köszönhető. Még levelei szerkesztésére is is időt emésztő figyelmet fordított: «Ki mondta azt, hogy én leveleimet purisálom? . . . Leveleim tisztasága attól van, hogy én el vagyok szokva a dolgozástól s következőleg sebesen concipiálni nem tudok s

ezért halkán kényszeríttem írni, különben is a tisztaságot szeretem az írásban úgy mint mindenben». (1825.) Bajza sebesen, egy futtában soha sem írt, folyton javítgatott, mint mondja, az «ultima manus» embere. *Erzählungj*át is hónapon át «purisálja», «stylisálja», míg végre abban hagyja, mert mégis «nyomorúlt». Bajzánál a gondolat csak nehezen született s a kifejezés is csak folytonos javítás közt termett meg. Tanuljunk törteni: az ifjú Bajza egyik első intése. Hanem így legalább végig járta a stylus iskoláját, s nem nyugodott, míg írói egyéniségét költeményei formájában s prozájában is nem érvényesítette. Jellemző, már 1824-ben ott van æsthetikai kánonában: «Még az nem szerencsés író egészen, kinek szép, magas, mély gondolatokat villámként tudnak támadni elméjében, hanem az, ki e gondolatokat szépen, mélyen is tudja kifejezni». Már kezdettől ép úgy figyel a stylusra, mint az «érzelemre». «A szép nyelvet mindenhol igen nagyon kedvelem» — írja a tizenkilencz éves ifjú. — «Hogy finnyás vagyok, az nagyon igaz; ki tehet ellene, én mindig az leszek, ha gyöngeség, ha hiba is az; mert nekem természetem». Csakugyan a kifejezés szépségére, szabatoságára, verseiben a méret tisztaságára ügyelni Bajza írói természetében feküdt. Ha fogyatékos, rövid röptű is a képzelme; nehézkes, lassan forduló az elméje: de — korához mérten — rendkívül tisztult formaérzékkel bírt. Toldy valami komoly rimelvényt küldött neki 1824-ben. «E darabnak olvastában inkább tűrnék egy arezul csapást, mint (a komoly versben) egy magával nyájas ideát hozó szót, egy trocheus lábat vagy hosszabbra nyújtott iambikus verset». S így tovább levelei során keresztül.

Bajza még azt tartotta, hogy a forma elhanyagolásával a vers költői értékén ejtünk csorbát. «Belém a genius határtalan gyűlölséget öltött a lelketlen versek iránt, azért válogatom oly szorgalommal a tárgyat, azért töltök napokat egy kicsiny darabocska készítése mellett, hogy a gondolatok ezrei közül (ez Bajzánál egy kis akaratlan aüxesis) a leghelyreillőbbet választhassam. S azt hiszem, meddig én e dolgozás módját követni fogom, addig darabjaimból mindig lelek és szív hatással fog szólni . . . S ezért írok én keveset és ezért szeretek szenvedelmesen keveset írni. Ne hidd, hogy én sebesen dolgoznám verseimet; ott, hol ti darabjaimban talán legszébb rózsákat találtok, én talán a legelesebb tuskák karczo-

lásait éreztem; de az nekem kedves dolog, ha az mondatik, hogy darabjaimon sebes kéz látszik, mert az szép tulajdon volna, ha én azt mondhatnám magamról, hogy mesteri könnyűséggel bírok». (1827.)

A mesteri könnyűség, mint a forma hatalma a merev gondolatok fölött: ez lebegett Bajza előtt. Hanem lassú munkájának adja ő maga más okát is. «A hirtelenség vagy hamar-ság, vagy könnyűség, akárminek nevezsem — írja Toldynak 1824-ben — gondatlanságot szül. De ne véld, hogy olyan lassúságot értek, milyennel én szoktam egy poemát írni; én nálam a talentumnak és gondolatoknak szegénységét s gyakorlatlanságát árulja el minden nyomon.» Azt nem; hanem a képzelem s elme bizonyos merevségét.

Ha így Bajza költői műhelyébe beléptünk, menjünk tovább egy lépéssel: lessük meg írónkat a munkánál. Nincs szerencsés napja, elég hangulata; csak olyan vers-kísérlet, félig kidolgozott, abban maradó költemény az, a mi létrejött. Címe: *Csalódás*.*) Nem vált be; nekünk azonban például szolgálhat, hogyan működött Bajza képzelme a szerencsésebb pillanatokban is. A példa egyszersmind mutatja a «gyötrődést», melybe a kidolgozás kerül. — A patak zaját, lomb zúgását akarja Bajza viszonyba hozni valami belső fájdalommal. Midőn írni kezd, még nincs egészen tisztában képzetével. Íme a kísérlet, a javításokkal együtt:

Lomb, patak ne zúgjatok
Csillapulj oh! fájdalom
Szép leánykám ajkiról
Zeng a távolból dalom.

Majd szétbontja ez első versszakot, variánsokat próbál:

Hallgass zúgó fájdalom!

Meg: .

Égből zeng leányi hang.

Azután:

Zeng a lányka messziről
S nem hallok meg töletek.

*) Bajza néhány kézírata a múzeum könyvtárában. A költemény valószínűleg a 30-as évekből való.

Úgy látszik, a «szép leánykám ajkait» nagyon «nyájas ideának» találta Bajza. Miért bántson engem fájdalom, ha «szép leánykám» van, ki dalaimat énekl? Helyes!

Leánykám tehát már elköltözött; égben van, s csak rémlik, hogy hangját hallom. Lesz tehát:

Égből zeng leányi hang.

Leányi hang! Ez azonban még a classicus ízlésű Bajzá-
nak is színtelen kifejezés. Meg kell változtatni. Lesz tehát:

Zeng a lányka messziről
S nem hallom meg töletek.

De így nincs rím. Azután az a «messziről» határozatlan kifejezés. Meg sem mondj, honnan? És: a leányka zeng! Az egész dolgot el kell vetni. Hanem a leányka képével egyszerre csak a «nász» képzete kapcsolódik. S most meg van a strófa.

Hallgass, oh szívfájdalom,
Hallgass, szirtpatak, berek!
Nászdalok zengnek felém,
S nem hallom meg töletek.

De miért csillapítsa az én fájdalmamat, ha mások nász-
dalát hallgatom? S hogy kerülnek nászdalok szirtpatak, ma-
gános berek közelébe? Oh, ez sem jó. Így terem meg a negyedik változat: a költő elegiai hangulata végre egy gyermekéért kesergő anya képen nyugszik meg s az «égi hang» is jogát újra visszanyeri.

Hallgass, oh szívfájdalom,
Bú s kín csendesedjetek,
Égből szól s hív gyermekem
S nem hallom meg töletek.

A második versszak hasonló változásokon ment keresztül, végre így hangzik:

Jaj, de a mit hall fülem,
Min keservem andalog,
Az nem gyermekem szava:
Gyászharang és sírdalok.

A «nászdalok» csak előbb fordult meg elméjében; ennek sötét párja: «sírdalok» így most önkéntelen is kinálkozik. Hanem végül Bajza úgy találta, hogy ez úttal sem az egyiket, sem a másikat nem hallotta: s a vers abban maradt. *Fausse-couche*, minő Bajzánál többször megeshetett.

E dugába dőlt verskísérlet nem érdektelen. Láthatjuk, hogy néha Bajzánál a hangulat egészen belső, néma, «tárgy-talan» marad s csak a reflexio szerzi hozzá a képeket; a képzelem ilyenkor nem egyszer hiába töri magát, hogy ezt a néma szívet megszólaltassa. Él a költőben a mulandóság, a bánat, a szenvedés, a lemondás érzete, hanem energia nélkül; innen van, hogy azután a költői pillanatokban is, ritkán mint «sajátját» hozza be ez érzetet verseibe, hanem költött helyzetek hatásaként tünteti elő, mint azt példánk szerint a gyászoló anya keservében akarta tenni.

Egyik levelében maga Bajza adja meg erre nézve a magyarázatot: «Valókat eddig én még soha sem tudék festeni; nálam minden ábrándozás, kigondolás, a legszorosabb értelemben költemény . . . Hogy én írjak, arra középszerű hevület kell (értse Bajzánál: hogy értelmem szabadon működhessen). Ha nagy mértékben vagyok hevülve, még csak egy sort sem tudok írni, ha igen kis mértékben, csak hideg s tompa hangokat producálok elé. Középszerű hevületben oly képzelgésbe szoktam merülni, mely nem ragaszkodik egy valamely tárgy-nak vizsgálatához egész lángjával, hanem több tárgyakról közép-móddal lelkesülve csapong mindenfelé s magától alkotott világokban szárnyal és egy a maga situatiójának pontjától messze levő tárgyat választ magának, melynek szemléletébe merüljön». (1824.)

A «maga situatiójának pontja»: a merengő érzelem; a tárgy pedig, «melynek szemléletébe merül»: azon elegiai helyzetek, melyekbe a merengő költő könnyen beleképzelheti magát; ilyenkor támad előtte a kesergő anya, az elhagyott özvegy, az apáca, a honát vesztő vándor, a viszonszerelmet kereső lány képe; vagy az eltűnt ifjúságot látja, vagy mint «égi leányt» az Emlékezetet. Így születik meg Bajzánál a «helyzet-dal», így lesz ő belőle az a «lyrischer Darsteller», — mint Toldy mondja — kit barátai annyira «bámulnak».

Talán nem tévedünk, ha a lyrikus e sajátságából magyarázzuk Bajzának azon rövid illúzióját is, hogy neki «voca-

tiója» van a drámára. Érthetjük: egyes érzelmes, drámai helyzetek föl-fölvillanhattak agyában; ilyenkor, legalább képzeletében, lyrai lévvel kirajzolásukhoz fogott s pillanatra azt hihette, hogy dráma lesz belőlök. E sajátosságából fejlődhetett az a hite is, hogy a románcznál, balladánál «neki, úgy érzi, könnyebb semmi sincs». (1845.)

Hanem ha így tehetségének határait illetőleg a kezdő költő rövid tévedésben volt, annál szigorúbb kritikával érvenyesíté kezdettől valódi tehetségét. S most helyén lesz, ha kissé áttekintőbb pillantást vetünk Bajza költészetére.

Az ő lyrája egészen a német, és pedig első sorban a Hölty-Salis-fele német költészet hatása alatt fejlődött. Bajza Kazinczy német-görög classicismusától már kezdetben távol áll; az antik tógát nem húzta egy pillantig sem a modern ruha fölé. Ez által élesen különbözik Kölcey-től; ő a későbbi. — Kölcey eleinte német érzelgőséggel még az Olymp felé fordult: látta «Cytheret mosolygva thronusán», lelke derült a Charisok honában s búfelejtőül a Lethe vizéből ivott. Később tisztán érezte az ellentétet kedélye s a görög képzetvilág között s legalább verseiből tüntek a régi istenek. Bajza azonnal hátot fordított nekik; csak két korai költeményében hódol a görögösségnek; az egyikben (*Philomélához*) Kypros virányairól, Knidos myrthus árnyairól beszél, a másikban (*Égiháború*) a «Zephyrek gyöngé fuvalmai» váltakoznak «Boreas bús szelével». Ezzel vége: az egész csak iskolai reminiscencia. E két versnek különben Bajza maga legélesebb bírálója. Az egyiket «ezifra szóüzravarnak», «non ens»-nek nevezi (1824), a másikat idylljei értékére becsüli.

Ép ekkor nyaggatta javában a német nyelvet: első német olvasmányai közé tartozik Hölty, Matthiison, Salis. Saját hangulatának, költői kedélyének viszhangját találta meg költeményeikben. Olvasásuknál kebleben is erősebben megrezdült a rokon húr s a szelid német költők befolyása elhatározó lett Bajza lyrájára. Ki tagadhatná például a belső rokonságot Hölty s Bajza *Holdja* közt? Ide igtatom egymás után a két költemény néhány szakát:

An den Mond.

Was schaut du so hell und klar
 Durch die Apfelbäume,
 Wo einst dein Freund so glücklich war
 Und träumte süsse Träume!

Du blickst umsonst so hell und klar
 In diese Laube nieder
 Nie findest du das frohe Paar
 In ihrem Schatten wieder.

Ein schwarzes feindliches Geschick
 Entriss mir meine Schöne
 Kein Seufzer zaubert sie zurück
 Und keine Selnsuchts Thräne.

A holdhoz.

Mi búsan nézsz a tiszta kékről
 Felém, te biztos hű barát!
 Ki egykor nyájasan ragyogtad
 Körül ez árnyak pamlagát.

Te láttad itt e kertmagányban,
 Hol úkász hinti árnyait,
 Felhődről mosolygva gyakran
 A boldog párnak titkait.

Most csendesesen rezgő sugárid
 Egy sírhanton halványlanak,
 Hol ő már nyugszik és fölötte
 Magas fűszálak inganak.

Már e példa is mutatja, hogy a rokonság nem utánzás-son alapszik, hanem hasonló költői hajlamon. Annál szive-
 sebben s szabadabban elismerheti Bajza, hogy e német költők
 nagy befolyással voltak versei formájára. «Hogy Matthisson
 olvasása nélkül formám s expressióim másfélék lettek volna,
 — írja Bajza 1824-ben — azt megengedhetem. Én Matthis-
 sont egészen elolvastam, Höltyt, Salist, Kindnek egy részét
 szinte s ámbár minden helyeiket nem értettem, de mondha-

tom, hogy a poetai nyelvben, formákban, fordulatokban sokat tanultam tőlök s ezen igen örülök és nem szégyen ez.» Szivesen elmondotta volna ezt Bajza Goethe dalairól is: hatásuk például ép úgy meglátszik a «Lányka gyötrelmén», mint a többi közt Höltyé a *Holdhoz* czimű versen.

Ily vezérek mellett Bajza a Kazinczy-féle költői iskola modoros képeit, keresett görögös czikornyáit, a mint természetnél fogva nem állhatta, most még kevésbé találhatta hangulat-ébresztőknek. Lágyabb nyelvet, édesebb képeket tanult megszeretni; szívből kívánt szólni, hogy szívre hasson; az Olymp helyett az árnyékos berket járta, s az «égi lánykát» nem nevezte többé Psycharionnak, hanem kedvesebben Nellinek vagy Emmikének. Láthatjuk: az «ambróziás» költészetnek s nektárkínáló Hebeinek divatja múlt. És még mást is mutatnak Bajza versei. Az egyénibb érzés, mely ezentúl mindig erősebb s most még nem is gyanított kifejezést ölt a magyar lyrában, nyilatkozik már Bajza költészetében. A formalistákkal, alkalmi verselőkkel, méretszámítokkal, epigrammásokkal, sonettezőkkel szemben Bajza más világ polgára. Ezt az új világot eredetibb költői egyéniségek feltűnése jelzi; a bejáratnál a borongós Kölcsey áll s kissé oldalt Bajza. Midőn Bajza szelid éneke fölhangzik, a pusztán versifexek jó ideje lejárt.

Hanem ne feledjük, az új világnak csak kezdetén vagyunk. Bajza kevésbé egyéni, mint Kisfaludy, s Vörösmarty lyrájával szemben az övé mintha Kazinczy classicismusának görögsége fosztott új kiadása volna. Már az is baj költőnkél, hogy versein az alkalom zamatja, valami pillanatnyi, rögtöni hevülés benyomása nem erzik: innen azok egyhangúsága. Azután egy kissé elmosódnak elménkben, mint távolról az arez vonásai sápadt holdfenynél. Matthiison és Salis vagy Hölty költeményeiben több a szín. Bajza mintha halvány világú eszményi tájon elne, hol alig itt-ott van jellemző részlet; Salisnál, Höltynél pedig az érzelem könnyű fátyolán keresztül mintha valamelyik svájci tó egy darabkáját pillantanók meg, vagy falusi kert közepén virágos almafát látnánk, lóczával alatta.

Már tudjuk, hogy habár őszinte énekes Bajza, mégis kissé «abstrakt» lyrikus marad. Természetnél fogva s még inkább nyelve következtében. Az ő költői nyelven az általánosságnak bizonyos hideg, fehéres tündöklése ömlik el. Bajzát

bántja minden festőibb, jellemzőbb szó, mely a szabatos szép ízlés codexébe fölvéve nincs. Költeményben például halálmadár helyett a «kuvik» szót használni, szerinte styllhiba, majdnem képtelenség. Amaz szép, költői, «ideakeltő» szó, emez lehetetlen, akár a «mouchoir» a francia tragédiában. Csakugyan nyelvére nézve Bajza a romantikus Vörösmartyhoz képest telivér classicus. Nyelve átszürt, csiszolt, szabályozott, sőt hajlékony, de szintelen és eredeti zamát nélkül való. Csoda volna, ha rajta a mesterkéltségnek nyomait nem talál-nók. De megtaláljuk. Bajza verseiben a kiesett görögös képek helyét az újabb költői nyelv csinálmányai: oly képtelen kifejezések foglalják el, mint «bájhon, gyászhon, tanupart, szerencsepart, nyugpart, nyugpárna, rózsaeév, lélekvirág» stb. stb: összetételek, minőktől minden egészséges æsthetika megbor-zad. Olyanok, mint az üveg szemű szépségek.

Ime hová vezetett még igazán költői kedélynél s az akkori nyelv egyik legszabatosabb kezelőjénél is a nemzetiet-len, s a festői élettől elzárkozó classicismus. Az őszinte ér-zelmű, «hevületekben» író Bajza költői nyelvén milyen jég-csapok! Hogy lyránk fejlődhessék, az erő s szépség új elemeit kellett benne életre kelteni tartalomban, formában egyaránt. S Vörösmarty bírt Prospero vesszejével.

IV.

A KEZDŐ KRITIKUS.

Bajzában a költő hamar ébredt; sok időbe került, míg a kritikus kifejlődött. Kezdetben Bajzának se hangulata, se elég készütsége nem volt a kritikához. Legalább 1828-ig arra nem is gondolt, hogy mint kritikus vágjon magának utat a magyar irodalomban. Az igaz, már serdülő korától figyelemmel kísérte az irodalmi viszonyokat, ítelt minden versről, mely kezébe került, történeti műről, melyet olvasott s a szereplő írókról; szigorú bírója volt maga magának s barátainak: hanem ennyi-ben maradt az egész. A kritika kezdetben Bajzánál csak eszmélkedő természete játéka; nem cél, nem törekvés. Majdnem tudtán kívül fejlődött kritikussá; kezzelhetni erejét, mikor aztán Bajza szándékosan is azzá lett. Barátai is elcsodálkoztak éles fegyverein. Pedig 1827-ben még így ír Toldynak:

«Szemere velem akarja recensealtatni fordított dalait? Mi jutott eszébe? Én nem akarok recensealni. Ilyenekhez nekem nincsen kedvem. Én úgy vagyok a kritikával, mint a ruhának azon nemével, melyet Zrínyi-dolmányoknak neveznek, s a melyet most itt igen fölkaptak. Másokat benne öltözve szeretek látni, de magamon nem szeretem, nem tudnám viselni». Észre sem vette, hogy már öltögeti magára a dolmányt. Mindenesetre érdekes kérdés, a költői álmodozóból egyszerre hogyan tört elő a tekintetet s tekintélyt nem ismerő kritikus? E kérdést most csak megérintjük. Bajzát, mint kritikust, csak az akkori irodalmi viszonyok részletesebb rajzából ítélhetni meg; s ez a rajz jelen dolgozatunk keretén túl esik.

Első leveleiben Bajza még nagyon naiv, könnyen kielégíthető. A tizennyolcz éves ifjú könnyet ejt a *Heben* s Szentmiklósy *Hunyadiját* is élvezi. «Kritikai szájjal nem szólhatok felőle, mivel a dráma theoriáját nem ismerem. Egy jelenése könnyet ejte szememből s ez nekem most elég. Az érzékeny költemény legszebb jutalma a könny». Ez arkadiai hangulat azonban hamar elhagyja. Kezdi bántani az írók «theoriátlansága» s midőn Makáry operát akar írni, kérdezi: «hol a theoria, mely fáklyát tartand, hogy meg ne botoljak?» Nem sokára észre veszi, hogy sok nálunk a literator s kevés az író; több a könyv, mint a komoly irodalmi munka. Szemet szúr már a sok fordítás is. «A fordítások hasznosak, de valameddig csak fordítunk, addig literaturánk nincsen. Könyveink rendesen csak fordítások, némelykor jelen meg egy originál-phönix és milyen? botránkozás kinyomatni!» Azért rendkívül örül, midőn meghallja, hogy Kisfaludy «recensealni» fog (1824). «De mit recensealhat? A szörnyű, szörnyű szegénység nálunk!» Hanem azért figyelemmel kísér minden új jelenséget; nem sokára recenziókról is beszél, melyek «fejében készen vannak», de csak magának, nem a publikumnak. Az ilyen titkos ítéletés nagyon növeli szigorát; hasonlít az a meggyülemelő tüzi anyaghoz, mely majd annak idejen hirtelen lobbot vet. De másrészt emeli önbizalmát is: «Bizalmatlanságom nagyobb részint elenyészett, hogy darab időtől nézem távolról literaturánk folyamatját, a benne levő írókat, munkákat s leginkább ítéletöket és magammal hasonlítom. Hasonlatom e gondolatra vezet, hogy mégis van egy-kettő scribenseink között, kik talentumaikkal ez vagy amaz oldalról utánam

állanak.» (1824.) A húsz éves ifjú így próbálgatja magában a vívást, a nélkül, hogy esze ágában volna, a kritikusi karddal a porondra kilépni.

1826-ban költői képzetvilága s elméleti ismeretei erősen gyarapodnak. Lelkesül Schilleren, olvasni kezdi Goethet és Tieck dramaturgiai dolgozatait. Lessing is «igen kedves könyvem, nem győzöm eléggé olvasni». Mindannyi ébresztő a kritikus számára; hanem most még egészen a költői planumok vannak előtérben. De azért Bajza tud már igazában haragudni; magába fojtott boszankodással nézi, hogy az irodalmat egy idő óta lelketlen sereg borítja el, «mely Bacchansok módjára zajgó lármát csap». Még jobban bántja, hogy e lát «néhány jó fejet is elkap»; írókat, «kik nevöket 10—15 év előtt nálunk ragyogásba hozták s példányaink voltak az ízlésben, példányaink a világ örök remekeihez mért kritikában».

E közben a neophyta buzgalomával merül a német irodalomba. «Mikor én Goethet olvasom s azt gondolom meg, hogy e nagy költő műveinek milyen kicsiny a publikuma ahhoz képest, a milyennek lenni kellene, lelkem megnyugtatósaúl azt szoktam magamnak mondogatni: az a dicső görög művész oly közel áll a természethez s a mostani generatio oly messze a természettől, hogy hacsak studiumának nem tette a dolgot, nem tudja, nem érzi, mit kell Goetheben keresni. (1827.)» «Goethe munkáinak stuttgarti legújabb kiadásából az I. Lieferung már megjelent, — írja ugyanez év júliusában. — Fáj bennem a szív, hogy meg nem vehetem». Csakugyan jó kiadás; nagy betűk, «az ember még agg korában is s gyengült szemekkel használhatja». «Köszönöm Kölcseynek, hogy e nagy ember műveire figyelmessé tevé, de köszönöm geniusomnak is, hogy e műveket imádnom adá. Nem ismerek semmit, mi engemet úgy kielégítene, mint e csodakézből jött teremtmények. Reszketek értök s addig meg nem nyughatom, míg sajátommá nem teszem.» A Goethe-cultushoz hű maradt Bajza későbbben is; ő az, ki 1829-ben a fiatal Szalay László «fonák ideáit» Goetheről helyre igazítja. «Szalay László mindig úgy van nálam mint egy ad officia paratissimus tanítvány, kérdezzet sok dolgokat s feleletimre mindenkor egy alázatos igent mond. Goethe iránt némely fonák ideákat mondott el egyszer is, másszor is s én józanabb útra térítettem. Fölolvastattam Goethének néhány dalát vele,

mert leginkább dalai ellen voltak reflexiói, holott Goethe talán sehol sem nagyobb (ha a karakter-festést kiveszem) mint ezekben s elmondottam neki, miért tartom én ezt s amazt Goethénél jónak s gyakran utólérhetetlennek. Azóta, úgy látszik, Szalay nagyon szerelmes Goethébe.»

Különben Bajza néhány æsthetikai alaptételét is valószínűleg Goetheből abstrahálta. «Az a valódi művész, barátom, a ki a maga individualitását megtagadva, minden idegen alakot, tonust és szint magáévá tud tenni. A nagy Klopstocknak ép az a hibája, hogy mind epicumában, mind drámáiban csak Klopstock, azaz a maga individualis karakterét sehol és soha megtagadni nem bíró Klopstock.» Az anti-Klopstock itt Goethe. Megint Goethe az, kinék költészetéből legjobban levonhatta magának Bajza a «művészség» fogalmát. «A természet — mondja Bajza 1828 ban — a szépséget melleleg szórta széjjel a maga minden művein, mert az ő legfőbb célja nem a szépség volt, hanem egyéb. A művészség, mely főbb cél a szépség elérésénél nem ismer, ezen elszórt szépségeket gyűjti egybe (mint focus a sugarakat) a maga művében.» Goethe Bajzának azon író, ki egészen «közel áll a természethez», hanem költészetében csak azt reflektálja belőle, a mi abban «szép».

Ha nem csalódunk, Goethenek része van azon sajtóságos népdal-theóriában is, melyet Bajza egyik levelében Toldyval közöl (1828). Azt írja, hogy e theoriát nem tanulta senkitől, hanem «abstractio s combinálás útján támadt a fejében». Például idézi hozzá Goethe dalait, mintegy önkéntelen ráutalva, hol keressük abstractióinak alapját. Csakugyan Goethe *Heidenröslein*-ja :

Sah ein Knab' ein Röslein stehn,
Röslein auf der Heiden.

Bajza előtt mint a művészi népdal mintája lebeghetett. A művésznek, — mondja — ha népdalt ír, nem szabad a néphez leereszkednie, hanem azt magához kell emelnie. A közönséges népdal még csak egyszerű természeti productum; sok benne a nyers anyag; ezt el kell távolítani, a szepet egybefoglalni; «akkor fog valamely phönix föltámadni, melyről mondhatni fogom: hogy művészi népdal». Ezt a phönixet megtalálja Goethenél, de nem Kisfaludy nep-

dalaiban. «Olyanok, — mondja egynehányról — mintha valami szerencsés eszű falusi notarius készítette volna». Bajza nem gyanította, hogy később a notariusok közt egy Arany János is támadhat. Szerinte legszebb művészi népdal volna Kölcsey «Hervadsz, hervadsz» kezdetű költeménye, melyre Toldy azonnal megjegyzé, hogy az nem is népdal. Jellemző különben, mennyire általános æsthetikai okokból örül Bajza annak, «hogy első rendű költőink a népdalokra fordítanak figyelmet». «Goethe azt mondja valahol a *Diván*hoz írt magyarázatában, hogy minél elevebb, minél természet-szerűbb a naiv költés valamely nemzet poesisában, annál szerencsésebben fognak kifejni az utóbb következő epochák». Innen az örvendezés.

Csakugyan Bajza elméleteiben véges végig nagyobbára német szemüvegen néző æsthetikus maradt; mint költő, az utolsó klasszicusok közül való, mint æsthetikus is közelebb áll a német iskolához, hogysen teljesen méltányolhatta volna Vörösmarty jelentőségét. Goethét a maga módjára minden-estre jobban fölfogta, mint Vörösmarty költői becsét. Elvont mértékei voltak: Vörösmartyban tisztelte a nagy tehetséget, a jellemes író, a költői szellemet, de nem látta éles szemmel az úttörőt; sem eposainak, sem drámáinak nem volt congenialis kritikusa. S ezért épen nem csodálom, hogy Bajza nem lett az új irány heroldja; lényegében közelebb állott Kölcsey-hez, mint Vörösmartyhoz.

Az új viszonyok közt így Bajzának csak egy útja maradt, ha magának külön állást akart szerezni az irodalomban —: a polemia útja. Értem a polemiát nem a bomlófélben levő költői iskolákkal szemben, hanem a minden rendű s módú irodalmi «schlendrián» ellen, a személyes polemiát. Bajza az írói méltóságot védte a firkászok hada ellen: egyszer amúgy szabad gorombán oda mondja levelében: «agyon kell ütni a h . . . . . kat»; az ízlést védte a terjengő laposság ellen; a tehetség jogát az üres tekintély vagy a hányavetiség s pöf-feszkedés ellen. Bajza a Klotzokkal szemben Lessing szerepére vállalkozott.

A polemiára különben régóta gerjedt Bajzában a kedv. Már 1825-ben előre láthatjuk csírájában a Kazinczyval való szakadást. «Az öreg úr egy idő óta gyakran szokott botlani, de azért ne vélje, hogy ott hol ő talán akarva is botlik, mi

utána fogunk botlani». S hányszor nem tűnt föl előtte a magyar literator, «az a különös portéka, melylyel csak az férhet meg, ki minden lépten nyomon komplimenteket teszzen neki». Midőn 1824-ben az irodalmi viszonyokról szól, szeretne satyrát csikarni elméjéből: «Ha satyrai elmém volna, — folytatja — tizenkét ör-granadieros nem tudna megtartóztatni, hogy satyrát ne írjak». Majd fölkiált, hogy Voltaire-ek kellenek nekünk s nem csoda, ha ő maga később Lessing vágyott lenni. Kulcsár alakja is már 1824 óta szemet szúr előtte, «kinek elménczsége oly nagy bajjal fordul, miként maga, hasa s gravitása miatt». S midőn később a *Kritikai lapok*-ban Horvát István ellen küzd, ép ilyen elménczséget s gravitást állít pelengérre. Láthatjuk, hogy már az érzékeny, magába vonuló Bajza is tud éles lenni; s később annál élesebb lesz, minél érzékenyebb volt, s annál hangosabb, minél inkább a magányba vonúlt. «Belőlem melancholikus katona lesz» — írta a tizenhét éves Bajza Toldyhoz. Néhány évvel későbben a melancholikus költő csakugyan az irodalom kérlelhetetlen harczosává lett.

PÉTERFY JENŐ.

ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI MINT HUMANISTA.

Harmadik közlemény.*)

IV.

Valamint Petrarca a republikánus szabadságért rajongott, és személyes állásában független ember maradni óhajtott, e mellett azonban az egyházi és világi fejedelmeknek mélyen hódola; akként szellemének örökösei is, a humanistikus iskola általában bámulatosan tudott alkalmazkodni minden politikai formához. Alkalma ez ügyességét gyakorolnia elég nyílt az Apenninek felszigetén. Dívott itt mindenféle alkotmány: a demokrata és oligarcha köztársaság, a demagog és periklesi szabad állam, a despotismus, a tyrannis, a népszerű egyeduralom, a kicsi városi közhatóság s a világot beágazó hierarchia. Ezek mindegyikéhez tudott a szépszellemű világ simulva állást fogni. Tapasztaltuk ezt a köztársasági körökben, melyekben eddig forogtunk; most ellátogatunk a fejedelmi udvarokhoz, hol az ismert alakok nem egyikével újra találkozunk, mert mindenképen kényelmesb volt valamely udvarnál találni alkalmazást: csak egynek kellett itt szolgálni, egynek hízelegni, egynek kegyét keresni, egytől jutalmat várni.

Italia legtöbb fejedelme antik értelemben tyrannus volt, ki hogy háza uralmát biztosítja, népe megalégedését kereste;

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 67. és 68. számaiban.

hivatalnokai által rendezett kormányzatot vitt, a nemességet magához edesgette, a nép iránt atyáskodó volt, de e mellett pompa és fényűzés által tekintélyt tartott. Ily elsőrendű fényűzési czikkek az udvari tudósok és költők valának. A fejedelem személyét és családját megénekelni, őket a jelen- és utókornak antik nagyságban föltüntetni, történetöket megírni, epikai, alagyás és ódai versnemben ünnepelni, ünnepi beszédeket tartani, díszleveleket írni, epitaphiumokat költeni, saját tudományosságok híre által az udvart, mely őket tartotta, ékesíteni: volt emez udvaroncok tiszte. Megdöböntő, s a történet barátjára nézve szégyenítő, mennyire tudták a fejedelmi hírnév e kürtölői nem csupán kortársaiknak, de századokon át az utóvilágnak is hall- és látérzékét megvesztegetni. Elmondhatjuk, hogy Italia története az egész humanisticus korszak alatt tűzijáték által volt megfényesítve. A kik fényelni akartak, megvették a dicsőítő czikkeket, melyek visszhangzottak késő nemzedékek ajkán; megvették túlzott tisztességeken, busás írói díjak árán az udvari költőktől, kik ekként elkényeztetve azt hívék, hogy ők az emberiség világító tornyai, a próféták, kiknek hatalmában áll örök dicsőség osztani, vagy valakit örök feledékenységre kárhoztatni.

A ki elsőben nyitotta meg udvarát a műzsáknak Robert nápolyi király volt az Anjouk házából, ez új Augustus, kibe még Petrarca oltotta a költészetnek és régészetnek tiszteletét. — Utódját, aragonai Alfonsot a humanisták méltán tekintik az irodalompartoló fejedelmek mintájának. Csakugyan felülről jelenség volt. Fegyverrel kezében foglalta el vetélytársa ellenében Apuliát és francziából rögtön átalakult olaszszá. A latin beszédben kissé gyöngye volt, azonban jól olvasott és értett latinul; tudományosság tekintetében mérközhetett Medici Cosimóval. Tudós tudniillik ő sem volt, valamint Medici sem; de gyors fölfogása és sokoldalú érdekltsége kiváló műkedvelővé képeztek. Nagy barátja a dialekticának; a szent-írást tizennégyszer olvasta el; a pogány klasszicusok iránt volt érzéke; az antik régiségeket vallásos tisztelettel szemlelte; szeretett tudósokkal társalogni, s ilyenkor nem ritkán feledé, hogy király; néha állva hallgatta a tanszek előtt a tudósok, főleg theologusok előadásait; viszont ha ebéd után dísztermében vagy pompás könyvtárában az *Aeneist* olvasák, bebocsájtotta a szegény tanulókat is; ekkor a fölolvasonak szemé-

lyesen szolgált gyümölcsessel vagy édességekkel üdülésül. Két elsőrendű író tartott udvarában: Lorenzo della Vallet, ki közönségesen Vallának nevezetik, melléknevén a «Római», mint magát nevezni szerette, noha Piacenzában született, és a palermoi Antonio Beccadellit.

Valla a királyt már 1435-diki hadjáratában kísérte; 1437-ben a mintegy harmincz éves férfiú titkárul lépett szolgálatába, s tőle költői díszokmányt kapott, Nápoly bevétele után pedig az ékesszóllás tanára lett, mely tárgyat előbb Genuában, Paviában és Milanoban tanította. Ekkor már nem volt ismeretlen író. Erkölcsrontó műve a kéjvágyról nagy habokat vert; *Elegantiaí* által meg a nyelvtan terén főtekintélyyé emelkedett; 1440-ben jelent meg műve a Nagy-Konstantinféle adományról. Ugy látszik ezen, a pápai szék ellen intézett, férczelmenyt Alfonso rendeletére írta, mert hogy nem a tudomány érdekében készítette, az kitetszik heves hangjából. Alfonso ugyanis politikai haragosa volt a pápának, mert a pápa azt követelék, hogy Nápolyról, mint hűbéréről ő rendelkezessék. A helyzet kritikussá vált az által, hogy a baseli zsinat ep akkor lázadott föl ugyancsak IV. Jenő ellen. Valla először intezett támadást a humanisták közül az egyház ellen előbb az erkölcsstan, utóbb a politika terén. Személyes boszúból tevék, mint hogy a pápai irodába föl nem vették; a bíbornokok — úgy mondák neki — ellene voltak, s ő azonnal megboszúlta magát maró epigrammái által; ezek azonban le nem hűtek boszúját, rosszakarója maradt az egyháznak, mi nagy föltűnést okozott, mert a humanismus eleddig egyházvédő szerepet játszott. A pápa vizsgálatot indított Valla ellen, mire ez Rómából, hol rokonai látogatásán volt, megszökött; még Nápolyban sem érzék biztonságban magát, hanem álruhában Barcellonába menekült. Csakis Alfonso biztosítására mert visszajöni, s a király védelme alatt új támadásokat intézni az egyház ellen, a miért az inquisitio elé állítottatott, mígnem a király a pört megszüntette. — A mélyen keserített Jenő pápa utódja megbocsájtott neki; megbocsájtott a megtérőnek, apostoli scriptorrrá nevezte ki, és gazdagon megajándékozta.

Valla iratainál sokkal nagyobb föltűnést okozott egy *Hermaphroditus* című epigramma-gyűjtemény, mely trágárságban mindent fölülmúlt, a mit a humanisták eddig a római satyricusok utánzásakép írtak. Sienában készült, Beccadelli

zsengeje volt e mű és undorító gyümölcse az ókor túlzott utánzásának, merész kigúnyolása a keresztyén erkölcstannak, hasonlíthatatlanul merészebb, mint Valla dialogusai a kéjvágyról, melyek végezetül, habár csak színleg, a keresztyén erkölcsi elveket juttatják diadalra. Hanem a humanistáknak ez eltévelyedés föl sem tűnt. Még a tisztos Guarino is, ki akkor hatvanhárom éves és vagy egy tuezat gyermek atyja volt, magasztalta a költemény édes harmoniáját, gördülekeny verseit és fesztelen tréfáit. «A könyvek-, böjt- és zsolozsmákban gyönyörködő «tudatlanok» zaja, nem érdemel egyebet, hanem hogy füle' mögé eresse». — Zsigmond császár és magyar király pedig 1433-ban Sienában tartózkodván, a fiatal szerzöt borostyánnal koszorúzta meg. Egyébként a fiatal szerző kevés tudományyal dicsekedhetett. Alfonso király, miután állást adott neki udvarában, egyébre nem igen használhatta, hanem egy-egy szakaszt olvastatott föl vele Liviusból, Senecából vagy Virgiliusból ebéd után; ezen kívül a vendégeket szellemes élceivel mulattatni, követkepen, hogy dísz-szónoklatokat tartson, utazgatni volt föladata. Mindazonáltal a király igen szerette őt. Tanácsosi czimmal tekintélyes személy volt az udvarnál, a királyt utjában, hadjárataiban kísérte, a nápolyi nemesség tagja lett, szép nyári lakot kapott ajándéku, meggazdagodott; söt oly szerencsés volt, hogy Alfonso fiának és utódljának, Fernando királynak is megnyerte kegyeit, míg végre hetvenhét éves korában (1471) meghalt. Megjegyzem még, hogy Valla és Beccadelli szívből gyűlöltek egymást, s e gyűlöletben egy harmadik tudós is, Bartolomeo Fazio teljes mértékben osztozott. Egyben azonban mind a három tudós pályázott: fejedelmöknek és házának dicsőítésében. Valla megírta Alfonso megbízásából I. Fernandonak, a király atyjának eletrajzát. Beccadelli Alfonso jeles mondatait és tetteit gyűjté egybe s valószínűleg megszerzé azokat költöttekkel, mely hízelkedő műveért ezer aranyat vett jutalmul. Fazio könyvet kora jeles férfairól Alfonso eletrajzával fejezte be, mert ily férfiú után, ki mindeneket bölcseséggel és dicsőséggel meghalad, senkit sem talált már méltónak arra, hogy gyűjteményebe fölvegye. Azután több évet Alfonso történetének megírására fordított. A király parancsára fogott e munkához, mely alatt évenkint ötszáz aranyat, befejezésül pedig 1500 arany tiszteletdíjat kapott.

Meg kell még emlékeznünk azon híres férfiakról, kik látogatásokkal tisztelték meg a parthenopæi udvart. Ezek egyike Giantonio Porcello de' Pandoni, ki ifjú korában Beccadellihez hasonlított, a mennyiben bámulatos könnyűséggel írt verseket, ép oly trágáratokat, mint ez. Rómából száműzetvén, a nápolyi királynál mint titkár talált menedéket. Alfonso történetíró akart belőle képezni, de ez kevésbé sikerült. Midőn 1452-ben III. Fridrik császár Nápolyt útjába ejtő, Porcello tartotta neki az üdvözlő beszédet, a miért a császár borostyánnal koszorúzta meg.

1453. évi augusztus havában Filelfo is látogatásra érdekesíté Nápolyt. Satyráit a királynak ajánlotta, és eljött azokat személyesen átadni. Alfonso rendkívüli tiszteletben részesíté őt: egész udvara jelenlétében lovaggá ütötte, saját családi ezímerét adá neki, borostyánkorszorúval díszíté, s valószínűleg bőkezűen meg is ajándékozá a kapzsi literatort, ki ettől fogva kifogyhatatlan a «nagy» király dicsőítésében.

Enea Silvio de' Piccolomini is meglátogatta Nápolyt mint sienai püspök s e város követe. Kitüntetéssel fogadtattott, mely kegyet a püspök irodalmi hódolata által iparkodott viszonzni, mint azt alább bővebben előadjuk.

V. Miklós pápa halálával a római kör megárvult és szétzüllött. Theodoros Gaza Nápolyban talált menhelyet, azonképen a florenczi Manetti. Ez Miklóstól csak hatszáz, Alfonsótól kilencszáz arany évdíjat kapott, kineveztetett királyi tanácsosnak; lovak, szolgák és irnokok álltak szolgálatára, nehogy fordításai a görögből és héberből fönnakadást szenvedjenek. A zsoltárokat, melyeket az őszövegből fordított latinra, a királynak ajánlotta.

A nevesb tudósok közül, kik a királynak műveiket följajánlák, megemlítendők: Lionardo Bruni, Poggio, Decembrio és Georgios Trapezuntios. Alfonso e hódolatot a távolból is gazdagon jutalmazá; mondják, hogy évenként 120.000 arany forintot fordított tudósok fizetésére és jutalmazására; de nem ez összeg, hanem a személyes érdekelttség, melylyel az irodalom iránt viseltetett, és az ótalom, melyben az írókat részesíté, biztosíták számára Mæcenas babérait. — Megemlítendőnek tartjuk még, hogy 1454. augusztus 2-kán kelt levelében László magyar király is hozzá fordult, hogy egy-két könyvet

küldjön neki, melyekből a régi római fejedelmek jeles tetteit olvashatná.

Fiát Fernandot Valla és Beccadelli nevelték. Eleget hallhatta tőlök, hogy a király legnagyobb érdeme, ha a tudományokat pártfogása alá veszi. Tette is. Atyja nyomdokiba lépett. Uralkodása éveiben azonban túlhaladják e kort, melynek vázlatát nyújtjuk.

* * *

Milanóban a Viscontiak uralkodtak, e család, melyből a bujaság, szívtelenség és kegyetlenség közös jellemvonásával váltak ama hírhedt egyének, kik a Juliusok nemzetségéből származott szörnyű cäsarokhoz hasonlóan, borzadályos rejtveny gyanánt meredeznek a történetiró elé. Ezek egyike Filippo Mária, az utolsó Visconti, a nyomorult zsarnok, ki éjjel-nappal remegett az árulástól, méregtől és gyilkosoktól, noha életén nem volt egyéb veszteni valója a kéjnel, melyet saját álnoksága és alávalósága fölött érzett. Lelke sokkal elvetemültebb volt, hogysen azt teljes mértékében föltüntetni merté volna; fékeznie kellett kajánságát, s a jóság színét mutatnia, mert ingott a hercegi trón. Szeretet és gyűlölség nélkül a világ és saját maga megvetésével üzött játékot emberekkel és politikával, mint a ki tudja, hogy halála után minden művének halomra kell dőlni. Hercegi örökösök nélkül levén, dæmoni élvezettel gondolt arra, hogy elhúnyta számtalan embert fog szerencsétlenségbe dönteni, s az államot is érzékenyen meg fogja ronsolni.

És még e Nerót is megszállta neha a költőiség lehe, valamint, hogy a természet nem ritkán legselejtesebb elfajulásait valamely ritka tulajdon hozzávegytése által még inkább megbélyegzi. Meg ifjú korában tetszetek neki Petrarca rímei, magyaráztatta magának Dante nagy költeményét, lefordította Liviusnak nevezetes férfiak tetteit tartalmazó helyeit, fölolvastatott francia lovagtörténeteket: mind ezt rend és rendszer nélkül, a mint épen szeszélye megkivánta. Mert tartós hajlamai és szokásai egészen más körben forogtak. Sokat adott drága lovakra és szívesen tartózkodott pompás óljaikban, értett a nyereghez és kantárhoz. Noha testesége miatt már nem lovagolt, örömét lelte mégis bokros lovak megfékezésében; ha a zabolát nem túrték, fogaikat törette ki,

hangosan vihogó méneknek pedig nyelvét, vagy más érzékeny tagjokat metszette meg, hogy jobb erkölcsökre szoktassa. E fajta elbánása volt az emberekkel is. Udvaronczeit, tisztjeit, condottierieit megvesztegetett írkokok és kémek által vétette körül, kikre ismét mások által ügyeltetett. Neki minden a fülehez jutott, és ő geniális volt az alávaló fogásokban, hogy szolgálói hűségét és becsületességét próbára tegye. Ha valakit meg akart ajándékozni, előbb rendesen meggyalázta, hasznavehetetlen töksinek nevezte; ellenben ha haraguvék, jó kedvet színlele, mert fokozta gyönyörét, ha bosszúszomját türtözteté azon pontig, midőn legérzékenyebben sujthatott. A szerencsetleneket nem ritkán a legtávolabb börtönökbe hurczoltatta, majd ismét maga elé állította, megkínóztatta és újra visszahurczoltatta a nélkül, hogy e kegyetlenségének okát adná. Legközelebb állottak hozzá a csinos apródok, kik szolgálatában államfériaikká növekedének. — Egyik kedvencz tréfája volt kezébe kígyót rejteni s azzal másokat megijeszteni. — Beszéde tárgyát hadi és politikai vállalatok, szívesebben lovak, ebek, madarak és nyers tréfák tevék; hanem e tárgyakban sem hatott mélyebbre; durva, recsegő hangját legszívesebben gyakorolta káromlásokban és gúnyos kaczagásban. Mindenkit, még gyóntatóját is bolonddá tette fanyar élceivel. Soha sem járt egyedül; rendesen úgy látták ez utált embert hosszú lekonyuló szemöldjeivel, sárga szemekkel, tompa orrával, széles szájával, rövid, vastag ujjjaival, görbült lábaival, a mint apródjára vagy bohóczára támaszkodva dűledezett.

Mit használt ily szegény, sivár kedélynek a tudomány! Mondják a csillagászokat becsülte, mert remegett a veszélytől és hitt a csillagjóslatoknak. Az orvosok minden lépten, nyomon követték, hogy egészségére ügyeljenek, hanem azért mindig gúnyolta őket. Zene és színészet dőreség vala szemeiben; inkább szerette a kártyát és koczkát. A latin nyelvhez keveset értett. A humanisticus lendület érintetlenül hagyta, de nem a vágy hires udvari tudósok által fényleni és a világ előtt mæcenásként megjelenni. E miatt neki is tömjéneztek a humanisták; bizonyára a müzsák barátjának tüntették volna föl, ha veletlenül nem volt volna utolsó sarja dynastiájának, a miért halála után bátran elmondhatták róla az igazat, még gyalázhatták is.

Már atyja, Giangaleazzo szerződteté Antonio Loschit a költőt, nyelvészt és Cícero jónevű magyarázóját államtitkárnak. Filippo Mária Gasparino da Barzizzát alkalmazta udvari szónokul, kancellárjául és levelezőjeül, ennek halála után pedig fiát, Guinifortet. — Igen óhajtá Filippo Mária, hogy a humanisták valamely elsőrendű nagysága jöjön udvarához, de ez kevéssé vonzotta őket. Beccadelli nyolczszáz aranyforintnyi évdíja daczára sem tartá itt ki sokáig. Végre 1439-ben megnyerték Filelfot, ki inkább illett valamely udvarhoz mint egyetemhez, a hol senkivel meg nem fért. Mióta megkorosodék, maga is a nyugalmasb, biztos állomás után vágyódott, melyet például Aurispa élvezett Ferrarában. A milanói kényúr igen barátságosan fogadta. Évi ötszáz zecchinot rendelt számára, mely összeget már a következő évben hetszázra emelte, szép és jól berendezett házat adott neki lakásul, a polgárok sorába vétette föl, ünnepélyek alkalmával a főnemeselek közt jelölt ki számára helyet. Kért és váratlan ajándékok és kegyosztások jó kedvben tartották a költőt. Boldogan is érezte magát ez «istenfi fejedelem» kegyelmében, és nem győzte bánulatos érenyeit, barátságát, jóságát, vallásosságát, mindenek fölött pedig bőkezűségét magasztalni. A bőkezűséget az írók mindenha fejedelmi legfőbb éreynek tartották. — Milanóban nem volt Filelfónak vetélytársa, ki hírnevét veszélyeztethette, vagy a ki iránt az irigység benne fölburjánzózott volna. Az itt tartózkodó jelentéktelen tudósok nagy része nem volt bejáró a hercezeghez, a többiek is gondosan ápolták a békét a kegyenceczel. Az egyetlen, ki vakmerősközlött nem csüszni, mászni előtte Pier-Candide Decembriót, a hercegei titkárt pedig megvetette Filelfo, gúnyjai és satyrái czeljául tüzte.

Így élt Filelfo a visconti udvarban tisztelve és félve mindenektől. Bátran gyalázhatta innét florencei elleneit, sőt azon képzelődésben is élhetett, hogy a nagy politikában szerepet játszik, habár e téren a hercege egészen más eszközöket használt. — Néhány díszbeszédet mondani és tömjént szórni nem került megerötetésébe. Mindenütt, még a tisztán tudományos színezetű *Milanói lakomák* czimű művében is tudott hercege számára valami huzalgót mondani, s tette ezt vagy valamely merész hasonlat, vagy valamely magasröptű hymnusa által. — Az nem volt épen inyére, hogy műzsáját a

herczeg kívánságához képest olasz művek megírására is kellett szorítania. Ő ezt ugyan megalázónak tartotta, de túltette magát rajta.

A Viscontiak uralma Filippo Mária herczeg halálával szetfoszlott, mint a szappanbuborék. A köztársaság zavari harmadfél évig tartottak. Sokan azok közül, kik a meghalt herczeg udvarában «irodalmár» nevezettel alkalmazva voltak, az «íródeákok», mint őket döllyösen Filelfo czímezgette, a köztársaság élére állottak, köztök Decembrio is. Ezek a «tanács és nép nevében» kiadott rendelettel egy tudományos egyetem fölállítását határozták el. Filelfo az árral úszott. Szívesen elment volna Alfonsóhoz Nápolyba, de mert nem bocsájták ki a városból, azon volt, hogy mindenkivel jó barátságot tartson. Végre Francesco Sforza foglalta el Milanót, és Filelfo tizenkét polgárnak élén eléje ment Monzáig, ekes beszédben lábaihoz tevén a herczegséget.

Sforza egészen más ember volt, mint a Visconti; ez egy dynastia revült végsarja, amaz usurpator s egy új uralkodó család alkotója. A táborban és a politikai viszályok közt nőtt nagyra, s magának köszönhető, mivé lett. Az orvosok, csillagjósok, szakácsok, kémek, apródok és bolondok raja kereshette kenyerét másutt. Francesco éles eszében, nem a csillagokban bízott; ő az életet és embereket olybá vette, mikkel az ész és akarat majd csak elbánik, a többit a gondviselésre bízta. Az ily ember erkölcsi nagysága emelkedésével gyarapszik. Mint fejedelem bölcs megfontolással intézkedett, nem szorult álnok ravaszságra, és minél biztosabbnak érzé magát elért méltóságában, annál kegyelmesebben és nagylelkűbben bánhatott másokkal. — A vágy, Mæcenásként lépni föl, nem bántá: törődött is ő, a katona, klassicussal versekkel, latin elegantiával! Hízkeldekre sem álítózott; azonban mint amolyan bitorló nem nélkülözhető a fényt udvara; és mert pénztárát a katonaság kimeríté, sarczolás pedig nem illett érdekeihez, legolesőbbnek találta a költői és szónoki phrasisokból készült dísz és a tömjénfüst-palástot, melybe őt a humanisták, mint valamely nagy Augustust burkolák. Így lett ő buzgó barátja a művészetnek és tudománynak, a nélkül hogy fogalma volt volna arról, mily örömet okoznak, mennyi műveltséget terjeszt azok ápolása. Sajátságos állást foglalt el mellette Ciccó (Ferencz) Simonetta, e Mæcenása, vagy ha

tetszik, Niccolija az új Augustusnak, kiben a tanulatlan herczeg, mint műértőben teljesen megbízott. Cicco nem volt író, ellenben testvére, a Giovanni, Sforza Ferencz történetet írta meg.

Idő közben visszatért Ferrarából, hova a zavaros idők üzék, Guiniforte da Barzizza, az új herczeg gyermekeinek, Galeazzónak és kis Ippolitának nevelője és tanára. Ő készítette a latin beszédeket, melyeket a gyermekek ünnepélyes alkalmakkor elszavaltak. Ippolita görögül is megtanult. Látni való, hogy Sforza Ferencz gondoskodott gyermekeinek korszerű neveléséről. — Számos görög is, kik a török beütések miatt hazájokból távozni kényszerülének, bőkezű ellátást nyertek a milanói udvarnál. — Lodvisio Crivelli, előkelő milánói, szintén az irodalmi pályára szánta magát és megírta Ferencz herczeg atyjának életrajzát; Ferenczét is megírta volna, ha erre az övével ékesebb toll nem vállalkozik vala: a Filelfőé.

Sforza trónra léptével Filelfónak mintegy új életszaka kezdődik. Ő ugyan megmaradt valóságában, csak jellemének némely vonásai domborodtak ki a megváltozott viszonyok következtében. Az irodalmi vizályok és ármánykodások terét, melyen boszuját ellenségein kitöltötte, elhagyá, és hasonló erélyességgel tért át az udvari hízélgés és kegyvadásat pályájára. Az új herczegget levelével tisztelte meg és latin hatmértűekben dicsőíté. Bemutatá tervét egy terjedelmes hőskölte-ménynek, a *Sforziadának*, mely véleménye szerint Virgilius nagy eposzát volt elhomályosítandó. Elhatározott, hogy Filelfő úgy, mint Visconti alatt, az udvarnál marad. Hanem a pénztárnok, minthogy a kincsnek bővében nem volt, előbbvalónak találta másokat, hogy sem az udvari költőt elégiteni ki. Filelfo, ki magát az új kormány leginkább nélkülözhetetlen tagjának tekinté, természetesen más nézetten volt, és sürgetőleg követelte a herczegtől, hogy megszabott fizetést, és ezen felül kétszázötven zecchino (vissza nem fizetendő) kölesönt azonnal kifizessék. Mindkét összegre szüksége van, hogy a herczegdicsőítő hőskölte-ményt megírja; mert először a költőnek gondtalan kedélyre van szüksége, azután meg könyveit, melyek az íráshoz elkerülhetetlenül szükségesek, kell kiváltania a zálogházból, hova a szűk időn elhelyezé. A herczeg azonnal el is rendelte a költő kívánsága teljesítését; azonban

az üres pénztár még a herceggel is daczolt. Furiaként szidalmazta most a pénztári hivatalnokot, s azzal fenyegetőzött, hogy ha néhány nap múlva pénzt meg nem kapja, átlép a velencei köztársaság szolgálatába, melylyel Sforza háborút viselt. Kétségtelenül füllengett, állítván, hogy a doge hétszáz zecchinot ajánlott neki évi díjúl. Mégis jellemző, hogy a herceg e fenyegetést nemcsak békén tűrte, de Filelfót legédesebb, legdrágább Ferenczének nevezte, s azt írta a pénztárnoknak: «Semmi esetre sem akarjuk őt elveszteni, a mi bekövetkezne, ha megcsalva látná magát; aztán nem folytathatja a kivánt 250 zecchino nélkül ama magasztos művet, melyet dicsőítésünkre megkezdett». Filelfo értett hozzá, mint kelljen a herceg elhatározására befolyást gyakorolnia. Mit mondana a világ, ezek valának érvei, ha Francesco, a nagy herceg nem pártolná vagy hajlam vagy költség hián a kitünő férfiakat? Ő — Filelfo — nem engedi magát jótétemények által senkitől fölülmulatni, mert a vett jótéteményeket nem kevesebbel, hanem a halhatatlansággal viszonzozza.

A *Storziada*, mely Francesco herceg tetteit Milanóba vonulásaig nyolcz enekben tárgyalja, nem sok munkát adott a költőnek, kiből a hexameterek csakúgy ömöltek; mégis éveken át dolgozott rajta, énekenkint publikálta elkészült részeit, csakhogy a herceget jól megsarczolhassa. Úgy tett, mintha e hősköltemény sok tanulmányt igényelne, mintha csak akkor érezné magát képesnek dolgozni, ha kiválóan jól folynak dolgai. És dolgai csakugyan kitünően folytak, míg Ferencz herceg élt, noha a telhetetlen szakadatlanul panaszkodott a szenvedett éhségről és szükségről. De ennek daczára halljuk csak, mily föltétel alatt volt hajlandó Milanót elhagyni. A velenceiek 1463-ban Bessarion bíbornok által arra akarták bírni, hogy hozzájok tegye át lakását; mire ő azt válaszolá, hogy a tudományt ugyan pénzzel megfizetni nem lehet, mégis eljönne, ha 1200 zecchinót adnának neki évenkint. — Filelfo úgy hitte, hogy lángeszéhez mértén nagyszerű igényeket is támaszthat. Már midőn Konstantinápolyból visszakerüle és családjá nején és fiacskáján kívül több tagból nem állott, négy szolgát és két szolgát tartott. Azon időben, midőn szakadatlanul nyomorúságról panaszkodék, hat ló állott istállójában. Fényesen lakni, válogatva enni és inni, ezt oly szükségletnek érzé, mely nélkül a magaszörű ember el nem lehet; szerette

továbbá a pompás selyem ruhákat és a drága szörméket. Még akkor is, midőn magzatjai száma egy kis csapatra növekedek, úgy vélekedék: örök gyalázatjára válik a fejedelmeknek és kornak, hogy neki takarékosagra kell fanyalodnia, s nem veheti meg a pénzt, a mint az költőhez illik. — Filelfő szégyenlett szükölködni, de koldulni nem szégyellett. E szót «pénz», mely nem tartatik költőinek, s a régiek költői szólamaihoz sem tartozott, ő tette divatossá költeményeiben és leveleiben. Más szegény költő énekelt, hogy jutalmat nyerjen, ő a jutalmat és ajándékot költészete főtárgyává tette. Majd arról panaszkodék, hogy éltől és szomjtól elvesz, hitelezőitől nincsen nyugta, hogy ruháit és könyveit nem képes az uzsorástól kiváltani, hogy leányait kelengye hián nem tudja férjhez adni; majd ismét, ha kérései keveset használtak, azzal fenyegetődzék, hogy Milanót elhagyja s más udvarnál, vagy a törököknél keres menedéket, mert Italiában egyáltalán nem tisztelik az — erényt.

Hihetetlen, mennyire viheti a szemtelenség és szédelgés, ha az emberek gyöngéivel üzérkedik. Értjük ama dőre vágyat, mely a kebleket eltölté, hogy nevék az utókorra sőt az örökkévalóságra föntartassék. Ezzel az emberi gyöngeséggel a humanisták éltek vissza a legszemérmetlenebbül. Filelfő e cikkben a legutálatosabb szatócs volt; ő a megörökítési üzletet rendszeresen vitte. Teljesen meg lévén győződve arról, hogy latin levelei és versei halhatatlanok, s ennél fogva ha kit bennök megdicsér, meg leszen dicsérve, ha kit meggyaláz, meg leszen gyalázva az utókor előtt; folytonosan hirdetvén e tant s a világgal mint czáfolhatatlan ellitetvén: innét van, hogy szemtelen koklulásait nemcsak kielegíték, de sőt hízelkedő iratokkal viszonzák, melyek őt új követelésekre sarkalák. — Ez állításunk bebizonyítására szolgáljanak a következő, Filelfő leveleiből vett adatok. Leginkább ki voltak e zsarolásnak téve a herczeg neje, Bianca herczegné, és az udvar gazdag emberei. Soha ünnepeltnek tömjén többjébe nem került, mint a mely a *Sforziadában* hintetett; soha múzsát annyira etetni, hízlatni nem kellett. Filelfő a fejedelmi erények közt legtöbbször becsülte az adakozást, s ez erény terjesztését a költő és szónok hivatásának tekinté; az igaz, ő maga a legfényesebb érdemeket szerzette ez erény terjedése körül, a mennyiben annak gyakorlatára alkalmat eleget nyújtott. Még oly udvari

emberek, mint Ciccio Simonetta és Niccolo d' Arziboldi sem menekülhettek az elől, hogy az udvari költőt meg ne tiszteljék pénzzel, borral, élelemszerekkel és lovakkal. — Hanem e mellett más fejedelmeket is, hacsak némi érzékek volt is a mæcenási halhatatlanság iránt, megsarczolt. Lodovico Gonzaga, a mantuai örgróf, volt a sorban az első. Miután már többször sikerrel alkalmatlankodott neki Filelfó, egy napon tudatja vele, hogy 250 aranyra van szüksége leánya kiházásitása végett, mely összeget legkedvesebb barátjaitól, kik közt az örgróf az első helyet foglalja el, óhajtja beszerezni, a miért megbizottját küldi hozzá, kinek legyen szíves ötven aranyat kézbesíteni, melyeket a *Sforziadaban* megtisztelő emlékezettel fog viszonzni. Úgy értesülünk, hogy az örgróf nemcsak készségesen fizette meg a reá kivetett adót, hanem éveken át újra meg újra megfizeté azt neve megörökítése érdekében. — A költő e legdrágább baráti sorába tartozott Scarampo bíbornok is, kinek kényére bízta a megajánlandó összeget, midőn az Evangelium szavaival: «Keressetek és találtok, kéjjetek és megadatik nektek», kopogtat pénztárán. — Galeazzotól, a mantuai püspöktől, szintén száz arany kölesönt (tudjuk, mit jelent nála e szó!) vett föl ama kiházásitáshoz. Megjegyzendő, hogy e főpappal ismerős sem volt. — Hasonló adókat szedett be Filelfó, ha útra kelt, vagy egyébként nagyobb összegre volt szüksége. Mint ment el személyesen az irodalom legbuzgóbb és legbőkezűbb barátjaihoz, V. Miklós pápához és nápolyi Alfonsóhoz, részben már láttuk, részben még elbeszéljük. A kisebb despotákhoz: Malatestához Riminibe, vagy Alessandro Sforzához Pesaroba csak levelek jártak. Ha ez utóbbi bíbor posztót küldött neki a költők által viselt diszruhához, Filelfó még a szükséges prémet is utánkövetelte.

Fölfoghatatlan, hogy ily viszony letesülhetett s oly sokáig tarthatott. De addig jár a korszak a kútra, míg eltörik. Filelfó megérte saját hanyatlását. Noha aggkorában is élt benne a meggyőződés, hogy csak egyetlen egy Filelfó van a világon; noha igényeiben inkább követelőbb lett, mint szerényebb lett: híre mégis észrevehetőn hanyatlott. Élete végszakában, körülvéve háromszoros házasságának nagyszámú gyermekeitől, a szükség és nyomor, melylyel előbb játszott, most keserves valódiságában kopogtatott be nála. Francesco herceg halála után ismét hontalan lett és vándorolnia kellett,

mint fiatal korában. Ekkor hasztalan keresett maradandó alkalmazást Rómában is, Milanó-, Siena- és Paviában is. Mint nyolezvanhárom éves aggastyán szerencsésnek érezte magát, hogy Florenzbe meghítták a görög nyelv tanárának. De alig érkezett meg e városba, hova negyvenkét év előtt mint triumphátor vonúlt be, midőn 1481 július 31-én meghalt.

* * *

Áttérünk a kisebb udvarokhoz és dynastákhoz, kik Nápoly és Milanó fejedelmei példáját követték és aránylag néha fölülmulták.

Egy udvarnál sem fordítottak oly nagy gondot az iskolákra és tanításra, mint Mantuában a Gonzagáknál, mióta Gianfrancesco nemzetségét a signorik rangjáról az örgrófiira emelvén, Vittorino Rambaldoni da Feltré-t meghívta. E ferfiú eszménye volt a nevelőknek. Előbb mint a szónoklat tanára nyert alkalmazást Paduában, azonban a fektelen egyetemi élet nem tetszett neki, valamint nem a tudósok üzelme Florenzben, Milanóban és egyebütt, hol alig találkozott, ki nem gyalázott, vagy nem gyaláztatott volna. Csendes, barátságos, könnyen meginduló, minden irigységtől és ármánytól ment természete a tanítói és nevelői pályára vezette, melynek minden képességét és tudományát egész életén át szentelte. Már Velenczében volt kis tanodája, melyben előkelő családok gyermekeit oktató; hanem jó híre mantuai nevelő intézetéből kelt szárnyra jól sikerült tanítványai által, kik közé a fejedelmi Gonzaga-ház sarjai is tartozának. — Az iskolát vagyis növeldét, melyben Rambaldoni tanítványaival lakott, Gian Francesco örgróf rendezteté be, csarnokokkal, sétányokkal, karzatokkal, udvarokkal es szökő kúttakkal látta el, a falakon pedig játszó gyermekeket festetett. Nemcsak az elemi tantárgyakat, a latin és görög nyelvtant tanították itt, hanem festészetet, zenét, lovaglást és tánczot is. *Casa Giocosa* volt az intézet neve, hol a humanismusból merített derültséggel tanítottak és tanultak. Elvül Platon mondata szolgált, hogy a szabad embert szabadon és minden kényszer nélkül kell nevelni, a szellemet fejleszteni, soha el nem nyomni. Ez elvvel jól egybefért a vallásos fegyelem: a tanulók naponként szent misét

hallgattak, havonként gyóntak, az idősbek a parancsolt bűntöket megtarták. Egyébként kevés tudomásunk van ez iskola szervezetéről és tanmódjáról. Alapúl a nyelvészet vétetett; Cicero és Virgilius, Homeros és Demosthenes voltak a fő szerzők. Aztán szónoki gyakorlatok tartattak az antik rhetor iskolák módjára. A számtan szintén fölvétetett a tantárgyak közé az ész iskoláztatása céljából, s ez az első eset, hogy e tantárgy is előképzésül szolgált. Ha ki az elemi tanfolyamot befejezé, Platon és Aristoteles műveibe vezettetek be, s így kiképeztetvén, — vélekedek Rambaldoni, — könnyen fölfoghatja és elsajátíthatja a szaktudományokat.

Rambaldoni kicsi, szikár, mozgékony férfiú volt, mindig derült arczczal, melyre csak az öröm esalt könnyeket; az erkölcsi tisztaságnak és kötelességét érző embernek példánya. Még hetvenéves korában annyira bírta szellemi és testi erőit, hogy hat órát taníthatott egymás után. Nem volt öröme iskoláján kívül; legszebb jutalmát pedig abban lelte, ha sikerültebb tanítványait az idegen látogatóknak bemutatá. Mint szegény tanító halt meg (1447.), noha nőtlen maradt és hihetetlen csekély igényei valának; de a háromszáz arannyal, mennyi évi díja volt, soha be nem érte, mert sok szegény gyermeket vett föl Isten nevében intézetébe; sokszor csaknem negyvenet, kiket könyvekkel, ruhával meg élelemmel is ellátott. Szorultságában aztán nyájas arczczal lépett az örgróf elé, hogy ennyivel többet költött, s hogy ő kegyelmessége szíveskedjék a hiányt pótolni; a mi rendesen meg is történt. — Gian Francesco nagy jó akarója volt Rambaldoni igyekvéseinek; talán még inkább az örgrófné Paola, a Malatesták nemzetségéből, kinek öt gyermeke az egykorú többi nevenedékkal szép előmenetelt tett. Midőn 1433-ban Ambrogio Traversari a Giocosát meglátogató, bemutatta neki Vittorino a fiatal Gonzagákat, kik közül az egyik Plutarch *Camillusát*, a másik Aesop meséit, a harmadik Chrysosthom *Homiliáit* olvasá; néhány évvel később meg teljes ámulatba ejté a kalmaduli szerzetes főnököt az észlelt haladás. Nem csoda ezek után, hogy e fejedelmi iskolát számos előkelő tanuló látogatta Velenczéből, Florenczéből, Padua- és Veronából és a külföldről, Francia-, Német-, Magyar-, sőt Görögországból is. Azon huszonzét éven túl is, míg Vittorino volt igazgatója ez intézetnek, oly jó hírnek örvendett az, mint bármely ősrégi

egyetem; a Gonzaga-ház pedig, melynek politikai hatalma csekély vala, a műveltség történetében nagy névre tőn szert.

Azt Esték Ferrarában, hol a tudományok korábban műveltettek, mint egyebütt, szintén ily babérokat arattak. Tudósaik közt leghíresebb a veronai Guarino. E férfit III. Niccolò örgróf 1429-ben hitta meg legidősb fiának, Lionellonak nevelésére; miután pedig e föladatot megoldá, az egyetemen tanította a latin és görög nyelvet a már hatvanhat éves tudós, ki azonban még mindig nem talált elég időt tudományos foglalkozása közben az evésre és alvásra. Írt ekkor még egy görög és egy latin nyelvtant, több művet fordított görögből latinra, s midőn két évvel halála előtt (1460 december 4-én) Strabon fordítását befejezé, akkor már nyolczvannolcz éves aggastyán volt. Tanári híre nagy számmal gyűjté tanszeke köré a tanítványokat főleg Lombardiából, de idegeneket is egész Magyar-, sőt Angolországból. Tudjuk, hogy azon ifjak közt, kiket Vitéz János Ferrarába küldött az öreg Guarino iskolájába, volt unokaöccse, nővére fia, Csezmicse János, a Janus Pannonius néven ismertebb pécsi püspök. János tanárjának büszkesége vala; négy évi tanulás után úgy beszélt görögül, mintha Athenben, latinul, mint ha Rómában született volna. Tizenhat éves korában írt versei pedig nagy föltűnést okoztak; a ferrarai és mantuai örgrófok megengedték neki, hogy megénekelje őket. — Andreas Pannonius magyart, hármat említ, kik valamivel később tanultak Ferrarában, «e második Athenában», mint ő nevezi: Ladislaum de Vingar, consobrinum regis Mathiæ, Sigismundum de Paloz et Nicolaum Prini.

Az örgrófnak nagy érdemül rótták föl, hogy e kitünő öreg urat alkalmazta és tiszteletben tartá, mert ellenségei nem voltak, s nevét mindenki bizonyos hódolattal emlité.

Valamivel hamarabb Giovanni Aurispa is Ferrarába költözött. Őt és Guarinót irodalmi Dioskuroknak kell tekintennünk. Együtt költöztek Görögországba, hogy ott hellenül megtanuljanak és könyveket gyűjtsenek; visszaérkezvén, ugyanazon tárgyakat taníták csaknem ugyanazon olasz városokban; Ferrarában együtt találtak szerencsés hazát, Aurispa is késő vénségig vitte, kilenczvenegy éves korában halt meg. Úgy tesz azonban, mintha tanári ügyessége mögötte maradt volna Guarinóénál.

Lionello örgróf volt az első fejedelem Italiában, kit a humanisták neveltek, s a hol csak említés van róla, el nem mulasztják fölhozni, hogy Guarino tanítványa. Hozzá vehető, mennyire magasztalják nevelője s a kortársak az ő irodalmi működését, melynek csak egyetlen emléke maradt reánk: a beszéd, melylyel Zsigmond császárt ünneplé, midőn általa 1433. szeptemberben lovaggá üttették. Újabbkori műbírák legjobb szándékuk mellett sem tudják e beszédben azon szépségeket felföldözni, melyek hallattára a jó öreg Guarino annyira ellágyult, hogy Horatius mondatát: «Principibus placuisse viris non ultima laus est», philologus lelkiismerete megvesztegetésével így fordítá: «Fejedelmeknek tetszeni, nem a legkisebb dícséret». — Vadászni, udvari ünnepeket tartani, ebben Lionello nagyobb örömét lelte, mint régi könyvekben búvárkodni. Hogy azonban tanulékonynak, sőt tanultnak mutatá magát; hogy az asztalnál vagy a sétán szívesen csevegett a divatos antik dolgokról, azt elhiszszük, hisz e csekély megéröltetésének bőjutalmát vette. Egyebként mint uralkodó sem gyakorolta mindazon erényeket, melyekkel Guarino őt hogy fölékesítette, hivé. Ő szigorú dölyfös, néha napján igen barátságatlan úri ember volt, ki habár agg nevelőjét tiszteletben tartá, de úgy ítélenek némelyek fölöle, hogy a fejedelmi «főerény», a bőkezűség kisebb mértékben található föl benne, mint atyjában.

Ellenben öcsce és utódja, Estei Borso ismét kedvence volt a literatoroknak. Ő oly szép és derült, oly szeretetreméltó és elmés volt, hogy a ferraraiak, kivált a nők imádták. Lovaglásban, lándzsavetésben és tornázásban párját nem lelte, vadászásban is volt akkora mester, mint bátyja, az udvari ünnepeknél pedig fejedelem vala nem csupán rangjára nézve. Palotái pompáját és fényét tekintve, királyokkal mérkőzhetett. Szellemes, de esztelen pazarlónak nézted volna, ha másrészt mint igen tapasztalt politikus és kitünő gazda nem ismeretes. Sokat költhetett, mert nem keveset öröklött eldőljeitől és pénztárát ritka rendben tartotta. Értett hozzá föltűnéssel adakozni. Udvari költői és tudósai sőt egyéb híres irodalmárok is oly fényes díjakat és ajándékokat kaptak tőle műveikért és hódolatokért, mint egy fejedelemtől sem — ezer aranyig. Azonban aligha történt ez sokszor. Könyveket is vásároltatott, hanem az öreg Guarino, ki alkusza volt, nem adott meg min-

den árt. Ha vajon V. László magyar királynak, ki hírét vevén könyvgyűjteményének, néhány kötetet kért tőle, teljesítette-e kívánságát, arról adattal nem szolgálhatunk.

Carbone Lajos megvallá gyászbeszédében, melyet Borso fölött tartott, hogy a szónoklatból, mely mézként folyt fejedelmi ajakáról, többet tanúlt, mint az egész Ciceroból. Megvalljuk mi is, hogy egyáltalán nincs tudomásunk róla, mennyit tanúlt volt amaz udvari szónok, de annyi egykorú történetirókból bebizonyítható, hogy Borso ép oly keveset értett a latinhoz, mint atyja Sforza; természetes ékesszóllását azonban II. Pius pápa dícséri commentariusaiában. — Valamint Sforzának az említett Cicco Simonetta, úgy Borsonak is Lodovico Casella volt udvari tanácsosa és előadója az irodalmi ügyekben.

Hasonló viszony fejlődött ki Olaszország kisebb fejedelmei és a humanisták közt. Így alkalmazták a carrarai hercegek Pier-Paolo Vergeriot udvari tudósuk- és írójokként. — Federigo di Montefeltro, Ramboldino tanítványa, később Urbino hercege maga is tudós volt. Midőn még II. Pius szolgálatában állott és urát tíz zászlóaljjal Tivoliba kíséré, tudományos társalgás fejlődött ki köztök a régiek fegyverei s a trójai háború fölött, mely utóbbit nem épen nagyollotta a katona. Herceggé levén, antik mintára palotát építtetett, melyhez — 40,000 aranyat költvén reá — pompás könyvtárt csatolt; 30—40 írnok másolta Urbinoban a latin, hellen és tusk irodalom legjelesebb műveit; Flandriából érkezett festőkkel diszittete tanuló szobáját; és sok írónak volt alkalma magasztalni bőkezűségét. — Carlo Malatesta, Rimini ura, szintén olvasott könyveket, verseket csinált és oly szépen írt, mintha másoló lett volna. — Azonképen a hitetlen Ghismondo Pandolfo és a jámbor Novello de' Malatesti, mindketten pártolói valának az irodalomnak.

Ha a szorosan udvari köröket a politikaitól elkülönözzük, úgy tapasztaljuk, hogy az udvari tudósok és költők az utóbbira keveset folytak be. Mint a régmúlt idők tisztelői, modern szóval élve, doctrinairek valának. Ne áltassuk magunkat látván, hogy ők államtitkári, tanácsosi czímet viselnek, nagy tekintéllyel bírnak a fejedelmeknél, politikai okiratokat szerkesztenek: a dolog veleje soha sem rejlett ezekben; ez okiratok csak tüntetések valának, a jelenre és

jövőre szólók. Ama politika, melyet egy humanistáról, a florenczi köztársaság államtitkáráról szokás elnevezni, rég gyakoroltatott a klasszicizmus újjá születése előtt. Legföllebb annyi engedhető meg, hogy ott, a hol a szó művészetet inkább ápolják, ott az ellentét a szó és érzelem közt nagyobb, az őszinteség ritkább, mit a szóvirág eltakarni nem képes. Az is tagadhatatlan, hogy a demoralisatio az udvaroknál nőtt a folytonos hízelgés, és álkodás által, mely divattá válván, a fejedelmek szívét hiúsággal tölté be. De daczára a közvetett befolyásnak, állíthatjuk, hogy a humanizmus az államélet realizmusára kevés befolyással volt. Kivételt az egy florenczi köztársaság tesz, hol a humanizmus és államtudomány oly szorosán frigyül, hogy az ellentéteket kiegyenlité, s innét érthető, a miért a humanizmus Florenczben, úgy szólván, egészségesebb és dúsabb gyümölcsöt termett, mint egyebütt.

PÓR ANTAL.

AZ ADÓÁTHÁRÍTÁS ELMÉLETE.

I.

Adóáthárításnak nevezi a szaktudomány azon gazdasági processust, melynel fogva némely adó állandóan nem a névleges adófizetőt terheli, hanem azt neki mások megtérítik. Ez úgy történik, hogy a névleges adófizető, a vele forgalmi viszonyban álló személyektől az áthárítandó adótételnek megfelelő összeggel kap többet vagy ad nekik kevesebbet, mint kapna vagy adna, ha az illető adó nem léteznék. Az adófizető annyival kap többet szolgáltatásaiért, a mennyit kiad adó fejében, a másik fel pedig ugyanazon szolgáltatásokért többet fizet, mint az adó nem létében fizetne. Az áthárító vagyoni helyzete ugyanolyan lesz tehát, minő volna, ha az adó nem léteznék, míg a másik fél jövedelme az adónak megfelelő összeggel apad.

Egyike e tény a legrégebben észlelt nemzetgazdasági jelenségeknek. Azon naiv idők, midőn a külföldi kereskedőt vélték a vámok által megadóztathatni, rég eltűntek volt, mielőtt az első nemzetgazdasági rendszer megszületett volna, úgy, hogy már a physiokraták épen az adóáthárításra építettek egész adóelméletöket. Már akkor, de kivált a modern nemzetgazdaságtannak Smith és Ricardo általi megalapítása óta szüntelenül napirendre került e kérdés beható tanulmányozása, egymást érik a legellenkezőbb elméletek, annak elvei felől, s állandó vita foly felettök úgy a tudományos, mint a gyakorlati világban.

És valóban megérdemli e kérdés, hogy vele behatóan foglalkozzunk.

Korunkban az adóteher roppant növekedése és azon mind nagyobb érdeklődés következtében, melyben socialpolitikai kérdések részesülnek, a legtöbbet vitatott problémák egyike az adóteher miként való fölosztása, s egész irodalmat írtak már össze arról, hogy az egyes társadalmi osztályok és jövedelem-fajok minő mérvben járuljanak az állami kiadások fedezéséhez. Mit ér e kérdés bármily böles megoldása, ha nem tudjuk, hogy például azon adót, melylyel a munkást akarjuk terhelni, nem a tőkés fogja-e fizetni, vagy a földbirtokosra vetett súlyos adó nem fog-e in ultima analysi a fogyasztó közönység terhére esni?

Rationalis, öntudatos adó-politikáról nem lehet szó az áthárítás elveinek, terjedelmének ismerete nélkül, ezért bizonyára nem végeznek haszontalan munkát, kik e kérdés tisztába hozatalánál bármily szerény mérvben közreműködnek.

Átnézetét nyújtani az e kérdésben fölmerült összes véleményeknek hosszas, fáradságos és talán meddő munka volna, de egy pár nevezetesebb elmélet megismerése és megbírálása e tárgy helyes fölfogását tetemesen megkönnyíti.

Canard *) s Prittwitz **) elmélete szerint, melyet legalább egy bizonyos pontig sok nemzetgazda elfogad ***) az adó vég nélkül hárítatik át egyik egyénről a másikra, mindaddig, míg idővel egyensúly áll elő s az adóviselés egyenlő, igazságos lesz minden látszólagos egyenlőtleniség daczára. Ebből kifolyólag minden régi adó jó, s minden új adó rossz, miután az előállott egyensúlyt legalább ideiglenesen megzavarja.

Mi bizonyíték van arra, hogy ez universalis áthárítás csakugyan megtörténik? Van-e okunk fölvenni, hogy a forgalomban szolgáltatás és ellenszolgáltatás úgy fog alakulni, hogy az egyenlőtlen adóteher egyenlően oszoljék föl a polgárok között?

Áthárítás — mint föntebb mondatott — egymással forgalmi viszonyban állók közt történik a szolgáltatás és ellenszolgáltatás közti viszony megváltozása által. E viszonyt álta-

*) *Principes d'Économie politique.*

**) *Theorie der Steuern und Zölle.*

***) Például Kautz, (*Pénzügytan* 56. §.): «az adó át és visszatolások mozgalmala idővel bizonyos egyensúlyba jut... s az ellentétek bizonyos kiegyenlítődése áll be».

lános elvek szabályozzák s a nemzetgazdaságtan tüzetesen kimutatja, mik azon tényezők, melyek a tárgyak árára, a munkabérre, tőkekamatra, földjáraadéokra, szóval minden gazdasági szolgáltatásra és ellenszolgáltatásra befolyással bírnak. Arra, hogy adóáthárítás történjek, szükséges, miszerint az adó e tényezők valamelyikére módosító hatást gyakoroljon. Ezt egyszerűen fölvenni, egy legkevésbé sem igazolható hypothesis, melyben meg nem nyugodhatunk, hanem vizsgálnunk kell külön minden adónemmel: gyakorol-e az befolyást valamelyik az árat meghatározó tényezőre. Csak e vizsgálat, melynek megejtése képezi e dolgozat második részének főadatát — fogja megmutatni, hol történik áthárítás s milyen mérvben.

Az áthárításról való ismereteink legnagyobb részének legalább csiráit megtaláljuk Ricardo aránylag rövid művében. A nélkül, hogy e kérdéssel önállóan foglalkoznék, az egyes adónemeknél a legmélyrehatóbban vizsgálja azok átháríthatóságát. Egy ilyen részletes vizsgálódásból vonható ki következő alapelve: «Minden a termelőre kivetett adó (legyen az földadó, tized vagy a kész termékre kivetett adó) a termelési költséget s ennél fogva az árat fogja növelni.» *) Vagyis termelési költséget képez s ezért átháríttatik minden adó, direct, indirect egyaránt.

E fölfogás kimagyarázható Ricardo adó-elméletéből. Ő az adóban csak terhet lát ellenszolgáltatás nélkül, kiadást megfelelő előnyök nélkül s természetesnek találja e tehernek a termelési költségekhez való számítását.

Ellenkező állásponttól indulva ki, az adókat szintén termelési költségnek tartja Stein. **) Szerinte az adó a közgazgatásnak az adótárgy termelésénél tett szolgálatait téríti meg. Ezért termelési költséget képez s bele számíttatik a termék forgalmi értékebe épen úgy, mint a kamat és munkabér. A vevő fizeti a mostani s esetleges előbbi eladók által fizetett összes adókat, legtöbbször a nélkül, hogy azok mennyiségét

*) «Any tax, which may be imposed on the cultivator, whether in the shape of land-tax, tithes or a tax on the produce when obtained will increase the cost of production and will therefore raise the price of raw produce.» Ricardo *Principles of pol. ec.* IX. fejezet.

**) *Lehrbuch der Finanzwissenschaft*, 3-dik kiadás, 380—386. l.

ismerné. E mennyiség csak egyes adóknál mutatható ki számszerűen, s ez nevezetik áthárításnak, az ebből folyó különbség azonban csak formai és nem elvi. Minden termék árában megtérítetik a földműves, munkás és iparos által fizetett föld-, fogyasztási és iparadó. Ha most e személyek valamelyike veszi meg azon árut, ugyanannyit fog visszafizetni, mennyit az általa fizetett adóért kapott, vagyis körmozgás áll be s kérdés, az adót ki fizeti végképen?

E kérdést következőleg akarja megoldani:

A termelőnek az általa fizetett adó értéket épen úgy elő kell állítania, mint a kamatét és munkabérét; neki munkája által oly értéket kell az anyagból termelnie, mely egyenlő az általa fizetett kamattal, munkabérrel és adóval. Az adók egész összegét a nemzetnek évenként elő kell állítania, mint termelési értéktöbbletet. A vevő csak akkor fizet az eddiginél nagyobb árat, ha a tárgynak van oly nagy értéke előtte, ha tehát csakugyan megfizette, ez azt bizonyítja, hogy az eladó munkája által oly értéket producault, mely egyenlő a termelési költségeken fölül az adóval is, vagyis hogy az adótermelés megtörtént.

A szokásos áthárítás-tanról beszélve, azt Stein következőleg jellemzi: «Egyike ez a legsajátságosabb fogalomzavaroknak, melyek a tudományban valaha fölmerültek». Vajon nem jobban illenek-e ez állítás a Stein elméletére? Szellemesnek elég szellemes, de pár rövid észrevétel megmutatja összeegyeztethető-e a józan észszel s a nemzetgazdaságtan legegyszerűbb alapelveivel.

Abban igaza van Steinnak, hogy az adók összegét a nemzetnek évenként termelnie kell. A mely nemzet tönkre nem akar menni, annak a nemzeti jövedelemből vagyis az évi termelés disponibilis hozadékából kell adóit fizetnie. Ez történhetik a magán-gazdasági fogyasztás megszorítása, vagy a termelés kiterjesztése által (*Damnum emergens* vagy *lucrum cessans* a magángazdaságra nézve), de pusztán az által semmi esetre sem, hogy az eladó magasabb árat kap termékeiért, a mint ezt Stein állítja. Vegyük föl, hogy az adó csakugyan termelési költség, melyet az adófizető minden egyéb termelési költség módjára megkap árui vevőjétől; hogy történik ez? Stein szerint az adófizetőnek munkája által oly értéktöbbletet kell az anyagból előállítania, mely megfelel a többi költsé-

geken fölül az adó értékének is. *) E mondatnak csak azon értelme lehet, hogy valami, a régi tárgynál jobbat használhatóbbat kell a termelőnek előállítania valamit, mi a vevő előtt becsesebb, mert ez csakis így fizeti meg a magasabb árat érte.

Egy egyszerű példa megmutatja, hogy így áll-e a dolog. Egy dohánykereskedő behoz ezer mázsa dohányt egy oly vámterületre, melyen ez áru forgalma vámmentes s ott száz-ezer forintért adja el. Mit fog tenni, ha a dohány mázsájára ötven forint vám hozatik be? Fog-e munkájával az anyagból egy értéktöbbletet termelni? Bizonyára nem (a vám magasságánál fogva nem is tehetné), hanem ugyanazon áruért, melynek mázsáját előbb száz forintért adta, fog most 150 forintot kapni. Az áru tökéletesen ugyanaz, a mi volt, a fogyasztóra nézve nagyobb becsesél nem bír, de a nagyobb árat mégis meg kell adnia, mert különben az eladó fölhágy az üzlettel s a kínálat megszorítása áremelkedést idéz elő. Persze a vevő csak akkor fizeti meg a nagyobb árat, ha az áru bír reá nézve amnyi becsesél, de e becs növekedésére egyáltalában nem következtethetünk az ár emelkedéséből. Hiszen az árat a termelési költség határozza meg, a termelési költséggel nő és fogy az, a vevő előtti becs vagyis a használati érték változása nélkül. **) Az által tehát, hogy az adófizető terméke árában adóját visszakapja, a nemzeti termelés mennyisége nem emelkedett, az adó termelve nincs. Ő menekült ugyan az adó terhe alól, de vevője rovására, kinek most ugyanazon áruért többet kell adnia, mint adott volt előbb. A Steinfeldé megoldást tehát nem fogadhatjuk el s ha áll, hogy az adó termelési költség s mint ilyet mindenki háritja azt tovább, még mindig megoldásra vár azon kérdés: kit terhel az végképen?

Laspeyres szerint ***) Steinnak a pénzügyi téren leg-

---

*) «Ein jeder muss in seinen Erzeugnissen aus dem Stoffe durch seine Arbeit einen Mehrwerth produciren, der gleich ist dem Lohn, dem Zins und der Steuer die er selbst zahlt.» Stein, *Pénzügytan*, III. kiadás. 383. lap.

**) Egy körülmény, minek a Steinnál található confusio létrejött talán leginkább tulajdonítható, hogy ő mindenféle érték megjelenésére pusztán a «Werth» szót használja s a csere- és használati érték fogalmai közt ennek következtében kellően nem distinguál.

***) Bluntschli: *Staatslexicon*, X. *Steuerüberwälzung*.

nagyobb érdemét azon tétel föllállítása képezi, miszerint az adó termelési költség. Én inkább nevezném egyik fő tévedésének. — Az kétségtelen, hogy az adó ellenszolgáltatás az államhatalom szolgáltatásaiért, de e szolgáltatások nagy része egyáltalán nem a termelés javára történik, annál kevésbbé specialisan az adótárgy termelésének javára a mint ezt Stein állítja. *). Az kétségtelen, hogy az állami rend, mint minden termelés alapföltétele megbecsülhetlen a termelésre nézve, s e mellett sokat áldoz az állam egyes specialis gazdasági czélokra is, de tekintsük meg bármely állam budgetjét, látni fogjuk, hogy a költségek legnagyobb része nem a termelés előmozdítására, vagy legalább első sorban nem arra szolgál, hanem a közvetlen szükséglet kielégítésre. Legfontosabb és legnemesebb szellemi és erkölcsi szükségleteink azok, melyek közvetlen kielégítésére az állami kiadások legnagyobbrészt tetetnek. Maga a rend föntartása is éppen annyira szolgál életünk, szabadságunk, becsületünk mint vagyonunk biztosítására, éppen a legnagyobb kiadásoknak pedig semmi közük nincs a termeléssel. Hogy egyebet ne említsek, modern budgetjeinket két fő tételre az adósságok kamata s a katonai kiadások képezik. Az adósságok legnagyobb része háborúk folytatására vetetett föl, erre való a hadsereg is, már pedig tisztán gazdasági szempontból többet árt, mint használ a legszerencsésebb háború is. Igaz, általánosan használt mondás, hogy a hadsereg védi a nemzeti tulajdont. Minden esetre úgy volt az ó és közép korban, de úgy van-e a XIX. század művelt népei közt is? Hiszen a vagyonbiztonság föntartására a rendőrség, vagy legrosszabb esetben néhány ezer katona bőven elegendő, külföldi hódító pedig, ha fegyveres ellenszegülésre nem találna, bizonyára nem háborgatna egy magán embert sem tulajdonában. A hadsereg és háború indító oka a nemzetekben és uralkodókban levő hazafiság, dicsvágy, gyűlölség, s más nemes és nemtelen szenvedély, czélját pedig az ezekből eredő szükségletek kielégítése és nem a termelés előmozdítása képezi.

Mint a mondottakból kiviláglik, az adók oly csekély része fordíttatik gazdasági kiadások fölzésére **), s másfelől

*) «Die Steuer zahlt die Leistungen der Verwaltung für die Production des Steuerobjects.» (Stein, *Pénzügytan*, III. kiadás, 382. l.)

**), Az államnak e gazdasági szolgáltatásai e mellett nagy rész-

a gazdaságilag hasznos állami szolgáltatások annyira kapcsolatban vannak egyéb nem gazdasági célokkal is, hogy az adókat nagyban és egészben fogyasztási s nem termelési kiadásnak kell tekintenünk. Az adóban levő e két elemnek különválasztása s a termelési költségekhez való számitása lehetetlen azért is, mert az államgazdaság nem ismer (az illetékek kivételével) a magán forgaloméhoz hasonló specialis ellenszolgáltatást, hanem az illető által fizetett, fizetési képességéhez is arányosított egész adóösszeg képezi a részére eső összes államszolgáltatások egyenértékét. A mondottak alapján oda kell tehát Stein definitióját módosítanunk, hogy minden adó az adófizető (s nem az adótárgy) javára történt államszolgáltatások megtérítése.

Azonban — s ez a Stein-féle adófogalom második hibája — nem minden adó áll arányban a közvetlen adófizető által élvezett államszolgáltatásokkal, úgy, hogy még ama föntebbi tétel sem áll minden adóról. Mindenesetre áll egy jól kivetett jövedelmi adónál, de áll-e például a vámoknál? Bizonyára maga Stein sem fogná állítani, hogy a havannai kereskedő a dohányja után fizetett angol vámban az államhatalomnak az adótárgy körüli szolgálatait téríti meg.

E példa könnyen rávezet egy az adók közt levő elvi különbségre: A jövedelmi adó az államgazdasági ellenszolgáltatási elv szerint egyenértéke az adóalany javára tett államszolgáltatásoknak. A vámnál sok személyre eső szolgáltatások egész összege egy egyéntől vétetik be, persze azon reményben, hogy azoktól az így előlegezett adót visszakapja. Ez történik az áthárítás által, melynek föladata tehát az államszolgáltatások és ellenszolgáltatásaik közti, az adó által megzavart helyes viszonynak helyreállítása.

A föntebbiek eredményeként e következő elveket velem föllállíthatóknak:

Minden adó ellenszolgáltatás az emberi szükségletek kielégítését célzó államszolgáltatásokért. Ez ellenszolgáltatást az állam vagy directe veszi meg minden állampolgáron az általa helyesnek tartott kivetési elv szerint, vagy nem ez elv szerint, s nem azokra veti ki, kiket valóban terhelni akar.

ben illeték útján földöztenek (például jogszolgáltatás, vasút, posta stb.) a mely illetékek aztán valóban termelési költséget képeznek.

azon hitben, hogy a névleges adófizetők által fizetett összeg azoknak a voltaképeni adókötelesektől meg fog térítettetni. Ez valódi, elvi különbség az adók közt, melynek alapján azok közt direct s indirect, át nem hárítandó s áthárítandó adókat különböztethetünk meg. *)

Az áthárítás meg-, vagy meg nem történte azonban nem az állam akaratától, hanem a forgalmi élet általános törvényeitől függ; meg kell tehát az egyes adónemeknél vizsgálnunk, hogy ez általános törvények hol és mennyiben fognak áthárítást előidézni.

E vizsgálat megkezdése előtt az annál követhető módszer iránt kell tisztába jönnünk. Az inductiv rendszer mint napjainkban annyi más nemzetgazdasági kérdésnél itt is nagy előszeretettel alkalmaztatik; minduntalan a statisztikát hívják segítségül az áthárítás meg-, vagy meg nem történtének bebizonyítására és statisztikai adatok alapján akarják e kérdést eldönteni.

Ez inductiv számítgatások alapját két tétel képezi, melyet nyíltan vagy hallgatagon, öntudatosan vagy ösztönszerűleg, következetesen vagy félig-meddig a legtöbben elfogadnak. — E két tétel helyességéről kell tehát meggyőződnünk, ha az inductiv módszert alkalmazni akarjuk. Ezek:

I. Az adóáthárítás megtörtént, ha az adótárgy megfelelőleg drágult, ellenkező esetben nem. Ha például: egy száz

---

*) Nem szándékom, a direct s indirect adók fogalma körüli meglehetősen meddő polemiaival bővebben foglalkozni, de indokolnom kell, miért használom e két szót a fentebbi, ma a legtöbбек által elhagyott értelemben. Ezek különböző fogalmak megjelölésére használtatnak: direct egyik értelemben = át nem hárítandó (régibb írók, Wagner s Mill), másik értelemben = a jövedelem alapján kivetett (Rau, Hock); indirect egyik értelemben = áthárítandó, másik értelemben = nem a jövedelem alapján kivetett. A controversia ismét két kérdés körül forog: 1. melyik megkülönböztetés megjelölésére használtassanak a direct s indirect szavak; 2. melyik megkülönböztetés tételessék az adók fölosztásának, rendszerének alapjává. Az első pusztán nyelvtani kérdés, mely fölött nemzetgazdáknek egyáltalán kár vitatkozni; a másik, az adók osztályozásának kérdése, szintén nem tartozik jelen tárgyunkra. Annyi kétségtelen, hogy mindkét megkülönböztetés egyaránt létezik, jogosult s a direct és indirect szavakkal helyesen jelölhető. Ezért, más elnevezést nem ismervén, s új szavak faragásához kedvet magamban nem érezvén, használom e szavakat a fentebbi értelemben.

forint árú tárgy ára tíz forint adó reá vetése után 110 forint lesz, az adó egészen, ha 105 forint lesz, félig, ha pedig száz forint marad, épen nem lett áthárítva. Ez elv fonalán igen egyszerű a bizonyítási eljárás; elég az illető tárgy árát az adó behozatala előtt és után megnézni, s abból a conclusiót levonni. Valóban végtelen kár, hogy ez eljárás épen annyira helytelen és megbízhatatlan, a mennyire egyszerű és könnyű.

Az árra ugyanis számos, az adótól független, tényező bír befolyással, melyek bármelyikének változása azt is módosítja; az ár emelkedéséből tehát egyáltalán nem következik, hogy az emelkedést az adó okozta. Másfelől, több tényező működhet egyszerre ellenkező irányban. Ilyenkor egyik hatását leronthatja a másik ellenhatása, de lehet-e azért azt mondani, hogy az illető tényező nem működött? Bizonyára nem, mert ha nem működött volna, az ár ellenkező irányban változott volna. Ezért nem osztozhatom azon elterjedt nézetben, melyet egyik jeles nemzetgazdánk ekként fejez ki: «Az adóáthárítás azonban nem . . . sikerül . . . ha . . . piaci hullámzások következtében a kereslet annyira mögötte marad a kínálatnak, hogy az ár lejjebb száll, mint volt az adó behozatala előtt» *). Hiszen itt az ár leszállását az adótól független tényező okozta, mely az adó nemlétében csak oly erővel működne s az adó ellenhatása nélkül az árat még lejjebb szállítná. Az adóáthárítás nem akkor történt meg, ha az ár nagyobb, mint volt az adó behozatala előtt, hanem ha nagyobb, mint volna jelenleg, az adó nemlétében. Ezt inductive constataálni pontosan soha s hozzávetőleg is csak kivételesen lehet. Egy ilyen kivételes eset, mely egyúttal illusztrálhatja fentebbi állításaimat, a városi adóknál fordul elő, ha egy város adót vet valamely áruira, a hasonló viszonyok közt levő szomszéd város pedig nem. Itt rendszerint fölvehető, hogy az árak a két városban egyenlően alakulnának, ha az adó különbséget nem okozna. Ezért, ha elebb száz forintot érő árú most — miután *A.* város tíz forint adót vetett reá — ott nyolezvan forint lesz, *B.*-ben pedig hetven, az áthárítást megtörténtnek vehetjük. Az eladó helyzete ugyanis e két városban egészen egyenlő: *B.*-ben hetven forintot kap azon áruért, mely száz forintjába van, *A.*-ban nyolezvanat azért, melyre 110

*) Kautz: *Pénzügytan* 56. §.; ugyanígy Hock is.

forintot költött, vesztesége harmincz forint mind a két helyen. A vevő helyzete ellenben nagyon is különböző: ugyanazon tárgyért fizet *A*-ban nyolczvan, *B*-ben hetven forintot, az adóterhet tehát ő viseli, az át lett reá a termelőről háritva.

A mondottakból önként következik azon szintén sokat emlegetett állítás helytelensége is, hogy az adóáthárítás nem valósítható nagy árhullámzásoknak kitett árúknál. — Ha az ár *A*-ban (hol tíz forint adó hozatott be) 60—160, *B*-ben pedig 50—150 forint közt variál, az áthárítás minden esetre megtörtént. Épen oly kevéssé jogosult azon állítás, hogy ily nagy árhullámzások közt az adóáthárítás mindig meg fog történni, mert miért ne téríttessék meg neki azon aránylag csekély kiadás, melyet az adó kifizetése képezett. *) Én meg azt kérdelem, miért téríttessék meg az neki? Csak ha van erre az ártörvényből merített okunk, fog az áthárítás megtörténni, különben nem. Hogy e kérdéses tárgy ára ingadozó-e, vagy sem, teljesen irrelevans.

Foglaljuk össze a mondottakat: Az ár számos független tényező hatása alatt alakul, ezért emelkedése vagy csökkenése magában véve mit sem bizonyít az áthárítás meg- vagy meg nem történte körül. Nem azt kell kérdeznünk nagyobb-e az ár, mint volt az adó behozatala előtt, hanem nagyobb-é, mint jelenleg volna, ha az adó nem léteznék, erre pedig csak kivételesen lehet inductive felelnünk.

Az adó áthárítottat, ha annak kifizetését az adókötelezettől valaki más átvállalta, ellenkező esetben nem. Főleg alkalmaztatik e tétel a föld- és ház-adónál, melyeket a szerint vesznek át- vagy át nem háritottnak, a mint a bérlő, vagy a tulajdonos szolgáltatja be őket. Én e fölfogással ellentétben azt hiszem, hogy tökéletesen mindegy, melyik fizeti névleg az adót. Áthárítás akkor történik, ha az áthárító anyagi helyzete ugyanolyan lesz, minő volna, ha az adó nem léteznék, míg a másik fél jövedelme az adóösszeg erejéig csökken, mert oly teher nehezedik reá, melyet az adó nem létében nem viselne. Ez történhetik a nélkül, hogy az adót névleg ő fizetné, másfelől az adót névleg fizetheti, a nélkül, hogy az tényleg őt terhelné s igen gyermekes azok fölfogása a kik ez adók áthárítását megakadályozhatónak hiszik a bérlő általi beszolgáltatásuknak megtiltása által.

*) Hock: *Oeffentliche Abg. und Schuld*, 91—92. lap.

Egy egyszerű példa tisztába hozza e kérdéssel: Ha egy házra, mely 5000 forint bért hoz 500 forint adó vettetik, s a tulajdonos és bérlő úgy egyeznek meg, hogy emez csak 4500 forintot fizessen amannak, de fizesse az adót is, világos, hogy az adó ez által még nincs áthárítva. — A bérlő 5000 forintot fizet ezentúl is, a tulajdonos csak 4500 forintot kap, az adó terhét tehát ő viseli. Ezzel tökéletesen analog a következő eset: A jövő fölmondási időig a viszonyok a tulajdonos javára változnak, úgy, hogy a házbért 5500 forintra emelheti, de ő a direct házbérfölemelés helyett az adó átvállalására kényszeríti bérlőjét. Ha az adó nem léteznék, a lakó 5500 forintot fizetne, s a házi úr ugyanannyit kapna; most a bérlő szintén 5500 forintot fizet, de a tulajdonos csak 5000 forintot kap, az ő jövedelme kisebbedett tehát és nem a bérlőé, vagyis az adónak a bérlőre való hárítása nem sikerült. — Persze inductive kimutatni, minő volna a házbér, ha az adó nem léteznék, kinek helyzete volna akkor jobb, mint most, vagyis kit terhel most valóban az adó, úgy hiszem teljes lehetetlenség.

A fentebb mondottak által úgyhiszem, kellőleg igazolva van azon fölfogásom, miszerint az inductiv módszer két hibás elv alapján alkalmaztatik, ezért megbizhatatlan s helyesen csak nagyon kivételes esetekben használható. Ezért csak is deductive vizsgálhatjuk az elméleti nemzetgazdasági elvek alapján, mennyiben történik adóáthárítás az egyes adóknál.

II.

Minden kellőleg kivetett egyenes adó a helyes ellenszolgáltatási viszonyban van az adó fizető részére eső állami szolgáltatásokkal, áthárítása tehát egyáltalán nem jogosult. E szempontból nincs különbség jövedelmi és hozadekadó közt, de nagy különbséget okoz azon voltakepen mellekes körülmény, hogy amaz az adófizető személyével, ez pedig üzletével hozatik a kivetésnél szorosabb kapcsolatba. Ennek tulajdonítható, hogy míg a jövedelmi adót senki sem tartja gazdasági kiadásnak és áthárítónak, *) addig a hozadek-adót

*) Kivéve a munkás osztály jövedelmi adóját, mely ez osztály többi adóival együtt külön tárgyalom.

általában a termelési költségekhez számítják s áthárítását a legtöbben megtörténtnek tekintik.

Ez utóbbi áthárítását következőleg bizonyítja Ricardo: Minden, valamely termelési ágra vetett adó a termelő költségeit s megfelelőleg a termék árát is növeli. Ha ugyanis egy áru termelőjének nyeresége megadóztatik, a többi termelőké pedig nem, nyeresége — ha csak termékeinek ára nem emelkedik — az általános üzleti nyereség alá száll, s ő más jövedelmezőbb foglalkozást keresve, idézi elő az ár növekedését. Ha ez elfogadtatik, nem lehet kétségbe vonni, hogy ugyanaz történik két, három, vagy minden termelő megadóztatásakor, vagy is egy általános hozadékadó, — a termék árát növelvén, átháríttatik. *)

Ez okoskodás tévessége első tekintetre szembeszökő. Hiszen az egy üzletágra eső adó átruházhatósága épen ez adó kivételes voltának köszönhető, és csak azért áll be, mert a többi üzletágak nagyobb nyereséget hajtanak. Egy általános hozadékadó leszállítja magát az átlagos üzleti nyereséget és nincs más jövedelmezőbb termelési ág, melybe a megadóztatott termelő átmehetne. Ezért marad mindenki eddigi foglalkozásában, a viszony kereslet és kínálat közt nem változik, nem változnak tehát az árak sem.

Mill, **) ki észrevette ez ellenmondást Ricardo fölfogásában, két más okát említi a hozadékadó bár lassú, hosszú időbeli áthárításának. Ezek a tőke külföldre vitele és az accumulatio meglassúdása, melyek azt eredményezik, hogy a tőkekamat s ezzel együtt a tárgyak ára nem fog oly gyorsan esökkenni, mint ha az adó be nem hozatott volna, úgy hogy azt végre is a fogyasztó fogja megérezni.

A mi az elsőt illeti, nem csak az szól ellene, hogy az egyes országokban két, három, sőt több perczent különbség van a kamatlábak között, úgy hogy e mellett bizonyára eltörpül az adó által okozott negyed, vagy fél perczentnyi különbség, hanem ellene szól az is, hogy a mai civilizált országokban mindenütt a tőkekamat fizeti az adók jelentékeny részét, úgy hogy olyan helyre a tőke vihető nem volna, hol adót viselnie ne kellene.

*) Ricardo: *Pr. of pol. ec.* 15. fejezet.

**) *Pr. of pol. ec.* 5-dik könyv, III. fejezet, 3. §.

A mi a második okot illeti, nem szabad felednünk, hogy adó kivételről helyesen csak ott lehet szó, hol valamely szükséges kiadás megtétele forog fenn, mely kár nélkül el nem hagyható. Az erre szükséges pénzt okvetetlenül elő kell teremteni, ha nem hozadék, hát más adó útján, már pedig minden adó egyaránt csökkenti a nemzeti jövedelmet. Ha tehát hozadékadó nem volna, azért a nemzeti jövedelemből több disponibilisan nem maradna, s az accumulatio gyorsabb nem lehetne.

A mondottak alapján meg kell azon állítás mellett maradnunk, hogy egy általános, egyenletes hozadékadó át nem ruházható. Másként áll a dolog, ha egy hozadék jobban meg van a másiknál terhelve, ámbár a foglalkozás-változtatás nehézségei itt is sokszor ellensúlyozzák az adó egyenlőtlen-ségét. Így például hiában van a munkás jobban megadóztatva a tőkesnél, a fejmunkás a kézmunkásnál, ez bizonyára nem fog senkit az egyik osztályból a másikba átvinni. Nehéz, lassú, veszteséggel járó az átmenet egymáshoz közelebb álló foglalkozásnemek közt is, ha azoknál különböző szakképzettség, hajlamok s különböző minőségű álló tőke szükséges, úgy, hogy az adó egyenlőtlen-sége itt sem fog egykönnyen kiegyenlítettetni. E kiegyenlítés lassan, idővel legalább felig-meddig megtörténik, a régi adónak tehát mindenesetre megvan ennyi előnye az új adók fölött, s ez tagadhatatlanul egy hatalmas érv azok lehetőleg való conserválása mellett.

Gyakori, csaknem általános eset, hogy a földadó jóval nagyobb a többi hozadékadóknál: ezért s mert a földnél különös kivételes tényezők is szerepelnek, fontos kérdés, hogy mi történik a földadóval. Ricardo földjáraadéktanának minden követője el tartozik föltétlenül fogadni a földjáraadékat érő minden adó átháríthatatlanságát. Ez azonban gyakorlati értékkel nem bír, miután csak a földjáraadékat érő adó nem létezik s nem is létezhet. Minden földadó éri a mezőgazdasági tőke legalább egy részének hozadékát is, ezért nincs kizárva azon eset sem, hogy az a fogyasztóra átháríttassék.

Ez áthárítás a mezőgazdaságba fektetett tőke nagyságától függ. E tőke több-kevesebb veszteséggel átvihető más termelési ágba, és át is fog vitetni, mihelyt nagyobb az adó okozta különbség az átvittel járó veszteségnél. A föld productiv erői azonban csak mezőgazdasági célokra használhatók; ha ez nem történik,

parlagon hevernek, ezért ott fognak használtatni, míg csak valamennyi — bár mily csekély — hozadékot adnak. — Azon csekély tőke tehát, mely a föld használatára okvetetlenül szükséges, mindenesetre a mezőgazdaságban fog alkalmaztatni, a tőke többi része pedig azonnal más alkalmazást keres, mihelyt nagyobb különbség van a hozadékban a foglalzáscserevel járó veszteségnél. Más szavakkal a túlságos nagy földadó annál inkább meg fogja a földművelést szorítani, mentől intenzívebb a mezőgazdaság; annál kevésbé, mentől extenzívebb.

A gabonatermelés megszorítása azonban korántsem gyakorol oly hatást az árakra, mint más árúczikké. A gabona viláfgazdalmi czikk annyira, mennyire a nemes érczek kivételével egy más árú sem. Behozó mint kivivő országokban egyaránt a világpiaczk körülményeitől függ a gabona ára. A világpiaczon pedig igen kevésbé lesz az megérezhető, hogy egyik, vagy másik ország kevesebbet termel, mint annakelőtte, ezért a termelés megszorítása nem a gabonaár megfelelő emelkedését fogja eredményezni, hanem azt, hogy a tőke egy része állandóan más foglalkozást keres, s a földtulajdonosok jövedelme földjük s a művelés alatt maradt tőke után kisebb lesz, mint volt annakelőtte. *) Ezért jogosult ama másik kérdés: nem fog-e a földadó tőkeértéke a föld értékéből s ez által a tulajdonos vagyonából egyszer s mindenkorra levonadni?

Hogy feleletet adhassunk, meg kell vizsgálnunk mi határozza meg a föld tőkeértékét. Termelési költsége a földnek persze nincs, e tényező tehát itt nem működik. Helyébe lép a föld hozadéka combinálva a más üzletben nyerhető jövedelemmel.

Rendes körülmények közt nem fogja senki földjét eladni, ha annak ára valamely más üzletbe fektetve nem hoz ama föld hozadékával legalább egyenlő biztos jövedelmet. Más felől senki földet nem venne, ha földje legalább annyi jövedelmet nem hajtana, mennyit tőkéje után eddig is bevett.

---

*) E szabály alól azon egy-két terület képez kivételt, melyek a gabonapiaczon uralkodó állást foglalnak el. A nyugat- és középeurópai államoknál azonban, melyek első sorban érdekelnek, minden esetre azon szabály érvényesül.

A föld ára tehát egyenlő az átlagos kamatláb szerint tőkésített hozadékkal. *)

Ha a föld hozadéka fogy, fogy a föld értéke is, ha csak az átlagos kamatláb megfelelőleg nem csökken, a mi történik, ha a többi hozadékadók egyenlők a földadóval, miután mindkettő levonatik a hozadékból.

Ha például egy birtok hozadéka 5000 forint s hasonlóan biztos tőke öt százalékos kamatoz, a föld értéke 100.000 forint. Ez értéken egy tíz százalékos általános hozadékadó mit sem változtat. A föld hozadéka leszál 4500 forintra, de tíz százaléka elvész más üzletek hozadékanak is, vagyis a kamatláb négy és fél százalék lesz öt helyett. A mostani hozadék (4500 forint), a mostani négy és fél százalékos kamatláb szerint capitalisálva, szintén 100.000 forint.

Ha ellenben a földadó húsz százalék, míg az iparadó csak tíz százalék, akkor a föld értéke (4000 forint hozadék tőkésítve négy és fél százalékos kamatláb szerint) csak 88,888 és nyolcz kilenceded forint.

A föld értéke tehát kevesebb 11,111 egy kilenceded forinttal, a mi 500 forint hozadéknak négy és fél százalékos kamatláb szerinti tőkésítését képezi. Az egész adó 1000 forint; ebből 500 tőkésítve vonatott le a föld értékéből 500 forint vagy is a többi hozadékadókkal egyenlő összeg pedig nem. Ebből a következő elv vonható le: Az általános hozadékadóval egyenlő földadó épen nem hárítható át; egy annál nagyobb földadónak a többi hozadékadókat meghaladó része ellenben tőkésítve vonatik le a föld értékéből. Ez adó tehát egyszer mindenkorra csorbitja azok vagyonát, kik a földet annak behozatalakor bírják, míg későbbi vevők a földért kevesebbet fizetvén, ez adót voltaképen nem viselik. Ezért egy ilyen, nagyon régóta fönálló adóra el lehet mondani, miszerint az senki jövedelmét nem rövidíti. Ennek eltörlése nem is volna indokolva, miután olyanok vagyonát növelné, a kik a földért csak a megfelelő kisebb összeget fizették, ez értéknö-

---

*) Persze a földdel egyenlő biztonsági például a jelzálogilag biztosított tőke kamatlába szerint. Ez okozza a földjövedelem s a rendes tőkejövedelem közt létező különbséget. Ez utóbbi rendszerint nagyobb, mert bizonytalanabb, ha a megfelelő biztonsági praemiumot levonjuk, e különbség elemezészik.

vekvésre tehát semmi igénynyel nem bírnak. — Olyan régi adórendszer, a melyben a mondottak teljesen érvényesülnének, jelenleg nincs, de mentől régibb valamely ország földadója s mentől gyakoriabbak ott a birtokváltozások, annál inkább tekintetbe veendő, mit a földadó leszállítása ellen fölhoztam.

Ugyan e számításokból következik, hogy a többi hozadékadóknál kisebb földadó növelné a föld értékét. Ha például a földadó tíz százalék, a többi hozadékadók pedig húsz százalék, akkor ugyanazon föld hozadéka, melyet az imént például vettünk, 4500 forint lesz, az általános kamatláb pedig négy százalék 4500 forint, négy százalékos kamatláb szerint tőkésítve 112.500 forint.

A földadótól s a többi hozadékadóktól különböző jelleggel bír a házadó, mely ennél fogva külön figyelembevételt igényel. A ház értéke két alkatrészből áll: az épület s a telek értékéből. Amaz a termelési költséggel, ez az átlagos kamatláb szerint tőkésített hozadékkal egyenlő. Minden ház hozadékában tehát az épülettőke kamatja s a földjáradék egyesül. Ez utóbbi kis helyeken, vagy nagy városok szélein egyenlő az ugyanazon telekből földművelés útján nyerhető járadékkal. Ha ugyanis kisebb volna, oda házat nem építettek volna, míg ha nagyobb volna, a kijebb eső telkek is beépíttetnének, míg csak a házber s ennek következtében a telek értéke megfelelőleg le nem szállana.

E hozadékhoz s ez értékhez járul előnyösebb fekvésű házagnál, a fekvési előny fejében a lakásokért a külvárosi hasonló lakások ára fölött fizetett összeg, illetőleg ennek tőkésítése. Ez nagy városokban igen jelentékeny összeget képez; a telek értéke megsokszorozódik, a háztulajdonosok gyorsan emelkedő városokban minden munkájok nélkül nagy hozadékhoz és vagyonhoz jutnak. Semmi sem látszik helyesebbnek, igazságosabbnak, mint e fáradság nélkül szerzett nagy, biztos jövedelem szigorú megadóztatása, csak azt kell tudnunk, hogy nem lesz-e egy a többi hozadékadóknál súlyosabb házadó a lakókra áthárítható.

Hogy a többi hozadékadókkal egyenlő házadó átháríthatatlan, az az eddigiekből önként következik: Ugy a telek-, mint az épülettőke kisebb hozadékot fog ugyan adni, mint annakelőtte, de mivel hasonló mérvben fogy más tőkék hoza-

deka is, a telek értéke ugyanaz marad s az épülettőke hozadéka egyenlő lesz másutt alkalmazott tőkék hozadékával.

Ha azonban a házadó súlyosabb a többi adóknál, sem az épület-tőke, sem a telek hozadéka nem lesz más tőkék s telekekével egyenlő. Az a kérdés tehát, mi történik ez esetben.

Vegyünk először például egy a város szélén fekvő házat, melynek értéke

a) az épülete 100.000 forint,

b) a teleké 10.000 forint, hozadéka öt százalékos kamatlábal mellett 5500 forint. Ha most tíz százalékos általános hozadékadó s húsz százalékos házadó hozatik be, az épületnek es teleknek megfelelő tőke és mezőgazdasági telek hozadéka 4500 illetőleg 450 forint lesz, a házé pedig csak 4400, vagyis 550 forinttal kevesebb. A háztulajdonos jövedelme tehát nagyobb volna, ha tőkejét s földjét más módon használta volna.

E tény más üzletben tüstént a kínálat megszorítását vonná maga után, ez azonban a házaknál csak nagy veszteségek árán volna lehető; a házbirtokosok bizonyára inkább beérik a kisebb hozadékkal, sem mint házaikat lerombolják. Ebből kifolyólag az áthárítás mindaddig nem történhetik meg, míg a kereslet nem nő, vagy is míg új házak szüksége nem áll elő.

Ez pangó vagy épen hanyatló városokban igen későn, sőt soha nem következik be, a mi rohamosan növekvő nagy városainkban azonban igen hamar. A növekvő kereslet új építkezéseket igényel, új házak pedig a város szelein mindaddig nem fognak épülni, míg a beépített telek s tőke hozadéka azok eddigi hozadékával nem lesz egyenlő.

Vissza térve példánkhoz, míg az adó által okozott különbség nem létezett, 10,000 forintot érő telken 100.000 forintot érő ház épült, ha 5500 forintnyi házbér volt rámerhető; most azonban nem így áll a dolog: az adó levonása után a hozadék csak 4400 forint 4950 forintnyi más téren nyert jövedelemmel szemben, új ház tehát csak akkor fog épülni, ha a várható hozadék 6187 és fél forint, mert ez ad húsz százalékos adó (1237 és fél forint) levonása után 4950 forint tiszta hozadékot. Míg az adó nem fizettetett, fizetett a lakó 5500 forintot, kapott a tulajdonos 5500 forintot, most fizet a lakó 6187 és fél forintot, a tulajdonos pedig kap 4950 forintot. Mindkettő helyzete romlott tehát, mindenik

viseli az adó egy részét; a tulajdonos a többivel egyenlő adót, a lakó annak ezeket meghaladó részét.

A város szélén levő házra vetett túlságos adó tehát nem a tulajdonost, hanem lakóit terheli, de kérdés, mi történik az előnyös fekvésű házakra vetett adóval?

A házakban a lakbért két tényező határozza meg, úgy mint legelőnytelenebb fekvésű házak bére és azon előny nagysága, melylyel fekvésénél fogva bír ez utóbbiak fölött. A lakbér tehát annyi, mint azok lakbére, hozzá adva a fekvési előnyért fizetett összeget. Ebből kifolyólag e házak értékében három alkatrészt különböztethetünk meg, úgy mint 1. az épület értékét, 2. a telek értékét a mezőgazdasági haszon szempontjából, és 3. a fekvési előnyért fizetett bértöbblet tőkésített összegét.

Folyamodjunk ismét egy példához s tegyük föl, hogy egy nagy város szélén levő 10,000 forint értékű telken 100,000 forint tőkével épült ház hozadéka 5500 forint s a lakók hasonló házért a város közepén 5000 forinttal hajlandók többet fizetni. Ez esetben egy a belvárosban levő hasonló ház hozadéka 5500 + 5000 vagyis 10,500 forint. Ebből 5000 forint az épülettöke kamata, 500 forint megfelel a mezőgazdasági földjáradéknak, 5000 forint pedig a fekvési monopolért fizetett összeg. A ház értékének megfelelő három alkatrésze tehát 100,000, 10,000 és 100,000 forint vagy is az egész ház értéke 210,000 forint.

Ha most húsz százalékos házadó és tíz százalékos általános hozadékadó hozatik be, e ház hozadéka leszáll 8400 forintra; (10,500 minus annak húsz százaléka vagyis 2100—8400) kérdés, mi történik a házberrel. Ez — mint láttuk — annyi mint a legelőnytelenebb fekvésű házak házbére és a fekvési előnyért fizetett összeg. E két alkatrész elseje 6187 és fél forint lesz, mint előbbeni példánk mutatta, az utóbbi azonban nem változik, miután nem változik a fekvési előny nagysága sem, a kínálat megszorítása pedig nem fordulhat elő, miután a belvárosi telkek üresen hagyása által elveszne azon egész érték, a mely az ottani lakások előnyös fekvéséből származik, s a házbirtokosok vagyonának tekintélyes részét képezi. A belvárosi házbér tehát annyi, mint $6187\frac{1}{2} + 5000$ vagyis 11,187 és fél forint; ebből húsz százalék adót vagy is 2237 és fél forintot levonva, marad

tiszta hozadéku 8950 forint. Miután a tiz százalékos hozadék-adó négy és fél százalékra szállította alá az átlagos kamatlábat, a ház értéke annyi, mint ama tiszta hozadék (8950 forint) négy és egy fél százalékos kamatláb szerint tőkésítve, vagyis 198,889 forint az eddigi 21,000 forint helyett. A mi a hozadék alkatrészeit illeti, az épülettöke kamatja és a mezőgazdasági járadék ugyanannyi itt is, mint a város szélén fekvő, hasonló háznál, tehát 4500 illetőleg 450 forint (l. előbbeni példánkat), míg a fekvésért fizetett ár csak 4000, ennek tökéértéke 88,889 forint. A házjövedelem három eleméből tehát a két első tiz százalékkal csökkent, az utolsó húsz százalékkal, miből kifolyólag amazok tökéértéke nem változott, (mivel a kamatláb is megfelelőleg leszállt) ezé tiz százalékkal szállt alá. Vagy is a házadó-többlet, a mennyiben a fekvési előnyért fizetett bért éri, a lakóra át nem hárítható, hanem tőkésítve vonatik le a ház értékéből, vagyis apasztja a fekvési monopol okozta jövedelmet s vagyont, de behozatala mégis kifogásolható, nemesak, mert gyakran az új vevőt éri, ki az előbbeni teljes hozadéknak megfelelő értéket fizetett házáért, hanem azért is, mivel egyenlőtlen lakbéremelkedésre vezet, tehát tényleg egyúttal egyenlőtlen házbér-adó is, s pedig az átlag szegényebb külvárosi lakosság rovására. Ha ugyanis a példánkban fölvelt két házat tekintjük, azt látjuk, hogy a külvárosi ház lakbére fölment 5500 forintról 6187 és fél forintra, a belvárosi pedig 10,500 forintról 11,187 és fél forintra. Az emelkedés ott tizenkét és fél, itt csak hat és fél százalék.

Azon esetben, ha mind a föld-, mind a házadó nagyobb az átlagos hozadékadónál, a házadó áthárítási szabályai annyiban módosulnak, hogy a házbér második alkatrészére eső adó sem lesz áthárítható, hanem tőkésítve vonatik le a föld értékéből.

Visszatérve példánkhoz, azt látjuk, hogy a föld mezőgazdasági hasznáért fizetett összeg leszáll 500 forintról 400 forintra, de leszáll a tényleg mezőgazdaságra használt földek hozadéka is, úgy hogy, arra hogy új házak épüljenek, csak az épületjáradéknak kell béremelés útján 4500 forintra kiegészítenie, a földjáradéknak nem; a béremelkedés tehát csak 1225 forint lesz 1287 és fél helyett, az egész házbér pedig csak 6125 forint; miből az adó levonása után 4900 s nem 4950 forint marad tiszta hozadéku. Ebből esik az épü-

letre 4500, a telekre 400; ez utóbbi értéke tehát (a kamatláb négy és fél százalék levén, 8889 forint az eddigi 10,000 helyett. Hasonló történik a belvárosi házaknál is.

Mielőtt a hozadékadókkal végeznénk, meg kell néhány szóval emlekeznünk a szellemi munkát érő adókról, melyeknél — mint már fentebb említettem — különösen nehéz az átmenet egyik foglalkozásból a másikba.

Minden ilyen foglalkozást egyenlően érő adó — bár mily nagy legyen is — áthárítható nem lesz, mert az adóalany az anyagi termelésben, tőke hiányában mint vállalkozó nem vehet részt, rendes kézmunkássá pedig bizonyára nem lesz hajlandó lenni, bár mily nagy adó miatt is. Ezért egy ilyen adó, ha csak a gyakorlatban alig lehető mérveket nem ölt, a kínálatot módosítani nem fogja.

Másként áll a dolog, ha az adó csak egyes ilyen foglalkozási ágakat sújt érzékenyebben. Igaz a jelenben itt sem igen fog semmi történni azon másnemű szakműveltség hiányánál fogva, mely az átmenet előfeltételét képezi, de minden, valamely foglalkozási ágat különösen sújtó anyagi hátrány (tehát egy ilyen adó is) tekintetbe fog vétetni azok által, kik pályát csak ezentúl választanak, s egy tetemes különbséget okozó adó a kínálat megszorítását, tehát áthárítást fog idővel eredményezni. Itt is azonban csak tetemes különbségtől várhatunk érezhető hatást, miután itt az anyagi tekintetek nem döntők, vagy legalább nem egyedül irányadók, hanem hajlam, tehetségek, az ész és jellem tulajdonságai sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint az anyagi foglalkozásoknál.

Az állandó fizetéssel bírókat oly osztálynak szokás tekinteni, mely az adót áthárítani teljesen képtelen. Mint a fentebb mondottak (melyek itt is érvényesülnek) mutatják, korántsem fogadható el e kézzel foghatónak látszó állítás egész terjedelmében. Igaz, hogy az áthárítás itt különösen nehéz, de ez osztályt tetemes összegig aránytalanul terhelő adó azt eredményezné, hogy kellő erők mindaddig nem szánnák magokat e pályára, míg csak helyzetök a fizetés fölemelése vagy az adó leszállítása által nem orvosoltatnék.

Forgalmi adóknak azokat nevezzük, melyek tárgyát valamely izolált forgalmi tény képezi. *)

*) Stein: *Lehrbuch der Finanzwissenschaft* III. kiadás, 519. lap. A különbséget ez adók s az illetékek közt Stein következőleg fe-

E dolgozat kereten kívül esik ezen, csak a legújabb időben fölismert adónem lényegének ismertetése és meltaása; csakis az áthárítás szempontjából való megvizsgálásukra szorítkozhatunk.

Tárgyuk szerint ama szempontból különböző természetű három csoportot különböztethetünk meg bennök:

Első csoportjuk (mint például az áruszállításra, üzleti utazásokra, hitelre, adás-vevésre eső adók) termelési költséget képez s mint ilyen az árban megtérítettven, átháríttatik.

Második csoportjuk (például nem üzleti, utazást, levelezést, fogyasztási hitelt érő forgalmi adók) közvetlenül a fogyasztást éri s más fogyasztási adóval egyenlő jellegű.

Harmadik különálló csoportot képeznek az ingatlanok átadását terhelő adók, melyek ismét a szerint különbözök, a mint az élők közti vagy halálesetekben való átadást terhelik. A mi az elsőt illeti, rendes körülmények közt a vevő csak oly összeget adhat a földért, melynek eddigi jövedelmével a földből várható jövedelem fölé, viszont az eladó csak oly összegért adhatja oda földjét, a mely neki a föld tiszta hozadékával fölerő jövedelmet hozand. Ezért egy tetemes adó az üzletet lehetetlenné tenné, egy csekély adót pedig valamely ilyen üzleteknél szerepelni szokott mellékkörülménynél s a föld értéke fölötti egyéni nézetek különböző voltánál fogva egyik vagy másik, vagy közösen mindkét fel viseli. Ha azonban a vevőnél *practicum affectionis* vagy az eladónál kényszerűség szerepel, úgy e terhet ő fogja viselni s különösen az utóbbi esetben bárminő nagy adót is kénytelen lesz saját vagyonából kifizetni. Különösen figyelembe veendő e tény oly országokban, hol a szükségből történő eladások napirenden vannak, hol tehát ez adót épen azok fogják viselni, kiknek fizetése képessége a legkisebb.

---

jezi ki: «Adó, mi az illető forgalmi tény értékéhez arányul, illeték, mi egy bizonyos meghatározott összegből áll, azon értékre való tekintet nélkül. Igaz, hogy többnyire így van, de ez csak kifolyása a két tárgy fogalmában rejlő különbségnek s nem maga e különbség. A dolog lényege ez: illeték azon szolgáltatás, mely specialis megtérítése, illetőleg megvétele az illető forgalmi tény körül tett állami szolgáltatásoknak; forgalmi adó valamely forgalmi tényre kivetett, s az államnak fizetendő összeg, mely nem képezi olyan specialis államszolgáltatások megtérítését, hanem általában az államkiadások fedezetéül szolgál.»

A halálesetben való átadásra kivetett vagyis az örökösödési adót annak kell fizetnie, kit az örökség illet; egyáltalán nincs senki, kitől ez összeget a forgalmi törvények szerint bevehetné, áthárítás tehát épen nem eszközölhető.

A fogyasztó által befizetett direct fogyasztási adók rendszerint öt terhelik. Hogyan szerezzon a fogyasztó magának valakitől az eddiginél nagyobb ellenszolgáltatást, azért, mert valamely általa fogyasztott czikk adó által megdrágított? Csakis a munkás osztály szerezhethet kárpótlást fogyasztásának megdrágultáért, csakis nála jöhet tehát adóáthárítás elő, a munkások adózási viszonyairól azonban külön fogok beszélni.

A nem a fogyasztótól behajtott fogyasztási adók áthárításának — melyet a törvényhozás is óhajt — tényleg meg kell történnie, mert az adót befizető üzletember csak így kaphatja meg termelési költségeit, csak így marad meg az üzletben.

Az ezen tény ellen fölhozott kifogások nagyobbrészt nem vehetők figyelembe. — Egy más helyen kimutattam ezt az árhullámzásokra vonatkozólag. Az árúnak vagy (például divatváltozás következtében) értékének elenyészte, mit Hock és Kautz említ föl, szinten mit sem bizonyít. Hisz ez esetekben a termelési költség sem lesz megtérítve, épen úgy fölhozhatók volnának tehát azok az ártörvény ellen is. Az ilyen kivételes esetek általános szabályok fölállításakor nem vehetők figyelembe. — Nem érdemel figyelmet az a körülmény sem, hogy előfordulhat, miszerint a termelő ügyetlensége, vagy más kedvezőtlen körülménynél fogva társainál drágábban termelvén, termelési költségeinél is kisebb árat kaphat csak árúért. Hiszen a veszteség az ő ügyetlenségének, tehát egy az adótól teljesen független körülménynek kifolyása, s adóját áthárítja vesztesége daczára. Ha például 100 forintért állít elő 80 forintért kelendő tárgyat, s erre tíz forint adó hozatik be, 90 forintot fog kapni érte, minthogy az adó más termelők árúit is érvén, azok is megfelelőleg drágulnak, vesztesége tehát nem nőtt, vagyis az adót áthárította.

Figyelmet érdemlő kivétel azonban az, mely monopollal bíró tárgyak megadóztatásánál fordul elő. Ezek ára tisztán a vevők fizetéseképtességétől s vételykedvétől függ, egy reá-

jok vetett fogyasztási adó tehát — miután e tényezőket nem érinti — át nem hárítható. *)

Egy másik jelenség az adóknál, melyre sokan nagy súlyt fektetnek, azok visszahárítása. A megadóztatott tárgy drágulása ugyanis a fogyasztás, tehát a kereslet megszorítását s ebből kifolyólag az ár leszállását vonhatja maga után. Ez esetben többek (például Hock) állítása szerint az adót a termelők fogják viselni, kik olcsóbban lesznek kénytelenek áruikat eladni. Ez tartósan korántsem állhat így (hiszen ha az ár a termelési költségeknél kisebb, ez a termelés megszorítása által fog helyrehozható), minden esetre figyelembe veendő az azon nehézségek és veszteségek, melyek a termelés megszorításával esetleg együtt járnak. Ezek nagysága a kívánt álló tőke nagyságától és másutt alkalmazhatóságától függ; lehetnek esetek, melyekben számos vállalat s számos iparos hosszabb időn keresztül veszteséggel kénytelen dolgozni, míg a termelés kellő megszorítása következtében az egyensúly kereslet és kínálat közt ismét helyreáll.

Ennyiben, de csakis ennyiben áll azon a fogyasztási adók ellen emelt kifogás, hogy azok kárteknők az iparra nézve. Minden új fogyasztási adó behozatalánál meg kell fontolni: először várható-e a fogyasztás nagy mérvű megszorítása (a mely kérdés eldöntésénél főleg a megadóztatott fogyasztási cikk szükséges és kedvelt volta jön tekintetbe) és másodsor nagy veszteségekkel jár-e a más termelési ágba való átmenetel. Nagy tévedés azonban azt mondani, hogy a mennyivel egy iparág termelése csökkent, annyival fogyott a nemzeti termelés egész összege is. Hiszen az onnan elvont tőke és munka befektetést nyer más termelési ágban, a nemzeti termelés nem tért veszít, hanem irányt változtat, a mi esetleg előnyös is lehet, ha például luxus-czikk helyett tömegesen fogyasztott áruk fognak nagyobb mértékben gyártatni. — Csakis az átmenet esetleges költségei kepeznek valódi veszteséget.

Hasonlóan helytelen a termelés szaporodását várni egy ilyen adó eltörlésétől. Gyarapodni fog az illető termelési ág, de a többiek rovására és nemzetgazdasági nyereséget csak azon esetleges értéktöbblet kepez, melylyel többet állít elő az

*) Mill id. m. V. kötet, IV. fejezet, 6. §.

új termelési ágba átvitt termelési tőke s munka itt, mint előállított régi rendeltetése mellett. *)

Azon specialis szempont, mely alá a munkabért érő bárminő adó egyaránt esik, azon befolyás következménye, melylyel a munkabér bír a népesség mozgalmára. Statisztikailag igazolt tény ugyanis, hogy a munkásosztály szaporasága annak anyagi helyzetétől függ, azzal együtt változik; a munkabér határozza tehát meg a népmozgalom irányát vagyis a jövőbeli munkakínálatot. A munkabér tehát szükségképen oly nagy lesz, a minő a gazdasági viszonyoknak megfelelő munkakínálat előállítására szükséges (a mint Ricardo kifejezi «The price of labour will express clearly the wants of society respecting population»), mert ha nagyobb, túlbőség, ha kisebb, hiány áll be a munkáskezekben, mi csak a munkabér leszállása vagy emelkedése által lesz orvosolható.

Minden a munkást érő adó tekintet nélkül minőségére, levon a munkabérből, lassítja a népszaporodást, tehát a munkakínálat megszorítása útján a munkabér emelkedésére vezet, vagyis áthárítatja a vállalkozóra.

A munkabér abszolút magassága egészen irrelevans, hasonlólag azon körülmény is, vajon életszükségletet képező cikkre, vagy más áruira vettetett-e ki az adó, a mire például Hoek s Mill nagy súlyt fektet. Bárminő nagy legyen a munkabér, vagy bármily lényegtelen a megadóztatott fogyasztási cikk, az adó mindenesetre levon a munkás jólétéből, tehát a népszaporodást lassítja. Már pedig igen magas munkabér gyorsan emelkedő munkakeresletre mutat, mely gyors népeségzsaporodást igényel, e szaporodás meglassúdása is munkáshiányt, tehát béremelkedést eredményez, ezért át fog háríttatni az olyan adó is, mely az életszükségleteket nem érinti, sőt a népességszaporodást sem szünteti meg egészen. **)

*) Ricardo id. m. XVI. fejezet.

**) Ricardo ugyanezt mondja munkájának XVI. fejezetében. A munkabér elméletéről lévén szó, nem hallgathatom el azon megjegyzést, hogy nem értik, vagy rágalmazzák Ricardót, kik az úgy nevezett vasbértörvényt neki tulajdonítják. Csak két körülményre utalok: Először az úgynevezett természetes munkabér, vagyis azon összeg, mely a munkás népesség főtartására szükséges, különböző hely és idő szerint, függ a népszokásoktól s a szükségletek nagyságától, melyekkel együtt a munkásosztály által emelhető s tényleg emeltetik is.

Előfordulhat azonban, hogy a munkaber emelkedése a termelés megszorítását, tehát a munkakereslet csökkenését vonja maga után. Ez esetben a bér ismét leszáll s az adó legalább részben visszahárítatik a munkásra. — Az állam költségei compensálhat ugyan a magán termelés megszorításaért, de csak akkor, ha (mint például középítkezéseknél) a bejött összeg közönséges munkások fizetésére fordítatik. — Ez igen sok esetben nem fordul elő, s ekkor az adó egy részét csakugyan a munkás viseli. Ez egy kivétellel azonban át fogja a munkás adóját hárítani, csak az a kérdés mi módon.

A piaczi momentán munkaberre közvetlenül csak is a kereslet és kínálat bír befolyással. Ezek kiegyenlítési pontjának felel meg a munkaber nagysága. Minden más tényező csak ezek útján, csak úgy hat a munkaberre, ha ezek valamelyikében változást idéz elő. Egy a munkásra vetett adó a kínálatot tüstént nem változtatja meg, nem változik tehát a munkaber sem mindaddig, míg a munkás szegényedése a kínálat tényleges csökkenésében meg nem termi gyümöleseit. Egy átmeneti korszak következik tehát, mely alatt a munkás az előbbinél rosszabb helyzetben van, s az adót valóban viseli.

E korszak tartama s szigorúsága függ a munkaber nagyságától. Ha a munkaber oly csekély volt, hogy az adó

És (ezt ajánlom azok figyelmébe, kik Ricardo fölfogását materialistuscusnak, érzés- s erkölcsi szempontok nélkülinek tartják) «az emberiség barátjai csak azt kívánhatják, hogy a munkásosztály kényelmet, élvezeteket igényeljen, s hogy ezek elérésére minden törvényes úton buzdíttassék». Hogy mi az a Ricardo-féle minimum, mutatja e mondása: «sok kényelem megvan most egy angol parasztházban, mi fényűzés volt a régi időkben». Lehet létminimumnak nevezni ezt is, de akkor aztán nincs az a nagy jövedelem, a mit e fogalom alá ne vonhatnánk, s az elveszti tulajdonképeni tartalmát. Létminimumnak helyesen csak az élet föntartására physikailag szükséges jövedelmet nevezhetjük, ez pedig egyáltalában nem esik össze a Ricardo természetes munkabérével, ki szükségletek mellett mindenütt kényelemről is beszél. Másodszor a természetes munkaber helyben maradó (stationär) nemzetgazdaságban érvényesül, hol a munkakereslet nem változván, mindig ugyanazon népességre van szükség. «Haladó országban a munkaber meghatározhatatlan ideig nagyobb lehet», tudniillik mindaddig, míg a haladás tart s szaporodó népességre van szükség. Bajosan fogja bárki tagadhatni, hogy a XIX. század pillanatnyi válságok daczára nagymérvű gazdasági haladás korszaka, ezért Ricardo szerint is a természetes munkaber fölött kell állnia a tényleges munkabernek.

azt a létminimum alá nyomja le, akkor rövid lesz, de rendkívüli nyomort idéz elő. A népesség egy része iszonyú szenvedések közt pusztul el, s a béremelkedés gyorsan bekövetkezik. Minél magasabban áll a munkabér e szomorú stadium fölött, annál enyhébb lesz az adó hatása, de annál tovább tart az átmeneti korszak, mert a létminimum nem lévén érintve, inkább a születések csökkenése, mint a halálozások növekedése okozza a kínálat csökkenését, ez pedig csak hosszú idő múlva érezteti hatását.

Ricardo művének 9-dik és 16-dik fejezetében tagadja az átmeneti korszak létezését. Szerinte munkabér nem a kapott pénzben, de az érte vehető árúban áll, s ezek készletével áll arányban. (The allowance of the labourer will always be in proportion to the supply.) Egy a munkást érő adó nem éri sem a keresletet vagy kínálatot, sem az árúkészletet, nincs tehát ok, a miért a valódi munkabér változzék, úgy hogy a valódi változást megakadályozó látszólagos változás tüstént meg fog történni.

Ezzel szemben meg kell először jegyeznem, hogy rendes körülmények közt a munkabér nagyságát — mint másutt Ricardo is elismeri — a népszaporodás utáni szükséglet s nem az árúkészlet határozza meg. Nem a munkabér igazodik az árúkészlethez, hanem megfordítva. Kivételt csak azon eset képez, midőn valamely átháríthatatlan esemény (például rossz termés, vagy szállítást gátló háború) következtében a szükségelt árúban jelenleg pótolhatatlan hiány áll be. Míg ez állapot tart, a munkabér szükségképen oly csekély lesz, hogy a fogyasztás megfelelő megszorítását eredményezze, tekintet nélkül a népszaporodás iránti szükségletre. De a munkakereslet és kínálat közt ennek következtében támadt disparitas annál nagyobb reactiót szül, mindjárt ama kivételes állapot megszűnte után.

Másfelől igaz ugyan, hogy a bér lényege a vett árúban s nem a pénzben áll, de a piacon pénzber fölött történik egyezkedés. — E pénzber nagysága közvetlenül csak a kereslet és kínálattól függ, csak ezek valamelyikével együtt változhat. Ha a valódi bér bármily esemény, elelmi szerek drágulása, adó stb. következtében nem lesz többé a munkások utáni szükségletnek megfelelő, a pénzber megfelelő változása csak a kínálat tényleges módosulása következtében történhetik

meg, tehát a szóban forgó átmeneti korszak csakugyan bekövetkezik.

Ha a mondottak alapján ítéletet kell mondanunk a munkabérre vetett adók fölött, korántsem ajánlhatjuk azokat oly mérvben, mint Ricardo. — Igaz ugyan, hogy az áthárítás többnyire megtörténik, de 1. visszahárítás következtében egy része állandóan a munkásosztályt terhelheti, 2. az ez adók behozatalát követő átmeneti időszakban azokat egészen a munkások viselik. — Ezért kerülni kell a munkásra kivetett aránytalan adóknak behozatalát. Régi adók ellen esik legalább második, az elsőnél sokkal lényegesebb, kifogásunk, úgy hogy oly országokban, hol régóta fennállanak s jelentékeny jövedelmet hajtanak, eltörlések kérdése mindenesetre nagyon megfontolandó.

A munkásra vetett adó áthárítása a munkabér emelése útján történik, az a kérdés tehát: mi történik tovább az áthárított adóval, összeesik ama másikkal, kit terhel a munkabér emelkedése, a vállalkozót-e vagy a fogyasztót? Ennek megoldása kívül esik jelen értekezés körén; egy külön, a miennél nagyobb problema az, melynek tisztába hozatala külön munkának képezhetné méltó tárgyát.

TISZA ISTVÁN.

PROTESTANTISMUS ÉS PANSLAVISMUS.

Mi köze van a protestantismushoz a panslavismushoz? Hogy e kérdésre megfelelhessünk, nem okvetlenül szükséges kezünkbe vennünk a vándorbotot s bebarangolnunk a felvidéket, hanem elég, ha tanulmányunk tárgyává tesszük azon politikai, irodalmi és egyházi mozgalmak történetét, melyek e század negyedik tizedében a felvidéki tótok közt megindultak s azóta évről-évre nagyobb és erősebb hullámokat vetnek.

A panslavismus 1840-ben vonta magára a magyarság figyelmét. Kollár *Slávy Dceraja* még zavartalanul éreztethette izgató hatását a tótokra. A magyar társadalom még csak tudomást sem vett az izgalmak felől. A «kelet népe», a melyet pedig már ekkor Széchenyi, különösen nemzetgazdasági téren, annyira a mennyire, fölrázott egykedvűségéből, saját érdekei iránt szemben a nemzetiségekkel, még mindig nem bírt kellő fogékonysággal. Mi természetesebb, minthogy ily körülmények közt a panszlávok mind vakmerőbbekké váltak követeléseikben. A közöny fölbátorította őket annyira, hogy 1840 ben, midőn a törvényhozás a magyar nyelvet visszahelyezte jogaiba, e törvényhozási cselekmény ellen az addig titokban működő panszláv izgatók nyílt sisakkal és egész határozottsággal föl mertek lépni.

De a mikor nyíltan fölléptek: akkor már a panslavismus talaja kitünően elő volt készítve, s csak az volt még hátra, hogy a jó földbe elvetett mag kikeljen s meghozza gyümölcseit. Nincs mit szégyelnünk, ha bevalljuk, hogy ama talaj megművelésében főrésze volt az ág. hitvallású protestans egyháznak. Ez egyház törvény által biztosított önkormányzatának háta mögé bújtak azon panszláv apostolok, a kik a protestans

papi és tanítói testületből kerültek ki. A pap a templomban, a tanító az iskolában bátran izgathatott a magyar állam ellen: a hatósági beavatkozástól nem kellett tartaniok, mert a hatóságnak kisebb gondja is nagyobb volt a magyarság érdekeinek gondozásánál; saját autonóm felsőbbbségökkel szemben pedig igen sok helyen nemcsak, hogy nem kellett magokat a panslav papoknak és tanítóknak védelmezniök, de sőt inkább felsőbbbségeiktől nyerték az utasítást és biztatást a hívek izgatására.

Nagyon tévedne azonban, a ki azt hinné, hogy az ev. egyház közigazgatásának élén álló egyének mind, kivétel nélkül a panslavismus szolgálatában álltak. Ellenkezően, mindig nagy számmal voltak az egyházi főbb hivatalnokok között a hazafias érzelműek s ép ezeknek lehet köszönni, hogy az egyetemes és a kerületi igazgatást a panszlávoknak maig sem sikerült még csak részben sem hatalmukba keríteni. Az evangélikus jó hazafiak legjobbjá volt Zay Károly gróf, ki 1840-ben egyetemes felügyelői hivatalába való beiktatása alkalmával az ev. egyház programjául tűzte ki, a magyar nemzetiség fejlesztését, akként gondolkozván, hogy a magyar nemzetiség megerősödésétől függ nemcsak hazánk törvényes főnnállása, szabadságunk biztosítása, hanem egyszersmind a protestantismus életerejé is.

Zay határozott föllépésével kiugrasztotta a nyúlat a bokorból. A panszlávok, miként a vakandok a föld alól, a templom és iskola falai közül előbújva, a nagy közönség elé vitték ügyöket s irodalmi téren több hévvel és szilajabb szenvedélyességgel, mint tehetséggel, megindították a hajsztát az általok gyűlölt magyarság ellen. Mielőtt e sorok írásához fogtam volna, politikai röpiratgyűjteményemben böngészgetvén, összeszedtem azon röpiratokat, a melyek a negyvenes években a külföldön, német nyelven megjelentek s a melyekben a panszláv szerzők Zayt és az ő hozzá hasonló jó hazafiakat mint zsarnokokat, mint az idegen nemzetiségek elnyomóit tüntetik föl. S mondhatom, hogy íróasztalomon alig fértek el az így kiválogatott röpiratok. Ilyenek például, hogy csak az érdekesebbeket említsem, gróf Thun (*Die Stellung der Slowaken in Ungarn*. Prag, 1843.), a tudós Csaplovics János (*Ungern's Industrie. und Cultur*. Leipzig, 1843.), Beda C. (*Vertheidigung der Deutschen und Slaven in Ungern*. Leipzig,

1843.), Stúr Lajos (*Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarismus*. Wien, 1845.) röpiratai; azután egész sora a névteleneknek (*Slavismus und Pseudomagyarismus*. Von aller Menschen Freunde, nur der Pseudomagyaren Feinde. Leipzig, 1842. — *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*. Leipzig, 1842. — *Apologie des ungarischen Slavismus*. Von S. H. Leipzig, 1843. — *Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrigen Uebergriffe der Magyaren*. Vorgetragen von einem ungarischen Slaven. Leipzig, 1843. stb. stb.).

E füzetek valóságos tükrei a panslavismusnak. Minde-nikből gyűlölet rí ki a magyar faj és a magyar állam iránt. Csakhogy míg az egyikben a gyűlölet símán, ravaszúl el van takarva s csupán a sorok közül olvasható ki: a másikban vakmerő őszinteséggel jutnak kifejezésre az ellenséges indulatok. Ha valaki alapos meggyőződést akar magának szerezni a panslavismus céljai, eszközei, jelleme, de különösen a protestantismushoz való viszonya felől: csak lapozgassa ezeket a füzeteket.

A panszlávok tehát nemcsak az egyház és iskola körében, hanem irodalmi téren is igyekeztek államellenes tanaiknak híveket toborzani, különösen pedig a külföldi testvérek rokonszenvét óhajtották a magok és ügyök számára megnyerni. És ha a nép szívét nem egészen sikerült is nekik ama tanokkal megvesztegetniök, de kitartó mesterkedéseikkel annyit mégis elértek, hogy a panslavismus eszméje a fölszínen maradt, az elméket folytonosan foglalkoztatta s csak kedvező alkalomra volt szükség, hogy a föllázított kedélyek és a megzavart elmék necsak szavakban, hanem tettekben is nyilatkozzanak.

Ez az alkalom elérkezett, midőn az osztrák kormány a protestansokat 1859-ben a hírhedt pátenssel megajándékozta. A pátens a hazafias evangelikusok kezéből kivette az egyház kormányzatát s átszolgáltatta azt a panszlávoknak. Igaz, hogy a panszlávok uralma csak pünkösdikirályság volt; de azért ez a pünkösdi királyság is többet használt ügyöknek, s többet ártott a magyarságnak, mint éveken át folytatott minden küzdelmök irodalmi és társadalmi téren. Hivatalos hatalmukat alaposan kihasználták saját céljaikra.

Midőn pedig a bitorlott hatalmat a hazafiak ismét kiragdták kezökből, annál dühösebben folytatták államellenes bujtogatásaikat, melyeknek, hogy milyen eredményök volt,

mutatja az, hogy kevéssel az alkotmányosság helyreállítása után úgy az ág. hitvallású egyetemes egyháznak és egyházkerületeknek, mint a kormánynak egész erejüket és tehetségüket latba kellett vetniök s a legszigorúbb intézkedéseket kellett tenniök, hogy amaz üzemeknek gátat vessenek. A turóc-szentmártoni, valamint a nagyróczei gymnasiumok bezáratása erre az időre esik.

A legerélyesebb rendszabályok sem voltak azonban képesek az evangélikus egyház testéről azt a rút fekélyt eltávolítani. Hogy a panslavismus, mint a lappangó hideglelés, ma is emészti az ev. egyház szervezetét, arról meggyőződhetünk az előttünk fekvő s általunk ezúttal ismertetendő röpírat (*Protestantismus és panslavismus*. Írta Felvidéky. Kiadja Ráth Mór. 1882.) adataiból.

Mennyiben megbízhatók ez adatok, azt mi, a kik közvetlen tapasztalatokkal nem rendelkezünk, nem ítélniük meg. Azon helyreigazítások és védekezések legnagyobb része, melyek az előttünk fekvő füzet egyes állításaira vonatkozólag a különböző hírlapokban megjelentek, előttünk nem igen bírnak meggyőző erővel; hanem inkább bizonyosságul szolgálnak arra nézve, hogy Felvidéky egyik másik védekezőnek elevenére tapintott.

Az adatok hűségére nézve mindenesetre igen sokat nyom a latban azon körülmény, hogy a röpírat szerzője vádjainak legnagyobb részét közkézen forgó vagy bárki által bármikor megtekinthető hivatalos jegyzőkönyvekre és nyomtatványokra alapítja. Hacsak tehát föl nem tesszük felőle, hogy ama jegyzőkönyveket és nyomtatványokat meghamisította: meg kell bízunk állításaiban.

Azon tények megezáfolására nézve pedig, a melyeket hivatalos és nyomtatásban közzétett adatokkal nem igazol, nem elég szerintünk az afféle grandseigneur-i nyilatkozat, mint a Szeberényi Jüspöké; hanem tessék e tényekre, mint vádakra, egyenkint, ellenkező tényekkel és pozitív adatokkal megfelelni, úgy, a mint ezt a *Pesti Napló* egyik februáriusi számában a zólyomi főesperes tette.

Mockovcsák, a zólyomi főesperes, midőn védekezik, egyszersmind súlyos vádat emel Felvidéky ellen, azt állítván, hogy Felvidéky meghamisítva idéz egyes helyeket egy bizonyos panszláv szellemű tankönyvből. Fönforog-e csakugyan

a hamisítás ténye, ezt mindenesetre érdekes lenne tudnunk, mert e körülmény befolyással volna esetleg ítéletünkre a könyv megbízhatósága fölött. De akár hamisított Felvidék, akár nem: arról mi nekünk is van tudomásunk, hogy a felvidéki megyék tanfelügyelői a közelebbi években számos evangélikus népiskolában fedeztek föl államellenes tankönyveket.

Azon pedig Mockovcsák egyáltalán nem csudálkozhatik, hogy a röpirat szerzője föntartással ugyan s csak hallomás után, de mégis panslavismussal gyanúsítja. Elismerjük, hogy az efféle gyanúsítás az illetőre véghetetlenül boszantó lehet; de a mikor olyan emberek is, mint a budapesti tót pap, — a ki külső magaviseletével mindig jó hazafinak mutatta magát s mindnyájunk tiszteletét bírta, — a hátunk mögött, ott, a hol nem halljuk és nem látjuk, eszeveszett fanatizmussal, a szó szoros értelmében lázítja ellenünk a tótságot: ha — mondom — ilyenféle emberek is akadnak az evangélikus szlávok között: boszankodjanak, de ne csudálkozzanak rajta a hazafias tót evangélikusok, ha ő rájuk is gyanús szemmel tekint a közvélemény.

Az előttünk fekvő röpirat szerzője, úgy látszik, nemcsak a zólyomi főesperesnek, de általában az egész felvidéki evangélikus papságnak a megítélésében az említett közvéleménynek és közhangulatnak adott csupán kifejezést. A közvéleményt pedig sokkal inkább magok ellen ingerelték a panszlávok, semhogy az teljesen tárgyilagos lehetne.

Még mi is, a kik pedig csak híreből ismerjük a panslavismust, határozott ellenszenvet érzünk azon evangélikus papok és tanítók iránt, a kiktől az a hír, hogy a panslavismus szolgálatában állnak: mennyivel természetesebb és indokoltabb a panszlávok iránti gyűlölete azon hazafiaknak, a kik őket színről-színre ismerik, köztök élnek és üzelmeiknek közvetlen szemlélőik. Az ellenszenv azonban a milyen rossz tanácsadó, épen olyan rossz kritikus, olyat is lát, a mi nincs, és nagyon kevés dolgot lát a maga valóságában; a beteges visiók és a torzképek a gyűlölet magzatai.

Mint már fönnebb is kiemeltük, mi részünkről nem sokat adunk azon czáfolatokra, melyet Felvidéknek egyik-másik állítása provokált; mi elhiszszük Felvidéknek, hogy tömérdek evangélikus pap és tanító áll a panslavismus szolgálatában; azt is elismerjük, hogy a kép, a melyet a pansla-

vismusról elénkbe állít, főbb vonásaiban nem túlzott; de viszont azon meggyőződésünket sem hallgathatjuk el, hogy a részletek festésénél, kissé talán rikítóbb színeket használt a kelletténél. S e tekintetben is, mint általában munkájának szellemére és egész irányúra nézve, úgy mutatja be magát, mint Grünwald leghűségesebb tanítványa.

Csak egyben különbözik Grünwaldtól, s ez kétségtelenül előnyére szolgál. Felvidék ugyanis a panszláv mozgalmakról nem beszél oly lenézően, mint a *Felvidék* érdemes szerzője. A *Budapesti Szemle* a *Felvidékről* írt bírálatában méltán vehette föl a kérdést, hogy igazán oly silány, éhenkórász, haszontalan csöceslék-e az a panszláv párt, mint a minőnek azt Grünwald festi, s ha csakugyan olyan: érdemes volt-e vele komolyabban foglalkozni, úgy a mint azt Grünwald tette? Felvidék efféle következetlenségbe nem esik. Ő nem állítja, a mit Grünwald mond, hogy «a felvidéki tót lakosságának csupán alja csatlakozott a magyarelles mozgalomhoz», vagy hogy «a panszláv pártban nincs egyetlen distinguált ember sem s nem is képzelhető, hogy distinguált ember ily társaságban megmaradhatna». Ellenkezően, Felvidék a panszláv papokat és tanítókat és általában a panszláv mozgalmak vezetőit két csoportra osztja: az egyik csoportba tartoznak szerinte azok, a kik műveltséggel bírnak ugyan, de hogy közvetlenebb hatásuk legyen a népre, e célból leereszkednek a néphez s érdesekké, durvákká és parasztokká lesznek; a másik csoportban pedig a műveltebbek és simulekonyabbak foglalnak helyet. A panszláv párt vezéreinek ilyenén jellemzése a valóságnak bizonyára jobban megfelel. Mert valójában nehéz még csak föltenni is, hogy egészen műveletlen emberek, — a kik Grünwald szerint «sem az uralkodó divatot, sem a feherruha fényüzését, sem a kéz tisztán tartásának terhes kötelességét nem ismerik», — képesek lennének oly hatalmas mozgalomnak évtizedeken át irányt adni. Megengedjük, hogy forradalom idején, a midőn az ész a vad szenvedélyek és a durva erőszak a legszűkebb térre szorítják, az egészen műveletlen elemek is vezérszerephez juthatnak; de a forradalmat nem a műveletlen emberek készítik elő, s békés viszonyok közt törvénybe és alkotmányba ütköző cselekményekre izgatni úgy, hogy az izgatónak körmere ne koppintsanak, ehhez a feherruha és a tiszta kéz nem épen szükséges ugyan, de annál

szükségesebb az ügyesség, símaság, leleményesség, éles ész és számos más olyan tulajdonság, a mivel csupán a műveltség bizonyos fokán álló emberek lehetnek ellátva.

De ha a panszláv izgatók jellemzésében szerencsésebb is szerző Grünwaldnál: annál nagyobb botlást követ el akkor, a mikor a panszláv mozgalmak horderejének föltüntetése czéljából a tíz újjára szedi a panszlávokat s számokban mutatja ki a panszláv párt erejét. Igaz, hogy ebben a hibában Grünwald is leledzik, s szerző e tekintetben is csak mesterének nyomdokáiban halad. Csakhogy Grünwald valahol munkájának a közepén, csillag alatt, jegyzet alakjában s inkább csak az élénkebb színezés kedvéért közli a panszlávok számát; szerző fejtegetéseinek ellenben a statisztikai kimutatás képezi alapját, ebből indul ki s ebből vonja le a maga következtetéseit.

Felvidéký szerint a 694 ágostai hitvallású lelkész és segédlelkész közül 455 hazafias magyar érzelmű, 239 ellenben a panszlavismus híve; az 1530 ágostai hitvallású tanító és segédtanító közül pedig 986 a magyar érzelmű, 544 ellenben panszláv; az összes 2224 egyházi hivatalnok közül tehát a hazafias iránynak híve 1441 és a panszláv eszmék terjesztője 783, vagyis az egyházi hivatalnokok egyharmada a panszlavismus szolgálatában áll. Ezen kívül szerző még külön-külön, egyházkerületenkint is kimutatja a panszlávok számerejét. Legmegdöbbenőbb szerinte a helyzet a dunáninneni (vagy a mint ő nevezi: dunamelléki) superintendentiában, a hol a lelkészek és tanítók 77 1/3 százaléka panszláv; de a bányakerületben sem áll valami jól a magyarság ügye, a mennyiben ott is a lelkészek és tanítók 41 1/4 százaléka panszláv.

Ha Felvidéký azt hiszi, hogy azon statisztikai adatok által sikerült neki a panszlavismus terjedelme és ereje felől bennünket informálni, — nagyon csalódott. Amaz adatok megbízhatatlanságokkal szembeszökőbb, semhogy tájékoztathatnák az olvasót, ellenkezően kételyt támasztanak föl benne a közlő jóhiszeműsége és alapossága iránt.

Mert vajon józan észszel el lehet-e hinni, hogy Felvidéký színről-színre ismeri a panszláv papokat és tanítókat, úgy hogy azokat egyenkint az újján el tudja sorolni? Ha valaki ezt elhiszi: akkor ugyanannyi fáradsággal azt is el leheti, hogy a statisztikusok azt is ki tudják számítani, mennyi a becsületes és mennyi a nem becsületes emberek száma.

Egyik olyan képtelenség, mint a másik. A szíveket és veséket hiába vizsgáljuk. Embernek nem adatott, hogy embertársának gondolatai és érzelmei felől — ha csak azok külső tettekben nem nyilvánulnak — pozitív meggyőződést szerezzen magának. A panszlávok pedig — kevés kivétellel — államellenes érzelmeiket mostanában már nem tartják tanácsosnak a piacra vinni. Ott és akkor nyilatkoznak, a hol és a mikor nem kell tartaniok attól, hogy az igazság karja elérí öket. A budapesti tót pap például, a kiről fönnebb szoltam, nem Buda-Pesten, hanem Teschenben avatja föl a lipótszentmiklósi papi állomásáról izgatásai miatt elmozdított Hodzsát «a tótság martyrjává és vezérévé»; ott éneklí, hogy

«A tótságon parancsol idegen,
A tótság elhagyatott egészen,
Idegen nyelv kiszorítja.

— — — — —
... Te holt nép immár kelj fel,
Itt fekszik — nézzed s immár eszméj föl,
Itt fekszik sérehned (t. i. a vértanú Hodzsa) halva».

Itthon, az ország határain belül pedig a panszlávok legnagyobb része titokban, még nem is a templom és iskola falai közt, hanem a családi hajlékban terjeszti a panszláv tanokat. A legtúlzóbb tót izgató sem fogja bevallani, hogy ő panszláv, olyan értelemben, a mint azt mi veszszük. Még ha valamelyik az irodalom terén vagy általában a nyilvánosság előtt föllép is: ravasz körülírásokba és kétes kifejezésekbe burkolja államellenes irányát. Hiszen ez nem is történhetik másképen. Mert bármilyen véleménye legyen is valakinek a magyar kormányról, azt mégsem teheti föl fölöle, hogy meg ne torolná, ha például valamelyik panszláv, itt benn az országban, nem elégedve meg a nemzetiségi jogok hangoztatásával, arra izgatná — teszem föl — a tótokat, hogy Szvatopluk országát a bitorlók kezéből ragadják ki s támaszszák föl halottaiból.

Azt nem mondom, hogy a panszlávok közt ne volnának számosan, a kikre rá van sütve a panszlavismus bélyege s a kiket ennél fogva, mint a megbélyegzett juhokat a nyájból, egy statisztikai numerusban össze ne lehetne terelni. A dühöngő Hurbán, a síma Paulinyi Tót Vilmos, a vad Dula, a politikus Mudron, annyira magokon hordják azt a bélyeget, hogy ha

csak ők négyen alkotnák a panszláv pártot, bátran, a legjobb lelkiismerettel és megczáfollhatatlan igazsággal megállapíthatnók a panszláv párt számerejét, apodictice kimondhatnók, hogy ez a párt négy tagból áll. De már 783 lutheránus panszláv papot és tanítót, 783 Hurbánt, alig hiszem, hogy név szerint el tudna sorolni Felvidéky.

A panszláv papok és tanítók számát pontosan meghatározni azonban nem is szükséges a célból, hogy ebből aztán a panslavismus erejére következtessünk. Felvidéky is megelegedhetett volna azon tények constatalásával, a melyek a lutheránus tót papok hangulatát általában jellemzik. A kit e tények nem győznek meg arról, hogy a lutheránus egyházban a panszláv elem jelentékeny szerepet játszik s a kit e tények nem sarkallnak a panslavismussal szemben erőlesebb rendszabályokra: arra azok a különben is fölötte kétes értékű számok sem lesznek semminemű hatással, annyival kevésbbé, mert hiszen a száraz számokból sokkal nehezebb olvasni, mint a világos tényekből.

Azok a tények igazi ékesszólással hirdetik, hogy itt az ideje, miszerint úgy a kormány, mint a törvényhozás és a társadalom latba vesse egész tekintélyét és befolyását a panslavismus ellen. Különösen a kormánytól a teendőkre nézve határozott programot várunk. Nem úgy értjük ezt, hogy például a kormányelnök a parlamentben egy programbeszédben előadja ama rendszabályokat, a melyeket a nemzeti-ségi, de különösen a panszláv mozgalmak megfékezése céljából életbe léptetendőknek tart. Dobbal verebet nem fogunk. Hanem úgy értjük, hogy a kormány öntudatosan és tervszerűen igyekezzék a nemzetiségi velleitásokkal szemben a magyar állameszmének érvényt szerezni. A kormány programja tetteiben nyilvánuljon.

A kormánynak azonban, hogy programját, annak minden egyes részletét megvalósíthassa, szüksége van természetesen a törvényhozás, sőt a társadalom működésére is. Hogy különösen a társadalomnak mily fontos szerepe van a nemzetiségi törekvések ellensúlyozása körül, azt Tisza Kálmán igen helyesen kifejtette legközelebb, midőn a *Deutscher Schulverein* tárgyában hozzá intézett interpellációra válaszolt.

Úgy látszik, Felvidéky is az említett tényezőktől várja a panszlávok megfékezését, részletesen elscrolván azon rend-

szabályokat és intézményeket, a melyek által szerinte a czél elérhető lenne.

Mindenekelőtt ajánlja a nemzetiségi törvény eltörlését. Nem gondolja azonban meg, hogy az állam törvényhozása a nemzetiségi törvény megalkotásával olyan hibát követett el, a melyet annak egyszerű eltörlésével nemcsak hogy jóvá nem tehetne, sőt ellenkezően, ez által hibát hibával tetézne.

Az említett törvényben a nemzetiségek létezését közjogilag elismertük, vagyis fölvevünk közjogunkba olyan tényezőket, a melyek mindenütt a világon csakis mint társadalmi, de nem mint közjogi tényezők szerepelnek. Szabad, alkotmányos államban a nemzetiségek társadalmi téren minden megszorítás nélkül használhatják és művelhetik nyelvöket, élhetnek szokásaikkal, hordhatják nemzeti viseletöket stb. Mindezekre azonban nem valami külön nemzetiségi törvény, hanem bizonyos általános törvények jogosítják föl őket, a melynek például a politikai egyenjogúságra vagy az egyéni szabadságra vonatkozóak. Speciális közjogi törvényben már csak azért sem lehet szó nemzetiségekről, mert nemzetiség közjogi értelemben minden állam területén csak egy lehet, az tudniillik, a melyiket multja, számereje és műveltsége az állam föntartására képesít.

A mi nemzetiségi törvényünk telát közjogi tekintetben valóságos ellenmondás. De ha egyszer már megvan, ép oly kevésbé tehetjük el láb alól, a mint nem szüntethetjük meg például a vallásfelekezeteknek közjogilag biztosított szabadságát. Deák Ferencz igen bölcsen mondja, hogy a nemzet elvesztett jogait visszaszerezheti, de azon jogait, a melyekről egyszer önkényt lemondott, soha többé vissza nem szerezheti. Ez arany mondást nem akarjuk ugyan egész ridegségében alkalmazni a magyar nemzetnek azon jogaira, a melyekről a nemzetiségek javára lemondott; de annyi bizonyos, hogy a nemzetiségi törvényben foglalt engedményeket többé visszavonni nem lehet, hanem igenis veszélytelenekké lehet azokat tenni magokra a nemzetiségekre nézve alkalmazott következetes és öntudatos politikával.

Föltéve azonban, hogy közjogilag biztosított jogoknak megszüntetése államjogi szempontból megengedhető volna: vajon mi lenne a gyakorlati következménye a nemzetiségi törvény eltörlésének? Az, hogy a nemzetiségeket még inkább

magunkra uszítanók: az, hogy a merre csak megfordulnánk, mindenütt egy-egy tót vagy szerb vagy oláh vértanúra botlanánk, a ki boszúból lihegve kiáltaná a fülünkbe, hogy mi zsarnokok vagyunk, mert a nemzetiségeket törvényadta jogaiktól megfosztottuk.

Az 1868: 44. törvényezikknek törvényünkbe való beiktatásával saját gyöngeségünket árulván el, ez által zúdíttuk magunkra a nemzetiségeket. Elég önbizalmatlanok voltunk, hogy elhitettük magunkkal, miszerint a nemzetiségek ügyis előbb-utóbb erőszakkal csikarnak majd ki tőlünk bizonyos engedményeket, jobb tehát, ha előre és szépszerével kielégítjük őket. Valamelyik röpiratban olvastam, hogy úgy tettünk, mint Megyeri a macskával, a ki félve, hogy a macska kitöri az ablakot, ha azon ki talál ugrani, maga törte azt ki előtte.

De a mint akkor gyöngeségünkből meritettek magoknak bátorságot a panszlávok: úgy most, ha a nemzetiségi törvényt eltörölnök e túlszigorú, nagyon is erélyes és mindenek fölött helytelen rendszabálylyal szenvedélyeiket esetleg annyira fölkorbácsolnók, hogy bátorságuk vakmerőséggé fajúlna.

Íme, ez a Scylla és Charibdis, melyből — mint már fönebb is említém — csakis mértékletes, de öntudatos politikával menekülhetünk ki.

Alakítsuk csak át közigazgatásunkat akként, hogy az a nemzet suprematiáját az ország területének minden zugában biztosítsa: a nemzetiségi törvény, — a melynek némely intézkedését a gyakorlat különben is kivihetetleneknek tüntette föl, — veszélytelenné válik.

Felvidéky szintén elismeri, hogy a közigazgatás reformja kapcsolatban áll a nemzetiségi kérdés megoldásával. Mindamellert e tárgyra művében vajmi kevés figyelmet fordít. Valószínűleg azért, mert a közigazgatás terén kellő szakismeretei nincsenek s mert mestere, Grünwald Béla, ama tárgyat kellő részletességgel, három röpiratban is kifejtette.

Annál tüzetesebben foglalkozik szerző a törvényhozás körében mutatkozó hiányokkal és mulasztásokkal. A hiányok fölismerésében azonban nem árul el valami különös szakértelmet, sőt ellenkezően, majd minden sorából kirí, hogy a Felvidéky álnév alá se nem politikus, se nem jurista, hanem egy, a nemzetiségi mozgalmak által elkeserített műkedvelő rejtőzött.

Szemére veti többi közt a törvényhozásnak, hogy mind-
 eddig nem gondoskodott a panszlávok által az államegyeség es
 a magyar nemzetiség ellen elkövetett izgatások szigorú meg-
 fenytéséről, és sürgeti e mulasztás mielőbbi helyreptótlását.
 Különösen szerette volna, ha az új büntető törvénykönyvben,
 a mint azt a felsőházban annak idején báró Radvánszky
 indítványozta, a panszláv lelkészek államellenes izgatásairól es
 a panszláv tanítók azon visszaéléséről, mely szerint tiltott
 tankönyveket használnak, külön szakasz intézkedett volna.

A mit itt szerző sürget és óhajt, az — tudunkkal —
 egytől-egygig benne van a két büntető törvénykönyvben. Az
 1878: 5. törvényczikk 6-dik fejezete ugyanis azon egyént, a
 ki valamely gyülekezetben (tehát akár népgyülésben, akár
 templomban, akár iskolában) nyilvánosan, szóval, a törvény
 vagy hatóságok ellen, vagy a ki valamely osztályt, nemzetise-
 get vagy hitfelekezetet egymás ellen izgat, büntetni rendeli.
 Az 1879: 40. törvényczikk pedig az államkormány által eltil-
 tott tankönyvek használatát büntetendő kihágásnak minősíti.

Mit akar hát Felvidék? Azt, hogy miután az egyház
 fölkenntjének, a szentség nimbusával körülvett papnak izgatá-
 sai veszedelmesebbek es súlyosabb beszámítás alá esnek a
 közönséges izgatásoknál, az izgató lelkészek megfenytéséről
 külön szakaszban kellene a törvénynek intézkednie. Valóban
 naiv kívánság. Hiszen a büntető törvénykönyv az izgatásról
 általánosságban intézkedik s arra vonatkozólag megállapítja
 a büntetés maximumát. A bíró dolga már most az enyhítő es
 súlyosító körülmények figyelembevételével, a megállapított
 maximumon belül a büntetést minden egyes speciális eset-
 ben megszabni. S a mennyiben a bíró is belátja, hogy a lel-
 kész izgatásai súlyosabb beszámítás alá esnek, azokat bizo-
 nyára súlyosabb büntetéssel is fogja sújtani.

Nem ott van tehát a baj, a hol azt szerző keresi. Nem
 magokban a törvényekben, hanem a törvények vegrehajtásá-
 ban van a hiba. Nincs hivatalos közeg, a ki a szószékből agi-
 táló papot vagy a titkolt tankönyvek terjesztőjét szemmel
 tartsa s esetleg átszolgáltassa az igazságszolgáltatásnak. Es e
 bajon semmi egyéb nem segíthet, mint ismét es ismét a
 közigazgatás gyökeres reformja. •

Eletrevaló, hazafias szellemtől áthatott közigazgatás nel-
 kül azon intézmények sem gyökerezhetnek meg, a melyeknek

életbeléptetését és fölkarolását Felvidéký úgy a magyar állam megszilárdulása, mint a nemzetiségi küzdelmek ellensúlyozása szempontjából igazi hazafiúi lelkesedéssel sürgeti. Ilyenek például a kisedővodák, a telepítések stb.

Sok szó férne ugyan szerzőnek a most említett intézményekre vonatkozó nézeteihez is; de általánosságban legyen elég annyi, hogy nézetei nagyon is fönszárnyalók s nincsenek összhangban a reális élet követelményeivel.

Sokkal figyelemreméltóbbak kétségtelenül azon észrevételei és javaslatai, a melyek a panslavismusnak a protestans egyházból való kiirtására vonatkoznak. E tekintetben már, ha egyben másban ítéletét nem helyeselheljük is, de nem vonhatjuk kétségbe szakavatottságát. Látszik, hogy különösen a lutheránus egyház belső ügyeit ismeri, sőt a sorok közül még azt is kiolvashatjuk, hogy írójuk az egyház némely vezérférfiaival szoros viszonyban áll.

A protestans autonomiát, igen helyesen, védelmébe veszi Grünwald ellenében, a ki elég meggondolatlan apodiktice kimondani, hogy «a protestans autonomia ma nem a vallás, hanem a panszálv izgatás szabad gyakorlatának biztosítéka». Egy kissé merész állítás. De ép azért nem frázisokkal, hanem érvekkel kell azt összezúzni. Bármennyire ékes, de semmiesetre sem elég a megtámadott autonomiát «sudaras, gyönyörű lombozatú, szép koronájú és nemes gyümölcsöt termő fához» hasonlítani, a melyet azért, mert esetleg moha lep be, a jó kertész nem vág ki, hanem a mohát tisztítja le róla; de ezenfölül positiv érvekkel is felelni kell a támadásra. Hogy Felvidékýnek a protestantismusról általában, de különösen a protestans autonomiáról tisztább fogalmi vannak, mint Grünwaldnak, erről készséggel kiállítjuk a bizonyítványt. Sajnálattal kell azonban megjegyeznünk, hogy minden tekintetben correct fölfogását nem bástyázza eléggé körül érvekkel.

Bizony pedig vajmi könnyű a Grünwald támadására megfelelni.

Ha valaki a protestans autonomiát egész általánosságban, bámulatos egyvoldalúsággal úgy tünteti föl, mint «a panszálv izgatás szabad gyakorlatának biztosítékát»: épen olyan joggal ráfoghatja például az összes szabadsági intézményekre, hogy azok nem egyebek, mint az egyesek önkényének és zsarnokoskodásának biztosítékai, mert hiszen a szabadságot

Ciceroval úgyis értelmezhetjük, hogy az «potestas vivendi, ut velis».

Minden attól függ, hogyan fogjuk föl és hogyan gyakoroljuk az intézményeket. Megengedjük, hogy a protestans autonómiát a panszlávok politikai czélokra használják föl; de ebből egyáltalában épen úgy nem következik az, hogy az autonómia tehát nem egyéb, mint a panszláv izgatások biztosítéka, mint abból, hogy némely katolikus püspök gondatlansága vagy erélytelensége miatt a panszlavismus a katolikus egyházban is terjedez, nem következik az, hogy a katolikus egyház joga megesorbíttassanak.

Össze tudná-e már most egyeztetni Grünwald az igazságossággal és méltányossággal, hogy a közjogilag biztosított protestans autonómiát egy tollvonással eltöröljük, csak azért, mert azzal a panszlávok visszaélnék? Igazságos lenne-e a magyar érzelmű lutheránusokat és kálvinistákat büntetni azért, mert vannak nem-magyar érzelmű lutheránusok és kálvinisták is?

A protestans autonómia — a mai tisztultabb fölfogás szerint — nem azt jelenti, hogy a protestansok ügyeire a kormánynak egyáltalában nincsen befolyása, sőt ellenkezően, a kormány, legfőbb fölügyeleti jogából folyólag, az egyház működését folytonosan figyelemmel kísérheti. Ha tehát azt tapasztalja, hogy a panszlávok az autonómia védpaizsa alatt államellenes üzelmekbe bocsátkoznak: tessék velök szemben a fölügyeletet szigorúbban gyakorolni. A *jus supremæ inspectionis* határát a törvény megállapítja ugyan, de e határon belül a kormány lehet szigorúbb és kevésbé szigorú. A fölügyelet mikénti gyakorlásától függ tehát, hogy a protestans autonómia a panszláv izgatás szabad gyakorlatának biztosítéka legyen-e, vagy sem.

A fölügyelet azonban a lutheránus egyházzal szemben annál szűkebb körre szorítható, mennél többet tesz maga az egyházegyetem arra nézve, hogy kiváljanak a kebeléből azon elemek, a melyek az autonómiát compromittálják. És ezt az egyetem részint közvetlenül, erélyes rendszabályokkal, részint közvetve érheti el. Mint eddig, úgy ezután is, de ezután még nagyobb szigorral álljon ellent a panszláv izgatásnak s tanítsa meg az izgatókat arra, a mit az iskolában, sajnos, nem tanultak meg, hogy tudniillik az egyház férfainak nemesak

az egyházi törvények, de a világi törvények tiszteletében is jó példával kell előmennöök.

Ha az egyházi felsőbbség minden tagjának hazafiasságában föltétlenül meg lehetne bízni: akkor a panslavismust a most említett erélyes rendszabály alkalmazásával az egyházból ki is lehetne írtani. De épen Felvidék adatai bizonyítják, hogy a panslavismus szelleme immár az egyház minden rétegét áthatotta. Gyökeresebb reformra van tehát szükség, melylyel közvetve ugyan és lassabban, de sokkal biztosabban és alaposabban elérhetné az egyház azt a hazafias célt, a melyről itt szó van.

Felvidék rámutat erre a reformra, a midőn kimondja, hogy «az evangélikus egyháznak művelt és szakképzett lelkészekre van szüksége». A műveltség a legbiztosabb óvszer az éretlen rajongás ellen. De hogy a lelkészek jövőben kivétel nélkül műveltek és szakképzettek legyenek, ez nem magától az egyháztól függ. Az egyház e tekintetben csak annyit tehet, hogy a theologiai szakoktatást s különösen a theologiai vizsgákat újra szervezi. A társadalomnak is meg kell javulnia olyan irányban, hogy szakít amaz előítéletével, mely a papi pályát minden más pályánál alábbvalónak tartja. Tökéletesen igaza van Felvidéknek, hogy a középosztály általában, de különösen a hazafias lelkészek, fiaikat többnyire csak akkor adják papi pályára, ha már másra egyáltalában nem valók.

A jövőbeli evangélikus lelkészek műveltségére és főképen érületére befolyással lesz az is, hogy hol nevelkednek: Eperjesen-e vagy Pozsonyban vagy Buda-Pesten? Felvidéknek se az eperjesi, se a pozsonyi theologiai akadémia nem kell, mert szerinte állami és nemzetiségi szempontból a két város közül egyik sem alkalmas theologiai intézet föllállítására. Ő a jövő lelkészeit a budapesti tudomány-egyetemen szervezendő protestans theologiai facultás kebelében akarja kiképeztetni.

Hogy nemzetiségi szempontból legüdvösebb lenne Buda-Pesten tanulniok a leendő lutheránus papoknak, az bizonyos. De hogy e célból külön theologiai akadémia helyett az egyetemen protestans theologiai facultás állíttassék föl, ennek nem látjuk be a szükségességét, annál kevésbbé a kivihetőségét.

Fölhozhatná valaki e tekintetben érvül azt, hogy a

katholikusoknak is van az egyetemen theologiai facultásuk s hogy ennél fogva a vallásfelekezetek közti viszonyosság és egyenlőség követelménye lenne a protestans felekezet, valamint általában minden törvényesen bevett vallásfelekezet számára hasonló facultásokat szervezni; úgyde ez még nem elég nyomos argumentum arra, hogy meggyőzzön bennünket a protestans theologiai facultás szükségességéről. Hogy továbbá a protestans theologusok az egyetemen, különösen a philosophiai előadások hallgatása által, több oldalú képzettségre tehetnek szert, mint a theologiai akadémiákon, — ezt szintén nem fogadhatnók el alapos érveléssel; mert hiszen ha a budapesti theologus az akadémiái szakoktatást egyoldalúnak találja, szakíthat magának időt arra, hogy egyetemi előadásokat is hallgasson, a mint — tudtommal — a budapesti református theologiai akadémia hallgatói közül tényleg minden tanévben számosan beiratják magokat az egyetemre, mint rendkívüli hallgatók.

Mivel indokolhatja tehát Felvidék a protestans theologiai facultás szükségességét, valóban kíváncsiak vagyunk rá. Mert az még nem indok, hogy «a kormány a theologiai facultás föllállításával róhatná le legalább részben a protestansok iránti tartozását». Mert még ha a budapesti protestans theologiai facultásra szükség lenne is, azt kívánni, hogy az állam állítsa azt föl a protestansok számára, a mint Ballagi Mór évekkel ezelőtt megírta, sem az osztó igazsággal sem a protestans egyház feltékenyen őrzött autonómiájával össze nem egyeztethető. «Az egyetemen létező katholikus theologiai facultás — írja tovább ugyancsak Ballagi — merőben katholikus, e célra tett alapítványok jövedelméből tartatik fenn s így a méltányosság azt kívánja, hogy ha a protestansok szintén akarnak theológiát az egyetemen, adjanak össze e célra annyit, a mennyi ennek tisztességes föntartására okvetlenül szükséges». Úgyde maga Felvidék is belátja, hogy a protestans theologiai facultás költségeit a protestans egyház nem bírja meg, s az egyháztól legfőlebb annyit lehetne várni, hogy segélyben részesitené az állam által föntartott theologiai facultást.

Egyébiránt a kérdés, hogy Buda-Pesten theologiai akadémia vagy facultás állíttassék-e föl, a lutheránusokra nézve immár alig bír gyakorlati jelentőséggel. Közelebb ugyanis —

úgy tudom — elhatározták, hogy egyetemes ágostai hitvallásu theologiai akadémiát fognak fölállítani, de nem Buda-Pesten, se nem Eperjesen, hanem Pozsonyban. E határozat végrehajtására minden előkészület meg van téve, úgy hogy már a legközelebbi jövőben a pozsonyi egyetemes theologiai akadémia megkezdheti működését. És ha csakugyan megkezdli: akkor bizony nagy luxus volna Buda-Pesten még theologiai facultást is szervezni.

Valahányszor protestans tanintézetről van szó, mindannyiszor eszembe jut a magyarországi protestans felekezetek uniója, mely, hogy mind a mai napig létre nem jött, annak a panszlávok örülhetnek legjobban.

Az uniót egyenesen a panslavismus ellensúlyozása céljából a negyvenes évek elején Zay gróf pendítette meg, indítványozván, hogy a két protestans felekezet egyesült erővel állítson föl Buda-Pesten egy protestans főiskolát s ez által készítse elő mintegy az egybeolvadást. Zay indítványát a protestans hazafiak nemcsak hogy nagy lelkesedéssel fölkarolták, de egyszersmind közülök egyik-másik, például a közelebb elhunyt Bernáth Zsigmond, sőt maga Kossuth is, hogy az unió megvalósulását siettessék, újabb indítványokkal léptek föl. Bernáth nevezetesen közös convent szervezését, Kossuth pedig egy közös egyházi lap megindítását ajánlotta. És csakugyan mind a reformátusok, mind a lutheránusok bizottságot küldtek ki a célból, hogy az állapítaná meg a közös convent létrejövetelének módozatait; a közös egyházi lap pedig Székács és Török Pál szerkesztése alatt tényleg megindult.

Ily szép kezdet után egyáltalában nem csodálkozhatunk rajta, hogy a rajongásra különben is hajlandó, sanguinicus természetű Kossuth, a *Pesti Hirlap*-ban «a meggyőződés szent hitével» hirdette, hogy «meglesz az unió». S hogy még sem lett meg, az főképen a panszláv lutheránusok mesterkedéseinek köszönhető.

A protestans hazafiak azonban az egyesülésre nézve nem adták föl reményeket. S az ötvenes évek közepén reményeik és vágyaik a megvalósulás stádiumára jutottak. 1855-ben ugyanis Buda-Pesten megnyitották a közös theologiai tanintézetet, s ezzel az unió eszméjét halottaiból föltámasztották. Az új intézet tanárai eleintén a szó szoros értelmében csak a lelkesedből táplálkoztak, mert fizetésök egy darabig nem volt,

s tehetségökön kívül főleg szent lelkesedéseknek lehet tulajdonítani, hogy működésük eredményével mindenkit bámulatra ragadtak. A kik az ő kezök alól kerültek ki, azok, csaknem kivétel nélkül, nemcsak mint szakképzett lelkészek és tanárok, hanem mint jó hazafiak is közelismerésben részesültek és részesülnek, sőt némelyik, mint a közéletben vagy az irodalom terén szintén kitünő helyet vívott ki magának.

Sajnos, hogy az unió egyetlen élő jelképe oly rövid ideig állott fönn. A budapesti közös theologiai intézet bezárásával az unió is letűnt a napi rendről, s a mint én ismerem a protestans körök hangulatát, nem is kerül egyhamar ismét szőnyegre. A két felekezetet részint a hierarchiai féltékenység, részint az egyházszervezeti differentiák mind élesebben és élesebben elkülönítik egymástól. A mi még egyszer-másszor összehozza s erőik egyesítésének szükségességére mintegy figyelmezteti őket, az a közös veszély érzete, mely, az ő véleményök szerint, vallásuk szabad gyakorlatát még ma is nem egyszer fenyegeti. Most legközelebb is például közös tanácskozást tartottak a czélból, hogy az illetéktelen keresztelesek, a jogtalan párbérszedés és más efféle sérelmeik orvoslását annál hatályosabban követelhessék a törvényhozástól s a kormánytól.

És ha ama sérelmeik orvosoltatni fognak, a min nem kételkedünk: vajon az együttes föllépés illetően sikere nem juttatja-e majd eszökbe az unió előnyeit más tekintetben is? nem gondolják-e meg a hazafias protestansok, hogy a mint erőiknek alkalmi és momentan egyesítése képesíti őket a saját szabadságukat fenyegető veszélyek elhárítására: úgy az állandó unió hatalmat adna nekik a hazájok letele ellen irányzott jogosulatlan nemzetiségi törekvések alapos elnyomására? *L'union fait la force.* «Az egybeolvadás — a mint azt már Zay gróf, az unió lelkes barátja, ezelőtt negyven évvel megmondta — nemcsak a protestantismus, hanem a katolikus testvérvallás, alkotmányos szabadságunk és kormányunk érdekében fekszik; mert általa minden, a két evangélikus felekezet közti bármely csekély, de az egészre mindig bénító hatású surlódások megszüntettetnek, minden idegen elemnek közállományunkra vallási s politikai tekintetben veszélyes befolyása végkép elfojtatik».

Az unióval természetesen együtt járna az egyházkerületek területi rendezése is, sőt ennek az evangélikus egyházban

unió nélkül is és pedig mielőbb meg kellene történni. Mert van különösen egy ágostai hitvallású egyházkerület, a dunán-inneni, a mely akár létrejön az unió akár nem, jelen alakjában a magyar elemnek nemcsak hogy mindenkor opponálni fog, de saját területén belül képes lesz ellensúlyozni is ez elem minden befolyását. Az egyházi közigazgatást és a területi viszonyokat nem ismerem annyira, hogy megtudnám mondani, mit lehetne a nevezett egyházkerülettel tenni. Talán be lehetne azt olvasztani a határos tiszai, bányakerületi és dunántúli superintendentiákba? Vagy pedig a Dunántúlról, — a hol a panslavismusként híre sincs s a hol alig számbavehető kivétellel csupa magyar és német ajkú gyülekezetek vannak, — egy vagy két esperességet át lehetne tenni a dunán-inneni superintendentiába, a minek a következménye az lenne, hogy a pozsonyvárosi-, pozsonyi és mosonyi hazafias esperességek megerősítettén, nagyobb sikerrel szembeszállhatnának a velök harczban álló öt tót esperességgel. Mindezen kérdések már a területrendezés foganatosításánál merülnének föl s akkor kellene fölöttök az illetékes testületeknek határozniok. De mindenekelőtt magára a területrendezésre vonatkozólag szeretnők a döntő szót hallani.

Sajnálattal kell azonban megjegyeznünk, hogy az egyházkerületek új beosztása az ágostai hitvallásuk körében még eddig szóba is alig jött; az uniót pedig ha egyszer-más-szor valaki véletlenül szőnyegre hozná is, csakhamar napi rendre térnek a fölött.

Felvidék valószínűleg szintén a miatt nem foglalkozik e kérdésekkel, mert abban a hitben van, hogy bármily meggyőző érvekkel állna is elő, kapacitálásának gyakorlati eredménye úgy se lenne. A nélkül, hogy Felvidéket ebben a hitben meg akarnók ingatni, a mi már csak azért sem lehet célunk, mivel nekünk magunknak szintén alapos kételyeink vannak az unió kivihetősége tekintetében: még sem hallgathatjuk el abbéli nézetünket, hogy az uniónak, mint nagyobb szabású, nagyobb horderejű politikai reformnak, teljes mellőzése semmi esetre sem válik előnyére azon politikai értekezésnek, a melynek tárgyát a panslavismus és protestantismus egymáshoz való viszonya képezi. A leggyakorlatiasabb irányú munkában is helye van bizonyos mértékig a józan idealismusnak.

Felvidékyt, jelen munkája után ítélve, mint politikust nem sorozhatjuk a szélesebb lútkörű politikusok közé. Positiv javaslatai nagyon is alant járók s egyáltalában nem tekinthetők egy jól átgondolt, szigorú logikai okoskodás útján létrejött conceptió eredményének.

S ha mégis tüzetesebben foglalkoztunk röpiratával, tetűk ezt egyrésztől azért, mert az tárgyánál fogva figyelmet érdemel; de meg azért is, mert a benne foglalt adatok, mint közvetlen tapasztalatok eredményei, a panslavismus kiterjedésére, céljaira és eszközeire nézve államférfiainkat és a közvéleményt esetleg utba igazíthatják.

Az említett adatok közlésével szerző első sorban bizonyára az irányadó körökre akart hatni, hogy ezek a panslavismussal szemben erélyesebb politikára határozzák el magukat. Ha túllőtt a célon s ha adataival olvasóit nemcsak az erélyesebb politikai rendszabályok szükségességéről győzte meg, hanem egyszersmind az ellenszenvet fokozta a panslavismus iránt, — ezt hibájául nem röjjük föl. Macchiavelli is némelyek szerint azért festette valóságos ördögi fajzatnak a fejedelmet, hogy az abszolút fejedelemséget megutáltassa honfiaival. Mi a hatalom polczán levő államférfiaink bölcsességében jobban megbízunk, mint Felvidéky, a ki munkájában több helyütt meglehetősen triviális módon kimutatja a jelen kormányrendszer iránti ellenszenvét. Mi még vagyunk fölöle győződve, hogy ha a magyar kormányra bármilyen irányban csakugyan hatásuk volna amaz adatoknak: soha sem fog a kormány a panslavismus ellen durva erőszakot használni. Erélyes lesz, de nem erőszakos. A panszlávokat nem nyomja el, hanem imponálni fog nekik részint saját tekintélyével, részint intézményeivel. Az erőszakkal elnyomott ellenség olyan, mint némely elfojtott betegség; addig, míg az elnyomó hatalma tart, ravaszul meghúzza magát, de a mint a hatalom kötelékei tágulnak, számban és erőben gyarapodva, annál nagyobb hévvel lép föl ismét. Az erőszak politikájával csak ellenségeink számát szaporítanók. Erre pedig bizony nincs szükségünk.

FRAKNÓI S A KÖZÉPISKOLAI TÖRVÉNY- JAVASLAT.

Második és utolsó közlemény. *)

Fraknói három közleményből álló tanulmányának felét történelmi deductiók töltik be, a katolikus iskolák eredetéről s a magyar katolikus iskolaügy fázisairól, szent Istvántól kezdve egész maig.

Nagy tisztelettel viseltetünk a történelem iránt; rég meg van mondva róla s örökre igaz marad, hogy az nem csak «testis temporum», hanem — ha «Jux veritatis» — «magistra vitæ» is. S tisztelettel viseltetünk a történetbúvárok és történetírók iránt is, kivált ha nem merülnek el annyira a múltba, hogy miatta ne lássák a jelent, vagyis ha a múltban a jelennek csak alapját keresik s nem igyekeznek annak képét, minden, még esetleges vonásaival is, a jelenre ráerőszakolni, a helyett hogy a múltból csak tanulságokat vonnának a jelenre; szóval, ha a testis temporum mellett a magistra vitæ háttérbe nem szorul bennök, a mi rendesen oly történetírókkal történik meg, a kiknek több érzékök van a tudomány tényei, mint az élet követelményei iránt, kikben a historikus egészen elnyomja a politikust; vagy, a mi nagyobb baj, még inkább az olyanokon, a kik a történelemben csak saját céljaik (nem mondjuk érdekeik) és kedvencz tantételeik támogatására keresnek bizonyítékokat, s e végből egyes tényeknek, (melyek nekik nem kedvezők) elhallgatásától, másoknak, (melyeket el nem hallgathatnak, erőszakolt kiszíne-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 68-ik számában.

zésétől sem riadnak vissza. Az ilyen történetirókban aztán a testis temporum sem egészen megbízható, a magistra vitæ pedig csak azért lép előtérbe, hogy ferde világitásban lépjen föl.

A történetirók, melyik osztályába tartozik Fraknói általában: nem tartozik ide vizsgálni. Nagy tisztelettel viseltünk rendkívüli szorgalma, terjedelmes kutatásai és tanulmányai s úgynevezett «szerencsés keze» iránt, bár például azt, hogy egy híres esztergomi érseknek nyílt hazaárulását menthetőknek találta, nehezen tudjuk neki megbocsátani. De nekünk most csak a középiskolai törvényjavaslatról szóló tanulmányában foglalt historiai deductióival van dolgunk s történetirói eljárását csak ebben az egyben szándékunk bírálattal alá venni.

I.

Mint történetirók rendesen, ha valamely gyakorlati kérdésben a történelemből akarnak bizonyítani, többet hoznak elő a történelemből, mint a mennyit voltaképp szükséges volna, mert kedvencz tudományuk megszokott terén leven, nem tudnak megválni annak sajátképeni modorától s nem tudják mellőzni azokat a tényeket sem, melyekre voltaképp nincs szükség, mert a főnforgó kérdésre nézve nem döntök; így Fraknói is, tanulmánya történelmi részének sokkal nagyobb feneket kerít, és sokkal több tényt hoz föltétele bizonyítására, mint a bizonyítás multhatatlanul kívánta volna.

Mert mire való, második közleményében, teljes egy íven előadni, a mit a miniszteri törvényjavaslat indokolása, röviden ugyan, de annál határozottabban elismert, hogy «az iskola eredetileg az egyház földéről hajtott ki» s hogy «Magyarországon a katolikus egyház volt az első iskolaállító, a keresztyénség ide behozatalával egyidejűleg; mire való a mohácsi vész és a reformatio előtti időkről bizonyítani, hogy addig nem volt más, mint katolikus iskolaügy; s a XVI. és XVII. századról elbeszélni, hogy a katolikus állam s a hitújítás közötti véres küzdelmek e korában az állam az egyház kezében hagyta az iskolaügyet s azt a jezsuiták, az eretnekiség ellen szervezett ez erős harczos tábor, kezeiben tudta

legbiztosabbnak saját (a katolikus állam) érdekeire nézve is? Mire való az 1548. és 1550. vagy az 1712—15. és 1722—23-ik évi törvényezikkek keletkeztét is előadni, habár ez utóbbiakból már a XVIII. század államcsináló lehellete, bár még gyöngye fuvalomként, kierzik? Sőt mire való a Barkóczy primás végre is dugába dőlt nagy terveit s Mária Terézia által ugyan méltányolt, de fogamatba végre sem mehetett szándékait, a főpapi uralomvágy s a királyi és asszonyi finom ellenjáték e sajátságos, érdekes, de meddő harezát elbeszélni? Mire való, ha csak arra nem, hogy a történetíró, a maga otthonos terén való jártasságával imponáljon a kevesebb tudományos apparatussal rendelkező ellenfélnek?

Az a kérdés, melylyel mi (ő s én) jelenleg tulajdonkép foglalkozunk, csak Mária Theresia uralkodása s élete legutolsó idejének ama tényével kezdődik, melylyel a nagy királynő a fölosztatott jezsuita-rend birtokaiból a tanulmányi alapot megalkotta; megalkotta az e birtokokat a római szent szék nevében egyházi czélokra lefoglalni akaró XIV. Kelemen pápa elleneben, állami főhatóságával, mint az államra (ad statum publicum) visszazállott vagyomból.

Fraknói mindjárt ez első pontnál siet kijelenteni, hogy a *status publicus* kifejezésre nem kell túlságosan súlyt fektetni; az alatt Mária Terézia sem érthetett egyebet, mint a mit Werbőczy értett, mikor a királyt az összes egyházi javadalmakban a főpapok örökösének vallja. Bizonyos, hogy a magyar főpapok az államtól s a királyoktól kapták javaikat; széküresedés esetében az időközi jövedelmekről a királyok rendelkeztek; s ha valamely püspökség valaha megszűnt, vagy eltörültetett volna (például ha a reformatio, mint megindult, még sokkal nagyobb foglalásokat tesz vala s a katolikus állam esetleg megszűnik katolikus állam lenni, vagy legalább a terjedő protestantismust tüzzel vassal üldözni), bizonyára a megszűnt vagy eltörült püspökség javai szintén az államra, a *status publicusra* szálltak volna vissza, ép úgy mint az eltörült szerzetes rendekéi, a Werbőczy fölfogása szerint is. De még sem lehet a XVI. századi és a reformatio előtti keletű *Tripartitum* kifejezéseit s szók és fogalmak közti viszonyát, a XVIII. század végén, az 1790—1. XXVI. törvényezikk előtt alig tíz évvel használt kifejezésekkel azonosítani; s azt állítani, hogy a *status publicus* szó, mely Werbő-

czynél jelenthetett katolikus államot sőt katolikus állam-egyházat, a XVIII. század végén sem jelenthetne mást, jelesen azt, a mit tulajdonképen jelent.

Fraknói bizonyosan sokkal jobban s mindenekfölött sokkal részletesebben ismeri a XVIII. század történetét, mint én. Bizonyosan jól tudja, hogy a mi Magyarországon történt, az nem kizárólag Magyarország előbbi történeteinek, hanem az egész Európát megragadott új irány áramlatának is volt a következménye. A jezsuita rend nem csak Magyarországon fosztatott meg az iskolatartás kizárólagos jogától s törülte-tett el, hanem mindenütt. S örökségét nem csak Magyaror-szágon vette át az állam, hanem mindenütt. Franciaország-ban egyenesen és egyszerűen sæcularizáltattak ez egyházi javak; Spanyolországban (csak a legkatholikusabb két államot hozzuk föl), körül-belül az történt a mi nálunk: a szerzetes rendek javai nem sæcularizáltattak, nem vonattak be egysze-rűen a kincstárba, hogy abból, részben talán egyházi s iskolai, de részben egyéb, például katonai, közlekedési stb. czelokra is fordíttassanak, hanem meghagyattak ugyan egyházi s iskolai czélú rendeltetésöknek, de állami birtokba s állami kezelés alá vétettek, mint Mária Terézia a jezsuiták vagyonából, ad statum publicum a tanulmányi, József az egyéb szerzetek elfoglalt javaiból, a vallás-alapot, mint köz-, az az állami alapokat, alkotta meg.

S ez a döntő momentum a főnforgó kérdésben.

Fraknói valóban nem igen erős történeti érzéket tanú-sít, midőn azt, hogy a *status publicus* kifejezés alatt a Mária Terezia alapító levelében nem kell a közállományt érteni, hanem a katolikus tanügyet, azzal akarja bizonyítani, hogy ellenkező esetben a katolikus főpapság s utána az országos rendek tiltakoztak volna, mint tiltakoztak s merényletet lát-tak a József császár intézkedéseben, mikor a szerzetesek javára szentelt birtokok általa a katolikus lelkeskedő pap-ságra ruháztattak át. Hogyan? Fraknói ne tudná azt, hogy mikor valamely kormányrendszer, vagy épen egy törvénytelen uralkodó ellen, rendszeres és szervezett ellenzék van, mikor annak minden cselekvényei törvénytelen s azért megtámad-ható es megtámadott alapon állanak, akkor az általános jel-szó az egész vonalon: ellenezni mindent, tiltakozni minden ellen, a mit a törvénytelen kormány, vagy uralkodó tesz,

megtámadni az egész rendszert, benne még olyant is, a mi más körülmények közt nem találta ellenzésre? Nem veszi észre Fraknói, hogy a mit József tett, egyházi vagyont egyházi czélokra foglalva le, csak oly katolikus érdek volt, mint ha a kegyesrendiek, cisterciták s paulinusok minden birtokát érintetlen hagyta volna, s az ellenzés nem azért történt a mit tett, hanem a ki tette, tudniillik a törvénytelen, koronázatlan király, s a mikép tette, tudniillik önhatalmilag, alkotmányellenes úton; míg a Mária Terézia tette, pedig sokkal nagyobb magában, mert szerzetesek vagyonát iskolai czélokra ugyan, de állami vagyonná tette s állami kezelés alá vonta, a koronás apostoli király ténye volt, a ki ellen sem a főpapság, sem az ország rendei nem formáltak ellenzékét s nem csináltak frontot? Közel van a példa s Fraknói maga szolgáltatja azt nekünk. Ugyan az a főpapság, sőt legnagyobb részint személyenként is ugyanazok a főpapok, kik 1848-ban a törvényes kormány s a koronás apostoli király hatóságában és intézkedéseiben egészen megnyugodtak: három év múlva, 1851-ben, ugyanazon kérdésben frontot csináltak a törvénytelen államhatalomnak. 1848-ban, Fraknói szerint, «teljesen lemondtak a tanulmányi alapról, miből folyt, hogy az abból föntartott iskoláknak tisztán állami intézetekké kell válniok;» — 1851-ben ellenben a tanulmányi alap s az abból föntartott iskolák katolikus jellegét vindikálták s «azok vezetésére külön organumot kívántak szervezni». S ugyanezt kívánják, mondja Fraknói, 1882-ben is. De azt nem mondja, hogy az 1882-diki alkotmányos korszak főpapjai miért nem követik az 1848-diki alkotmányos, s miért követik az 1851-diki alkotmányon kívüli korszakbeli elődeik példáját? S ezt — megvalljuk — mi sem tudnók megmondani.

És ha már benne vagyunk Fraknói történeti érzékének bírálatában, említsük meg — bár tárgyunkra vonatkozólag nem nagy súlyt fektetünk reá — azt a mentő és magasztaló beszédet is, melyet jeles történetírónk az 1773-ban eltörölt s az iskolákból kiszorított jezsuita-rendnek szentel. Keptelenségnek bélyegezve azt, mit csak avatatlanok hangoztatnak, mintha kétfele katolicismus volna, tudniillik a jezsuitáké s a fölvilágosodott papoké, megmagyarázza, hogy a különbség csak a modorban van, mely amazoknál harcziás, emezeknél mérsékelt, s ama harcziás modorú elemeknek azzal a tiszte-

lettel adózik, «melyre a nemes lelkesedés és a páratlan önfeláldozás szelleme, valamint a nagy kulturai szolgálatok dicsősége által e rend magát érdemesítette».

Mi megtanultuk, még gróf Széchenyi Istvántól, elismerni a modor nagy fontosságát; a nagy gróf, mint tudjuk, mindent a modorra szeretett visszavinni; a hazát és nemzetet, szerinte, a negyvenes években fenyegető (s aztán csakugyan ki is tört) nagy veszélyt is csak a tévesztett modornak tulajdonította. Nem az intenciókat (oh, azok mindig s mindenkinél szentek!) csak a modor helyességét vonta ő kétségbe, De ha áll, hogy forma dat esse rei, még inkább áll, hogy a modor, az a modor tudniillik, melyről Széchenyi szólott, s melyről ha nem csalódunk, Fraknói is szól, csakugyan lényeg. Nem akarunk azok után indulni, kik a jezsuitákra kigyót, bekát kiáltanak, kik könyveket írtak össze, egész könyvtárt már, a jezsuiták elveinek, tanainak, hittételeinek és erkölcsszabályainak, s tetteik és eljárásaiknak borzalmas voltáról, kik Loyolát és fiait a legfeketébb ördögnél feketébbre festik. Nem. Még a XIV. Kelemen pápa eltörlő bullájára sem hivatkozunk, (melyben a jezsuitáknak nem modorukat kárhoztatja, hanem egyenesen tanaikat s rendszerüket mondja az államra nézve veszélyesnek) mert hiszen azt egy másik pápa ismét megsemmisítette s VII. Pius a ki 1814-ben a «Sollicitudo omnium» kezdetű bullát kiadta, miért volna kevésbbé csalhatatlan, mint előde, a ki a *Dominus ac redemptor nostert* adta ki? De azért nekünk is megvan a magunk nézete a jezsuitákról s azt hisszük a művelt (katholikus és nem katolikus) világ többségének a nézete az; s a mi több, az elfogulatlan történetírás nézete is az. Azt hisszük az elfogulatlan czímet Macaulaytól — a ki protestáns letére a katolikus egyház intézményeit teljes mértékben tudja méltatni, a mire katolikus írók szeretnek is hivatkozni — Fraknói sem tagadja meg. Olvassa hát el, vagy jobban mondva idézze vissza emlékébe, mert hogy ne olvasta volna, a mit Macaulay, *Anglia története* VI. fejezetében *) a jezsuiták jellemzésére mond. Elismeri erélyöket s önfeláldozásukat, de — kimutatva egyházi működésöknek a terítésben és a gyóntató székben s az iskolainak a nevelésben, felületességét és úgynevezett kulturai dicsőséges

*) A magyar kiadás II. kötet 51—59. lapjain.

szolgálataiknak inkább szemképráztató mint lényeges hatását is — nem hűny szemet s nem hagyja említetlenül, mint Fraknói teszi, bűneiket sem s jellemzésöket e szavakban foglalja össze: «különös vegyülete a jónak és rossznak volt e szerzetesek jellemében s épen e vegyület képezte óriási hatalmuk titkát. Merő képmutatók soha sem juthattak volna ily hatalomra; szigorú erkölcsűek sem soha; csak oly embereknek volt az elérhető, a kiket őszinte lelkesedés vezet valamely nagy czél felé, s nem válogatnak az eszközökben».

Ez itt egészen mellekes dolgot csak Fraknói történeti fölfogásának pártatlansága jellemzésére említettük föl. Most közelebb kell lépnünk tárgyunkhoz.

II.

Mikép bánik el Fraknói, a történetíró, Mária Teréziának a tanulmányi alap megalapítására s rendeltetésére vonatkozó intézkedéseivel, annak illusztrálása végett épen a *Budapesti Szemle* figyelmes olvasói előtt legkevésbé szükség magunkat megerőltetnünk.

Meg kell vallanunk nagyon kapóra jött nekünk Marczali Henriknek készülöben levő nagyobb művéből *Mária Terézia tanügyi reformjai* cím alatt e folyóirat legközelebbi számában közölt mutatónya. A ki ezt, s a Fraknói történeti fejtegetéseit olvassa, alig hiszi el hogy egy és ugyanazon tárgyról van szó.

Míg Fraknói megelégszik azzal, hogy egy jegyzetben figyelmeztesse s óva intse az olvasót, hogy a szóban levő korszakban a *status publicus* kifejezés alatt tulajdonképen nem a *status publicus*-t a közállományt, hanem valami egyebet értettek, a helyett, hogy más államíratokból, vagy oklevelekből igyekezett volna bebizonyítani, hogy a *status publicus* alatt ez értetett azon korszakban, a mit ő akar értetni, és hogy a *status publicus* mai — modern — fogalma nem épen akkor alakult meg — a mint mi hiszszük, a XVIII. század történelmében való csekély jártasságunkkal: addig Marczali egész sorát a tényeknek s Mária Terézia hivatalos nyilatkozatainak, említi föl, melyekből napnál világosabban kiderül, hogy a nagy királynő bizony épen a közállományt értette s

akarta értetni a *status publicus* kifejezés alatt. Már a jezsuitarend ünnepélyes eltörlése előtt nyilvánítja, hogy «ha a szent atya szükségesnek ítéli» belenyugszik az eltörlésbe, de eleve kijelenti, hogy az eltörlendő rend összes vagyonainak öröke-seül nem a szent széket és az egyházat, hanem a koronát és az államot fogja tekinteni. S midőn a pápa, megfelelőkezve arról, hogy e fölfogáshoz maga is hozzájárult, a magyar püs-pökökhöz bocsátott encyclicában ezeket a rend vagyonainak az ő nevében lefoglalására és a szent szék rendelkezésére tartására utasította, a királyné ez encylikát hatályon kívül helyezte s erről a püspököket haladéktalanul értesítette. *) Ugyanazon rendeletben mondta ki, hogy a jezsuita rend eltörlését, saját országaiban, csak a királyi jogok és az állam jogai föntartása mellett (*salvis juribus regiis et status publici*) **) fogadja el; s ennek megtörténtével a maga királyi (nem fő-védnöki!) jogának tartja az eddig a jezsuiták által kezelt nevelés mi módon leendő ellátásáról gondoskodni, valamint a vagyon átvételéről is, mely most — úgymond — terheivel és hasznaival az államra szállott (*cum onere et commodo ad statum publicum recidit*).

Nagy súlyt fektet Fraknói arra, «hogy az átvételnel eljáró bizottságban a politikai és kincstári hatóságok közegei mellett M. T. helyet adott az illető egyházmegye által kiküldendő biztosnak, a ki úgy mint az egyházi hatóság képviselője volt köteles eljárni.» Megvalljuk, mi e tenyre valami nagy súlyt nem fektetünk s abból azt a következtetést, melyet Fraknói von, kivonni nem tudjuk. Hogy a lefoglalandó vagyon

*) E tényt Marczali sem említi, csak azt mondja, hogy «a pápa maga visszavonta ez encylikát minden fölszólítás nélkül s M. T. minden beleszólás, ellenszegülés és jogföntartás nélkül foglalta le világi hivatalnokai által a jezsuita vagyont.» — Az általam említett s az encylikát hatályon kívül helyező és annak foganatosítását megtiltó rendelet a királynénak a magyar királyi helytartó tanácsához 1773 szeptember 20-káról intézett királyi leíratában foglaltatik; s hogy a püspökök annak «minden ellenszegülés és jogföntartás nélkül» engedelmeskedtek, csak azt bizonyítja, hogy magyar püspökök lévén, állami s világi természetű (vagyon) ügyekben a koronás apostoli királyt és nem a pápát ismerték el uroknak s a jogos rendelkezésre hívatottnak.

**) Vajon, kérdjük Fraknóitól, a *status publicus* itt is, ez összetételben is, nem az államot jelenti-e?

az előtt egyházi kézen (a jezsuiták kezén s bizonyos határig az illető megyés püspökök fölügyázata alatt) volt: az kétségbe nem vonható. A vagyont tehát az egyház kezéből kellett átvenni; s hogy az, kinek kezéből valamely vagyon átveendő, az átvételnél képviselve legyen, csak természetes. De egy szóval sem mondatik, hogy az átvétel, bármi részben vagy tekintetben is, az egyház (a püspökök vagy megyéik) részére volna megejtendő; ellenkezőleg, az ismételve említett királyi rendelet hatodik pontja, az átveendő javakat a kizárólag politikai hatóság kezelésébe s ennek rendelkezése alá adja; a hetedik pont megrendeli, hogy a hármass bizottság hirdesse ki, hogy a ki e vagyonból valamit visszatart vagy eltitkol, a közvagyon bitorlójának fog tekintetni; s a világi küldöttek (a politikai hatóság s a királyi kamara képviselői) szigorúan vigyázzanak, hogy a pápai breve ama záradék (a királyi és állami jogok épségben tartása) mellett hirdettessék ki. *)

De ha mind ez sem elég Mária Terézia intentióinak világossá tételére: magának a lefoglalt vagyonból a tanulmányi alapot létesítő alapító oklevélnek a szövege eloszlat e részben minden kétséget. Nem volna helyén itt ez alapító levelet egész terjedelmében s minden formuláival a curialis stylusnak szószerint közölnünk. De a megczáfoltatás minden félelme nélkül merjük állítani s hivatkozni mindenkire, ki azt olvassa, magára Fraknóira is, hogy abban — mint Marczali is kiemeli — sehol sincs szó felekezeti czélról, felekezeti iskolákról, felekezeti vagyonról, «sehol sincs szó másról, mint az egész birodalomról, az egész nemzetről».

E nevezetes — s terjedelmes oklevél egész tartalma, menete, egész tenora (mint mondani szokás) arra mutat, sőt teljesen meggyőz arról, hogy a királyné a tanulmányi alap létesítésével nem gondolt egyébre, mint az egész hazai közoktatás-ügy anyagi biztosítására.

Élete végén, halála közeledtét érezve talán, adja ki 1780 márczius 25-kén ez alapító levelet, s mintegy testa-

---

*) Két hónappal később, 1773 november 26-kán, szintén a magyar királyi helytartó tanácsához intézett leíratában a királyné a lefoglalt vagyonokat «bona caduca»-nak nevezi. Tudjuk mit jelent a magyar törvényben e kifejezés. A magszakadtával a korona rendelkezésére visszaeső s ismét szabadon adományozható javakat.

mentomát írja abban, szeretett magyar nemzete számára. Betetőzi vele a mit eddig tett. Visszapillantást vet a nemzet iránti egész viszonyára s arra a mivel ő a nemzet önfeláldozó hűségét viszonzni törekedett. Elmondja, hogy a magyar nemzet ama nagy érdemét, hogy birodalmát fél-Európa ellen hősileg védte s megtartotta, meghálálni kívánván, czélul tűzte maga elé, hogy a kétszázados kül- és belháborúk által fejlődésében meggátolt s a műveltségben elmaradt nemzetet egykori virágzására ismét fölemelje. E végett legelőször is — a vallásosság levén az államnak is legbiztosabb alapja — a katolikus vallás (mint államvallás, vagy uralkodó vallás) ügyei rendezésére, az érsekségek és püspökségek általa történt szabályozására, új püspökségek föllállítására, papnöveldek alapítására stb. pillant vissza. Ekép a vallás és egyház ügyei rendezve levén, említi, mikép a polgári és a katonai érdemek jutalmazására rendeket alapított, majd az igazság-szolgáltatást és a pénzügyeket rendezte, az anyagi jólét emelésére utakat építtetett, folyókat szabályoztatott, a magyar tengerpartot visszakebelezte. A szellemi ügyekre fordítván ismét figyelmét, de már nem a katolikus egyházéra, hanem az összes nemzet szellemi érdekeire, mikép alapított Bécsben nemes-akadémiát s tett ott a magyar ifjak számára külön alapítványokat, leginkább az állam számára jeles tisztviselők képezése végett; majd a közoktatás általános rendszerét, az első *Ratio Educationist* *) készítteté, Magyarországon új, felső és középiskolákat állított, a nagyszombati egyetemet Budára helyezte át, négy jogakadémiát (Horvátországnak ötödiket) alapított — s az egész közoktatás ügyét — maga mondja — felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül egyöntetűen szervezte. Eddig mind csak visszapillantás arra, a mit hálából a nemzet hűségeért s annak viszonzásául tett; elő-

*) Könyvü kimutatni s Marezali ki is mutatja, hogy a *Ratio Educationis* nem csak a katolikus iskoláknak, hanem minden nyilvános iskolának akart szólni. Hogy aztán az 1790—91. XXVI. törvényezikk létre jött s egyfelől a protestánsoknak iskolatartási s igazgatási jogokat megerősítette, másfelől a tanulmányi rendszer országos rendezését a törvényhozásnak tartotta fönn, a második (a Ferencz király-féle) *Ratio Educationis*-nak rendeleti úton lett kibocsátása (1806) sérelemül vétetett az 1807-iki országgyűlés által s ő felsége megígérte, hogy e sérelmet orvosolni fogja. A tanügy rendezése nem tekintetett felekezeti, hanem országos és törvényhozási ügynek. Ezt jó itt is megjegyezni.

ször az uralkodó vallásért, azután az egész nemzetért. S most következik a mivel mindezt betetőzi, a mit testamentomban hagy a nemzetének: hogy tanügyi intézményeit és alkotásait anyagilag is örök időkre biztosítsa, az eltörölt jezsuita rend ingó és ingatlan összes vagyonaiból, melyek az államra szállottak vissza, országos közalapot (publicus generalis fundus) teremt és alapít «tanulmányi közalap» czímen s azt az ország legfőbb kormányzékének kezelésére bizza.

És az alapító oklevél e részében sehol egy szó, sehol egy betű, katolikus iskolákról, katolikus tanügyről. Könnyű azt mondani, hogy ez magától értetett. Az egész nemzetnek szól a hála, az elismerés, a hagyomány. Pedig ez az egész nemzet nem volt katolikus, mint Spanyol-, Francia- vagy Olaszországban, vagy Ausztriában, hol akkor protestánsok alig voltak s a protestánsoknak nyilvános isteni tisztelet nem is engedtetett. Magyarországon államvallás, uralkodó vallás volt a katolikus, az igaz; de voltak békekötések és törvények által biztosított egyéb egyházak is, melyekhez a nemzet egy tekintélyes része tartozott, melyeket, ha az uralkodó nem szívesen nézett is, de nem ignorálhatott. Csak természetes azért, a M. T. helyzetében, hogy diplomájában, s alkotásaira való visszapillantásában az első pont, a királyné első gondja «az Isten igaz tiszteletét s az orthodox vallás virágzását» előmozdítani s itt kétséget kizárólag mondja, hogy ezt a katolikus egyházért tette. S mert itt kimondja, nem mondta volna-e, ki a tanulmányi alap katolikus rendeltetését is, ha az lett volna célja? Avagy a szent István-rend, a közútak és vízszabályozások, a Tereziánium és az egyetem — mind csak a katolikusok számára voltak-e? S ha az alapító királyné, oklevelével a *Ratio Educationist*, melyet az országos tanügy rendezésére bocsátott ki, s melynek alapján tanulmányi felügyelőket, nem csak a katolikus, hanem az összes hazai középiskolák számára nevezett ki, *) megerősíti s abba mintegy beiktatja: azt jelenti-e ez, hogy a tanulmányi alap csak a katolikus felekezeti tanügy biztosítására rendeltetett? vagy ha ez világosan ki nincs mondva: magától értetik? holott az ellenkezőre annyi jel, minden jel mutat!

---

*) Az 1776 augusztus 5-diki rendeletben, melyet Marczali kivonatban közöl.

Igaz, hogy az oklevél kiadása után pár hónapra meghal Mária Terézia; utána József jő, kinek rendelkezéseiről, Fraknói szerint fölösleges szólni, minthogy azokat visszavonta s kinek rendelkezéseiről mi sem szólunk, nem azért mert visszavonta, hanem mert nem volt törvényes király, s így intézkedéseinek, akár vont a akár ne vont a volna vissza, törvényes erőt nem tulajdoníthatunk — ámbár a XVIII. század eszméitől áthatott szelleme elég ismeretes —; József után pedig, a II. Lipót két évi uralkodása s abban az 1790—91-ki restauráló országgyűlés közbevetésével, Ferencz király következik, kinek ultra katolikus és byzantinus szellemű uralma bizonyára nem volt alkalmas arra, hogy a XVIII. század szellemében magyarkból termő élőfát növeljen. Így történt, hogy a tanulmányi közalap tényleg katolikus alap maradt, ámbár sem annak kezelésére, sem az abból föntartott iskolák igazgatására a katolikus egyház soha egyenes befolyást nem gyakorolt.

Mária Terézia az alap kezelését az ország legfőbb kormányzékére, a helytartó tanácsra bízta. Hogy e dicasteriumnak ki az örököse, azt megmondja az 1848. III. törvénycikk. Hogy a consilium társas-kormányzat volt, mely az ügyeket collegialiter végezte, s hogy ennél fogva annak kebelében egy tanulmányi bizottság helyet foglalhatott s abba igen jól beilleszkeszhetett, az a kormányzat rendszeréből önként foly. Hogy a miniszterium nem collegialiter, hanem miniszteri felelősség mellett kormányoz, azt hiszem mindnyájan tudjuk s hogy a collegialis kormányzat formája megszűnván, annak folyományai is megszűntek: azt 1882-ig s a Haynald érsek memorandumáig senki sem vont a kétségbe Magyarországon.

Áprilisi czikkünkben kétségünket mertük kifejezni az iránt, hogy Haynald érsek ezt komolyan tenné. Fraknói elszörnyűködik ily föltevésen. Magyarázzuk ki a szót, miután oly nagyon megbotrántkoztak rajta. Nem vonjuk kétségbe a Haynald érsek egyéni komolyságát. Sőt ismerve zelowítását, hév buzgalmát a katolikus érdekek mellett (s ezt elismerőleg és dicséretére mondjuk), meg vagyunk győződve óhajta komolyságáról. Csak azon kételkedünk, hogy államférfiúi komolysággal számba vette volna követelménye folyományait. Haynald érsek tanulmányi bizottságot sürget, a miniszter mellé rendelve. Összefér-e ez a miniszteri felelős rendszerrel?

Fraknói, kit szintoly komoly és buzgó férfiúnak tartunk, *igazgató tanácsot* akar. Ez, mint első közleményünkben kimutattuk, egészen más. Ez összeférne, igenis a miniszteri rendszerrel, ép úgy mint összefér azzal a protestáns konvent; megengedhető-e, ráállhat-e az állam, hogy a mit eddig, száz év óta háborítlanul birt, arról lemondjon: az más kérdés; de bizonyos, hogy a mit Fraknói akar, az nem ellenkezik a parlamenti kormányrendszer formáival. Hiszszük, hogy ezt Haynald érsek is elfogadja s kész előbbi javaslatát ehhez képest módosítani; hiszszük, de nem tudjuk s azért nem állítjuk. De ha elfogadja: akkor, komoly megfontolással, ezt kellett volna mindjárt követelnie, mint olyat, a minek követelésére jogosultnak tartja a katolikus egyházat s a mi összefér a törvényes és alkotmányos felelős miniszteri rendszerrel. Ha pedig nem fogadja el s megmarad előbbi követelése mellett, olyat követel a mi nem fér össze a felelős miniszteri rendszerrel, melynek, azt hiszszük, ő is híve, mint alkotmányos férfiú; olyat követel, a mi nem kelt ugyan reactionarius reminiscenciákat, mint Fraknói mondja, de reactionarius tényleg, vagy is 47-es alapon áll. Ezt Haynald érsek komolyan nem akarhatta. S csak így értettük a szót.

De térjünk vissza Fraknóihoz, a történetíróhoz.

Fraknói gondosan kikeres a tanulmányi alap megalkotása előtti és utáni időből mindent, a miből azt lehet következtetni, hogy Mária Terezia s elődei és utódai katolikus velleitásokkal bírtak s az ország törvényhozását is hasonló szellem és indulat vezérelte. Ki vonná ezt kétségbe? De ugyan ő elhallgat mindent, a mit e katolikus hajlamú uralkodók és törvényhozások nem felekezeti, hanem egyetemes országos érdekekben tettek és mondtak. Marczali sok ilyent hoz a feledékeny historikus emlékebe; mi is járultunk egy pár adalékkal hozzá. S járulhatnánk még többel is, ha szükségesnek tartanók s ha mi is abba a hibába akarnánk esni, melyet föntebb Fraknóiban megróttunk, hogy olyan dolgokat hozott föl, melyek nem tartoznak szorosán a kérdéshez, mert nem döntő, legfőlebb illusztráló erővel bírnak. De nem tartjuk szükségesnek, miután Fraknói elmulasztotta, azt a mi döntő, a királyné alapító oklevelet elemezni s abból mutatni ki, hogy a tanulmányi alap katolikus alap. Mi, ha csak kivonatossan is, de híven, elemezve az

alapító oklevelet: kimutattuk az ellenkezőt. S e ténynyel szemben nem dönt az, mivé fejlődött s mikép alkalmaztatott és használtatott föl utóbb az, a mit Mária Terézia közalapnak szánt s nyilván annak is nevezett. Így az 1548. XII. törvény-czikkről is Marczali szépen kimutatja, hogy az egészen más czélra használtatott, mint a mi czélból hozatott. A történetíró nem csak a betűt nézi, a jog betűjét, hanem a szellemet is, mely azt létrehozta: a történet szellemét.

III.

De mit vitatjuk mi ezeket? A tanulmányi alap jogi természetének kérdését akarjuk-e eldönteni? Fraknói csakugyan azt akarná, és pedig azon az alapon, melyen az első szerény kísérletet Haynald érsek tette. Mi azonban erre nem érezzük hivatottnak magunkat. Vizsgálunk kellene a királyi jogot, melylyel az alapított, úgy is mint királyi — úgy is mint fővédnöki jogot; a koronás királyét s az apostoli királyét; az adományok (donationas) és alapítványok (fundationes) sőt emezek és az alapok (fundus) különbségét; az egyházi javak tulajdonjogi s élvezeti-, valamint a kihalás — illetőleg a jogalany megszünése esetén az államra s a koronára visszaszállása természetét; és sok más oly kérdést, a miknek megvitatása, avagy csak szabatos fölállítása is messze túlhaladja nem csak a rendelkezésünkre álló tért, de tudományos készségünket is.

Ámde a középiskolai törvényjavaslat épen azt a czélt tűzte maga elé s indokolásában nyíltan ki is mondotta, hogy midőn e kérdések megoldásától tartózkodik, a törvényes megoldásnak semmikép ne præjudikáljon. Ellenben Haynald érsek s utána Fraknói e kérdések megoldásának nem csak præjudikálnak követelményeikkel, sőt azokat egy tollvonással tényleg meg is akarják oldani, természetesen a magok fölfogása értelmében.

Ez a különbség egyfelől a törvényjavaslat s az én csekélységem — másfelől a katolikus álláspont s annak képviselői között.

A kérdés tehát első sorban s tulajdonképen az: mi helyesebb? megoldani a középiskolai törvényjavaslat keretében.

s így incidentaliter és per tangentem, a tanulmányi (s azzal együtt tán a vallás-) alap jogi természetének kérdését? vagy kívül hagyva ezt egyelőre a játékon, nem præjudikálni annak — akkor a mikor bekövetkezendő — tüzetes megoldásának?

Fraknói annyira bele ment historiai fejtegetéseibe a tanulmányi alapjogi természetének, hogy ezt a tulajdonképeni kérdést egészen elvesztette szem elől. Bár igyekeztünk történelmi fölfogása s fejtegetései értékét alább szállítani, ki kell mondanunk, hogy mindaz, a mit fölhozott, erjen bár annyit a mennyit érhet, nem a középiskolai törvényjavaslat vitatásához tartozik, hanem ott és akkor lesz fölhozandó a hol s a mikor az alapok jogi természetének kérdése fog tárgyalatni. Ott fölhozakodhatik minden argumentumaival s talán fognak akadni nálam sokkal hivatottabbak, a kik ott és akkor szembe fognak vele szállani. De azt bebizonyítani elmulasztotta, hogy a középiskolai törvény alkalmas tér e kényes kérdések elvi eldöntésére, s hogy a közoktatási miniszter helytelenül tett, mikor törvényjavaslatában e kérdések eldöntését mellőzte.

Vajon miért mellőzte? Nem vagyunk a közoktatási miniszter intenióiba beavatva. A kik a politikai ügynevezett bátorságot mindenek fölött becsülik s a kormányférfiban az első erénynek tartják, talán gyávaságnak vagy legalább határozatlanságnak fogják tartani a miniszter tartózkodását. Mások talán azt fogják hinni, hogy maga sincs egészen tisztában e kérdéssel, mely fölött homlokegyenest ellenkező nézetek uralkodnak; mert például a Ghyczy-Horváth Mihály-fele országgyűlési bizottság annak idején egészen más eredményekre jutott, mint Hamar Pál, az alapítványi ügyek, ismét másra Szepessy Mihály a kincstári ügyek jogigazgatói s Apponyi Albert gróf és Apáthy István amaz elől említettekkel megint homlokegyenest ellenkező nézetet vallanak. Nem volna tehát csoda, ha a miniszter is — ki egyéb gondjai mellett — az okiratokat maga mind át nem vizsgálhatta s tanulmányozhatta: nem bírna szilárdul megállapított nézettel, olyannal melyért az ország sz. nén sorompóba léphessen. De lehet más ok is; talán a miniszter is abban a nézetben van, mint sok mások, hogy jogi kérdések végeldöntése nem a törvényhozás, hanem az illetékes bíróságok föladata; s a törvényhozásra csak annyi föladat vár, hogy kimondja: bíróság elé tartozik-e ez ügy, vagy nem.

Részünkről azonban mindezeknél valószínűbbnek tartjuk, hogy a miniszter (bár az említett okok is hathattak útja megválasztására) főképp azért mellőzte a jogi természet kérdését törvényjavaslatában, mert őszintén óhajtotta, hogy abból törvény legyen; holott, ha ama kérdést, így vagy úgy, a középiskolai törvényben kísérli meg eldönteni: középiskolai törvény nem lesz. Ha az úgynevezett katolikus álláspont értelmében dönti el, soha sem lesz többsége a képviselőházban; ha ellenkező irányban: a felsőház veti vissza. Mert képzelhet-e valaki nálunk oly képviselőházat, mely az ezen tanulmányi alap kezelése s az a fölötti rendelkezés jogáról a püspöki kar s az autonomia szervezet nélkül szükölködő katolikus egyház javára lemondani akaró minisztert s vele törvényjavaslatát azonnal meg ne buktassa? holott tény, hogy mióta ez az alap létezik, arra más mint az ország kormányszéke soha a legkisebb befolyást sem gyakorolt, s a mely miniszter ez épen egy század óta folyvást az állam közegei által gyakorolt jogot önként föladni javasolná, az 1848. III. törvényezikk — tehát mai alkotmányunk sarkköve ellen emelné pörölyét. De más felől várhatjuk-e, hogy a felső ház, a püspöki kar magatartásának jeleiből ítélve, belenyugodjék oly megoldásba, mely az alapokat egyszer mindenkorra törvényszerű ítéletek nélkül, államiaknak decretálná s jövedelmeiket és kiadásait egyszerűen az állambudgetbe igtatná? Igaz, hogy a felsőház nem csak a püspökökből áll s többsége ellenök is fordulhat. De ha a püspöki kar a jog nevében szólalna föl a tanulmányi alap katolikus jellege mellett, nem tartanók helyesnek egyszerűen leszavaztatni.

Részünkről, kik a tanulmányi alapot állami alapnak tartjuk, némi kétséget táplálunk a vallásalap jogi természete felől, sőt megengedjük, hogy még a tanulmányi alapban is lehetnek még egyházi természetű s annál fogva abból, ha állami alappá decretáltatik, elkülönítendő elemek. Ennek kimondására, elkülönzésére stb. — az állami jellegnek az egészre nézve megtörtént kimondása után, a katolikus jellegű alkatrészekre nézve támasztandó actoratus esetén, csak a törvényes bíróságot tartjuk illetékesnek.

A törvényhozás igenis dönthet az alapok jogi természete kérdésében; de akkor először is be kell várnia e végből kinevezett bizottsága munkálatát s véleményes előterjesztését, és

annak alapján tüzetesen meg kell vitatnia a kérdést, nem valamely actualis törvényjavaslat (például a középiskolai) kapcsolatában, hanem önállóan s külön az alapok kérdését; ha pedig magát, mint törvényhozást, jogi kérdés fölött dönteni illetéktelennek tartja, akkor azt kell mondania: az alapok állami kezelés alatt vannak, az alatt maradnak; a ki (vagy valamely erkölcsi személy, például a katolikus egyház vagy püspöki kar) ebben magára nézve jogsérelmet lát, keresse a maga igazát törvényes bíróság előtt, mely ily esetre ő felsége által külön delegált bíróság is lehet. De semmi esetre nem dönthető el a kérdés mellékesen (a középiskolai törvényben) s nem dönthető el most, a bizottsági vélemény fölvétele és tüzetes tárgyalása előtt vagy nélkül; és esetleg, ha actoratus van s a dolog a törvény rendes útjára utaltatik, nem dönthetik el ítélet előtt, ítélet nélkül.

Az a sürgetés, melylyel a katolikus álláspont védői a kérdésnek mellékes s ilyenén eldöntését eröltetik, csak arra lehet számítva, hogy a törvényjavaslatból ne lehessen törvény, a miniszter pedig magát az ő nézetök szerinti eldöntésre engageirozza. Épen azért mi bölcseségnek nevezzük a miniszter tartózkodását, melylyel magát e sikamlós térre csábítatástól meg tudja óvni. Törvényjavaslata már háromszor jutott zátonyra a miatt, mert az első §-okat nem lehetett úgy formulázni, hogy azokban vagy egyik vagy másik irány képviselői præjudiciumot ne lássanak a jogi természet s jelleg kérdésének későbbi megoldására. Maga a præjudiciumtól való félelem nem engedte a javaslatot törvénynyé lenni. S most azt tanácsolják, hogy a kérdés későbbi megoldásának ne csak præjudikáljon, hanem egyenesen oldja meg és pedig a katolikus fölfogásnak kedvezőleg s egy tollvonással döntse el a mit négy bizottság nyolcz év alatt nem birt tisztába hozni és döntse el a százket éves tényleges gyakorlat ellenére, az állam által tényleg élvezett jog föladásával! Ha nyomtatva nem látnók s oly komoly nevek alatt, mint Haynald érsek és Fraknói, el se hinnők, hogy nem tréfa!

Fraknói «föl tudja fogni, hogy az állam nem szívesen engedi kezeiből kisiklani a hatalmat, mely kezei közt van».

A történelem tanulmányozása ezt valóban fölfoghatóvá teszi, mert nem volt még rá példa, hogy a hatalom birtokosa, állam vagy fejedelem, vagy testület (például a hierarchia)

szívesen mondott volna le a hatalomról, mely kezei közt van. De Fraknói talán szíves lehetett volna a «hatalom» szó helyett a «jog» szót tenni kijelentésébe s azt mondani, hogy az állam nem szívesen adja ki kezéből azt a jogot, melynek gyakorlatában van.

Mert bár a hatalom — ha csupán erőszakos foglaláson alapul — csak az ököljog elvei szerint lehet a jog forrása; de a jelen esetben nem csak erőszakos foglalásról szó nincs, hanem a békés birtoklás az első percztől, a keletkezés percztől kezdve maig, s már egy századon túl, annyira kétségbevonhatatlan, hogy azt még Fraknói sem vette tagadásba. Egy a pápa által eltörölt s a koronás király által az országból kitiltott rendnek az ország nyolczszáz éves közjoga szerint a koronára vagy az államra visszaesett birtokaiból alap teremtetik; legyen állami vagy egyházi jellegű, nem vitatjuk; de teremtése első percztől kezdve az állam hatóságai által kezeltetik s azok rendelkeznek fölötté. Az eltörölt rend visszaállítatik ugyan egy későbbi bulla által, de elvesztett birtokait visszakívánni igénykeresettel elő nem áll (valószínűleg sikertelenül is tette volna). Az állam száz éven túl háborítlanul kezeli, legfőbb kormánysszéke által kezelteti az alapot, rendelkezik jövedelmei fölötté. Mikor s kitől vette erőszakkal el? Hatalmi, pusztán hatalmi tény-e, hogy bírja, kezeli, rendelkezik fölötté? Nem a legvilágosabb, kétségbevonhatatlan, tiszta és szent jog-e?

Valóban, Fraknói megtehetette volna, hogy idézett mondatában respectálja az államot s ne nevezze a hatalomhoz való ragaszkodásnak, a mi csak a joghoz való ragaszkodás.

És annyival inkább kellett volna ezt tennie, mert egy lélekzettel épen a jogállam nevében beszél. Megegyeztethetőnek tartja-e a jogállam fogalmával, hogy a legfőbb hatalmi szóval, a törvényhozás és a korona szavával döntően oly kérdésekben, melyek esetleg a bíróságok elébe is tartozhatnak? Mi ezt nem tartjuk a jogállam fogalmával megegyeztethetőnek. Nézetünk szerint a jogállam fogalma a hatalmi körök szigorú elkülönzésében áll. E hatalmi körök: a törvényhozás, a kormányzás (végrehajtás) es a bírászkodás. A törvényhozás annyiban legfőbb, mert ő szabja meg mind a kormányzás, mind a bírászkodás számára a törvényeket, melyeket az egyik végrehajtani, melyek szerint a

másik ítélni tartozik; de maga sem végre nem hajtja azokat, sem nem ítéel szerintök. Fraknói a jogállam fogalma nevében követeli a törvényhozástól, hogy ítéljen egy — legalább is vitás — birtokjogi kérdésben.

Nézetünk szerint, mihelyt az ezéloztatik, hogy az alapok száz éves tényleges bírlalójuktól elvétessenek s más kezelés és rendelkezés alá adassanak: ez, jogállamban csak törvényes bírói ítélet következtében történhetik, épen mint a telekkönyvi bejegyzés megváltoztatása; s szívesen ráállunk és nyugodtan nézünk ez út elebe is. De ha a törvényhozásnak kell e részben döntvényt mondani, azt tegye kellő és tárgyvilagos megfontolás — különösen saját illetékességének megfontolása — után. Ily eldöntést incidentaliter és per tangentem provokálni megbocsáthatatlan eszélytelenségnek tartanók. Jöhetnek idök, mikor a törvényhozás egy tollvonással megtesz ilyesmit; de oly időt ne kívánjanak a püspökök s a katolikus álláspont championjai. Az oly idő nem csak a tanulmányi alap katolikus jellegére, hanem sok egyébre nézve is vegzetes lehet. Részünkröl nem óhajtjuk bekövetkeztét. De tartunk töle, hogy ha mindkét részről nem vigyázunk, elkövetkezhetik. Úgy látszik épen azok akarják siettetni, a kiknek legkevésbbé áll érdekökben. Mi nem akarunk kulturharezot; az egész hazára nezve veszélyesnek tartanók azt, de hogy első sorban ezt az úgynevezett katolikus (jobban mondva clerikális) álláspontot söprené el: arról meg vagyunk gýözödve.

* * *

Befejezem válaszomat Fraknói czikkeire. Sok szóbeszéde né reflectáltam; de azt hiszem: a fontosabbakat nem hagytam felelet nélkül s a döntő elvkérdésekben elég világosan megjelöltem álláspontomat. A tárgy oly fontos, a középiskolai törvény létre jötte oly kívánatos, hogy a nézetek tisztázásához s a tér egyengetéséhez járulni: a legcsekélyebb erő is megkísérelheti s ha az akadályokból csak egy porszemet is sikerült elhárítania: nem végzett haszontalan munkát.

Egyet azonban elismerek; s ez az: hogy a törvényjavaslat formulázóinak, a miniszteriumban és a bizottságokban, még nem sikerült oly formulát találni, mely a tanulmányi alap jogi természete iránti vitás kérdés eldöntésének igazán

ne præjudikáljon. Erre élesítsék eszöket és tollukat a katolikus álláspont védői, ha igazán hiszik, hogy a jog mellettök van ; mert annak a kié a jog, legyen az állam, legyen a katolikus egyház, senki sem tehet jobb szolgálatot mint a ki úgy fogja formulázni középiskolai törvényt, hogy az, a jog törvényes úton eldöntendő kérdésének legkevesebbé se præjudikáljon.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE.

Hosszabb idő óta a földbirtokkérdés és különösen a birtok földarabolásának kérdése áll ismét gazdasági kérdéseink napirendjén. Egy kérdés tehát, mely a tudományt évtizedeken át foglalkoztatta, mely elméleti, gyakorlati, statisztikai és történeti művekben remek tárgyalást talált, de a melyet az élet ismét új alakban föléleszt. Különben ezen nagyon nem is csodálkozhatni. Először azért, mert a régi nemzetgazdaságtan sok olyan föltevésből indult ki, mely napjainkban nem valósult. De másrészt nem is mondhatni, hogy a tudomány képes volt a kérdést teljesen megoldani. A mi különösen a birtokminimum kérdését illeti, mely e tárgy egyik legfontosabb részét képezi, úgy a tudomány bár nem igen talált módot ennek czélszerű keresztülvitelére, de egészen ellene szólani sem tudott. Az élet is elég szívósan ragaszkodott azon fölfogáshoz, hogy nem kívánatos, miszerint a birtok egy bizonyos legkisebb területen alul fölosztassek. Tényleg egyes kisebb német államok még a 60-as években tettek egyes intézkedéseket és tudva van, hogy Anglia a legújabb időkhöz a hitbizományok által ellentáll a birtok fölaprózásának, mely ellen Éjszakamerika is a *homestead-law* által küzd. Nálunk a törvényhozás a birtok szabadságát teljesen és föltétlenül elismerte és az utolsó évek szülte gazdasági bajok közepett a birtoktörvények revisiója is megpendített. Igen nagy és fontos problémák azok, melyek e kérdésben befoglalvák és minthogy ez kétségkívül a szellemeket nálunk még soká fogja foglalkoztatni, a «begin with the beginning» elvének hódolva, a következő sorokban e napi kérdéshez hozzászólván — röviden föl akarom tüntetni, hogy nálunk, összehasonlítva más

kulturállamokkal, a birtokrendszer milyen jellegét visel, mint-hogy ez a vitának kiinduló pontja.

Nézzük előbb a két birtokrendszernek, a nagy és kisbirtoknak, két fő képviselőjét Európában: Franciaországot és Angliát.

A kisbirtok klasszikai földje Franciaország. Itt a földbirtokosok száma 3,977.781, kiknek kezében 33.337,454 hektárnyi terület van; az átlagos nagysága a birtoknak 84 hektár. A legnagyobb része a földbirtokosoknak, ugyanis 2,826.388, maga műveli a földjét; ezek tehát valóságos parasztbirtokosok. Lavergne szerint azonban Franciaországban jelenleg mintegy öt millió földbirtokos volna. Ezek között van három millió, kinek birtoka az 1 hektárt túl nem haladja és két millió, kinek birtoka átlag hat hektár. A birtok ezen fölaprózását leginkább a Code Napoleonnal létesített új örökösödési törvényeknek tulajdonították. Azonban újabban bebizonyult, hogy Franciaországban már a forradalom előtt igen sok kisbirtokos létezett, de számuk folytonosan nagyobbodik, míg Angliában, hol a kisbirtok azelőtt nagyon el volt terjedve, sőt még a XVI. század végén elég jelentékeny volt, a kisbirtokok száma fokozatosan apadt. Franciaországban mintegy 88—90 százaléka a birtokoknak nem terjed túl a 20 hektáron. A 10 hektáron aluli birtokok tették például az összesnek:

a Rhin bas departementban	95.5	0/0-át
" haut	92.4	"
Savoie haute	86.5	"
Osére	86.6	"
Jura	85.8	" s a többi.

Franciaországban azonban nem lehet panaszt hallani a birtok túlságos fölaprózása ellen. Ellenkezően hangsúlyozzák, hogy a kisbirtok mellett a földművelés igen jó, a mint azt a földnek emelkedő hozadéka bizonyítja; előnyös művelési ágak terjednek el; a földbirtok ára emelkedik (átlagban mintegy 3000 frankot tesz első osztályú földnek ára hektáronként) a munkabér kedvezőbben alakul és a takarékoság buzdíttatik. Sőt politikai tekintetben is igen nagy előnyöket tulajdonítanak a kisbirtok-rendszernek. Mindamellet persze senki túlságos nagy fontosságot e körülménynek nem tulajdonít. «A kérdés — mint Lavergne, Franciaország legkitünőbb mezőgazdasági írója, mondja — rosszul állított föl. A mi a

földművelés szempontjából fontos, nem az, hogy a birtok nagy legyen, hanem hogy gazdag legyen. Néha a nagybirtokos az, a ki gazdagabb, néha a kisbirtokos, néha a középbirtokos. Mindez függ a körülményektől. A földbirtok legegyszerűbb rendezése az, mely legtöbb tőkét von a gazdaságba.» — «Le grand fléau de la propriété c'est la dette — a földbirtok nagy ostroma az adósság». Franciaországban az 50-es években egy congressus tartatott, mely a birtok fölaprózásának kérdésével foglalkozott, — minthogy azt állították sokan, hogy a birtok túlságosan fölapróztatik, sőt egy nagy angol nemzetgazda azt jósolta, hogy Franciaország a kisbirtok következtében annyira el fog szegényedni, hogy a francziák majd átjönnek, hogy az angoloknál vizet hordjanak —; azonban a congressus a beavatkozás ellen szólalt fel.

Különben Franciaország nem is képviseli még a leg-tökéletesebb typusát a kisbirtoknak. Inkább Belgiumot tekint-hetjük ennek.

Belgiumban a földbirtok a legnagyobb földarabolást mutatja. Laveleye szerint volt ugyanis 100 birtok között :

— $\frac{1}{2}$ hektár	43
$\frac{1}{2}$ — 5 "	41
5—10 "	8
10-en fölül	8

A birtok tehát ez országban még inkább föl van darabolva, mint Franciaországban, a mi abból is kitűnik, hogy míg Angliának csak 269.547 földbirtokosa van, addig van a kis Belgiumnak 572.550. Földbirtok, mely 50 hektárnál nagyobb, csak 75 találatott 10,000-re.

Tekintsük most Angliát, mely a nagybirtok-rendszer képviselője.

Angliában (a fővároson kívül) a földbirtok következő megoszlást mutat :

Acre száma		%
0— 1 van	703.289 birtokosnak vagyis a birtokosok	72.29
1— 10 "	121.983 " " " "	12.54
10— 50 "	72.640 " " " "	7.47
50—100 "	25.839 " " " "	2.66
10—100 "	98.479 " " " "	10.13
100—500 "	32.317 " " " "	3.32

Acre száma					
500— 1.000 van	4.799	birtokosnak	vagyis a birtok.		0,49
100— 1.000 "	37.116	"	" " "		3,82
1.000— 10.000 "	5.115	"	" " "		0,52
10.000— 50.000 "	289	"	" " "		0,08
50.000—100.000 "	3	"	" " "		—
100.000-en fölül "	1	"	" " "		—
100—100.000*) "	42.524	"	" " "		4,37
Ismeretlen "	6.561	"	" " "		0,67
Összesen	972.836	=			100,00

Ez adatok, melyek a 70-es évek közepe felé történt fölvételből származnak, azonban nem nyújtanak helyes tájékozást, hacsak a következőket szem előtt nem tartjuk. Az első kategóriában foglalt birtokosok mind házbirtokosok és a mennyiben ezek az egésznek 72,29 %-át teszik, ebből tehát korántsem következik az, hogy Angliában a kisbirtok van túlnyomólag képviselve. Csak ezen kategória kihagyásával nyerjük tehát a tulajdonképeni földbirtokot. Ezt szem előtt tartva, azt találjuk, hogy volt:

kisbirtokos (50 acreig)	80,08
középbirtokos (50—1000 acreig)	17,92
nagybirtokos (1000-en túl)	2,00

A fentebbi osztályozást Lavergne szerint állítottuk föl és ez adatok bizonyítják azt, a mit ez író és részben már Disraeli állítottak, hogy Angliában korántsem annyira túlnyomó a nagybirtok, mint azt rendszeren hiszik. Ez adatok szerint van 121.903 birtokos, ki csak 1—10 acre fölött rendelkezik, mely birtok határozottan törpebirtoknak nevezhető; és e birtokosztályba a földbirtoknak 45,25 %-a tartozik. Ha mindamellett Anglia a nagybirtok országának tekintetik, az annak tulajdonítandó, hogy a nagybirtokosok kezében roppant területek vannak. Így például a fentebbi adatok szerint összesen csak 5408 birtokos az, kinek ezer acenál nagyobb birtoka van; de ez 5408 birtokosnak birtoka 18,695.525 acre; tehát az egész területnek (33,013.596 acre) több mint fele néhány ezer ember kezében van. Avagy ha tovább megyünk, a 10.000-en fölüli birtokos csak 293, de ezek birtoka 5,392.304 és így tehát az ország területének egy hatoda közel háromszáz egyén kezén van.

*) És ezen fölül.

Tekintsük végre még a következő néhány államot. Poroszországban találtatott:

1,099.261	birtokos, kinek birtoka	5 morgennél kisebb
617.474	“ “ “	5— 30 “ “
391.686	“ “ “	30—300 “ “
15.676	“ “ “	300—600 “ “
18.389	“ “ “	600-on fölül.

Szászországban 52.332 birtokból, mely 120 márka jövedelemnél többet hozott, volt Engel szerint:

36.189*)	mely	120— 500 márkát hozott
11.373	“	500—1000 “ “
3.299	“	1000—2000 “ “

Ez adatok ugyan nem mutatják a földbirtok megoszlásának teljes képét, de annyit mégis, hogy a kisbirtok ez országban igen jelentékenyen van képviselve.

Toscanában a legújabb enquéte szerint volt 1000 földbirtokos között:

794	kinek jövedelme	200 liránál kisebb
173	“ “	200— 2.000 “ “
31	“ “	2.000—20.000 “ “
2	“ “	20.000-en fölül.

Éjszakamerikában volt:

	1 hektár	6.875 földbirtok	vagyis	2	%
1— 4	“	172.021	“	“	6.5 “
4— 8	“	294.607	“	“	1.11 “
8— 20	“	847.614	“	“	3.19 “
20— 40	“	754.221	“	“	2.84 “
40—200	“	565.054	“	“	2.12 “
200—400	“	15.873	“	“	6 “
	400-on fölül	3.720	“	“	1 “

És most vizsgáljuk hazánk ebbeli állapotjait és pedig mindenekelőtt az 1848 előtti korszakot, a mennyire az némi adatok alapján megközelítőleg ismeretes.

1848 előtt a parasztbirtok jelentékenyen meg volt osztva. Fényes szerint ugyanis 254.629 telken («sessio») 619.725 paraszt élt; átlag esnék tehát egyre nem egészen három parasztgazdaság. Galgóczy szerint volt 545.252 jobbágy között:

*) Ebben van 3379 városi birtok is.

17.262,	kinek	birtoka	1 egész teleknél nagyobb volt,
48.599	"	"	1 " telek volt,
43.865	"	"	1/2 " teleknél nagyobb volt,
173.119	"	"	1/3 telek
239.692	"	"	1/4—1/2 "
22.715	"	"	1/4-nél kisebb
<hr/>			
1,090.504			

Egy telket átlagban legelő és belsőség hozzászámlálásával, 40 katasztralis holdra lehet tenni, tehát az átlag parasztbirtok 15 hold, mi tekintve az ország extensív művelését, nem elegendő. E föld járadéka mintegy 90 frtra volna tehető. A fentebbi számban pedig a zsellérek (Fényes szerint 911.774) nincsenek beszámítva. Így állottak a dolgok az úrbér rendezése előtt, és vajon e tekintetben lényeges változás történt-e azóta, azt mindjárt látni fogjuk.

A birtokviszonyok újabb alakulását a következő adatok mutatják. — A birtokok összes száma Keleti szerint:

Magyarországban 1,922.327

Erdélyben 563.938

E birtokok között nagyságuk szerint van:

	Magyarországban	Erdélyben	Összesen
5 holdig és ezen alúl	1,108.993	335.407	1,444.400
5— 15 holdig	506.903	136.098	643.091
15— 30 "	199.248	61.371	260.619
30— 50 "	58.004	19.276	77.280
50— 100 "	23.764	6.572	30.336
100— 200 "	9.302	2.063	11.365
200— 500 "	7.746	1.500	9.246
500— 1.000 "	3.779	723	4.502
1.000— 3.000 "	3.258	642	3.882
3.000— 5.000 "	673	145	818
5.000— 10.000 "	401	94	495
10.000-en fölül	166	65	231

Csoportosítva, ez adatok következő képet nyújtanak:

		Magyarország	Erdély
kis (paraszt) birtok	5— 30 holdig	1,815.231	532.876
kis közép	" 30— 200 "	91.070	27.911
valódi közép	" 200— 1.000 "	11.525	2.223
uradalmi	" 1.000— 10.000 "	4.332	363
latifundium	10.000 holdon fölül	166	65

Azaz 0/0-ban :

5—	30 hold	Magyarország-Erdély	az összes birt.	94.47 0/0
30—	1,000	„	„	5.34 0/0
	10,000-en fölül	„	„	0.19 0/0

Ez adatok világosan mutatják, hogy nálunk a kisbirtok fölötté nagy arányban van képviselve. Igaz ugyan, hogy a «földbirtok» és a «földbirtokos» fogalom nem egészen összeeső fogalom, de mégis nagyjában a föntebbi szám elfogadható olyannak, mely a földbirtokosok számának megfelel. Az egy-egy földbirtokosra eső átlagos birtok 17.4 hold.

Röviden összefoglalván a föntebbiek eredményét, azon következtetéshez jutunk, hogy csakugyan nálunk a művelés alatt álló föld nagyon el van darabolva. Míg Franciaországban, mely általában a kisbirtok klasszikai földjének tekintetik, a 20 hektáron aluli birtok az összes birtokoknak 88—90 0/0-át teszi, addig nálunk a 30 holdig (= 17 hektár) terjedő birtok az összes birtokoknak 94.47 0/0-át teszi, a 20 hektárig terjedő tehát talán 96 0/0-ot; a kisbirtok aránya tehát nálunk még nagyobb mint Franciaországban. E körülményt megerősíti azon tény is, hogy míg Franciaországban átlag egy birtokra 8.4 hektár jut, addig Magyarországon a birtok átlagos terjedelme 9.9 hektár. A közölt adatok szerint tett a földbirtok átlagos kiterjedése :

Északamerikában	... ..	60	hektárt
Angliában	... ..	48.8	„
Magyarországban	... ..	9.9	„
Franciaországban	... ..	8.4	„
Belgiumban	... ..	4.5	„

Mulhall pedig — kinek adatai ugyan nem minden kétségen fölüliek, — a birtokok kiterjedése tesz :

Svédország és Norvégiában	... ..	667	acret (= 0.404.471 hektár)
Nagybritanniában	... ..	430	„
Egyesült-Államok	... ..	253	„
Spanyolország és Portugáliában	... ..	185	„
Dániában	... ..	130	„
Oroszországban	... ..	108	„
Görögországban	... ..	72	„
Németországban	... ..	56	„
Ausztria-Magyarországban	... ..	45	„
Németalföldön	... ..	45	„

Olaszországban ... .. 40 acret

Franciaországban... .. 34 „

Ebből is kétségtelen e szerint, hogy Magyarország a kisbirtokot képviselő államok közé tartozik, a mivel nem ellenkezik az, hogy a nagybirtok a művelés alatt álló földnek Magyarországon 39.4, Erdélyben 37.5 %/o-át teszi.

Joggal mondhatjuk tehát: hogy hazánkban a föld jobban van fölaprózva, mint az viszonyainknak megfelel. Magyarország még külterjes gazdaságot folytat, a hol tehát inkább a természetben, mint sok tőkén és munkán alapszik a gazdaság hozadéka. A birtoktesteknek ez okból is nagyobbaknak kell lenniök, mint más államokban, melyekben a gazdaság belterjesebben üzetik. Mindenesetre arra kell tehát gazdasági politikánkat irányozni, hogy a birtokok további elaprózása akadályoztassék, egyúttal pedig, hogy e birtokok nagyobb tőke- és munkaerővel műveltessenek. Azonban nem hiszem, hogy újabb gazdasági bajainknak ez egyik kiváló oka. Az országos gazdasági egyesület által rendezett enquête alkalmával a birtoknak túlságos fölaprózása csak ritkábban említettett. Azonban ha tényleg e tekintetben viszonyaink kedvezőtlenek: bizonyos hogy e birtokrendszer, melynek, a mint fentebb láttuk, hosszú történeti múltja van, könnyen helyettesíthető lesz olyannal, mely az okszerűség követelményeinek megfelel, és melynek segítségével a parasztbirtok, mely jelenleg 17 hold átlagban, 30—40 holdra emeltessék, a mely terület Korizmic szerint el volna érendő. Gazdasági bajaink főokai inkább a következők:

1. Az átlagos csekély termés — mely alól természetesen a jelen áldott év kivételt tesz. Mutatják ezt a következő számok: Az átlagos termés tesz hektáronként:

Angliában ... .. 32 hektolitert

Belgiumban ... .. 20 „

Franciaországban ... 15 „

Olaszországban ... 11 „

Magyarországban... .. 9 „

2. A drága munkabér. Gyér népességünk következtében a munkabér nálunk igen magas és ez drágítja a termelési költségeket. Lavergne szerint a legmagasabb munkabér Franciaországban 2 frank, holott nálunk ennél mindenesetre magasabb és a termés idejében két forintot és ennél többet is fizetünk.

3. A magas adó. Ez is nagyon sújtja a mezőgazdát. Míg Belgiumban a föld- és házadó együtt fejenként csak 1 forint 65 krajczárt tesz osztrák értékben, Franciaországban ugyancsak föld- és házadó együtt csak 1 forint 86 krajczárt, addig Magyarországon a kettő együtt 2 forint 91 krajczár, a földadó magában 2 forint 40 krajczárt! Ausztriában is csak 1 forint 66 krajczárt tesz.

4. Csekélyebb tőke és hitel. Gazdaságaink fölszerelése egyáltalában ki nem elégítő, a hitel pedig drága és pusztító. Sok vidéken az uzsora tönkre teszi a parasztot és az eladósdás már azért is akadályozza az észszerű gazdaságot, mert a paraszt tudván, hogy egy pár év múlva úgy is árverésre vagy hitelezői kezébe kerül a jószága, rablógazdaságot űz.

5. Kevés munkaerő, értelmiség és csekély munkakedv. Népségünk gyéren lakván a területet, a föld értékét teljesen nem használhatjuk föl és a gazdaságot észszerűen nem viszzük. De a természet által sokáig dédelgetve, dolgozni sem akarunk és ellentállunk oly művelési ágak terjedésének, melyek nagyobb munkát igényelnek, mint egy e célra a kormány által kiküldöttől hallottam, hogy a parasztok felelete az ő jó tanácsaira sok helyen az, hogy azt úgy is tudják, hogy ha többet akarnának dolgozni, akkor többet is szerezhetnének.

Az értelmiségnek hiánya is egyik fontos oka gazdaságunk kedvezőtlen állapotának és lassú haladásának; különösen az alsóbb földműves-iskolák hiánya súlyosan érezteti magát itten.

6. Nagyobb életigényeink. Erre már nem szükséges a hosszú bizonyítás; azt mindnyájan naponként tapasztaljuk. Franciaországban oly gazdaság, mely 3000—4000 frankot hoz, már a középbirtok közé számíttatik és tulajdonosa igényeinek teljesen megfelel; nálunk pedig ez igen kevésnek tartatik.

Főleg ezekben találom én gazdaságunk hiányait és ezek egészen függetlenek a birtokrendszertől. A legjobb és legmegfelelőbb birtokrendszer sem fog rajtunk segíteni, ha e viszonyok tovább is úgy maradnak. Ha pedig e viszonyok kedvezőleg átalakíttatnak, akkor magától keletkezik majd azon birtokrendszer, mely hazánk gazdasági, társadalmi, physikai viszonyainak legjobban megfelel. Ha a fönt érintett bajok eltűnnek, akkor a magyar paraszt «aquirálási» hajla-

maiban is találhatunk erős támogatást a birtokviszonyok javítására. A mellett természetesen nem kívánom, hogy az állam egész tétlenül nézze a dolgok fejlődését. Az állam tegyen mindent, a mi első sorban a földbirtokos-osztály erősítésére szolgálhat. Nekünk gazdasági és politikai szempontból nagyobb érdekünk ennél nincsen. Azonban az állam úgy járjon el, mint az okszerű orvos, ki nem a symptomák elnyomására törekedik, hanem a test működését oly irányba vezeti, hogy magától helyreálljon az erők egyensúlya és a functiók szabályossága.

Mielőtt azonban a birtokkérdéshez akármily szempontból hozzá szólhatunk, először ismerni kell hazánk ebbeli állapotját. A fönt használt adatok egy régibb forrásból származnak és habár általában egy nép birtokrendszere nem szokott gyors változásokat mutatni, úgy mégis az utolsó korszak nálunk oly kivételes volt, annyi új és fölötte hatásos tényező érvényesült, mely a gazdasági és társadalmi életet egyaránt átalakította, hogy nagy a valószínűség, miszerint a birtok is némileg más structurát vagy legalább irányzatot a structura megváltoztatására fog mutatni. Hogy a birtokföldarabolás nagyobb mérvben fordult volna elő, mint a birtokösszesítés, hogy tehát a kisbirtok még nagyobb arányokat öltött volna, mint régebben, az nem épen valószínű. És pedig első sorban már a népesedési mozgalom iránya miatt nem; népességünk az utolsó korszakban igen csekély szaporodást mutat, bevándorlás nem történt jelentékeny mérvben, inkább kivándorlás. A kereskedelem és ipar, de különösen az első köréből ugyan számosan átmentek a földművelésre, de ezek túlnyomólag közép- és még inkább nagybirtokosok. Különbö az 1880-iki népszámlálás szerint a földbirtokosok száma apadt, tehát a birtok fölaprózása az utolsó korszakban nem lehetett legalább feltűnően nagy. A kataszteri műveletek, melyek folyamatban vannak, e viszonyokat is föl fogják tüntetni és a kérdés fontosságánál, valamint azon érdeknél fogva, melyet nálunk e kérdés minden körben keltett, jogosult talán azon óhaj, hogy ez adatok mielőtt napfényre hozassanak, esetleg csak részletenként, mint az például jelenleg Amerikában a népszámlálással összekötött birtokösszeírással történik és a mint nálunk is a népszámlálási eredmények részletenkénti közzététele megkezdett.

E sorokkal csak azon egy czélt akartam elérni, hogy némi adatokat szolgáltatassak a napirenden levő kérdés tárgyalására, és hogy arra nézve nyújtsak tájékozást, milyen tulajdonképen a mi birtokrendszerünk és milyen annak jellege, különösen a többi culturállamokéval szemben. Adataim mutatják, hogy nálunk fölötte nagy a kisbirtokok száma, de azt is, hogy e birtokrendszernek történeti múltja van. Hogy a kisbirtok a területnek aránylag kisebb részét teszi, azt is kétségtelen adatok bizonyítják és ez is bizonyítja a birtok jelentékeny elaprózása mellett. Hogy mily intézkedésekkel vehetni elejét annak, hogy legalább a jövőben — mert a múlt kiesett hatalmunkból — a birtok-fölaprózás ne haladjon tovább, arról talán más alkalommal.

FÖLDES BÉLA.

HERO ÉS LEANDER.

Látjátok a napsugárnak
Fényében a sziklavárat,
Kortól szürkén, mohosan,
Hol Hellespont habja felvág
S bőszünten a Dardanellák
Szirt-kapuján átrohan ?
Halljátok, hogy' zúg a hullám,
Megtörve a szirteken ?
Két világrészt szakít az szét ;
De erős b a szerelem.

Hero és Leander ifjú
Kebelét az arany ijjú
Ámor nyila járta át,
Hero szép, mint Hebe, szüzi,
S ifja ott járt vadat üzni,
A hegy esörtető vadát.
Ám apáik gyűlölsége
Szétszakítá frigyöket,
S a szerelem ért gyümölcse
Vész örvényén lebegett.

Ott a Sestos szikla-tornyán,
Melyet bús habbal, mogorván
Nyalva verdes Hellespont,
Űlt a szüz, magát emészte,
Abidos partjára nézve,
Hol a szép vadász hollyong.

Hid a messze partra nem viz
 Át a zúgó tengeren,
 Sajka sem fut; de az útát
 Megleli a szerelem.

Labyrinthból, száz halálon,
 Kivezet biztos fonálon,
 Bölcsesé teszi a butát,
 Jármot vet a vad tulokra,
 Gyémántos ekébe fogja
 A tüzet fuvó bikát.
 Styx kilenczeres folyása
 A merészt nem tartja föl,
 Kedvesét az elragadni
 Pluto gyász lakába tör.

Vészes tengerártra kelni
 Leandert is a szerelmi
 Lángoló vágy hajtja im,
 S ha a napnak már bucsúzó
 Fénye lankad, küzd az úszó,
 Pontus barna habjain,
 S azt erős karokkal osztva
 Tör a drága part felé,
 Hol a magas emeletről
 Fáklya fénye int elé.

S mihelyt a habból menekszik,
 Lány karok közt fölmelegszik
 S fáradalmat elfelejt,
 Isteni díjt nyerve, melyet
 A viszonzott szerelemnek
 Boldog ölelése rejt.
 Míg a késkedőt a hajnal
 Kej-álmából fölveri
 S hő karok helyett a tenger
 Hideg ágya öleli.

Harmincz nap tünt így le sebtén,
 Lopva orzott élvezetben

Már a boldog pár felett,
Mint a nászlej édes kéje,
Melynek rízsás gyönyörére
Irigyek az istenek.
Az nem ízlé még az üdvöt,
Ki a mennynek e kegyét
A pokolfolyam kietlen
Partjain nem szedte még.

Hesper és Auróra régen
Váltakozva jár az égen,
S észre sem vevé a pár,
Hogy a lomb már hull a fáról
S jeges éjszak csarnokából
Tel dühödtt viharja száll.
Vigan látták rövidülni
A nappalnak szűk körét
S Zeusnek az éj hosszu kéjét
Elvakulva köszönék.

És az égen már a mérleg
Súlyegyent tart napnak, éjnek,
S a szűz, arczán égi kéj,
Ott várt fenn a sziklaváron
S nézte, túl a láthatáron
Hogy' száll le a napszekér.
És a tengert látta símán,
Mint egy nagy tükör-lapot,
Tiszta kristály birodalmán
Egy szellő se' vert habot.

Delphineeknek játszi serge
Pajkos kedvvel ott enyelge
Az elemben tétova,
S feketés barázdát húzva,
Jött a vízfeneokről úszva
Thetis tarka csapata.
Ők tudák csak a frigyét, mit
Titkok fátyla vona bé,
Ám lekötte mindörökre
Néma szájak Hekaté.

Úgy örült a szép tengernek
 S hízelegve, mint a gyermek,
 Az elemhez szólni kezd :
 «Szép isten, te csálni tudnál ?
 Oh nem, az kaján hazug már
 A ki hűtlennek nevez.
 Csalfa ám a hitlen ember,
 Apai szív vad maga,
 De te jó vagy, és megindít
 A szerelem bánata.

Itt a puszta sziklafalban
 Búsulhatnék egymagamban,
 Elvirítva bú között ;
 Ám te hátadon merészül
 Hozod híd és sajka nélkül
 Forró karjaimba őt,
 Borzalommal tele mélyed
 S habod árja bármi bősé,
 A szerelem megnyer téged
 S hősi bátorság legyőz.

Téged is habok királya
 Erős ijja megtalála,
 A mikor mélyed felett
 Öcscsével könnyű pehelykép'
 Az arany-kos vitte Hellét
 A viruló gyermeket.
 S kebledet felgyújtva bája
 Örvényedből megfogád,
 És a kosról víz-fenekre
 Vontad őt a habon át.

Istenével, mint istennő
 Vizbarlangban odalenn ő
 Most már hallhatatlan él,
 Védve üldözött szerelmet
 Szelidíti gerjedelmed
 A hajós míg partot ér.

Helle, bájos istenasszony,
Boldog, hozzád esdek én,
Hozd a kedvest karjaimba
Ma is szokott ösvenyén!»

S a habokra éj borúl már
S erkélyen a fáklya gyúl már,
Hű kezeztől gyújtva fel,
Vetve fényt az éjbe messze,
Hogy a vándort hadd vezesse
A bizalmas drága jel.
S íme tompa zúgás hallszik,
Fodorodnak a habok,
És a csillagfény kialszik,
Vész közelg, a víz zubog.

Pontus síkján közel s távol
Éj borong és zúg a zápor
Fellegeknek öbliből;
Ott fenn villámok czikáznak
S zord kebléből barlangjának
A vihar is mind kitör.
Örvényt vájnak a habokba
A vizáron szertesztét;
Mint a pokol szörnyü torka
Ásit a tengerfenek.

«Jaj nekem! — kiált siralmas
Jajjal a lány —, Zeus irgalmazz!
Mit is mertem kérni, haj!
Ha istenim meghallgatnak,
Jaj, ha hitt a hütlen habnak!
Most a vész dühébe hal.
Íme a viharhadár is
Menekül a merre tud,
S a viharpróbált hajó mind
Félve biztos révbe fut.

Ah, mit annyiszor merészle
Ma is, istenétől készlte

Bizonyára útra kel!
 S mit nekem a búcsuzáskor
 Esküvék, a fogadástól
 Csak halála oldja fel.
 Tán e perczen a viharral
 Végtusáját küzdi már
 S éhes örvényébe rántja
 Öt a lázadt tengerár.

Csalfa Pontus, hát esalás volt?
 Tükröd árulást palástolt!
 Csöndes voltál és sima;
 Álnok habjaid nyugodtak,
 Míg becsaltad, míg bevontad
 Ármányod határiba.
 S most az árban, a mikor már
 Visszatérni nem lehet,
 Az elárultra bocsátod
 Valamennyi szörnyedet.»

S egyre nő a vész haragja,
 S majd hegyekké földagadva
 Forr a tenger és a hab
 Sziklabércz lábán törik meg,
 Meg hajó sem közelíthet,
 Tölgy-bordája beszakad,
 S im a fáklya is kialszik,
 Ösvényének csillaga,
 Rémekkel ijeszt a tenger,
 Rémekkel a part maga.

És könyörg Aphroditének,
 Hogy az orkánt szüntetné meg,
 S a haboknak haragát,
 S igért a szilaj szeleknek
 Áldozatul, ha pihennek,
 Egy aranyszarvú bikát.
 A melynek s magasnak minden
 Istenehez esd, sohajt,
 A vihartól vert habokra
 Kérve enyhítő olajt.

«Halld kiáltásom' kesergni,
Csarnokodból jer ki, jer ki,
Boldog Leukothea,
A kit a hajósok gyakran
Látnak vészben és viharban,
Oltalmat vívén oda.
Nyújtsd titokzatos szövésű
Szent fátyladat, nyújtsd neki,
Hogy az ádáz hullámsírból
Sértetlen emelje ki.»

És a szelek elhallgatnak
S szélén az égboltozatnak
Látni Eos szekerét.
Oly nyugodtan, miként régen
Megy a tenger s tükörében
Vigan mosolyog az ég.
Lágyabban csapódik a hab
Ágya sziklás partihoz,
Síma vállán — egy halottat
Játszva és ringatva hoz.

Ő az, a ki halva is még
Szentül megtartotta eskét!
Ismered hajh, ismered!
Egy panaszhangot se' hallat,
Még egy könyecseppet se' hullat,
Ketségb'esve rá mered.
Vigasztalan néz a mélybe,
A ragyogó ég alatt,
Majd nemes tüztől pirul ki
A halovány arczat.

«Most tudom, komor hatalmak,
Nem ismertek ti irgalmat,
Torló kezetek kemény,
Pályámat korán végeztem,
De az üdvöt már élveztem,
S a legszebb sors volt enyém.
Élve magam templomodnak
Papnéjává szentelem,

S áldozat, Venus, királyném!
Most örömet lesznek én!»

S repülő ruhával immár
A torony párkányain áll,
S hull a tengerárba le,
S mélyébe az áradatnak
Temeti a szentelt hamvat
A haboknak istene,
S zsákmányával elégűlten
Vidáman vonúl tovább,
És kifogyhatlan vedréből
Folyvást önti folyamát.

SCHILLER után, németből

VARGHA GYULA.

LE PLAY EMLÉKE.

A francia tudományos világot egymásután érik a pótolhatatlan veszteségek. Alig néhány havi időközben két oly nagyságot veszte el, kikért egész Európa vele gyászol: Littré-t és a legközelebb elhunyt Le Play-t értem.

A szellemi munka e két óriásánál számos közös vonásra akadunk: az évek hosszú során ugyanazon körben, a társadalmi kérdésekről böleselkedve működtek; mindkettő a valódi lángész büszkeségével bírt, az igazság kiderítésére tört, nem népszerűséget hajhászott; mindkettőben meg volt az az isteni szikra, mely képessé tette őket, hogy levetkőzve az öröklött elfogultságot, a dolgokat való alakjokban láthassák; majdnem egy századot tevő életök megengedte, hogy tanaikat teljesen kifejthessék. És mégis mily eltérő eredményre jutottak! Vajon kutatásaiknál alkalmazott különböző módszer okozta-e ezt? Míg ugyanis Le Play beúnta a világot, élt minden égalj alatt, az embert, az életet tanulmányozta, tetteit mindig pozitív tényekre támasztá, addig Littré Assasutcai magányát csak néha cserélte föl kies nyári lakával, hogy ott ismét az emberektől elvonulva folytathassa, az utazás által félbeszakított munkáját.

A búvárkodás módszerének az eredményre való ilyen befolyása nem lenne első eset; a múlt század philosophiája mutat föl már hasonlót. A speculative működők, a Königsbergből ki nem mozduló Kant, kinek világát a tanuló szoba négy fala képezte, az emberektől féltő Rousseau az államra vonatkozólag a forradalom és fölforgatás philosophiáját hirdették; az úgynevezett «tapasztalati realisták» pedig, mint Moser Justus, Moser Frigyes Károly, conservativ gondolatokra jutottak és lelkesültek azokért az eszmékért, melyeket korunkban Le Play világosabban, mélyebb philosophiával, nagyobb tanúltsággal, több adatra támaszkodva kifejt.

Le Play nevét eddig még nálunk nem igen emlegették, tanai csak igen kis körben ismeretesek. De ha már nem méltányoltuk kellőleg az élőt, legalább emlékezzünk meg róla akkor, midőn csak műveiben van közöttünk. Én meg e sorok által köteles hálámat rovom le a nagy mester iránt, ki egész új gondolatvilágot tárt föl előttem, kinek ösztönző szavai nem egyszer buzdítottak.

Le Play Frigyes a század elején, 1804-ben, Normandia egyik falujában született. Mint egyszerű, vagyontalan vámtiszt gyermeke csakhamar megértette, hogy az életben saját erejére van utalva. A szükség e kényszerítő hatalma, párosulva a siker utáni égő vágygyal, lassanként kifejtettek ez erélyes természetben azt a munkaerőt, melynek eredményét műveiben bámuljuk. A korán gondolkozni kezdő gyermek figyelmét először is környezetének, a szegény földmivelő népnek viszonyai foglalták el és lehetséges, hogy ekkor szerzte meg már öntudatlanul azokat a benyomásokat, melyek később rendszerének fölállítására vezettek.

Pályaválasztás korába jutva, előbb a mernöki, később a bányászati iskola növendéke lett. Rendkívüli tehetségei társai s tanárai tiszteletét egyaránt kivívták számára. Az alig tizen-nolcz éves Le Play-hez, Bequez, a bányászati iskola főfelügyelője levelet intéz és megelegedését fejezi ki «azon sikerre nézve, melyet egy pályázat alkalmával elert és melyhez hasonlót eddig az intézet tanulói fölmutatni képtelenek voltak».

Daczára azonban, hogy szaktanulmányait ily eredménnyel folytatta, valódi hajlamának kielégítésére is maradt ideje: a társadalmi bölcsekedés labyrinthusába mind mélyebben hatolt.

Jellemző e fiatal gondolkozó före, hogy a fönnálló, állami és társadalmi kérdésekkel foglalkozó iskolák egyikéhez sem csatlakozott. Tanaikat, az alkalmazott módszer miatt nem találta megbízhatóknak. Szakmája, a matematika pozitív tételeihez szoktatta és ezért a speculatív működő socialis iskolák elméleteit, melyek inkább a phantasia, mint a gondolkozó, bíráló ész munkája által jöttek létre, elvetette. Ösztönyszerüleg érezte, hogy a társadalom jólétét, vagy hanyatlását előmozdító tényezőket, kétségbevonhatatlan tényekből kiindulva is meg lehet magyarázni, csakhogy e czélból az életet tanulmányozni, az embereket nem elhagyni, hanem minél inkább megközelíteni kell.

Ezzel a módszer alapelve meg volt találva: positiv esetekből vezetni föl az elméletet; nem volt ez tulajdonképen új, csakhogy eddig a sociologia köreiben nem alkalmazták.

E módszer megvalósítása azonban az oly bonyolódott társadalmi kérdések körül nagy nehézségekkel járt és fiatal tudósunknak minden erélyére szüksége volt, hogy a balsikerök következtében céljától, mielőtt eredményre jutott volna, el ne tántorodjék.

Első útját külföldre 1829-ben tette, Belgiumot és Németországot látogatva meg. Útazásának célja szaktanulmányainak kibővítése volt, de a társadalmi kérdésekkel többit foglalkozott, mint a szakmájához tartozókkal. Különösen a Harzhegység bányászainak és szénégetőinek, valamint a belga földmívelőknek viszonyait tette beható tanulmányozás tárgyává. Tanulmányai eredményével azonban nem volt megelégedve. Idevonatkozólag írja egy levélben: «En poursuivant ces études nous n'avions pas encore l'esprit assez fermé pour remonter des faits aux principes et nous élever à la hanteux de la science; mais nous assurons le moyen de l'acquérir plus tard, car nous apprenions l'art des voyages».

Azt a meggyőződést azonban már ez első útazása alatt megszerezte, hogy a társadalmi élet körében bűvárkodónak föladatát nem új találmányok tétele, hanem a létezők helyes megértése képezi; s így a népek jólétét előmozdító tényezők, ott lesznek föltaalálhatók, hol béke és nyugalom uralkodik, a bajokat előidezők pedig ott, hol beteg a társadalom.

E gondolatokkal vette 1832-ben újra vándorbotját és

nyolcz évig tartó útazásában Spanyolországot, Belgiumot, Angliát, Oroszországot és Olaszországot kalandozta be.

Spanyolországban igen érdekes jelenségekre talált. Az 1789-ki ideák egyes városokban ekkor kezdtek terjedni és a milyen mérvben elfogadásra találtak, olyan mérvben fejlődött ki az elégedetlenség és viszály. Ezekkel ellenkezőleg Biscayában és Cataloniában a jólét és megelégedés legszembeötlőbb jelei mutatkoztak: nemes és paraszt, úr és szolga a legbékésebben eltek egymás mellett; a különböző osztályok érintkezéseinek kölcsönös bizalmon, ragaszkodáson alapuló családias jelleme volt és ez a legjobb eredményeket szülte.

Az angol viszonyokra jellemzőnek azt a szigort találta, melylyel a tiz parancsolat szabályait megtartani törekedtek; a főúr palotájában épen úgy tisztelték e törvényeket, mint a polgárok szerény hajlekában. Oroszországban találkozik először a jobbágyság intézményével és így közvetlenül szemlélve, egész más alakban tűnt föl előtte, mint a milyennek olvasmányai után gondolta. A nép igényeit könnyen kielégítette és eleget volt sorsával. A földes úr és jobbágy között patriarchalis viszony állott fönn: érdekközösség és a közös érdekeknek közös támogatása.

Ez útazása közben kezdi már elméleteit formulázni. Alapelvül azt a tételt állította föl, hogy a népek valódi alkotmánya nem az írott törvényekben, hanem erkölseiben, eszméiben, a magánelet institutióiban van; hogy a magánelet az, mely jellemét a közeletre nyomja, a család pedig az állam ösformáját és alapját képezi.

A családi, a magáneletet kell tehát tanulmányoznunk, hogy valódi forrásánál találhassuk meg azon okokat, melyek a népek erejét vagy gyöngeségét, jólétét vagy nyomorát szülik.

A társadalomnak observation alapuló tanulmányozása, mely túlságosan terjengő és ingadozó lenne akár a különböző társadalmi kérdések, akár az egyén képezne annak tárgyát, így eljárva szabatos és meggyőző lesz.

A különböző társadalomnak egyes családait teszi tehát megfigyelése tárgyára, viszonyaikat a legminutiosusabb részletekig vizsgálja, nézeteit számokkal bizonyítja és az eredményt külön-külön monographiákban adja ki. Ilyen monographiák gyűjteményét képezik *Les ouvriers Européens* 6 kötetes és az *Ouvriers des deux Mondes* című művei.

E monographiák mindjárt megjelenésük után a tudományos körökben nagy föltűnést keltettek; a böles írónak számos barátot, de nem kevesebb ellenséget szereztek. Mind a két oldal azonban egyformán elismerte az általa alkalmazott módszer jelentőségét és bámulták azt a szorgalmat, kitaratást, melylyel e művek összeállították.

De Le Play az egybegyűjtött adatokkal még nem elégett meg; ismét útra kel és akadályt nem ismerő kitaratással futja be Európát, Ázsiát. Újlag meglátogatja Norvégiát, Németországot; hatszor fordul meg Angliában, kétszer Spanyolországban, háromszor Olaszországban; eljut Ausztriába, Magyarországra és hosszú időn keresztül tartózkodik a másik világrészben.

Ez utolsó, körülbelül tíz évig tartó tanulmányi útjára mindig szívesen emlékezett. Kellemes munka-megosztást alkalmazott, nyáron adatokat gyűjtött, télen földolgozta azokat. A szerzett tapasztalatok pedig a munkát mind eredményesebbé tették; most már a maga elé tűzött problema oly egyszerűnek tűnt föl, hogy csodálkozott rajta, miszerint azt mindjárt meg nem oldotta. Ez időben már munkatársakra is akadt egyes kiváló egyénekben, kik módszerének jelentőségét fölismerték. *) Így a Magyarországra vonatkozó monographiát nagy nevű történetírónk, Horváth Mihály írta meg, Hatvan vidékét tanulmányozván.

E monographiák azonban szorosán vett tudományos művek, melyek igen hasznos, de nem könnyű olvasmányt képeznek. Az inductív fölállított láncolat minden szemén át kell magát dolgozni az olvasónak, hogy az eredmény öntudatos ismeretére juthasson. Azért ez útazásából hazatérve, miután már több mint 300 család képezte megfigyelésének tárgyát, barátai ösztönzésére kutatásainak eredményét külön-külön művekben is kifejtette, megvonva e tanoknak a gyakorlati életre való jelentőségét. Egymásután jelentek meg *La Réforme Social*, *L'organisation de la famille*, *L'organisation du travail*, *La constitution de l'Angleterre* és vegre *La constitution essentielle de l'humanité* című művek és e legutóbbi tanainak quintessentiáját tartalmazza.

---

*) E megfigyelési módszer mibenlétét szépen kifejti Urbain Guérin: *La Methodo d'Observation* című dolgozatában.

Áttérve Le Play elméleteinek ismertetésére, nézeteit a következőkben foglalhatjuk össze. Minden tanulmánya csak újabb bizonyítékát szolgáltatta annak, miszerént a társadalomnak, hogy fönnállhasson, kettőre van szüksége: erkölcsi oktatásra, mely a rosszra való hajlamot elnyomja és a mindennapi kenyérre, mely a physikai életet tengeti. Azok a társaságok, melyek e föltételekkel bírnak, boldogok és virágzók, azok, melyek nem bírnak, szerencsétlenek, szenvedők.

E két szükség kielégíthetésének előmozdítására különféle tényezők szolgálnak. E tényezőket együtt «*constitution essentielle*»-nek nevezi, annak jelölésére, hogy ezek nélkül egészséges társadalom nem létezhetik és három osztályra sorozza, az osztályoknak sajátos, de találó nevet adván: *Fondements, ciments et matériaux de l'édifice social*.

Minden társadalomnak alapját a tizparancsolat és az atyai hatalom képezi. A tizparancsolat, a mennyiben a tökéletlen emberi természetet kiegészíti, midőn a szabad akarat használatát szabályozza; az atyai hatalom pedig, midőn az ifjú nemzedéket e törvények tiszteletére és követésére vezérli.

E két alap institúció támogatására ismét két más, «*ciments*» — vakolat — névvel jelölt tényező szolgál. A tanító osztály, mely a tizparancsolat szabályait hirdeti és magyarázza, a főhatalom, mely az atyai hatalmat kiegészíti és támogatja.

Mindezek azonban csak a fönnálló rendet óvják, a mindennapi kenyér megszerzésére közvetlen nem szolgálnak. Ez azon intézmények által mozdíttatik elő, melyet Le Play a társadalmi épület anyagának nevez, úgymint *communauté*, *patronage* és a *propriété individuelle*.

Utazásai közben többször volt alkalma birtokközösségben élő népeket tanulmányozhatni, úgy Oroszországban, mint Ázsiában. E rendszer alapját az képezi, hogy a család legidősbje, mint a család feje, a családhoz tartozók háztartásait kormányozza, megosztja közöttök a munkát és a termékeket; meggátolja a renyhesség kifejlődését és az okatlan fogyasztást. E patriarchalis kormányzás, midőn az egyest a nyomortól megmenti, a mindennapi kenyeret biztosítja a családtagok számára.

E rendszer mellett azonban bizonyos vizátság elkerülhetetlen: a gyöngök és hanyagok ép úgy reszesülnek a közös

jövedelemben, mint az erősek és józanok; úgy hogy ez utóbbiak között a magántulajdon utáni vágy természetszerű lesz. Az igények fejlődésével a közös tulajdon rendszerint át is alakul magántulajdonná és pedig a társadalom nagy előnyére ott, hol a mértékletesség és munkásság eléggé kifejlődött már, mert az hogy így mindenki közvetlen saját érdekét mozditja elő, az egyeseket fokozott munkára buzdítja. De ha e tulajdonságok kisebbednek, vagy még ki sem fejlődtek, akkor a nyomor, melynek keletkezését a közös tulajdon meggátolta, a hanyagokat, gyöngéket csakhamar sujtani fogja.

A magántulajdon e gyászos következményeit véli Le Play a patronage, a földesúri hatalom visszaállításával elháríthatni. A földesúri hatalom lényege ugyanis abban áll, hogy bizonyos számú szegény család egy vagyonos családdal olyan összeköttetésbe jut, hogy ez védelmével és a rendszeres munka nyújtásával azoknak a mindennapi kenyeret biztosítja.

A korunkbeli pauperismusnak létokát a modern közgazdasági elméletekben keresi, melyek ép az említett, munkaadó és munkás közötti viszonyt támadták meg és bontották föl. A pauperismus folyton fejlődik, mióta a «munkaszabadság» hangzatos czime alatt azt tanítják, hogy a munka is csak közönséges áru, melynek értékét a kereset és kínálat közti viszony szabályozza; mert e tannak természetes cousequentiáját a munkaadók saját előnyökre csakhamar megértették. Megértették, hogy nincsenek munkásaikhoz fűzve, hogy a munkások tömeges fölfogadásánál vagy elbocsátásánál a pillanat érdeke legyen irányadó, hogy díjazásoknál csak saját zsebjeikre gondoljanak.

Azon intézmények között, melyek a népek nyugalmát föntarthatják vagy megzavarhatják, az örökösödési rendszert tekinti még fontosnak. A különféle örökösödési rendszerek alapján a családokat három, egymástól lényegesen eltérő jellemmel bíró csoportra osztja. Megkülönbözteti a *famille patriarcalet*, *famille instablet* és a *famille souchet*. A patriarchalis családban, a közép-európai szlávoknál, az ázsiai népeknel, a gyermekek az atya környezetében maradnak, ki a családi tulajdont igazgatja és a jövedelmet a család tagjai között fölosztja. Halála esetében helyét az örökösként kijelölt foglalja el. Ez örökösödési rendszernek ugyanazon

előnyei és hátrányai vannak, mint a melyeket a közös birtokról szólva, említettünk.

Nyugot népeinél a «famille instable»-lal, a «nem állandó családdal» találkozunk, mely a családi vagyon erőltetett megosztásának eredménye. A gyermekek, a mint önmagokat főtartani képesek, elszakadnak a családtól, elaggott szüleit magokra hagyják és egymással sem törődnek. — A családi vagyon a gyermekek között egyenlően oszlik meg és így a házi tűzhely időnként liquidatió alá kerül. Ez örökösödési rendszernek természetes következménye a családi élet, a szülők és gyermekek közötti viszony meglazulása; sőt a tapasztalás azt bizonyítja, hogy e rendszerrel a házasságok termeketlensége is karöltve jár, így óhajtván a szülők a birtok megosztását akadályozni.

A legszabadabb és legvirágzóbb állapotban levő népeknél, mint Éjszak-Amerikában, a skandináviai félszigeten, Angliában a «famille souche» áll fenn. Az atya az ősi birtokot és mesterségét örökségképen egyik gyermekének adja át. Ez által a családban egy központ keletkezik, a hol a gyermekek az élet veszélyei ellen mindig menedéket találnak. Míg a nem állandó családokban az atya halála a család fölbomlására vezet, addig ezekben a halál csak a szíveket érinti, a nélkül, hogy ez a család jólétére és életére is kihatna.

E rendszer azonban nem kívánja egynek előnyére a többi testvéreket kifosztani. A családi tűzhely birtokába jutó, a többieknek, midőn ezek önálló üzletekhez fognak, bizonyos részt fizet, mely összeg rendesen az atya által, a családi vagyonnak megfelelőleg határoztatik meg. E mellett minden egyes örökli azt az erkölcsi tekintélyt, melyet a család ősi származása ad és a generációról generációra lassanként összegyűjtött tapasztalás kincsét. Ezek alapján fejlődöttebb államokban csakis a «famille souche» képes az állam jólétet, békéjét főtartani. A patriarchalis család a nomád és pásztor népeknél lesz áldást hozó, a nem állandó család pedig szükségképen a társadalom megbomlására vezet.

Le Play végre az államok politikai szervezeteire is kiterjeszti figyelmét. Azon alapfölfogásból indul ki, hogy az állam sohasem lehet kizárólag theokraticus, monarchicus, aristocraticus, vagy demokratikus elvek szerint szervezve. Csak az a társaság lesz állandó, mely mindezek kellő vegyülete.

Ép az okoz egy század óta a népeknek annyi bajt, hogy ezt a tételt elfelejtették. Nem vagyunk képesek a kormányzó hatalom tekintélyét és a polgári szabadságot egyszerre biztosítani. Egyik szélsőségből a másikba esünk: az abszolút monarchiáról az abszolút demokráciára történik az áttérés.

E káros ingadozás megakadályozására egy rendszert ajánl, a mely a különféle elemeket kellő harmoniába hozza.

A községet a demokrácia valódi és jogos székhelyének tekintti. Ezért azt kívánja, hogy az állam a községi ügyekbe ne avatkozzék; a községi adminisztrációt teljesen a községi tagokra bízva, így a község a polgárnak nyilvános életre képező iskolája is lenne.

A tartományokban, megyékben, az angol mintát tartva szem előtt, ingyen hivataloskodó kormányzó osztály — *classe dirigeante* — szervezését óhajtja; csoportosítva azokat, kik kiváló talentum, erények, vagyon következőkben a nép által jobbnak tekintetnek.

A központi kormány föladatának pedig az állam erősítését és állandóságának növelését tekintti. A kormány e föladatnak pedig egyrészt az által fog megfelelni, ha a politikai igazgatást egészen kezeiben összpontosítja; másrészt pedig, ha a magán és közigazgatási tevékenységet a polgároknak átengedvén, magáról teljesen lerázza.

E program szerint tehát az állam csak általános jelentőségű ügyekkel foglalkoznék: a hadügygyel, pénzügygyel, igazságügygyel, törvényeket készítené és hirdetné ki; az adminisztráció egyéb ágai: a közoktatás, vidéki igazgatás a részek, testületek által kezeltetnek. Röviden szólva, *Le Play* az államban politikai centralisatiót és közigazgatási decentralisatiót kíván.

Ezek volnának *Le Play* alaptételei, melyeket egy fél századon túl terjedő bűvarkodás meggyőződésévé tett. Nálunk talán idegenszerűleg hangzanak e tételek, mert a társadalmi reformra törekvő iskolák körében a nyugodt, conservatív hangot nem szoktuk meg. De már a tanulmányozási módszer megérdemli, hogy e tanokat, melyekért világhírű szakemberek, mint az olasz *Luzatti*, a belga *Laveleye* lelkesülnek, figyelmünkre méltassuk, annál inkább, minthogy korunknak föladata megtalálni a therapiát, mely a modern fejlődés kíséretkép, milliók nyomorában jelentkező visszasságot megszüntetné.

Le Play azon boldogító öntudattal szállhatott sírjába, hogy tanait nem hagyja mostoha kezekre. Már rég óta lelkes tanítványok csoportja vette őt körül, kik egy iskolát képeznek és két részre oszolva működnek. Az egyik, *La Société d'économie sociale*, szoros tudományos alapon, alkalmazva a mester módszerét, az elméletet fejti tovább; a másik, *Les Unions de la paix sociale*, ez elméleteket népszerűsíteni törekedik. A munkálkodás eredménye évkönyvekben és havonként kétszer megjelenő folyóiratban jön a nyilvánosság elé.

Ez iskola valódi internacionális jelleggel bír, különféle világreszekből, államokból toborozza tagjait. Kebelében leg-szerényebb hely Magyarországnak jutott: alig néhány taggal van képviselve.

Sajátságos játéka a sorsnak, hogy Le Play váratlan kimulása ép az időre esett, a mikorra, már virágzó iskolájának hívei első nemzetközi összejövetelüket Párisban megtartani határozták. A mester üdvözlésére messze földről összejött tanítványok immár elzarándokolhattak a mester nyughelyéhez és nem rég hantolt sírjára letelhették a tisztelet és elismerés koszorúját.

NAGY ERNŐ.

É R T E S I T Ő.

Lenau Miklós élete és művei. Írta dr. Sonnenfeld Zsigmond. Buda-Pest, 1882. Franklin-társulat, 243 lap. Ára 1 frt 40 kr.

E könyv egyik legszebb részét ismerik már olvasóink, mert a Lenau ifjúságát tárgyazó fejezetek a *Budapesti Szemle* folyó évi április havi füzetében jelentek meg először. Az első fejezetek magaslátán állnak a könyvnek mindazon részei, melyek a költő életét tárgyalják. A szorosb értelemben vett életrajz minden tekintetben sikerült munka. Sonnenfeld a legnagyobb szorgalommal gyűjtötte össze a boldogtalan költő életviszonyaira vonatkozó anyagot, itt-ott új adatokkal is sikerült ismereteinket öregbítene. És e fejezetekben az előadás is igen kellemes és vonzó. A közbeszótt levelek emelik az elbeszélés elevenségét és a rajzolt kép élethűségét, úgy hogy e biographia valóban a regény érdekességével köti le figyelmünket s mély részvétet kelt azon megható és megrázó tragédia iránt, mely-

nek szerencsétlen hazánkfia hőse volt. Főleg érdekes a XIV. fejezet bevezetése is, melyben a szerző azon faktorokat összegezi, melyek a megsemmisítő katasztrófát előidézték.

Nem oly dicsérettel nyilatkozhatunk azon fejtegetésekről, melyekben a szerző Lenaut mint költőt és egyes költői műveit tárgyalja. Se Lenauról mint költőről, se egyes munkáiról nem nyerünk sehol tiszta helyes képet. A szerző beszél egyes gyűjteményeinek megjelenéséről, elmondja (többnyire elég szárazan) a nagyobb munkák tartalmát, de igaz jellemök rajzával, alapgondolatuk kellő kiemelésével, összefüggésök kimutatásával mindenütt adós marad. A könyv e részei igen töredékesek is. Lenau költeményeinek egyes nagy csoportjait, például románczait s balladáit, egy szóval sem említi; az amerikai tárgyú költemények közül csak egy-kettőt sorol föl, a legfontosabbak és legjellemzőbbek (például: *Das Blockhaus*, *Urwald*, *Die drei Indianer* stb.) még említésben sem részesülnek; a *holgyó zsidó* mondáját Lenau, Sonnenfeld szerint, a *Haidebilder* csoportjában álló költeményben tárgyalta (221. lap), pedig van még egy másik költeménye, melyben e mondát egészen más szempontból dozgozta föl stb. De a munkák fölfogása, fejtegetése és bírálata is sokszor ki nem elégítő, nem egyszer hamis.

Már az 51. lapon, midőn Lenau első gyűjteményéről szól, azt állítja, hogy Lenau nem a világfájdalom költője, s hozzáteszi: «Az úgynevezett világfájdalom, melynek e század első évtizedeiben oly sok kiváló költő hódolt, tulajdonképen csak beteges fölfogáson alapuló színlelt baj volt, mely csak az írók képzeletében létezett, azonban ők magok sem érezték azt.» Ily fölfogással nem lehet se a jelen század első évtizeideinek irodalmát, se Byron vagy Heine vagy Lenau költészetét se megérteni, se magyarázni. Az a «színlelt baj», melynek «oly sok kiváló költő hódolt», kik azonban «magok sem érezték azt», a reactio politikai, társadalmi és tudományos mozgalmainak oly lényeges és jellemző kifolyása, hogy az egyik a másik nélkül meg sem érthető. Hogy a kornak e mélyen gyökerező betegsége utóbb, az epigonoknál, a Byron grimasszaival való kaczerkodássá és affektatióvá lett, az legkevesebbet sem változtat eredeti igazságán s a kort mélyen átható és jellemző fontosságán.

Nem találó az sem, ha az 58. lapon tiltakozik az ellen, hogy Lenau természetköltészetét a Höltyével összehasonlítsák, «mert Hölty természetköltészete bizonyos kedélyes egyszerűséggel, de fölületességgel bír (?), míg Lenau mélyen és hatalmasan pillant be a természet titkos életébe». E phrázis nem magyaráz meg semmit.

A különbség abban van, hogy a két költő saját hangulataikat festették bele a természetbe, s így költészetök annyiban különbözik egymástól, a mennyiben Höltz szeretetreméltó optimismuson alapuló mélabús bánattal nézte az életet, Lenau világnézete pedig a világfájdalommal vegyes pessimizmusban gyökerezett. Költészetök összehasonlítása nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is, mert nagyon tanulságos.

Továbbá ferde a 61. lap megjegyzése: «Hogy Lenau a politikai szabadság megvalósítását nem tudta fölfogni és megítélni, mutatta azon tény is, hogy az amerikai viszonyok csaknem undorral töltötték el». Ez kétszeresen téves állítás, mert először a politikai szabadság igen sokféleképp valósítható meg, s az amerikai megvalósítás igen sok embernek nincs ínyére, kinek pedig helyes fogalma van a politikai szabadságról; — s másodszor Lenaut Amerikában nem a politikai viszonyok töltötték el undorral, hanem a társadalmi élet ridegsége és túlzott materialistikus iránya.

Végre még fölemlítem e fejezetből Sonnenfeld ítéletét Lenau költeményeinek alakjáról (64. lap), melyről szerinte «bátran elmondhatjuk, hogy a nyelv dallamosságában és szépségében, a versek tisztaságában és könnyed, természetes folyásában kevés német költő mérkőzhetik meg vele.» Ez, sajnos, nem igaz, legalább ily általánosságban nem az. Lenau verselése és nyelve nagyon kifogásos, sokszor erőltetett, homályos, dagályos. Versei egészben és egyes részletekben nagyon rászorulnak a magyarázatra, a mi mindig rossz jel. Prózája sokkal kifogástalanabb, egyszerűbb, világosabb, könnyedebb. Még legszebb költeményeiben is akadnak részletek, melyeket döcögős versek, túlzott inversiók, helytelenül tagolt strophák, homályos fordulatok éktelenítenek.

De ezek csak egyes kifogások. Nagyobb baj az, hogy szerző Lenau nagyobb költeményeivel — *Faust*, *Saronarola*, *Albigenser*, *Don Juan* — nem tud semmire sem menni. Se összefüggéseket egymással, se kompozíciójokat, se alap gondolataikat nem tudja helyesen és világosan kiemelni. Mindenütt a tartalom száraz elmesélését s néhány összefüggéstelen, épen nem mélyreható megjegyzést találunk, melyek mindig csak fölszínesek és többnyire ferdek. *Saronarola* fejtegetése épen érthetetlen szóhalmoz, mely, az igaz, részben Opitz T. rovására esik. Hogy «a nyelvezet szépségét és a versek tisztaságát illetőleg» nem tehetni e költeményre kifogást (114. lap), ez lehet egyéni nézet, melyben mi nem osztozunk; de azt már kár volt szerzőnek ki nem emelnie, hogy már a *Saronarola*

rola strophája is el van hibázva, mert nagyobb költői elbeszélésre teljesen alkalmatlan. Legfurcsább pedig, hogy Sonnenfeld szerint (228. lap) *Don Juan*-ját csak azért írta Lenau, «hogy e vonzó erővel bíró nemzetközi mondát Byronnal versenyezve tegye költészetének tárgyává», — mert szerinte (222. lap) «a *Don Juan* világa Lenau életének utolsó éveivel semmiféle összefüggésben nincs». Ily csodálatos felfogással nehéz Lenaut az embert és a költőt helyesen megítélni, de csak megérteni is.

A mily jeles tehát e könyvnek szorosb értelemben vett életrajzi része, oly gyöngye és elégtelen mindaz, a mi Lenaura a költőre vonatkozik, kinek költői jellemét e munkából nem fogja fölismerni senki, mint egyes műveinek mélyebb fölfogását sem fogja meríthetni belőle. Szerző a tartalom elbeszélésével jó részben megoldottnak hiszi föladatát, de még e tekintetben sem szerencsés, mert elbeszélése se nem szép, se nem hű, és sokszor igen zavart. Lásd például a 229. lapon a *Marionetten* tartalmát. Lehet, hogy az æsthetikai fejtegetésekben a szokatlan nyelv is akadályúl szolgált a német nyelvben sokkal jártasabb szerzőnek. Nyelvi és styláris botlásai csakugyan nagyon számosak. Csak néhány példa: 83. lapon: «Az a bizonyos első szakadás mindinkább mélyebb és tágabb kezd lenni». Ugyanott: «Most még csak különös játék, de a később oly borzasztó valóvá vált». 85. lapon: «Talán meg is kapta vala, ha büszkesége nem tiltotta vala». 87. lapon: «hogy ebből is lehet Zsófia műveltségéről következtetést vonnunk». 99. lapon: «csak akkor lép szerződésre, hogy . . .» 102. lapon: «Lenaunak a *Faust*-ban kifejezett vallási és politikai nézetek nem voltak inyére a censurának». 103. lapon: szeretnék «oly vitéz és jószívú lenni, mint ők milyenek». 104. lapon: «kivel Lenau Bécsben ismerkedett meg és vele barátságot kötött». 111. lapon: «Hevesen kikel a főnnálló egyház és a papság ellen, mert ezek nem az igaz, a tiszta egyházat képviselik, melynek azért beteg romjain kell fekiüdnie». 112. lapon: «Ily felfogás mellett a görög világ elleni gyűlölet nagyon természetes, mert nem képes belátni, hogy . . .» 116. lapon: «hogy daczoljak e mindent megdermesztő jeges óceánnak». 135. lapon: «Raimond gróf a gyilkosság értelmi szerzője». 161. lapon: «könnyed önküzdelemben látszott lenni, melyben az ember örül, hogy egy elfogulatlan helybenhagyással kíségit». 165. lapon: «kik idegen nézetet csak úgy fogadnak el, ha azokat tökéletesen átváltoztatják». 169. lapon: «20,000 forint, huszonnégy forintos láb szerint számítva». 170. lapon: «és meg-erősítették jóhiszeműleg egyszer arája gazdagságáról alkotott hité-

ben». 174. lapon: «Valószínűleg hogy Zsófia . . .» 175. lapon: «Lenaunak épen oly borús hangulata volt, mint az idő». 184. lapon: «Végre idegghypochondriába fajult el.» 186. lapon: «egy mélység, melyben mindig csendesnek, titokzatos nyugalommal kell honolnia». Ugyanott: «Mödlingen, Bécs mellett» stb. Ilyen sok van, és a styláris hanyagság jelei is számosak, a mi épen ily tartalmú és irányú, a művelt olvasó közönséghez forduló könyvben nagy baj.

Mindent összefoglalva, örömmel üdvözljük e könyvet, mely századunk egyik legérdekesebb s hozzá magyar származású költőjének alapos és vonzón írt életrajzát adja, de igen sajnáljuk, hogy a költő műveinek fejtegetése nemcsak nem áll ugyanazon magaslaton, melyen a biographiai rész, hanem hogy az, egyes részleteket nem tekintve, még szerény igényeket sem elégíthet ki. P.

L'Ecclésiaste. Traduit de l'hebreu avec une étude sur l'age et le caractere du livre, par Ernest Renan, Paris. Colmann Lévy, Éditeur. Ancienne Maison Michel Lévy Frères 3, Rue Auber. 1882.

E czím alatt Renan a *Prédikátor Salamon Könyvének* fordítását nyújtja, hozzá csatolván egy előszót, mely a könyv íratásának korával és jellemével foglalkozik. A héber irodalom e remekében nem a vallásos gondolat az uralkodó, sőt épen szerzője a skepticismus legtökéletesebb, legélénkebb és legnyíltabb elméletét fejtette ki benne. Nem Salamon a könyv szerzője. A valódi szerző csak föllépteti Salamont, hogy elmondasson vele oly eszméket, melyek a régi jeruzsalmi király mondái typusával nem ellenkeznek. Szóval, szerzőnk, kit nevezünk röviden Prédikátornak, úgy áll Salamonhoz, mint Gvadányink notáriusához, s mint Gvadányin, rajta is megesk, hogy arczát kimutatja néha a fölvelt álarcz mögűl. Attól a résztől fogva, hol panaszozni kezdi magános élete szomorúságát, a fáradságot, melynek árán vagyonát szerezte s nyugtalanságát örökösei miatt, azaz mikor úgy beszél, mint egy zsidó kalmár, ki tőkével törődik és vagyonának halála utáni sorsán aggódik, akkor már elfelejtette Salamon királyt. Sőt némely eszméje egy uralkodó ajkán kiejtve különös, vagy épen érthetetlen. Ily szerkezeti szabadságok gyakoriak *Job Könyvében* is. E nagy és szép antik művek túleszik a nagokat a mi szegény classicismusunk valószínűségi aggályain. Alakjaik épen nem hívek önmagukhoz. Az emberi rendeltetés kérdése annyira eltölti ez erős lelkeket, hogy könnyen elfelejtkeznek az egységről és irodalmi szerkezetről. A fictió csak játék, csak ürügy nekik.

De bár a Prédikátor könyvében nem ritkák a fő eszmével össze nem függő kitérések, nem igaz, mit róla a régi hittudósok

mondottak, kik a biblia leghomályosabb könyvének nyilvánították. Nem, hisz a mű alapeszméje igen egyszerű. «Minden hiábavalóság.» E zártételhez jut a Prédikátor, valahányszor könyvének egy-egy részében mindig más szempontból áttekintett az emberi életet. Mindent megfigyelt s mindent üresnek talált. A gyönyör, a hatalom, a bőség, az asszonyok; mindennek unottsága a vége. A tudomány csak fárasztja a szellemet, az ember semmit sem tud s nem is fog tudni soha. Az asszony visszás lény, rossz szellemed. De azért az agglegény is együgyű. Hogy lehet kincseket gyűjteni oly örökösök számára, kiket nem ismerünk s kik említeni sem fogják nevünket? A társadalom rosszul van alkotva, az emberek nem töltik be helyöket, a királyok önzők és gonoszak, a bírák romlottak, a népek hállátlanok és feledékenyek. Mi tehát a valódi bölcsesség? Élvezd csöndesen a munkád szerzette vagyont, élj boldogul a nővel, kit ifjonta szeretted, kerülj minden végletet, ne légy nagyon böles s ne képzeld, hogy az erőfeszítéstől roncsoltan diadalt ülsz majd végzeteden, ne légy nagyon bohó, mert a bűnhődést ki nem kerülöd, ne légy nagyon gazdag, mert gondokkal terheled magad, fogadd el a világ előítéleteit s föl ne támadj ellenök. szóval mindenben mérsékelt légy, s a középszert keresd minden buzgalom és mysticismus nélkül. Szerzőnk egy fölvilágosodott gentleman, kiben van jóság és nagylelkűség, de kit elcsüggesztett korának aljassága s az emberi élet szánandó állapota. Szívesen állna ő hősnek, de Isten oly kevéssé jutalmazza a hősiességet, hogy az ember talán ellene jár, ha ily czélra törekszik.

Görög vagy keresztyén felfogás szerint e tan azonos az Isten-ség tagadásával. Pedig szerzőnk nem istentagadó. Az ő Istene hatalmas lény, ki játszik az emberekkel fölfoghatatlan kénye szerint. Azért nem jó buzgónak lenni s nem istentelennek. Ne terheljük az Istent sok könyörgéssel, de ne is daczoljunk rettentő hatalmával. Bizonyára az élet visszásságai nem bántanak ennyire a prédikátort, ha a túlvilágot hinné. De a fölvilágosult zsidó nem hisz a túlvilágban.

Az ember úgy hal meg, mint az állat s mikor emléke elenyézt, mindennek vége van. Mily vakmerőség hinni a halhatatlanságban! «Csak az Isten halhatatlan», ez a sémi hittudomány alapelve. A pharaó, ki pyramisokat épít, a végtelen lét reményében istentelen ember. De ez a tétel olthatatlan bonyodalmakra vezet. Az Isten nemcsak halhatatlan, hanem igazságos is, parancsolja a jót s tiltja a rosszat, jutalmazza a jót s bünteti a rosszat. Hogyan magyarázzuk hát, hogy a jók boldogtalanok s üldöztetnek, a rosszak pedig boldogulnak és tisztességben halnak el? Izrael lelkiismeretét e kérdés fölzavarja már ezer évvel Krisztus előtt. A régi iskola bölcsei rendíthetetlen naivsággal hirdetik, hogy itt a földön

leli jutalmát az erény s büntetését a bűn. Csak kísértés a szerencsétlenség a jókra nézve. Eljön még az igazság napja, eljön egyszer az Isten birodalma. A Makkabéusok rendkívül válságos korában e meggyőződés a messianismus és az apocalypsis formáját ölti fel. A föltámadás hite kényszerű szükséggé vált. A vértanúk, kik kegyetlen halállal halnak, mert nem akarták hűtlenül megszegni a szent törvényt, vajon meglették-e jutalmukat a földön? A vértanúk számára külön jutalmazást kell föltalálni. Ezer évig uralkodnak majd a Messiással az arannyal és drágakövekkel telt Jeruzsálemben, a világ központjában. Mit törődik azzal az apocalypsis szerzője, hogy a millenium utolsó évében elbúsulnak majd a választottak? Az ember végtelen létének eszméje nem fér a zsidó főbe. Ezer év hosszú idő. Bizony megeléghetik a vértanúk.

E forrongásból eredt a keresztyénység. Eleinte a keresztyén is a milleniumba veti reményét. Száz évvel Krisztus után a legorthodoxabb keresztyének kijelentik, hogy az igazság birodalma a földön valósul meg. De lassanként a keresztyén hittudomány eszményíti az isten birodalmát. Másrészt a görög philosophiából a lélek halhatatlansága tanát átveszi az egyház és úgy a hogy összekapcsolja a test föltámadásának hitével. A zsidó probléma meg van oldva, de a megoldást nem fogadja el Izrael többsége. A talmudban a kérdés függőben marad. Sok talmudi hittanár lúsz az Isten birodalmát és a föltámadást, mint akár a keresztyén; a legtöbb azonban a régi rendszerben nyugszik meg. A középkor e vértanúi, kiket a keresztyén rajongás nyalábszámra dob a máglyákra, nem hisznek mindnyájan a lélek halhatatlanságában. Egy elítélt mainzi szent minden képzelhető bűnnel vádolja magát, csakhogy azt ne kelljen hinnie, hogy az Isten elhagyja szolgáját. E félhomály mind napjainkig forrása a nagy zsidó szellemek erejének. A zsidó nem önmegadó, mint a keresztyén. Ennek a szegénység, az alacsony sors erény, amannak szerencsétlenség, melytől menekedni kell. Azért kovásza a zsidó elem mindenütt a haladásnak és reformnak. A francia forradalmi mozgalmakban a zsidó elemnek nagy része van. Itt a földön kell valósítani a lehető legtöbb méltányosságot.

A zsidó lelkiismeretnek a világ igaztalansága elleni háborújában a Prédikátornak határozott szerepe van. Egy szünet képviselője. Nyomat sem lelhetni könyvében a messianismusnak, vagy a vallásos rajongásnak, vagy a föltámadásnak, vagy a hazafiságnak, vagy a fajszeretetnek. A halállal mindennek vége. Jehova napja nem jön el, Isten a mennyekben van, a földön nem fog uralkodni soha. A prédikátor nem törekszik mentegezni az Isten igazságosságát a világ folyásával szemben. Alkudni kell a viszonyokkal. Mihelyt az ember teljesítette elemi kötelességeit teremője iránt, nincs egyéb dolga, mint élni békében, örülni kényére a becsülettel szer-

zett vagyonnak s nyugodtan bevárni az öregkort. Mint minden tehetséges pessimista, szerzőnk is szereti az életet, az öngyilkosság gondolata, mely föl villan Jób lelkében a világi visszaélések láttára, eszébe nem ötlük soha.

Íme fő érdeke a *Prédikátor könyvének*. Egyedül őrizte meg emlékét az értelmi és erkölcsi iránynak, melynek a zsidók közt sok híve lehetett. Olybá tűnik föl, mint egy kis voltairei írat valamely theologiai könyvtár folioi közé rejtve. Talán száz évvel írták Krisztus születése előtt. A szerző dédapja lehetett amaz aristokrata papoknak, kik oly könnyű lélekkel ítélték el Krisztust. Jeruzsálem pusztulása után a zsidóság újra szervezkedése korában nem minden küzdelem nélkül vették föl könyvét a szent könyvek közé. Néhány látszólag vallásos vers megmentette a többi részt. Azután azt hitték, hogy Salamon írta s ily tekintély sokat elföd. Krisztus után 135 körül Aquila görögre fordította, de az első keresztyének nem igen szerették a blazirt bölcseset. Azonban minden zsidó könyv, mihelyt görögre fordították, szent könyvvé lett. Origenes 230 körül minden tartózkodás nélkül a szent könyvek sorába igtatja. Úgyszinte a protestáns hittudósok nem ismerték föl a könyvnek valódi világius jellemét. A *Prédikátor Könyve* oly tökéletesen zsidó mű, hogy zsidó tudósoknak kellett először fölfejtetni jellemét és valódi értelmét.

Valóban a *Prédikátor* lényegében az újkori zsidóval. Tőle Heinéig egyenes az út. Ha Él áshoz, Jeremiáshoz s Jézushoz hasonlítjuk, alig foghatjuk föl, mint hozhatott létre ugyanegy faj ily különböző embereket. Ha összemérjük az újkori izraelitával, kit Európa nagy kereskedelmi városai ötven év óta ismernek, a hasonlóság meglepő. Elmúlt két ezer év, a római góg meg van alázva, a barbár világ elhanyaglott, s íme a próféták gyermeke, a rajongók testvére, Krisztus rokona tökéletes világfivá lett. Lám, mily keveset törődik a paradicsommal, melyet a világgal ő hitetett el; mily simulékonyan hajlik az újkori polgárosultság redői szerint; mily gyorsan szabadul a dynastiai és feudalis előítéletektől, mint örül a világnak, melyet nem ő alkotott, mint szedi gyümölcseit a földnek, melyet nem ő munkált, mint tolja ki a hígeszűt, ki őt üldözi, mint teszi lekötelezettjévé az ügyefogyottat, ki őt megveti. Azt hinnéd, hogy ő érte forgatták a frankok súlyos kardjaikat, hogy ő érte fejtette ki Capet nemzedéke ezredéves politikáját, hogy ő érte győztek Fülöp Ágost Bernues és Condé Rocroi mellett. Minden hiábavaló! Könnyű ezt hirdetni neked, mikor elhódítod az élet örömeit. Mindnyájan ösmerjük a világi bölcseset, kit nem tántorít meg bármely földöntúli ábránd, ki odaadná a földöntúli lét minden álmát a földi lét egy órájának öröme díjában, ki nagyon ellenzi a visszaéléseket, de épenséggel nem demokrata; hatalomra jutva kevély és hajlékony

egyszersmind; aristokrata, ha tekinted finom bőrét, ideges érzékenységet és oly emberhez illő magatartását, ki meg tudott menekedni a fárasztó munkától; polgár, ha tekinted a harcziás bátorság iránti közönyét és a százados megalázás érzését, melytől előkelő helyzete nem mentette meg. Fölforgatta a világot az Isten birodalmába vetett hite által s most csak a gazdagságban hisz. A vagyont tekinti jutalmának. Tud dolgozni és örülni.

Holmi bohó lovagiasság miatt föl nem cseréli pompás lakását a veszélyek árán szerzett dicsőséggel; holmi stoikus asketizmus miatt nem fogja elszalasztani a zsákmányt árnyéka kedvéért. Szerinte az élet pályabérét lenn a földön kell elnyerni. A bölcsesség tetőpontjára ért: békében élvezi munkája gyümölcsét, körülfölte a gyöngéd művészet alkotásai s oly gyönyörök ábrázolata, melyeket már kimerített. Meglepő igazolása a hiábavalóság bölcséletének! Fölzavartad a világot, fölfeszítetted Istent a keresztre, eltűrtél minden bűnhődést, fölgyújtottad háromszor vagy négyszer hazádat, megcsúfoltál minden zsarnokot, leromboltál minden bálványt s mi végre? Hogy elhalj gerinczagysorvadásban a Champs-Flysées városnegyed egy jól kipárnázott palotája termében, sajnálkozván az élet rövidségén s a gyönyörök mulandóságán. Minden hiábavalóság!

Igy végződik Renan előszava. Átfutottunk rajta, egyes helyeinél megállapodván. Kivált a befejező rajzot igyekeztünk híven lefordítani, mert bár tartalma ellenmondást kelt, de formai jelességét senki sem tagadhatja.

d.

Egy középiskola. Írta Bokor József. Sárospatak, 1882. 70 lap.

E füzet tartalmát és irányát már a címlap is mutatja. A szerző az egységes középiskola híve és a «jövőnek e középiskoláját» fejtegeti és védi. A kérdés valóban vitás kérdés és, legalább az irodalom terén, napi kérdés is. Gynnasium-e vagy reáliskola? ez a porlekedő felek egyik főthémája, s a felelet e kérdésre a tanférfiak egy tekintélyes csoportja részéről: sem az egyik, sem a másik, hanem egy harmadik intézet, mely a mai gynnasium és reáliskola földadatát teljesítse és jogait élvezze. Csakhogy oly könnyedén, mint a mi szerzőnk, tudtommal még senki sem bánt el e roppant nehéz kérdéssel. Ő voltaképen sehol és semmiben sem lát nehézséget, — csak az emberek előítéleteiben, melyek szerinte régi hagyományokban gyökereznek.

Bokor szerint minden intézet középiskola, mely az elemi iskola és a főiskola közt áll és mely nem szakiskola. Középiskolák tehát szerinte: a gynnasium, a reáliskola, a polgári iskola és a felsőbb népiskola. Vizsgálva e négyféle iskola tananyagát, azt találja, hogy következők a közös tantárgyaik: vallás, magyar nyelv, számtan,

mértan, természetrajz, természettan, földrajz, történelem, rajz, torna. E tárgyak képezik szerinte a jövő egységes középiskolájának tantárgyait. Úgy-e egyszerű? Következtetéseinek eredményét maga a következőkben foglalja össze (64. lap): «A középiskola céljának a törvényszerűség belátásán nyugvó emberismeretet tartom. Eszközeinek azon tíz tantárgyat, melyet tapasztalati úton találánk meg, de melyeknek arravalóságát épen a rendszerbe illésök igazolja. Végül szükségképeni föltételének az ismerettárgyak s így a tanterv beosztását azon kettős tagozatra, melyet (az első négy osztályban) az elemző és (a felső négy osztályban) a szerkesztő módszer alkalmazása idéz elő.»

De hát a nyelvek? a classikusok? E kérdést maga föl is veti a szerző, fűzetének utolsó kikezdésében (70. lap). Felelete e kérdésre épen oly egyszerű, mint középiskolai reformterve: «Nekem semmi kifogásom a classikusok ellen, ha először is illetékes helyökön és másodsor nem a művelés általános érdekeinek rovására taníttatnak. Illetékes helyökön középiskolámban csak úgy taníttathatnak, ha a felsőbb szakoktatás (?) érdekeinek, a mivel egyébként rendszeren indokoltatni is szoktak, szolgálnak; tehát a felsőbb középiskolában. De itt sem szabad annyira túlhatalomra jutniok, hogy az iskola módszerét s az általa kifejezésre juttatott czélt veszélyeztessék.»

Ha a tisztelt olvasó már most azt kérdezi tőlem, akarja-e szerző a latin, görög és német nyelvet vagy sem? egész őszinteséggel azt kell felelnem, hogy nem tudom. Ha akarja, ott vagyunk a mai gymnasiumban, mert a fönt elősorolt tíz tárgy, mely középiskolájának tananyaga, helyet foglal gymnasiumunkban is; ha nem akarja a nyelveket, akkor valami magasabb polgári iskola-féle az ő ideálja; minden esetre oly intézet, mely mindattól, a mit mi középiskolának nevezünk, lényegesen eltér. Hogy ez a Bokor-féle középiskola hogyan készítené elő az ifjúságot a tudományos tanulmányokra, az persze más kérdés. A szerző ezt a kérdést nem is érinti, a mi legalább is kényelmes eljárásnak mondható.

Különböen dolgozatának kiinduló pontja sem helyes. Miért kívánnak sokan egységes középiskolát? Azért-e, mert nincsenek megelégedve a reáliskolával és a gymnasiummal? Bizony nem azért, hanem első sorban és főleg azon okból, hogy a tíz éves gyermek ne kénytelenítettessék pályát választani. Mert ma pályát választ, a ki a középiskolába lép. A gymnasiumot végzett ifju nem lesz jó technikus, a reáliskolából kikerülő pedig nem mehet az egyetemre. Ez baj, elébb a szülék, utóbb igen sokszor az ifjak baja, kik csak több évi tanulmány után veszik észre, hogy rossz kapu léptek be a középiskolába. Ha e bajon könnyen lehetne, bizony kellene segíteni; de még nagyobb baj, hogy nem igen lehet. Az egyetlen expediens némelyek szerint az volna, megengedni, hogy a reáliskolát vagy

gymnasiumot végzett ifju bármely szaktanulmánynak szentelhesse magát, — lássa ő, hogyan boldogul! A tehetséges és szorgalmas fiatal ember fog boldogulni, mert ki fogja pótolni előképzettsége hiányait; a tehetségtelen és hanyag emberek most is elbuknak. De az ily intézkedés veszélyezteti az egyetemi oktatást, mely sohasem lehet független a hallgatóság műveltségi előképzettségétől. Ma sem elégséges ez oktatás magaslata, hát ha az ifjuság még csekélyebb tanúltsággal lépne az egyetembe!

A gymnasium és reáliskola harcza, ma már biztosan állíthatni ezt, nem az «antik» és «modern» műveltség vitája többé. Ez már legyőzött álláspont. Voltak és vannak, kik minden antik műveltség nélkül mint államférfiak, tudósok és írók első rangú helyet foglaltak el, és voltak és vannak buta emberek, kik úgy tudnak latinul és görögül, mint akár Demosthenes vagy Cícero. Az antik nyelvek s irodalmak beteges túlbecsülése főleg hazánkban, de kisebb mértékben Európa többi államaiban is, kiment a divatból. Midőn egyik jelesünk vagy egy évtized előtt azt találta írni, hogy a ki tudományos férfi akar lenni, a ki a társadalom vezetői közé kíván emelkedni, attól szigorúan megkívánandó a görög nyelv és irodalom tanulmányozása, az egész ország elmosolyogta magát s élcezes emberek megalkották a magyar állam és társadalom képét — a mi hellenistáinkkal, mint a társadalom vezetőivel. *Tempi passati!* A classicus ó-kor remek alkotásait senki sem becsülheti többre, mint e sorok írója, ki a görög és római irodalom oly ismeretével dicsekedhetik, melyre kevés philologus tesz szert; de az a nevelés-ges, önhitt célheli korlátoltság, mely görög és latin nyelvismereteinek magaslatairól szájalommal tekint le azokra, kik Aristophanest Arany Jánosnak és Sophoklest Csiky Gergelynek fordításából ismerik, ez ma már oly anachronismus, melyet sem az irodalom története, sem a mai műveltségi állapotok egyáltalában nem indokolnak.

Tegye meg a gymnasium továbbra is kötelességét, de jobban, mint eddig. Philologusaink ne nagyhangzású phrasisokban, alaptalan vádakban és émelygős jajgatásokban, de saját munkásságukban és tanítványaik műveltségében bizonyítsák be a «classicismus» páratlanságát és fölülmúlhatatlanságát. Eddigelé ennek vajmi szerény nyomait volt alkalmunk tapasztalhatni. A reáliskoláit azonban ne bántásák, legalább azon váddal ne, hogy a modern nyelvek és irodalmak nem érnek semmit. Mert bizony, a modern nyelvek és irodalmak oly gazdag és értékes forrásai a műveltségnek és szellemi képzésnek, hogy csak azok, kik e téren járatlanok (és a philologusoknak ez öreg betegségök), ítélhetnek oly nevelés-ges önhittséggel. A modern nyelvek grammatikája és syntaxisa vetekedhetik a régi nyelvekével, akár tanúltságos voltukat, akár bonyolódottságukat, akár nehézségöket nézzük; a modern irodalmak pedig nem mutat-

hatják föl ugyan a költészet némely fájának remek mintáit eredetiben, de közvetíthetik kitünő fordításokban, és ezek mellé oly eredetieket állíthatnak, melyek legnagyobbszerű remekek.

Azért teljesen csatlakozunk Szász Károlynak a minap e lapokban kifejezett nézetéhez, hogy a két középiskola föntartandó; csak hogy kívánatosnak tartanók, ha a reáliskolák életképessége biztos alapot nyerne, melylyel jelenleg, hazánkban nem dicsekedhetik. E biztos alapot találjuk mi a latin nyelvben, mely tisztán azon gyakorlati czélból volna a reáliskola tantárgyává teendő, hogy ez intézet végzett növendékei az egyetem facultásaiba beléphessenek és tudományos pályára készülhessenek. E gyakorlati czél természetesen szükségtelenné teszi a latin nyelv oly természetű szerepét és tárgyalását a reáliskolában, mint a milyennel az a gymnasiumban dicsekedhetik; elég volna a latint néhány esztendeig a legfelsőbb osztályokban tanítani, mert nem arról van itt szó, hogy az ifjak a latin nyelv alakilag képző erejével vagy a latin irodalom úgynevezett classikusaival megismerkedjenek, hanem hogy a tudományos tanulmányok egyik legfontosabb, valóban nélkülözhetetlen eszközét elsajátítsák, azaz: hogy latinul annyit tudjanak, a mennyi a latinul írt könyvek megértésére szükséges.

De hadd térjek vissza Bokor fűzetéhez. Nem osztozom nézetében, nem pártolom indítványát, nem helyeselhetem már alapfölfogását sem. Fűzetét mégis ajánlom mind azok figyelmébe, kik közoktatásunk vitás kérdései iránt érdeklődnek. Mert a szerző gondolkodó és képzett ember. Megjegyzései, különösen a mai tanterveket érintő kritikái megjegyzései igen sok helyeset és figyelemre méltót tartalmaznak. Főhibája, hogy esze járása túlságosan aprioristicus. Megalkot magának egy alapeszmét — a gymnasium czélja: a törvényszerűség belátásán nyugvó emberismeret! — és ebből aztán, merész és önkényes fejtegetésekkel levonja következtetéseit. Az élet nem igen bántja őt; mintha nem is tanúlt volna és nem tanítana maga is! Pedig bár mennyire követeljük mi is, hogy eszmék vezéreljenek minden intézkedésben és minden alkotásban, de igen szükségesnek, sőt elengedhetetlennek tartjuk, hogy azok az eszmék összevágjanak a gyakorlati élet igényeivel, mert végre is nem elvont lényekké, hanem a társadalom tagjaivá, eszközeivé és vezetőivé akarjuk nevelni az ifjúságot.

Az egységes középiskola eszméje különben nem legyőzött álláspont, mint mondani szokták, hanem ellenkezőleg: a jövő ideálja. Fog-e sikerülni és mikor és mily alakban ez eszme megtestesítése, az természetesen a jövőnek társadalmától függ, mert az iskola igen nagy befolyást gyakorol ugyan az életre, de végre mégis egyszersmind az élet terméke, gyümölcse, melyet a priori kizirkalmazni nem lehet.

m.

